

પ્રકાશક -

દીપચંદ ખાંડીયા

મંત્રી : શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન મંથમાળા
છાટા શરાદા, ઉજ્જૈન (માલવા)

મુદ્રક :

જીમશાસ્ત્ર મોહનલાલ દિવેદી
પ્રજાત પ્રેસ, ડેન્સો હોલ, કરાચી

अनुक्रमणिका

१	कृष्ण	८
२	श्रीहिमाश्रुविन्यास २भाग ३३	१५
३	२९० श्रीहिमाश्रुविन्यासोद्देश पञ्चम	१७

संस्कृत-प्राकृत विभाग

१	ईश प्रार्थना	१
२	जिनेन्द्रस्तव	२
३	श्रीशान्तिनाथस्तुति	३
४	श्रीपाश्वर्यनाथस्तुतिः	४
५	श्रीमहावीरस्तुतिः	५
६	श्रीमहावीरप्रशस्तिः	६
७	महावीरमोक्षविलापः	८
८	श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम्	१०
९	श्रीबुद्धरायजीमहाराजस्य स्तुति	११
१०	सिखिबुद्धिचन्द्रमुनीश्वराय शुद्धि	१२
११	श्रीबुद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः	१३
१२	यथार्थगुरु	१४
१३	सिरीविजयधर्मस्वरिपसत्थी	१५
१४	काव्यारामकालिका	१७
१५	जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्	२४
१६	सत्य धर्मः	३१

१७	ग्रहचर्यमहाव्रतम्	३३
१८	जैनशासनान्नतिः	३४
१९	वृत्तकर्मक्षयो मोक्ष	३४
२०	शरच्चन्द्रवर्णनद्वादशरुम्	३५
२१	वर्षाकालवर्णनम्	३७
२२	अन्योक्तिपञ्चकम्	३९
२३	प्रवासवर्णनम्	४१
२४	अर्जुदाचलवर्णनम्	४१
२५	सुभाषितम्	४५

हिन्दी विभाग

२६	महाराजा कुमारपाल चौलुम्य	४९
२७	हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा कब और कहाँ हुई?	८०
२८	महाकवि शोभन और उनका काव्य	८५
२९	मडपदुर्ग और अमात्य पेयड	११६
३०	शांसी का इतिहास	१४०
३१	भगवान् महावीर	१५१
३२	जैन साहित्य की ग्रीढ़ता और समृद्धता	१६०
३३	महाकवि बाग्भट के जैनग्रन्थों की व्याख्या में गडयड	१६३
३४	अर्धमागधी और प्राकृत	१७५
३५	छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य	१८३

૩૬	ચનારસ મેં નિર્ણિત મા૦ દિ૦ જૈનપાઠ્યક્રમ કી	
	સમાલોચના ઔર મત	૧૮૮
૩૭	જૈનસમાજ ઔર પાઠ્યક્રમ કા સમ્બન્ધ	૧૯૮
૩૮	શિક્ષા ઔર પરીક્ષા	૨૦૩
૩૯	આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ ઔર ઉનકા સાહિત્ય	૧૧૬
	ગુજરાતી વિભાગ	
૪૦	શલ્પપાણિપદનો ઉપસર્ગ	૨૫૯
૪૧	મારવાડનું એક પ્રાચીન નગર-ખાહડમેર	૨૭૪
૪૨	માલાણીનું મુખ્ય ગામ ખાડમેર	૨૮૬
૪૩	" અહંન્તો મગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ " પદના કર્તા કોણુ?	૨૯૮
૪૪	ખામણી ઝાક	૩૦૨
૪૫	મત્રી દયાલસાહના કિસ્લાનો લેખ	૩૦૭
૪૬	અણુદિલ્લપુર પાટણનો ભૂતકાળ	૩૧૪
૪૭	જૈન સાધુઓના વિહારની મહત્તા	૩૩૩
૪૮	શ્રુતબોધ ઉપર જૈન દીક્ષા	૩૩૯
૪૯	મેવાડ રાજ્યના પુસ્તકાલયો અને મ્યુઝિયમ	૩૪૭
૫૦	પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો	૩૫૭
૫૧	સોલંકી રાજ્યઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ	૩૬૬
૫૨	ચાહાદમંજરીના ન્યાયો	૩૭૭
૫૩	પ્રાચીન ગ્રંથ પરિચય	૩૯૨
૫૪	સકલાહર્તાની મહત્તા અને આલોચના	૩૯૭
૫૫	શિક્ષના બે જૈનગ્રંથો	૪૧૧
૫૬	જેસલમેરના ભંડારોના ગુના ગ્રંથોના ફોટા	૪૨૫
૫૭	જૈની સપ્તપદ્યર્થો	૪૩૪
૫૮	શ્રીપરશ્વત્ સાગરગ્રંથિ	૪૪૩

૫૯	શ્રીજિનસદ્ગતનામ	૪૪૭
૬૦	શ્રીયશોવિજયજીના જીવન વિષે નવો પ્રકાશ	૪૫૨
૬૧	સ્વાહાદ્વમંજરી	૪૬૩
૬૨	જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન	૪૭૮
૬૪	હેમચંદ્ર વ્યાકરણનો સ્વના સંવત	૪૯૧
૬૫	શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની કૃતિ	૫૧૦
૬૬	આજનું શ્રીશિક્ષણ	૫૨૬
૬૭	શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ	૫૩૭
૬૮	શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન	૫૪૪
૬૯	ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા	૫૪૮
૭૦	જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા	૫૫૨

“ તેઓ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત વિગેરે ભાષાઓમાં પ્રવીણ હતા. અનેક શાસ્ત્રોના અવગાહી હતા. પ્રાચીન શોધખાતામાં પ્રીતિવાળા હતા અનેક લેખો લખવાથી જૈન અને જૈનેશ્વરોમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ...ચરિત્ર પાળવામાં પૂરેપૂરા તત્પર હતા. અને જોનેને ચારિત્રના આદર્શ રૂપ હતા. વક્તા હતા, કવિ હતા, લેખક હતા, અને જો આયુષ્ય વિગેરે હત, તો જૈન શાસતને દીપાવે તેવા હતા.”

‘જૈનધર્મ’ પ્રકાશ ’ પૃ ૫૩, અંક ૨જો.

“મૃત્યુ પર્યન્ત યરાવર આપ જ્ઞાનવૃદ્ધિ ઓર ધર્મ સાધનામેં લગનપૂર્વક કાર્ય કરતે રહે । સર્વતોમુખી જ્ઞાનકી અભિલાષા આપકી અમર સદ્વચરી થી । જો આપકે સમ્પર્કમેં આવે હૈ, વે આપકી જ્ઞાનશક્તિ, નિરભિમાનતા, ઓર શોધક વૃત્તિકા પ્રભાવ પ્રદર્શિત કિયે ચિતા નહીં રદ સકતે । લેખન ઓર યજ્ઞત્વ શક્તિકા મો આપમેં અછટા વિકાસ હુશ યા । સંસ્કૃતમેં કાવ્ય પ્રણયનકી મો આપકી યોગ્યતા ઘડી વિકસિત થી ।.....”

‘ઓસવાલ નવયુવક’ વર્ષ ૮, સંખ્યા ૧

“આટલી ન્હાની વયમાં કાવ્ય, ન્યાય સાહિત્ય, પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાના નિષ્ણાત થતા સાથે વિશાળ વિદ્યા, કવિ, વક્તા, ધર્મશાસ્ત્રી અને અનેક લેખક હતા. ચારિત્રનું પાત્રન પશુ સુંદર હતું. જૈન સાધુઓમાં ગરસ ગાંડમા વિદ્વાન મુનિઓમાં તેઓત્રીનું સ્થાન ચોક્કસ હતું. મુનિરાજત્રી વિદ્યાવિગ્રવજી મહારાજના હાથ નીચે જગત્રાઈ પોતાની અનુપમ સુગંધ જનસમાજને આપતા હતા.”

‘આત્માનંદ પ્રકાશ’

ઉતરતા અભિપ્રાયો એ ૨૪૦ મુનિ ત્રી દિમાનુવિત્ત્વ ૭ મ મધી
 અભિપ્રાયો છે મુનિ ત્રી દિમાનુવે ૮૪૭૧૧ ભર યુવાસ્થામા જ્ઞાન
 સાગરની પુર લગ્ની સમયે થએલા અ ૧૧ અવમાન પત્રી, લાગ્નવર્તના
 નગમગ પ્રમિદ્ધ પ્રમિદ્ધ પત્રોએ પોતાની રવત્ર નોધો લમી તેમનો
 જે પગિયન આપ્યો હતો તેમાના ઉત્ર માન નયુ નમૂના જ આપ્યા છે
 સાધુના અને વિન્તાએ એ ૮ વસ્તિમા લગમગ ૧૬૪ ઓળા
 દેખ ૧ છે, અને તેમા યે માન ત્રીમ વર્ત જેની ન્તાની વરમા
 લગ્તના જૈન જૈનેતર વિન્તાનોની પ્રગસા મેળવરી એ તો શ્રીદિમાશુ-

શિવપુરીમાં-શ્રીરીતસ્ય પ્રકાશક મંડળમા અજ્ઞાસ કરવા સાથે-
 જેમ સંસ્કૃતની પરીક્ષાઓ આપવાનો તેમને જે ખલાઓ હતો, તેમ
 સારા સારા પ્રસિદ્ધ પત્રોમાં લખવાનો પણ તેમને ઉત્સાહ ખૂબ હતો.
 મદસ્ત્રાકાંક્ષા, એ એમના જીવનમાં વણાઈ ગયેલી વસ્તુ હતી એમ
 કહીએ તો ચાહે લયુવાની ઇચ્છા રાખનારા વિદ્યાર્થીએને ભગવાન,
 સારા વિદાનો માથે જ્ઞાનચર્યાઓ કરવી, સ્વયં ખૂબ-નીન નરીન
 જ્ઞાન વંશરુ જુની જુદી દિગાઓમાં પ્રગતિ માધરી, અને જે જે
 વિષયમાં વિચારો સફૂરે, તે જગત્ સન્મુખ ધરવા, એ એમના જીવનની
 મુખ્ય ક્રિયાએ હતી. એજ કારણ હતું કે એમને જૈનધર્મપ્રકાશ,
 આત્માનંદપ્રકાશ, જૈન, જૈન-પ્રેતિ, વીર, પ્રમાન, જૈનમિત્ર,
 જૈનસત્યપ્રકાશ, આદિ જૈનપરો ઉપરાન્ત સમ્પત્તી, માધુરી, ગંગા,
 કૌમુદી, પ્રજ્ઞમધુ, પુન્નકાવ્ય, સાલિન, શાન્તા બુદ્ધિપ્રકાશ આદિ
 અજૈન માલિકો અને વર્તમાન પત્રોમાં જિન જિન વિષયના અનેક
 લેખો લખી, વિદ્વદ્ સમાજમાં ખ્યાતિ મેળવવા સાથે, તેમજો વિદાનોને
 અનેક વિષયો ઉપર વિચાર કરના-શોધખોળ કરતા કર્યા છે

તેમનો સ્વર્ગવાસ, એ ન કેવળ મારા માટે, ન કેવળ અમારા
 સમુદાય માટે, બલ્કે સમગ્ર વિદ્વદ્ સમાજ માટે હુખતુ
 અને મોટામા મોટી ખોટતુ કારણ બન્યું હતું અને તેમાયે જી
 હંગચીતા જૈન સંધને તો એટલું બધું આત્મા ઉપજાવનાર બન્યું
 હતું કે જેનું વર્ણન શબ્દોદારા ન કરી શકાય. અને તેટલા માટે
 કરાચીના સંધની અને બીજા રોડીઓ, મિત્રો, ભક્તોની પ્રેરણાથી
 તેમનું સ્મારક કુંડ ખોલવામા આવેતું. આની શરૂઆત કરાચીમાંથી
 થઈ, અને કરાચીના સઘે સારી જોડી રકમ ભેગી કરી, કમીટી નીમી,
 કામ આગળ ચલાવ્યું.

પરંતુ એ કુનો ઉપયોગ રો કરવો ? એ વિચારણી પ્રવન
 હતો. અનેક મહાનુભાવો તરફથી અનેક પ્રકારના સૂચનો થયા, પરંતુ

એના નામનું સ્મારક ખોદવામાં આવ્યું છે, એમના વ્યક્તિત્વનો, એમના જીવનના પ્રિય વિષયનો ખ્યાલ કરીને એ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે એ ફાંડનો ઉપયોગ 'શ્રી હિમાંશુવિજય સ્મારક અંથમાળા' તરીકે કરવો. અને તે ફાંડમાંથી સારું સારું સાહિત્ય પ્રકટ કરવું અને તે શ્રીવિજયધર્મસૂરિ અંથમાળાની પેટા અંથમાળા તરીકે રહે.

શ્રીહિમાંશુવિજયજીએ, પોતાની ટૂંકી જીવંતીમાં જે કંઈ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરી છે, તે ખાસ કરીને ત્રણેના સમ્બાદન કરવામાં કરી છે. ઉપરાન્ત મેં ઉપર કહ્યું તેમ-જુદાં જુદાં માસિકા અને પત્રામાં તેમણે જે લેખો લખ્યા તે, અને જે લેખો તેમના સંગ્રહમાં અપ્રસિદ્ધ પડ્યા હોય, તે પણ એક સંગ્રહ રૂપે પ્રકાશિત થઈ જાય, તે સારું, એમ મને અને મારા માનનીય ગુરુભાઈ દાનતમૂર્તિ મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીને પણ લાગ્યું. આથી એ બધા લેખો યત તત્ત્ર વિખરાએલા હતા અથવા કંઈક એમના સંગ્રહમાં કટિગો ફાઇલ કરેલાં હતાં, એ બધા એકત્રિત કર્યા. અને તેનુંજ આ પરિણામ છે કે લગભગ ૭૦ જેટલા લેખોનો સમગ્ર આજે વિદ્વાનોની સમક્ષ મૂકવાને હું હાવ્યશાળી થાઉં છું.

આ લેખોની છાંટણી અને લેખોના વિભાગો કરતી વખતે એ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યું છે કે જે લેખો થોડાક જ ફેરફાર સાથે લગભગ એજ જ નવના હતા, એવા વધારાના લેખો આમાં નથી આપવામાં આવ્યા; તેમજ દૈનિક એવા લેખો, કે જેમાં અતિદાસિક કે સાહિત્યિક કંઈ મહત્તર નહિં જોવાયું, એવા લેખો પણ અવગ કરી દેવામાં આવ્યા છે.

એ કહેવું અગ્રથાને નહિ ગણાય કે શ્રી હિમાંશુવિજયજીના માનુષતાવા મારવાડી હતી, ગમે તેટલો વિદ્વાન માણસ હોય, છતાં બીજા ભાષામાં લખતાં, માનુષતાવાની થોડી ધણી ઝલકનો ભોગ બન્યા

મિના નથી રહી રાકે. કમલ તેમ ન બને તો પળ, બીજી આનંદિક
 લાભમાં અર્થ નિર્ણય તો નજ લખી શકે. શ્રી દિમાંશુવિજયના
 ગુણગી દિદી લેખોમા લ્યા લ્યા મને લાખાદોષ જેવું લખામું,
 ત્યાં ત્યાં મે બનતો શુભાગે કર્યો છે.

કેટલાક લેખોમા પેતાના બાકિતલનો ચએનો ઉ વેળ લેખનકળાને
 અતુકા ન ગગાર, હના, દમગા દમના અનેક લેખકામાં એ દેવ
 દેખાતી હોઈ, એ તુટી કનતગ છે, એમ ધારી, મે તેમા કંઈ
 ફેરફાર કર્યો નથી

આમા આપેલા લેખો પૈકી ઘણા ખરા લેખો તો ધણાજ વિદ્વા-
 પૂર્ણ અને અદ્ભૂત ગોપાલના પત્રિગામે લખાએના છે, અને વિદ્વા-
 નોને-ગોધખોળ કરના-એને એમાથી થાતુ થલુ જાળવાનું મળે તેમ છે.

કેટલીક વસ્તુઓનું અપીકાતુ પ્રવેશોમાં કરવામાં આઈયું છે,
 હતા પણ કેટલાક લેખો અતુક વર્ગો પહેલા લખાએના હોઈ, તે
 પત્રીના સમય દર્શાવત તે વસ્તુમા ફેરફાર થયો પણ દરે જો કે
 જે જે વસ્તુની માહિતી મને મળી હતી, તે તે વસ્તુમાં તો ફેરફારો
 મે મૂળમા અને કોઈ કોઈ નોટમા પણ કરી નાખ્યા છે

માગે વિચાર દતે કે આ પુસ્તકની પ્રત્તાવના કોઈ સાગ વિદ્વાન
 સાહિત્યકાર પામે લખાવરી, પરંતુ તેમ કરામા તૈયાર થએલું પુસ્તક
 લાખો સમય રોખી રાખતું પડે તેમ જણાવાથી, અને વધારે વખત
 ગેહી ગખના, તૈયાર થએલા ફાર્મોને પણ હાનિ પહોંચે તેમ હોવાથી,
 એની ન્યૂનતાવાળી સ્થિતમાજ પુસ્તક બહાર પાડ્યું થોડું ધાર્યું છે

મુનિ શ્રી દિમાંશુવિજયના આમા આપેના લેખો વિદ્વાનોને
 ઉપયોગી થાય એ ધરતી અહિજ વિરમુ છુ.

જૈનમંદિર, રણછોડવાહન,

કરાચી

વિદ્યાવિજય

જયે વ-૮, ૨૪૬૪ ધર્મ સ ૧૬

આહિમાંશુવિજયણ સ્મારક ગ્રન્થ ૨ જો.

શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ

સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન, વક્તા, લેખક અને સંસ્કૃતના કવિ ન્યાય-સાહિત્યનીર્થ તર્કાંકાર, મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજીના ગત વર્ષમાં હાલા મુકામે થયેલા સ્વર્ગવાસથી સમસ્ત જૈનકામને જે આઘાત લાગ્યો હતો, એ કાષ્ઠથી અજાણ્યું નથી. પ્રથમ તો સિંધ જેવા માંસાહારી અને વિકટ પ્રદેશમાં, મોટા રેગીસ્તાનને પસાર કરી, મેક્રો વર્ષોના આંતર પછી મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી અને મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજીએ, સિંધમાં જવાનું સાદસ કર્યું, અને તેમાં હાલા જેવા એક સિંધના ગામમાં, આવા ભર યુવાન વયે એક તેજસ્વી સાધુનું આલ્પા જવું, એ સમસ્ત કામને લારે દુઃખકર્તા થાય, એ સ્વાભાવિક જ છે. છતાં જે કાળે જે બનવાનું હોય છે તેમાં કાષ્ઠ મિથ્યા કરી શકતું નથી. એટલે આપણુ કર્તવ્ય તો એજ રહે છે કે એ સ્વર્ગનાસી આત્માની શાન્તિ આપવી, અને તેમની સ્મૃતિ કાયમ રહે એવું કંઈ સ્મારક રાખવું.

તે પછી જ્યારે મુનિરાજશ્રી વિદ્યાવિજયજી અને મુનિરાજશ્રી જયન્તવિજયજી કરાચી પધાર્યા, ત્યારે તેઓશ્રીના ઉપદેશથી શ્રી કરાચીના સચે એક કમીટી મુકરર કરી, શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ફંડ બોલ્યું, અને આ ફંડમાં જે રકમ થાય, તેનો ઉપયોગ શ્રી હિમાંશુવિજયજી સ્મારક ગ્રંથમાળા તરીકે કરી, સારાં સારાં પુસ્તકા, કે જે ઉક્ત બન્ને મુનિરાજો પસંદ કરે, તે કાઢવાં, અને આ ગ્રંથમાળા શ્રી વિજયધર્મસ્ત્રી જૈન ગ્રંથમાળા ઉચ્ચજૈનની પેટા ગ્રંથમાળા તરીકે રહે, એવું ઠરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધીમાં આ ફંડમાં લગભગ સાતેક હજાર રૂાની રકમ થઈ છે, જેમાં

૨૦૦૦ લગભગ શ્રી કરાચી જૈનસંઘમાંથી

૧૧૦૦ પાડીવાળા શેડ તારાચદ્દા સાફસચદ્દા માર્ફત
૧૦૦૦ મોઆસાવાળા ભાઈ મગનલાલ જાદવદ્દા તન્દરી
આ મોટી ઝંમે મુખ છે. તે સિવાય લુગ લુગ ગામેની અને
મુખનાં પણ લગભગ પડ્દામે નેટવી ઝંમ થતું છે આ બંની
ઝંમેનો નામવાગ દિસાવ એના રિપોર્ટમાં બદાર પાડવામાં આવશે

શ્રી દિમાંગુવિજયજીના ઝમારકમાં આ અગાઉ એક સમૂહનું અથ
પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ઠાકરામજી કથાસંચલ.
આ સમૂહનું કથાઓના અંથ શ્રી દિમાંગુવિજયજી
મહારાજે પોતાની વિગમાનતામાં પોતે જ સંપાદન કર્યો રાત્રી કર્યો
હોય. તે બદાર પડે, તે અગાઉ તેમનો દુખનું સ્વર્ગવાસ
થયો, એટલે એમનું અનુકરણ મમ શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજશ્રી જયન્ત-
વિજયજીએ પૂરું કરી આપવાથી તે અથ બદાર પડી ચૂક્યો છે,
કે જે સાધુ મુનિગજેને જાણ્યાનમા વાચકને મટે પછો ઉપયોગી છે

બીજેઅથ ‘શ્રીદિમાંગુવિજયજીના લેખો’ બદાર પાડવા
માટે અમે ભાવચાળી થઈએ છીએ - સર્ગચના લેખોને જાતાં ત્યાંથી
બેગા કરી, તેની ભાષા અને વિષયવાગ જોશવણ કરી, જ્યવનિયત રીતે
સંપાદન કરવાનું કામ સર્ગચના ગુરૂશ્રી વિજયવિજયજી મહારાજે
કર્યું છે, એ વારે ખુશી થતા જેવું છે.

આમ એક પડી એક માર્ગ સારાં સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રગતિકા
આ અથમાળામાં બદાર પાડવાની અમે હિમેદ રાખીએ છીએ

કગલી જેવા મિથ પ્રદેશમાં સમૂહનું અને ગુજરાતીના જોડના
સાધનો નાદિ મગતું જતાં ‘પ્રમાત’ પ્રેસના માધીકાએ, આવો સારો
અથ બદાર પાડવાની જે સગવડ કરી આપી, એ બદાર અમે તેમના
આભારી છીએ પ્રાન્તે-મહુમના રમારક ફેડની શુદ્ધિ થાત, અને
તેમાથી સખ્યામધે અથો બદાર પાડવાની ગુરૂદેવ અમને શક્તિ પ્રદાન
કરે, એવું હિમેદીએ છીએ.

પ્રકાશક

ના ગમ્ય અમાવાથી તેઓ ગુરૂશ્રી, વિદ્યાવિજયજી
 સાથે માત્ર તરફ ગયા છે તુ ચતુર્માસ બરુ
 ક્યું ત્યાગ્યાં સૌંધ જેવા માસાદાગી પ્રદેશમાં અદિસાનો જે
 આપણા પોતાના ગુરૂશ્રી વિદ્યાવિજયજીની સાથે તે તરૂ વિદ
 યો અને અવરૂ તેઓશ્રી કુખ બાર દિવસના તાવમાં ૪ સ ૧૮
 ના ચેત્ર વ પ તા ૧-૫-૩૭ના રોજ દુધાવા ગામમાં રવગવા
 પામાં રવગવામના સમાચાર જાના જાના મળના ગયા ત્યા ત્યા જે
 નર્શવરા સમાચો મળી, તેમને લોકાએ આપેલી નિદાનનિઓમાં
 એક શ્રી બનારસીદાસ જનનો, આ નીચે આપી તેઓશ્રી
 આત્માને શાંતિ મળે એ તુ ધ્વજી વિરમીએ છીએ

યો ગયા, યો ગયા સસાર સાગર કા સહાર યો ગયા ।

રાગ મેં ભગ કન ગયા દિલ કા પ્યારા યો ગયા ।

ઘાલ બ્રહ્મચારી થા યો, બૈરાગ્ય સત્ ધારી થા યો

ન્યામ કા તીર્ય થા યો, કાચિર સત્ ધારા યો ગયા ॥

વિદ્યાવિજય કા શિષ્ય થા જૈન કા ગૌરવ થા

કાવ્ય કા ફાજલ થા લેખન દ્વારા યો ગયા ॥

કામ મોહ ઔર ક્રોધ કો રચપન સંજીતા થા મગ

સમય જન આકર પડા આગિર સદ્ગત થા ગયા ॥

નામ થા હિમાશુવિજય જરૂરત પી રસ વત્ત મ

ધોસા દિયા દે વત્ત પર ચેતન દ્વારા યો ગયા ॥

ગ્રંથોં કો રચના કરી તો વિહાન ઘરરા મગ

કાવ્ય જન નિકલે જગાં સે, યો ગયા તો યો ગયા ॥

'વાગી પ વેસા દાય થા, લખન નહીં રત્ત કલમ મેં,

કાત થા ગમ્મીર થા જૈન દોધારા યો

શ્રીહિમાંશુવિજયજીના લેખો

૧૯૭૮ના વૈશાખ સુદ ૩ (અમલ તુલીયો)ના શુભ દિવસે દીક્ષા આપી
 હિંમતમંત્રે મુનિરાજ શ્રી હિમાંશુવિગ્નપણ બન્યા. સૂરીશાળના હાલ-
 તરિનિ તરીકે શ્રી હિમાંશુવિગ્નપણ અનિમ રજા. સ્થિતિને કુદે
 સમયમા સ્વર્ભવાસ થયો. આ પછી આગ્રામાં હિ. શ્રી હિંમતવિગ્નપણની
 આશામાં પદવી થયા પછી શિવપુરીમાં તેમની વડી દીક્ષા થઈ ને તેઓ
 જૈનસમાજમાં શુભસિદ્ધ વક્તા ને વિચારક મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિગ્નપણના
 શિષ્ય થયા.

અભ્યાસની તો તેઓશ્રીને અગત્ય લાગતી લાગી હતી. સાથે સાધુ-
 મંથની તમામ વિષયો પશુ ચીટ્વપુર્વક જનજવતા. તેઓશ્રીએ મુનિરાજ
 શ્રી જયંતાવિગ્નપણ મહારાજ પાસે સંકૃત વ્યાકરણનું અંગપત્ર શરૂ
 કર્યું. સાથે સાથે જૈન સૂત્રો પણ લાગ્યા શરૂ કર્યા, પણ તેમને તો
 વિજ્ઞાનઃ સુખ્ય યાનની જાણ હતી તેમણે કાવ્ય અને અસંકાર
 જાત્રનો અભ્યાસ ના. વિ ન્યા. વીર મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિગ્નપણ
 પાસે કર્યો કાવ્ય અને સાદિન જાત્રનો હોય અભ્યાસ તેમણે કવિ
 રત્ન પં. શિવદત્તપણે પૂરો કર્યો. વળી દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ
 શ્રી વીર-વપ્રકાશક મંડળમાં, મંડળના પ્રધાનપાથક પદ્મશંકરેતા પં
 શ્રી રામજોષાવાચાર્યપણે પાસે કર્યો. સન્મતિ તરફ સુધી જૈન ન્યાય-
 કથાનો અભ્યાસ કર્યો. તે જિજ્ઞાસુ નૈરાધિક. વૈશ્વધિક, બૌદ્ધ અને

અનેક પત્રોમાં, જેના કે સરસ્વતી, માધુરી, અનેકાન્ત, પ્રભાત, આત્માનંદ પ્રકાશ, વીર, શ્વેતાંબરજૈન, જૈનધર્મ પ્રકાશ, જૈન મિત્ર, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, પીયુષ, જૈન પ્રકાશ, મહારાષ્ટ્રીય જૈન, દેશીમિત્ર, ખેડા વર્તમાન, મુંબઈ સમાચાર, સાંજવર્તમાન, ગુજરાત સમાચાર, વિગેરે સાપ્તાહિક, દૈનિક, માસિક, ત્રેમાસિક વિગેરેમાં પ્રતિદાસ, સમાલોચના તેમજ સમાજ વિખ્ખના એમના મદ્દવના સખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરુ શ્રી વિદ્યાવિ. મહારાજશ્રી સાથે રહી લાપણો દ્વારા કેરકેર જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. માળવા, યુ. પી. વજ્જભૂમી, બુદ્ધેશ્વર, મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશ તેમજ ગુજરાતમાં ગુરૂની સાથે વિદ્યાર કરી સાધુતાનું પાલન કર્યું હતું.

મુનિશ્રીએ મુખ્યત્વે રાવપુરી, મુંબઈ અને ઇદારને પોતાનાં વિદ્યાભ્યાસના ક્ષેત્રો બનાવ્યા હતાં.

તેમણે ધર્મવિયોગમાળા, જ્ઞપ્તપ્રબંધ, સિદ્ધાન્તરન્તિકા, પ્રમાણુનય તત્વાલોક, સિદ્ધહૃદયશબ્દાનુશાસન લઘુનત્તિ (સંશોધિત), જૈની સંપત્તિપદાર્થો વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા ને સંપાદન કર્યા છે.

છેલ્લે મુનિ સમેલન રખતે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહારાજ શ્રી પધાર્યા હતા, ત્યારે દરેક ઉપાશ્રયે ફરી જ્ઞાનનો વિનિમય કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાની હતા, જ્ઞાન તરફ અભિરૂચિ રાખતા હતા, તેમને મુનિશ્રીની છત્રાસાથી ઘણો આનંદ થયો હતો, જેઓ પોતા જ્ઞાની હતા, તેમને એ

અનેક પત્રોમાં, જેના કે સરસ્વતી, માધુરી, અતેકાન્ત, પ્રભાત, આત્માનંદ પ્રકાશ, વીર, શ્વેતાંબરજૈન, જૈનધર્મ પ્રકાશ, જૈન મિત્ર, શારદા, બુદ્ધિપ્રકાશ, પીયુષ, જૈન પ્રકાશ, મહારાષ્ટ્રીય જૈન, દેશીમિત્ર, ખેડા વર્તમાન, મુંબઈ સમાચાર, સાંગવર્તમાન, ગુજરાત સમાચાર, વિગેરે સાપ્તાહિક, દૈનિક, માસિક, ત્રૈમાસિક વિગેરેમાં ઇતિહાસ, સમાલોચના તેમજ સમાજ વિષયના એમના મહત્વના સંખ્યાબંધ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા છે.

તેઓશ્રીએ પોતાના ગુરુ શ્રી વિદ્યાવિ. મહારાજશ્રી સાથે રહી ભાષણો દ્વારા દરેક જૈન ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો. માળવા, યુ. પી. વ્રજભૂમી, બુદ્ધેશ્વર, મહારાષ્ટ્ર અને ખાનદેશ તેમજ ગુજરાતમાં ગુરુની સાથે વિદ્યાર કરી સાધુતાનું પાલન કર્યું હતું.

મુનિશ્રીએ મુખ્યત્વે શિવપુરી, મુંબઈ અને ઇંદોરને પોતાનાં વિદ્યાભ્યાસના ક્ષેત્રો બનાવ્યા હતાં.

તેમણે ધર્મવિયોગમાળા, જયંતપ્રબંધ, સિદ્ધાન્તરન્તિકા, પ્રમાણુનય તત્ત્વલોક, સિદ્ધહેમરાજ્ઞાનુશાસન લઘુવ્રતિ (સંશોધિત), જૈની સંપત્તપદાર્થો વિગેરે ગ્રંથો લખ્યા ને સંપાદન કર્યા છે.

છેલ્લે મુનિ સંમેલન વખતે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં મહારાજ શ્રી પધાર્યા હતા, ત્યારે દરેક ઉપાશ્રયે ફરી જ્ઞાનનો વિનિમય કર્યો હતો, જેઓ જ્ઞાની હતા, જ્ઞાન તરફ અભિલ્ષિ રાખતા હતા, તેમને મુનિશ્રીની દૃષ્ટાસાથી ધણો આનંદ થયો હતો, જેઓ પોતા જ્ઞાની હતા, તેમને એ

ના ગમ્યું. અમવાદ્યી તેઓ ગુરૂશ્રી. વિદ્યાવિજયજીની સાથે મારવાડ તરફ ગયા, છેવું ચતુર્માસ ખરલુટમાં ફર્યું. ત્યારમાઠ સીધા જીવા માંસાદારી પ્રદેશમાં અદિસાનો ગોધ આપવા પોતાના ગુરૂશ્રી વિદ્યાવિજયજીની માથે તે તરફ વિદ્યાગુરૂઓ અને અધવચ તેઓશ્રી કમ્પ આર દિવમના તાવમાં જ સ ૧૯૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૫ તા ૧-૫-૩૭ના રોજ હાલના ગામમાં સ્વર્ગવામ પામ્યા સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાણી જાણી મળતા ગયા, ત્યાં ત્યાં ગોધ દર્શાવવા સમાઓ મળી, તેમને લોકોએ આપેલી જ્ઞાન-તિઓમાંની એકજ શ્રી બનારસીદાસ જૈનની, આ નીચે આપી, તેઓશ્રીના આત્માને શાંતિ મળે એવું ઇચ્છી વિરમીએ છીએ

ચો ગયા, ઘો ગયા, સંસાર સાગર ફા મહારા ઘો ગયા ।

રંગ મેં મગ ફર ગયા, દિલ ફા પ્યારા ઘો ગયા ॥

ઘાલ બ્રહ્મચારી થા ઘો, વૈરાગ્ય સત્ ધારી થા ઘો,

ન્યાય ફા તોર્ય થા ઘો, આશ્વિર મત્ ધાગ ઘો ગયા ॥

વિદ્યાવિજય ફા શિષ્ય થા, જૈન ફા ગૌરવ થા,

કાવ્ય ફા ફાજલ થા, લેખન દ્વારા ઘો ગયા ॥

કામ, મોહ ઓર ક્રોધ ફો ચલપન સે જીતા થા મગર,

સમય જર આકર પડા આશ્વિર સદ્ધારા ઘો ગયા ॥

નામ થા હિમાંશુવિજય, જહ્નત થી ફસ વક્ત મેં,

ધોષા દિયા હૈ વક્ત પર, ચેતન દોર ઘા ગયા ॥

ગ્રંથો ફો રચના ફરી તો વિદ્વાન્ ઘરરા ગયે,

કાવ્ય જવ નિફલે જર્મી સે, ઘો ગયા તો ઘો ગયા ॥

“વગી”વે વેસા હાથ થા, લેખન નહીં ફસ કલમ મેં,

શાંત થા, ગમ્મીર થા, જૈન દોધારા ઘો ગયા ॥

ॐ संस्कृत विभाग ॐ

—: १ :—
ईशप्रार्थना*

हिनस्मि^१ जीवं मनसाऽपि नाऽहं
भाषे न मिथ्या वचनं कदाऽपि ।
न चोरयेऽहं च परस्य वस्तु
न खण्डयामीश ! मदीयधीर्यम् ॥
परोपकारे हि भवामि सज्जो
महत्सु चित्तेन भवामि नम्र ।
प्रीतिं च धर्मे मम देशजात्यो -
संपादयन्त्वामीश ! हितायहं भो ! ॥

* आत्मानन्द प्रकाश—भावनगर, पु २९, अंक ७

१ अत्र भविष्यत्कालो वेद्य 'वर्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वर्तमानवद्वा' इति व्यकरणविधानात् । एव भाषे, चोरये, भवामि, इति स्थलेष्वपि बोध्यम् । अयं श्लोकः, छात्रालयस्थछात्राणां प्रार्थनाकरणाद्योपयुज्यते विशेषतः, सरलार्थकत्वात्, आत्मभावश्रोतकत्वाच्च ।

— २ —

जिनेन्द्रस्तवः*

अनन्तसौन्दर्ये ।^१ जिनेन्द्रचन्द्र ।तम प्रणाशिञ्च । सुयोगिमुद्द ।^२ ।

यदा तदा त्व मम दृष्टिमार्ग-

मुपैषि मुद्, सा यदितु न शक्या ॥१॥

जिनेन्द्ररूपस्तु^३ जिनेन्द्र एवजिनाऽऽस्यतुल्य च जिनास्यमेव^४ ।

तमोनिम स्याद्यम एव नाव्य-

देतादृशां नह्यमुपमानवस्तु ॥२॥

मद्भक्तपूज्यपादाय^५ षड्दशोपयशस्वते ।सच्चित्ताऽऽकाशकाशाय^६ नमोऽस्तु जिनमास्वते^७ ॥३॥

पूज्यानामपि पूज्यं हि यत्तेष्वग्रेसर तथा ।

दानेष्वपि वृद्धान प्रह्वयै समस्ति यत् ॥४॥

*आत्मानन्द प्रकाश, भावनगर, पु २९ अठ १०.

१ श्लोकेऽस्मिन् रूपकानुमासालकारे । २ हर्षद । ।

३ जिनतुल्य, अनानन्यपालकार । ४ त्रिनमुख । ५ त्रिकपदो
कर्मो, सूर्यपक्षे किंवा, ६ कर्दम, पापं च, । ७ प्रकाशमय । ८ भास्वानिव
जिन, जिन एव भास्वान् वा तस्मै ॥ अत्र वृत्तेरुपमानावाल्कृति
अन्यान्युपमासदिकाश्च शङ्कालङ्कारा जायन्ति ॥

ધર્મકીર્તિશિવાનાં યત્ પ્રૌઢપુષ્ટિપ્રકારકમ્
 બ્રહ્મચર્યં મજ્જ્યં તદ્ વાગ્મદેનાપિ ^૧માપિતમ્
 દયાદાનક્ષમાધર્મા ભક્તિમંત્રાદયઃ પુનઃ ।
 બ્રહ્મચર્યાદિના વિશ્વે ન સિદ્ધ્યન્તિ સતામપિ ॥૬॥
 ન દુષ્કરં દુષ્કરકાર્યમાધનં,
 ન દુષ્કરં દુષ્કરકણ્ઠમર્પણમ્ ^૨ ।
 વદ્ધો પ્રવેશોઽપિ ન દુષ્કરઃ સ્મૃતો,
 બ્રહ્મવ્રત દુઃકરદુઃકર ત્યહો ॥૭॥

—: ૩ :—

શ્રીશાન્તિનાથસ્તુતિ:^૩

શાન્તિજિનસ્તુતિ — ^૧શાન્તિઃ શાન્તિ ।
 દયાત્ શીઘ્રમ્ ॥૧॥
 સાધારણતીર્થકરા — તીર્થેશા વઃ ।
 સમ્યક્ પાન્તુ ॥૨॥

^૧આત્માનન્દ પ્રકાશ, માવનગર, પુ. ૨૮ અ. ૮.

૧ વાગ્મત્કૃતેઽષ્ટાઙ્ગહૃદયે પ્રયે । ૨ સહનમ્ ।

૩ 'અત્યુક્તા' શાન્તિના ઇન્દ્રેતો 'શ્રી' નામના પ્રથમ ઇન્દ્રમાં આ
 થાય છે. આના કુલ ૪ ભેદો પ્રસ્તારથી થાય છે. તે પૈકી આ પહેલો
 ભેદ છે. આ 'શ્રી' ઇન્દ્રને કેટલાક આચાર્યો પદ્મચન્દ્ર પણ કહે છે.

વાગ્દેવોસ્તુતિ —	જૈનીગીર્મે । કુર્યાદ્ યોધિમ્ ॥૩॥
શાસનદેવોસ્તુતિ.—	નિર્વાણી સ્યાદ્ । ચસ્તૌલ્યાય ॥૫॥

— ૪ —

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તુતિ:

પાર્શ્વનાથસ્તુતિ:—	પાર્શ્વ ^૧ તં શક્રાચર્યમ્ । સદ્વન્થ ચન્દેઽહમ્ ॥૧॥
સાધારણજિના —	વર્દન્ત ધીમન્ત. । નિર્મોદા દ્યુ શમ્ ॥૨॥
જ્ઞાનમ્ —	સજ્ઞાન કલ્યાણમ્ । મળ્યાનાં કુર્યાદ્ ॥૩॥

જુઓ સર્વગ્રંથ ૧ થી હેમચન્દ્ર પ્રમુખ સ્વોપત્ત િગાયુક્ત છન્દોઽનુ
શાસનમ્ અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૫ 'મળ્યાયાર્યા મો જી'.. પદમિત્યક્ત ।
"વીર" દેવ નિત્ય ચન્દે" નામની પ્રસિદ્ધ સ્તુતિ પણ આજ છન્દમા
સમજવી આ છન્દના દરેક પાદમા બે ગુરૂ વર્ણ દોષ છે

૧ છન્દના મૂળ ૨૭ (સતારીસ) બેઠેમા મળ્યા બેન્દા આઠ
બેઠે પૈકી નારી નામના પદેમા છન્દમા આ સ્તુતિ છે જુઓ
સર્વશાસ્ત્રપાઠ મન આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર સ્મરિતું સ્વોપત્ત છન્દોઽનુ
શાસનમ્, અધ્યાય ૨ સૂત્ર ૧૦ 'મળ્યાયાર્યા મો નારી' આ છન્દના
એક પાદમા ત્રણ જ ગુરૂ અક્ષર દોષ છે

पार्थयक्षः—

श्रीपार्श्वो यथेशः ।
धत्तां मां धर्मे नः ॥६॥

—: ५ :—

श्रीमहावीरपरमात्मस्तुतिः

महावीर—

१पापैस्त्यक्तं दुर्गन्धं नृत्तम् ।
वीरं नाथ वन्दे वन्द्यम् ॥१॥

माधारणतीर्थंकराः—

सर्वं साक्षाः सिद्धार्था ये ।
युष्माकं ते सिद्धिं दद्युः ॥२॥

ज्ञानमः—

ज्ञानज्योति-विश्वज्योति ।
जैनास्थाग्रेण प्राज्ज्यं स्तौमि ॥३॥

मिद्धादेवी —

सिद्धादेयी मातङ्गश्च ।
भक्त्यानां सत् सौख्यं कुर्युः ॥४॥

—: ५ :—

१प्रतिष्ठा नामनी छन्दो गतिनो 'कन्या' नामना पदेना छन्दमां
आ ध्याय छे. आना १५ वेदा ध्याय छे. पुण्यो कतिपयसर्वत श्री
देव्यन्दाधार्यनु' छन्दोऽनुशासनम् 'प्रतिष्ठाया गो कन्या' अध्याय २
मूत्र १४. आ छन्दना प्रत्येक पादमां ४ गुण अक्षर ध्याय छे.

श्रीमहावीरप्रशस्तिः*

१ वन्द्यो वीरविभु सदैव जिसने तोड़े सभी कर्मको
बोधी गौतम आदि विप्र विबुधो, रस्तो धतायो भलो ।
दुष्कर्मप्यवणा जणा वि बहुमो सतारिदा सव्यधा
शे यदिज्जदि मे हिमंसुवतनो लोयुत्तलो गोंडचिनो ॥१॥

नमोऽस्तु वर्धमानाय ध्येयाय ध्यानिनां तथा ।
वन्द्यानामपि वन्द्याय स्तुत्यानाञ्च स्तयार्हते ॥२॥

नेत्रे च वक्त्रे च जिनेशितुश्चेत्
कीर्तिस्तदा पक्वजनु श्रिया का ? ।
विश्वप्रतोषी च जिनस्थरश्चेत्
मूल्यं धनस्यास्ति न वर्हितोपः ॥३॥

निसर्गसौगन्ध्ययुते जिनेन्द्र !
मुग्धे त्यलोये त्यग्विन्दजिष्णौ ।
सरोजनुद्धया भ्रमरा भ्रमन्ति
तथाऽपि चित्रं न ममाऽस्ति किञ्चित् ॥४॥

भक्तामरप्रणतमौलिमणिप्रभाणां

कान्त्या सुगञ्जितपद्मजयुगं श्रयेऽहम् ।

भयाम्युधौ शिवजुषस्त्रिशलाङ्गस्य

पीतायमानमभिनभ्य जिनेश्वरस्य ॥५॥

मार्द्धे स्यचित्तंमुमुचे जलं शुभे

भैरवार्थिदेहे सुरपर्वते सुरैः ।

स्नात्राम्युलक्ष्यात् नयनाम्युभिस्तदा

हृषीकेशैर्देवमुदा युतो गिरिः ॥६॥

१यः मस्तुतः मकलवाद्मयतत्त्वबोधा-

रुत्पन्नधीधनजनैः सुमनोभिरामैः ।

स्याद्वादतस्यप्रतिपादनकौशलेन

निष्पक्षपातसमताधृतितोऽन्तिमेशः ॥७॥

मेघः किं प्रभया स्वया दिविपदः पीतान् विधत्ते हि नः ?

किं वा दिक्कुमरीक्षुतिः सुरगिरौ तद्धारजा किं नमः ? ।

किं देहो तु जिनेशितुः कनकभं कान्त्या स्वया लिम्पते

आशङ्का मनसीति चित्रविषया स्नात्रेऽजनि स्वर्भुवाम् ॥८॥

नैते^१ कजे किंतु जिनेन्द्रनेत्रे नेद सरोज तु जिनेन्द्रवस्त्रम् ।

घ्रान्तोद्विरेफोऽसि तिरस्त्रुतोऽभूत् इत्यप्सरोभिर्ध्रमरस्सहानम् ॥९॥

१ भक्तामरादिपदकल्याणमदिरवरमपदतमस्यापूर्तिः ।

२ भक्तामरद्वितीयश्लोकपादपूर्तिः ।

३ आ अन्ने श्लोके प्रभु श्री भद्रापीरना नेर पर्वत उपर
नभस्तात्रालिखेक प्रसंगना छे.

—: ७ :—

महावीरमोक्षविलापः*

(अनुष्टुप)

हा (!) देव ! किं कृतं स्वामिन् ! अस्माकं विसृज्यन्द्रमः ।
जाता निर्नायकाः सर्वे कलौ दालाहलोपमे ॥१॥

अहो (!) स्वर्भू-भुवोलोक-वाता यातोऽधुना शिवम् ।
'त्रैलोक्यभावतीक्ष्णांशुर्मास्थरो' भगवान् गतः ॥२॥

नन्दिउर्ध्वनभूपाद्या गौतमादिमहर्षयः ।
वीरा धीरा भवन्तोऽपि विलपन्ति सुराधिपाः ॥३॥

(उपजाति)

क वीर ! यातो बहुकष्टकाले
घन्यन्तरिस्थं बहुरोगयुक्तान् ।
मुक्त्वा, दयालो ! यदि नः मम हि
तिष्ठेत्तदा का श्रुतिर्गोऽस्पृशेत्त्वाम् ॥४॥

अस्तोऽद्य लोके जगतीप्रदीपो
जतिश्च तेनैव महान्धकारः ।
सर्वे च भूताः स्वमनोऽनुकूला
न धर्मतत्त्वं प्रविदन्ति मूढाः ॥५॥

*अ.त्मानन्द प्रकाश भावनगर पु. २९ अंक ४.

१ त्रिलोकस्पन्दार्थप्रकाशने-(ज्ञाने) सूर्यः ।

२ ईशः

३ स्वच्छन्दचाणिः ।

केचित्तु धर्मं ^१प्रलपन्ति कामं

केचिच्च हिंसाकरणे वदन्ति ।

केचिद्विद्यादे कपटे च केचि-

दित्थं लपन्तो विप्रदन्ति पापा ॥६॥

इत्यादिदोषैश्च परस्परं ही (!)

दुराशया श्वान इव स्थजात्या ।

^२भक्तायमाना जिन ! शासन ते

^३प्रनिन्दयिष्यन्ति हृद्वा (!) किमु स्यात् ? ॥७॥

एव प्रदीप्तो ^४द्वपावकोऽत्राऽऽ-

लभामहे क जलरूपमोश ! ?

ब्रवीतु वीर ! प्रहताऽपिलाघ ! ।

किं ह्यत्समोऽत्र ^५क्षमकोऽस्मि कोऽपि ' ॥८॥

सूर्यप्रभं ^६वीरविभो प्रयाते

लोकादमुष्मात्तु शिव कलौ हा ! ।

पापान्धकार ^७प्रसरीसरीति

^८भव्याब्जवारा

^९मलिनीभवन्ति ॥९॥

१ अत्रार्थतः प्रलपिष्यन्तीति भविष्यत्कालो वद्य 'वर्तमानसामान्यं भूत भविष्यति च वर्तमानवद्देति व्याकरणनियमत एवमन्वयाऽपि ।

२ भक्ता इवाचरन्तीति भक्तायमाना, वस्तुतस्तु न भक्ता इत्यर्थः ।

३ शासननिन्दायोग्य व्यर्थकलेशादिकाय कृत्वान्यद्वाग्य कारयित्वा निन्दायोग्य करिष्यन्तीतिभार । ४ दवाग्नि । ५ शान्तिकर्ता ।

६ सूर्येतुल्य । ७ पापमेवान्धकार । ८ भव्या एव कमन्समूहा ।

९ सकोच—भवन्ति प्राप्नुवन्ति ।

मोहादिचौराश्च यदृच्छयेय

सत्तत्पलक्ष्मीं भवितां हरन्ते ।

पागण्डिघृफाः प्रपल सुलभ्य

सम्यक्त्यहसं बहुदुःखयन्ति ॥१०॥

युग्मम्

अयामहेऽद्य क नाथं कक्षाऽद्य^१ द्रुमहे म्यक्रम् ।

कक्ष नत्वा स्वमौलिं च पवित्रीकर्महे विभो ! ॥११॥

^३भायोद्योतं प्रभो यातं हस्तिपालादिकैः नृपैः ।

द्रव्योद्योतः^४ कृतो दीपैस्ततो^५ दीपालिकोद्भूता^६ ॥१२॥

— O —

— : < : —

श्रीमहावीरजन्मपञ्चकम् *

यस्योपदेशाज्जगदाप शान्ति,

यस्योपदेशात् सुदया ससार ।

असारलोफश्च गतः ससारतां,

त स्तुत्यकृत्य प्रणमामि वीरम् ॥१॥

१ मिथ्योपदेशेनान्ये मतान्तरीयाः सद्धर्म दूषयन्तीतिभावः । २ अपरार्धं दुःखं वा । ३ सत्यप्रकाशे (वीरप्रभो) । ४ तेज कायजन्य आलोक ।

५ तद्दिनाक्षरम् । ६ उद्भूता दीपालिपर्वत्वेन जातेति भावः ।

* नैनधर्मप्रकाश, भावनगर.

सत्याग्रहस्य प्रभावोऽभवद् यः

सज्ज्ञानसूर्यः कृतिसाधुधुर्यः ।

साम्यस्य मूर्तिः स्तवनीयकीर्ति-

र्वारं तमीदृऽचलतुल्यधीरम् ॥२॥

अहो ! प्रभावो जिनजन्मजन्यो

योचां परः सम्प्रयभूय धन्यः ।

नद्यो नभः संसृतिजाश्च भव्याः

सद्यः प्रसेदु स्म भवन्ति नव्याः ॥३॥

सिद्धार्थवंशोऽभवद् यः

निद्धार्थभावं च गतः प्रभावम् ।

माता सुसाता त्रिशलाऽपि जाता

योर प्रसूय त्रिदशाऽर्च्य पुण्या ॥४॥

धन्या तिथिर्यत्र तु योरजन्म,

मान्य स्थल यत्र च योरजन्म ।

कालोऽपि शाली सुभगश्च देश

शस्या वयं यत्र च योरजन्म ॥५॥

—: ९ :—

श्रीवुटेरायजीमहाराजस्य स्तुतिः

मोहान्धयारप्पविणाससुजं

सम्मत्तचारित्तवियाणधुजं ।

पमायसत्तुं मुणिवग्गमित्त

वग्दे गुरुं बुद्धिविजेउ पुजं ॥१॥

संदिक्किया जेण महाणुभाया
 संमिभियया जेण जडाजणा धि ।
 संगक्कियाओ जेण जिणस्स धम्मो
 विजेउ मो बुद्धिविजेउ भिक्खू ॥२॥

—०००—

— १० —

श्रीबुद्धिचन्दमुणीसराणं धुई*

आवालाउ विरागो,
 दुक्खतत्तजणाणं कियाममुहो ।
 कियारामो खु गिम्हे,
 भविअमोअबुद्धिचन्दो वा ॥१॥

अणेगगुणगणजुत्तो,
 अणेगतवस्सिसेविअपयपउमो ।
 अणेगमुहरायथुओ,
 आसि सिखिबुद्धिचन्दमुणिपो ॥२॥

परमसुम्बहेउ त सन्तिभाविअमाणस ।
 चन्दे परमलाहत्थं बुद्धिचद मुणीसर ॥३॥

—०००—

—: ११ :—

। श्रीवृद्धिचन्द्रमुनीश्वराणां स्तुतिः* ।

आद्याल्ल्याद्द्वैराग्यवान् दुःखतप्तजनानां कृपासमुद्रः ।
कृपाऽऽरामः यलुः प्रीत्यै भविकमोदवृद्धचन्द्रो वा ॥१॥

अनेकगुणगणयुक्तोऽनेकतपस्विसेवितपदपद्मः ।
अनेकबुधराजस्तुत आसीच्छ्रीवृद्धिचन्द्रमुनिपः ॥ २ ॥

परमसौख्यहेतु त, शान्तिभाषितमानसम् ।
घन्दे परमलाभार्थे, वृद्धिचन्द्रं मुनीश्वरम् ॥ ३ ॥

यस्य क्षान्तिगुणो महान्
मुदिरयत् क्रोधाग्निसंशामकः,
यस्याहो चरितामृतांशुकिरणै-
स्तापो भुवां नाशितः ।
श्रुत्वा यस्य कथां शुभां
जनगणो मुक्तौ सदोत्तिष्ठते,
सोऽयं धो वितनोतु भद्रपदवीं
श्रीवृद्धिचन्द्रः प्रभुः ॥१॥

—: १२ :—

यथार्थगुरुः*

शिष्यस्य कल्याणकरो गुरुः सन्
 नि स्वार्थभावात्सुखमार्गदर्शी ।
 शुद्धात्मशक्त्या च तपोबलेन
 शिष्योपदेशी, न तु शिष्यतापी ॥१॥

दिव्यार्थद्वान् गुरुरस्ति देवो
 निष्कारणप्रीतिरुरः पिता च ।
 इष्टार्थमयोजितया तु मित्र
 मवोत्तरूपः कथितो गुरुः सन् ॥२॥

त एव वेद्या गुरवो यथार्थ
 शिष्यस्य कीर्तिं च समुन्नतिं ये ।
 कुर्वन्ति नोरागदृशा ममन्तान्
 पितेव तं क्षेमपथे धरन्ति ॥३॥

शिष्यस्य शक्तिः सुयशो गुणा वा
 गुरुमसिद्धये भुवि मम्भयन्ति ।
 अतः समिच्छेत्सुयशोऽभिलाषी
 स्वतोऽधिक शिष्ययशो विधातुम् ॥४॥

मर्यस्येच्छेद् यशो हर्तुं शिष्यस्य तु विवर्धयेन्
 पराजयोऽपि शिष्यात् स्यात्, भूयसे धेयसे भवेत् ॥५॥

गुह्यं न प्रभुत्वाय न स्वमौल्यस्य मिद्वये ।
किन्तु शिष्यमहोत्कर्षं कर्तुं कर्तव्यमादिमम् ॥६॥

—: १३ :—

॥ सिरीविजयधम्मसूरिपसत्थी ॥

(आर्याछन्दः)

जम्भो जरस्त सोरट्ठ—

क्षेत्तम्मि रामचन्दस्स गेहम्मि ।

दिक्खेसिबुद्धिचन्द्रा

संबुत्ता विरत्ता वुत्तीआ ॥१॥

सेविऊण गुरुचरणा

मणवायकायप्पजोगआ जेण ।

आसि पाविअ तेसिं

बुद्धीहय बोहिआ बहुणो ॥२॥

जेण बहुदुग्गमालं

सहिउ कासीअ टाविआ साला ।

पादिअ सावगजाला

गथाण विकासिआ माला ॥३॥

पिज्जसहोसु जेणं

जइणं तत्तं पमासिअ सम्म ।

मुणिओ मग्गो रम्मो

धम्मस्स य दसिओ मम्मो ॥३॥

ठाणे ठाणे विज्जा

गारा ठविआ विज्जबुद्धीण ।

देसिआ णाण राणा

अधम्मिणो वि बोहिआ जेण ॥४॥

जो अपडिअसुकम्मो,

जं बुद्धा नया, जेण कहिओ धम्मो ।

जा पडिउण पसिद्धा

सिस्सा जस्स जहिमज्जगुणा ॥५॥

घउपणवरिस्ताउस य

पूरिअ सिवउरीअ मंगलपाय ।

निल्याणमहेसि जस्स

म धम्मसूरी धिजेइ सया ॥६॥

सभायण्णसोदयस्स

सुगुरणो गुणरयणरयणायरस्स ।

धम्मसुरिस्स चन्दो-

जलजसस्स णमो तु पुज्जस्स ॥७॥

—: १४ —

काव्यारामकलिका. 1*

आदिजिनस्तुति -

नाभेयो बहुशास्त्रवर्णितयशा नाभ्यङ्गजं स्तौम्यहम् ।

नाभेयेन सुदर्शित. शिवपयस्तस्मै नमो म सदा ॥

नामेयात्सुखदं मतं प्रकटित तस्य प्रभायो बहु ।

नाभेये सुमतिं धरन्तु भविनो नाभेय ! नन्दि दिश ॥१॥

आदिमजिनस्तुति.-

आदि तीर्थकर चन्दे, चिद्वदु सप्रणाशकम् ।

एकेनाऽपि कृतो येन , पितुर्वेश. प्रकाशवान् ॥२॥

कल्याणकन्दस्य पादपूतियुक्ता प्रथमजिनेन्द्रस्तुति -

निर्याततन्द्रं ननु चन्द्रजिष्णु,

पादप्रचारैर्जगती पुनानम् ।

भव्याब्धिवद्विष्णुकमानमामि,

कल्याणकन्द प्रथमं जिनेन्द्रम् ॥३॥

श्रीशान्तिजिनस्तुति -

शान्तिर्विदयभयप्रणाशनपटु शान्ति स्तयीमीश्वरं,

शान्तीशेन विनाशमेति दुरित श्री शान्तये मे नम ।

*जैनधर्मप्रकाश पु ४५, अंक ९, १०, ११, १२ तथा पु ४७, अ २

१ आ श्लोकमा व्यतिरेकालङ्कारो छे २ आ श्लोकमा श्लेषप्रयोग आदि अलङ्कारो छे (तथा आडे पिबडित्तो छे)

શાન્તેઃ શાન્તિકરો ભવેદનુભવ શાન્તેશ્ચરિત્ર શુભં,
શાન્તો મન્તિ દ્વિમાંશુનિર્મલગુણા શાન્તે! મુશાન્તિ દિશ ॥૪॥

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તુતિ:—

‘દષ્ટોઽય કાલે પ્રકટપ્રભાવ’,
શ્રીપાર્શ્વનાથ’ પૃથુપુણ્યલભ્ય. ।
દુ.સાગ્નિદગ્ધાસુમતેઽમ્યુવાદો,
ભવાન્ધિમીતાય મહાન્ દિ પોતઃ ॥૫॥

શ્રીપાર્શ્વનાથસ્તવનમ્:—

પાર્શ્વપ્રભો ! પ્લુષ્ટપરિપુજ !
ત્રિલોક્યકાદૃશ્યામલપાદપદ્મ ! ।
અનન્યસામાન્યગુણપ્રસિદ્ધ,
ગુણાસયે ત્યાં પ્રણમામિ નાથ ! ॥૬॥

‘શ્રીવર્દ્ધમાનતીર્થઙ્ગસ્તુતિ:—

વીરો યોગિવિલાસિપૃજિતપદો વીરં મજધ્વં જના. ।
વીરેણ સ્ફુરિતા નૃદેવચિહ્ન્યા વીરાય કુર્વે નમ ॥
વીરોક્તેશુરશેષપાપપટલા વીરસ્ય ધર્મો મહાન્ ।
વીરેઽનન્તગુણા વિશેષસુલભાઃ શ્રીવીર ! મુક્તિ દિશ ॥૭॥

૧ આ શ્લોકમાં ૩૫કાલંકાર છે

૨ આ શ્લોકમાં આડે વિકલિત છે અને ‘અનુપ્રાસ’ આદિ
અલંકારો છે.

ચર્દ્વમાનપ્રભુસ્તુતિ.—

યસ્યેચ્છા કિલ સૌખ્યસ્ય સેવતાં ન પ્રભું વિભુમ્ ।
મહાવીર નૃદેવેશં સકલાર્થપ્રદાયિનમ્ ॥૮॥

વીરજિનસ્તુતિ —

૧ ચરાચરપ્રાણિમયૂરમેઘં, વિદ્વન્મનોઽમ્ભોજવિકાસસૂર્યમ્ !
મોહાદિરોગાર્જિતમર્ત્યવેદ્ય, યન્દે હિ વીરં સુરસેવિત તમ્ ॥૯॥

ભક્તામરસમસ્યાપૂર્તિ વીરસ્તુતિ —

૨ સિદ્ધાર્થનન્દન ! વિભો ! વિગતાશિલાઽઘ ! ।
દુઃખસ્પૃશાં મરણજન્મજગદ્ગરૂપે ॥
ત્વાં પોતઘન્મુનિગણોઽઘવતાં પ્રચણે ।
આલમ્બ્યમં ભવજલે પતતાં જનાનામ્ ॥૧૦॥

૩ પ્રભુરિતિ ગૌતમમુનિભિ કામ ઇતિ તરુણીભિર્મહાવીરઃ ।
વૃહસ્પતિરિતિ સુરેન્દ્રૈર્વેદ્ય ઇતિ રંગિભિશ્ચ મેને ॥૧૧॥

મસારદાવાનલદાહનોરસ્ય પાદપૂર્તિયુક્તા વીરસ્તુતિ —

૪ આતઙ્કનીદારહરં પતઙ્કં, પાપૌઘપઙ્કપ્રવિશોપક ચ ।
સદ્વજ્રપણ્ડસ્ય વિકાશદેતુ, નમામિ વીરં ગિરિસારધીરમ્ ॥૧૨॥

૧ આ શ્લોકમા રૂપકાલ્પકાર છે ૨ આ શ્લોકમા ઉપમા,
અનુપ્રાસ આદિ અવંકારો છે ૩ આ શ્લોકમા ઉપેખાલ્પકાર છે
૪ આ શ્લોકમા ઉપમારૂપક છે અને સસારદાવાનલદાહનીરં
એ ગાથાની પાદપૂર્તિ છે

‘કૃતાપરાધેઽપિ જને’ પાદપૂર્તિરૂપા વીરસ્તુતિ:—

૧ સર્વાતિશયયોધાય, સર્વાનિશયશુદ્ધયે ।
સર્વવાગીશપૂજ્યાય, શ્રોયોરમ્યામિને નમઃ ॥૧૩॥

સાધારણપ્રભુસ્તુતિ:—

૨ પ્રભો ! વિધૂતાગિલદોષરાશે ! નિર્ધ્રાન્તવિજ્ઞાનસમુદ્રચન્દ્ર !
ધિમોચયાષ્ટાદશદોષજાતૈ—દુઃસૌધિચિત્રૈઃ કથલોકૃતં મામ્ ॥૧૪॥

સાધારણજિનસ્તુતિ:—

૩ અપાર્થજન્માનમયૈમિ તે તુ,
યેન સ્તુતા નો જિનચન્દ્રપાદાઃ ।
સંપ્રાપ્ય લક્ષ્મીમિથ દાનમીનં,
સત્યાં ચ મત્યાં વિમુક્ષ તુ (વ) શાશ્વાત્ ॥૧૫॥

ઈશ્વરલક્ષણમ્:—

મોહદ્વેષસ્મયત્યન્તઃ સર્વકર્મવિર્ધાજિતઃ
યઃ સમસ્તાર્થદર્શી ચ સ ઈશ. પૂજ્યતે યુધૈઃ ॥૧૬॥

જૈનધર્મ:—

જિનકથિતોઽય હિતકરધર્મઃ
નરપતિનન્દ્યો યુધપતિયન્ધઃ ॥૧૭॥

૧ આ શ્લોકમાં અતિશયોક્તિ છે અને ‘કૃતાપરાધે’ સકથાર્થત્વ સ્તોત્રના સત્તાવીસમાં શ્લોકની પાદપૂર્તિ છે. ૨ આ શ્લોકમાં અનુપ્રાસ અને ૩૫૩ છે. ૩ આ શ્લોકમાં વિના સન્દ સિવાય ‘વિનક્તિ’ ‘વૃત્ત્યયોગિતા’ ‘ઉપમા’ અને અનુપ્રાસના બેદો છે.

^૧વિના શ્રોજૈનધર્માત્તુ જન્મ વ્યર્થ મતીપિણામ્ ।
વિનાઽર્કે દિવસસ્યેવ નિશાયા શશિના વિના ॥૧૮॥

નર્થદુઃખવિનાશી યઃ સર્વેસિદ્ધિપ્રદાયક ।
શાન્તિદો થદ્ય જૈન સંધર્મોઽસ્તુ મે ભવે ભવે ॥૧૯॥

^૨શિરીષપુષ્પસમૃદ્ધી-સ્ત્રીરાજ્યસ્વર્ગજ સુખમ્ ।
ન યાચે જૈનધર્માત્તુ વિના મોગિભયકરમ્ ॥૨૦॥

જિનવર્ધવાણોસ્તુતિ.—

સૌંદર્યદ્વિજગત્સેવ્યં પ્રસ્તુત્યાર્હતશાસનમ્ ।
વન્દેઽહમાર્હતી વાણીં ત્રૈલોક્યાઽઽતાપહારિણીમ્ ॥૨૧॥

અનેકાન્તવાદસ્ય (સ્યાદ્વાદસ્ય) સ્તુતિઃ—

પ્રકાન્તેઽષ્ટમાનત્વાદ્ વસ્તુતત્ત્વસ્ય સર્વથા ।
અનેકાન્તસ્તતઃ કાન્તઃ સ્વીકાર્યઃ કાન્તમિચ્છતા ॥૨૨॥

જનેકાન્તોપદેષ્ટારમનેકાન્તસ્ય પાલિનમ્ ।
અનેકાન્તસ્ય નેતારં નમસ્કુર્વે ક્ષણે ક્ષણે ॥૨૩॥

^૩કિં કર્ણેન્દ્રિયલઙ્ઘિર્હિં વિના જૈનાગમશ્રુતિમ્ ।
(કા) નેત્રપ્રાપ્તિર્યયા દીપ્ત દૃશ્ય દૃષ્ટ ન વૈક્લ્વા ॥૨૪॥

૧ આ શ્લોકમા માત્રાવિનોક્તિ, ઉપમા, તુલ્યયોગિના અને
અતુપ્રાસ છે. ૨ આ શ્લોકમા વિનોક્તિ અને લુપ્તોપમા છે. ૩ આ
શ્લોકમા વિનોક્તિ, અર્થાન્તરન્યાસ અને શ્રુત્યનુપ્રાસ અર્થકાગે છે

વિદ્યા (મરસ્યતો) સ્તુતિ:—

૧ ગર્વાંતુ નાપ્યતે વિદ્યા સતી સાતકરા નૃણામ્ ।
વિના વિષાં ન તત્ત્વં ચ તત્ત્વાદતે શુતઃ સુખમ્ ॥૨૫॥

૨ નિર્મલં દર્શનં વિદ્યા નર્વાનો દિ વિદ્યાપતિઃ ।
અદ્વાયાં શ્રીઃ મલુ ચોરૈર્વિના સ્વર્ણેન ભૂષણમ્ ॥૨૬॥

૩ યા કૃત્સ્નાસુમતાં મદા મુલકરા યાં સેવતે સદ્ગુણો
ભારત્યા લભતે મુદ શિશુગણસ્તસ્યૈ કુરુધ્વં નમઃ ।
યસ્યાઃ પૂજ્યતમા ભવન્તિ મયિનો યસ્યાઃ પ્રભાશ્રો મહાન્
યસ્યામસ્તિ શુભો વૃદ્ધગુણગણઃ સા ગોઃ પ્રદયાત્મતિમ્ ॥૨૭॥

૪ સ્તાવ સ્તાવ મુગુણકલિતાં ભારતિ ! ત્વાં મદાઽહં
ધારં ધારં હૃદિ ચ યતનાત્સાર્થવન્પ્રાન્નપૂતામ્ ।
સ્મારં સ્મારં કૃતિજનનુતાં મત્યસૌલ્યપ્રદાત્રીં
યાચે માત ! સુવચનનિધે ! જ્ઞાનદાનાય શીઘ્રમ્ ॥૨૮॥

જ્ઞાનવિરુદ્ધજીવાનાં સૌલ્યં નાસ્ત્યેવ કિંચ્ચન ।
શર્મણાં કારણ જ્ઞાનં વદન્તિ હિ મનોપિણઃ ॥૨૯॥

૧ આમાં વિવેકિત અને અનુપ્રાસાવંકાર છે. ૨ આમાં
ભિન્નરૂપક, વિભાક્ષા, અતિરેક અને વિરોધાભાસ છે. ૩ આમાં
સાત વિભક્તિ છે. ૪ આમાં રૂપભાવંકાર છે.

૧વિદ્યા પ્રાપ્યતે દ્રવ્ય, વિદ્યા લભ્યતે યશઃ ।
વિદ્યા જ્ઞાયતે શાસ્ત્ર, વિદ્યા મુચ્યતે ભયમ્ ॥૩૦॥

૨સૌન્દર્યધનસંયુક્તા અપિ સજ્જાતિઃશજા ।
નિર્વિદ્યા ન હિ શોભન્તે, નિસ્તેજા इव ચન્દ્રમા ॥૩૧॥

૩વિનયો વિદ્યા યુક્ત-શ્વેદુઃકૃષ્ટે શસ્યતે વહુ ।
સિતાપોગો યથા ક્ષીરે, પેશ્વર્યં નમ્રતા યથા ॥૩૨॥

સાધારણદેવગુરુધર્મસ્તુતિ —

૧પ્રાપ્તાશ્ચિલારોગ્યધર્મ પ્રમુક્તં,
ત્યક્તાશ્ચિલાશ કરુણાબ્ધિપૂર્ણમ્ ।
સર્વેત્ર પથ્ય ચ સદા ચ તથ્યં,
દેવ ગુરુ ચ પ્રણમામિ ધર્મમ્ ॥૩૩॥

૨સ્ત્રિયો ભાવાજ્ઞિનેન્દ્રિય, ગુરુ સેવ્યો મહાવ્રતી ।
કાર્યો યત્ન સતા નિત્ય, જ્ઞાનશક્તે પ્રવર્દ્ધને ॥૩૪॥

શત્રુજયતીર્થાધિરાજસ્તુતિ:—

૧આત્માનમાતઙ્કગત ભયેભ્યઃ,
શાન્તિપ્રદો મોચયિતું ક્ષમો ય ।
વાઘાન્તરારેશ્ચ વિજાપકો ય.
શત્રુજયો નામ યથાર્થનામા ॥૩૫॥

૧ આ ૧લોકમા પ્રતિવસ્તુપભાવ કાર છે ૨ આમા વિનોકિત
અને ઉપમા છે ૩ આમા સમ તથા શ્રૌતીમાવોપમાન કાર છે ૪
૪ આમા ૩૫૪ છે. ૫ આમા હૃત્યપ્રત્યયોના ઉદાહરણ છે.

सोऽय गिरिश्चित्तप्रिशुद्धहेतु-

न्याय्यो मया मोचयितुं करात् ।

कनैव्यमेतत् प्रथमं हि मे तत्,

स्वप्राणनाशोऽप्यनुपेक्षणीय ॥३६॥

युग्मम्

— १५ —

जैनागमसाहित्ये दर्शनशास्त्रम्

भो ! भो ! दर्शनमिर्दर्शनदत्तचित्ता । चेतस्त्रिन !
दर्शनशास्त्रं नाम स्वर्गापवर्गमार्गदर्शनप्रदीपः, सर्वविद्यासु
शेखरायमाणा विद्या, मानवजन्मवृक्षस्याश्रुण फलः, श्रीष्मेऽ-
प्यतापकर प्रकाशः, अकम्पकर शैत्यः, अस्लेदकर स्नान
अनास्यक्लेशकर हाम्यः, अनौषधमारोग्यमस्ति । तदत्र
विचित्रमततर्कमार्गाणां कुल्परित इव नदीवेगानां जनकमज्जनि ।

भगवतस्तीर्थकृत श्रीरूपभेदेऽस्यानन्तर जैनदर्शनमा-
त्रिर्भूतः । ततश्च यथाप्रयोजनं यथापात्रं यथाबुद्धिं च
कपिलादिभ्यः साख्यादीनि नैकानि मतान्युद्भूयन्तः । तेषु
कतमदर्शनं प्राचीनं कतमद्याप्राचीनमिति निर्णेतुं नास्तीदा-
नीमसर्वज्ञस्य कस्यचित्पार्श्वे निर्गन्धं नाधनमता^१ न वयं

*पीयूषपत्रिका—पृ. १, स. १२, दर्शन-६ ।

१ त्रिपण्डितकापुष्पचरित्र, १ पर्वणि ।

२ वैदिकादीनां मुख्यप्रश्नेषु परम्परदर्शनोत्प्रेक्षदर्शनात् । यथा धम्म-
गुत्तं द्वितीयाध्यायः कस्यपुर्वेदान्तिषु जैनदर्शनात्प्राप्तो नैकसो दृश्यते ।
जैनग्रन्थेषु च गच्छन्त्येव यिक्यावास्त्रदात्तादिदर्शनात्प्राप्तो वरावति ।

दर्शनानां प्राचीनार्वाचीनत्वसाधनेऽनधिकृतचेष्टां कुर्महे ।

जैनागमोत्पत्तिः.

कालप्रवाहाऽपेक्षया जैनदर्शनमनादिनिधनमपि वर्तमानायसर्पिणीकालभयचतुर्विंशतितीर्थकराऽपेक्षया ^१श्रीऋषभदेवाद् भगवत उदपद्यतातः सादिकमित्यपि वक्तुं शक्यते । पूर्वतीर्थकरस्य सिद्धान्तविनष्टे सति सर्वत्र धर्मशैथिल्ये च प्रसूतेऽपरस्तीर्थकरः समुत्पद्य स्वकालदेशस्थलोकेभ्यस्तत्कालदेशप्रस्थभावादिकमपेक्ष्य तदेव प्रमाणप्रमेयादि निर्वाधतत्त्वं तत्तत्काललोकानुकूलया सरण्या परेभ्य उपदिशति; यत् पूर्वतीर्थकरैः प्रतिपादितमिति जैनप्रणाली ।

एव कमशष्टयोर्विंशतीर्थकरश्रीपाश्वर्शनाथशासनस्य विच्छेदे सति ज्ञानतपश्चयादिधिया वर्धमान श्रीवर्धमानापरनामा महामनाश्चतुर्विंशतीर्थकर श्रीमहावीरप्रभूः प्रभूय केवलाऽऽलोकेन यत् प्रमानृ-प्रमाण-प्रमेयादितत्त्वं प्रकटीचकार तदेव श्रीन्द्रभूतिगोतमगणधरादिभिस्तच्छिष्यैर्भूरिसूरिभिश्च ^२सूत्रग्रन्थादिरूपणं सगृहीतं, तस्य सग्रहस्य जैनागमश्रुतिसूत्रसमयसिद्धान्तादीनि नामधेयानि सन्ति, स च सग्रहो मूलभेदाद् ^३द्वादशधा, मूलेतरभेदैश्चानेकधा वर्तते ।

१ श्रीमद्भागवते अ. २-६ ऋषभदेवस्य चरित्र कीर्तितम् ।

२ अर्थे भासइ अरहा मुत्तंतेयंत गण१ग निउणं ।

मासणस्य हियट्ठाए ओ मुत्तं पवत्तेइ ॥ त्रिगोपायकभाष्ये गाथा १११९ । ३ तत्त्वार्थभाष्ये अध्या० १-२० ।

आगमेषु दर्शनशास्त्रोल्लेखः

जैनागमसाहित्यस्य सर्वमुमुक्षुजीवमोक्षप्रापकत्वात् सरलार्थप्रतिपादकत्वाच्च तत्र दर्शनशास्त्रस्याऽनीव संक्षेपात् खण्डशश्च निर्देशो दृश्यते । तथाऽपि ^१ सूत्रकृताङ्गनाम्नि सूत्र बौद्धचार्याकसाहस्यार्थैतज्ज्ञानवादिक्रियावादिप्रमृतिनैक-दर्शनानि निर्दिश्य निराकृतानि । ^२ भगवतीसूत्रे नाम्नि पञ्चमाङ्गे राजप्रज्ञकृते चोपाङ्गे प्रमातृविषयस्य; ^३ आमिनिबोधिकश्रुतादिप्रमाणनयज्ञानविषयस्य प्रमाणचतुष्टयस्य च विस्तरात् प्रतिपादनं समस्ति । स्यानाङ्गसूत्रे द्विविधं प्रमाणं प्ररूपितम् । ^४ दृष्टिवादनाम्नि द्वादशमूलागमे तु गौर्याणमिरा नैकदर्शनानां प्रमाणनयस्याद्वादानां च वादाश्चर्चिता इति ^५ ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञायते । ^६ नन्दीसूत्रे ग्रन्थे तु संपूर्णं प्रमाणत्वेनाभिमतस्वपरव्यवसाये स्वरूपमत्यादिपञ्चविधज्ञानस्य वादो विस्तरतो विलोप्यते, मतिश्रुतयोर्विस्तृतः परोक्षत्वेऽपि इन्द्रियानिन्द्रियनियन्धनमतिज्ञानस्य लौकिकप्रत्यक्षे निक्षेपो विहितः पञ्चविधज्ञानस्य च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां समासाद्वैविध्यमुक्तं परोक्षप्रतिपादनप्रसङ्गे मतिश्रुतयोर्मुप्यगौणतो नृयांसो भेदप्रमेदा.

१ प्रमाण्यपने । २ अष्टमे शतके । ३ अभिनिबोधिकं मतिज्ञानस्य नामधेयमस्ति, तन्त्रैन्द्रियमनसप्रत्ययस्य वाचकमवधेयम् । ४ दृष्टीनां—दर्शनानां वादा यत्रेति दृष्टिवादः । अयं महानरो ग्रन्थोऽस्ति परान्तास्मदैवतोपाद् विचिन्तो बहुधास्त इति धूयते ५ नन्दीसूत्रे ५६ सूत्रं तदीयं च । ६ नन्दीसूत्रे , अनुयोगद्वारं च ४९ सूत्रं गणाया गच्छते ।

निरूपिताः । श्रुतज्ञानावसरे च आचाराङ्गादिमूलद्वादशाङ्गी-
विषयो तत्प्रमाणादिश्च विस्तराद्व्याख्यातः । प्रज्ञापनायां सूत्रे
च प्रमाणभूतज्ञानविषयकविचारो वीक्ष्यते । अनुयोगद्वारे
ग्रन्थेऽपि प्रमाणादिचर्चा नातिसंक्षेपाल्लभ्यते । श्रीमहावीरोप-
दिष्टेषु द्वादशाङ्गेषु मूलग्रन्थेषु करको विषयो वरीवर्ति
तन्नन्दीसूत्रकारस्तत्रोल्लिख्य दिङ्मात्रेणात्रोल्लिख्यते । तद्यथा-
“इच्छेयस्मि दुर्बालसंगे गणिपिडगे अणंताभावा, अणंता
अभावाः; अणंता हेऊ, अणंता अहेऊ, अणंता कारणा, अणंता
अकारणा, अणंता जीवा, अणंता अजीवा, अणंता भवसिद्धिया,
अणंता अभवसिद्धिया, अणंता सिद्धा, अणता असिद्धा
पणन्ता । ” नन्दीसूत्रम् ५७, पृ० ११७

आचारङ्गनामनि प्रथमे सूत्रे - ज्ञानाचारगता ज्ञानच-
र्चाऽपि ज्ञानवर्धिष्णुरस्ति । चतुर्दशपूर्वेषु च ‘ १ उत्पादपूर्वं
४ आस्तिकनास्तिक्यादपूर्वं, ५ ज्ञानप्रवादपूर्वं, ७ आत्मप्रवाद-
पूर्वं च क्रमतो १ द्रव्यप्रयायसप्तनयप्रमाणस्याद्वादपूर्वकवस्तु-
स्थापनप्रमाणज्ञानात्मादिविषया स्फुटिताः ।

१ श्लोेतस्मिन् द्वादशाङ्गे गणिपिटके अनन्ता भावा. अनन्ता अभा-
वा, अनन्ता हेतवः, अनन्तानि कारणानि, अनन्तान्यकारणानि, अनन्ता
भव्याः, अनन्ता अभव्याः, अनन्ता सिद्धा, अनन्ता असिद्धाः (प्रतिपादिता
इत्यर्थः) इति संस्कृतच्छाया ।

२ नन्दीसूत्रम् ४४, पृ० ९४ । ३ नन्दीसूत्रम् ५६, पृ० १०९ ।

आगमसम्बन्धिन्येषु दर्शनशास्त्रम्

समस्तागमानां नियुक्तिवृत्तिभूर्णिष्टीकासु श्रीमद्रवा-
हस्यामि-हरिभद्रहरि-श्रीभयदेवहरिप्रमुखैर्भूरिभिर्युक्त्या
श्रुत्या, अनुभूत्या च विस्तराद्दर्शनतर्कचर्चा चक्राञ्चके,
यामवलोक्य सत्तर्ककर्मशास्त्रार्थिका अपि ननमस्तका भवेयु-
रिति मन्मतिः ।

आगमरोतिपक्षपातिनि श्रीविशेषावश्यकभाष्ये पुनर्गाया
६१ तः १४०० गाथापर्यन्तं, गाथा १५४९ तः २६७२
गाथान्तं च प्रमाणभूतमत्यादिपञ्चविधज्ञानतद्भेदप्रभेदविषय
स्वामिविषयशक्त्यनुयोगनयगातमाद्येकादशगणधरशङ्कातत्स-
माधानवैदिकमन्त्रार्थसप्तविधनिद्वयदर्शनतत्त्वण्डनादिकमग-
ण्डपाण्डित्यतः प्रकृतवन्तः श्रीजिनमद्रक्षमाश्रमणपादाः । एव-
श्री उमास्थातिपादैर्निष्पादिते तत्त्वार्थाविगमे १सूत्रे तद्भाष्ये
च सकलमागमसाहित्यमवगाढ्य तदनुकूलया गंभीरप्रणाल्या
जैनदर्शनाभिमततत्त्वप्रमाणप्रमातृकमेवमन्यनिर्जरा मोक्षादिविषय-
स्तत्प्रणेत्रा, असकृतसूत्ररूपेण संक्षेपेण समारण्याताः सन्ति ।

१ सूत्रं सूक्तवृत्, भाष्यं मूत्रार्थवपथकम् इति हेमः २-१६८
यथा वेदान्तदर्शनस्य संस्कृतसूत्रवदं 'अद्भ्यसूत्रम्' प्रौढग्रन्थस्तथा जैनविद्या-
न्तस्य प्रतिगदकमेतत् सूत्रमस्ति, दिगम्बराः इवेनाम्बराद्योमात्राध्यने ग्रन्थं
ग्रन्थकारं चाभिमन्यन्ते पूज्यदृष्ट्या तथाच सर्वज्ञास्त्रमूत्राणाः श्रीहेमचन्द्रप्रभुः
स्वे व्याकरणग्रन्थे व्याख्यायौ, 'उपोमाहसति संशुद्धारः" हेम
व्याकरणे २-२-३९ पृ. ७२ ।

‘तान्येव सूत्राणि तत्पश्चाद्भाविनां श्रीसिद्धसेनदिवाकर-समन्त-
भद्र-मल्लवादि-हरिभद्रसूरि-विद्यानन्दस्वामि-प्रभाचन्द्रा-ऽकलङ्क -
भट्टाभयदेवसूरि-वादिदेवसूरि-यशोविजयवाचकादीनां विदुषां
जैनताकिंकविचारोद्भायस्थापनविकासादिविधौ शाखोद्भाय-
विकासादिविधौ मूलमिव जीवातुः समजनिपत ।

आगमातिरिक्ता जैनदर्शनग्रन्थाः

आगमसाहित्यस्यैव प्रस्तुतत्वात् तदतिरिक्तदर्शनग्रन्थ-
चर्चा यद्यपि नात्रोपपन्ना । तथाऽप्यनेकजैनेतरदर्शनिक-
विपश्चितां जिज्ञासासाधनार्थं आगमानानां कतिपयदर्शनिक-
विशिष्टजैनग्रन्थानां तत्कर्तृनामपूर्वकानि नामधेयानि लिख्यन्ते ।

तद् यथा—

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्
सम्मतिवर्कः (पद्मभागाः)	श्रीसिद्धसेनदिवाकरः	गूर्जरग्रन्थरत्न- कार्यालय, गांधीरोड, अमदावाद्.
न्यायावतारः	”	जैनधर्मप्रसारकसभा भावनगर
छात्रिश्चद्छात्रिशिकाः	”	”

धौठमास्वातिवृत्तत्वार्थसूत्राणि ।

ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	प्राप्तिस्थानम्.
गन्धहस्तिटीका	"	अमुद्रिता.
नयचक्रवालः	श्रीमल्लयादिमूरिः	"
गन्धहस्तिमहाभाष्यम्	श्रीसमन्तभद्रसूरिः	"
शान्प्रयातांसमुच्चयः	श्रीहरिभद्रसूरि	श्रीगोडीजी जैनमंदिरः पायधुनी मुयई.
पद्दर्शनसमुच्चयः	"	आगमोदयसमितिः मूरन
अनेकान्तजयपताका	"	श्रीयशोविजयग्रन्थमाला, भावनगर.
अनेकान्तप्रवेशः	"	श्रीहेमचन्द्रग्रन्थमाला. पाटण
अष्टमहर्षी	श्री विद्यानन्दस्वामी नाथारङ्गजाबजीः	मोलापुर.
आप्तपरीक्षा	"	
स्याद्वादगन्नाकरः (५भागः)	श्रीयादिदेयसूरि.	आर्हतमतप्रभाकरः पुना.
प्रमाणमीमांसा	श्रीहेमचन्द्रसूरि.	"
रुनाकरावतरिका	श्रीगहनप्रभासूरिः	
	श्रीयशोविजयग्रन्थमालाः	भावनगर.
स्याद्वादमञ्जरी	श्रीमहिलेणसूरिः	
	आर्हनमतप्रभाकरः	पुना.
न्यायालोकः (नव्यन्यायः)	श्रीयशोविजयोपाध्यायः	
	मनमुखभार भगुभारः	अमदावाद.
गण्डनगण्यम्	"	"
स्याद्वादकल्पवृता	"	"
भागारहस्यम्	"	"
प्रमेयवमलमार्तण्डः	श्रीप्रभासिन्द्रसूरिः	"
		निर्जयसागरप्रेम, मुयई.

इत्यागमसाहित्ये दर्शनशान्त्रस्योल्लेखो दर्शितः, स च तत्र प्रतिपादनशैल्यैव वर्तते, न धिक्कारतिरस्कारादिनिन्दा-पद्धत्या, तत्कृतृणामेकान्तमुमुक्षुत्वात् तत्रप्रतिपादनैकप्रयोजन-त्याच्चातो तत्त्वं जिज्ञासुभिरात्मकख्याण कर्तुं ज्ञानागमसादि-त्यमवश्यं दृश्यम् । आगमातिरिक्तजनतर्कग्रन्था अपि दर्शना-न्तरग्रन्थेभ्यो न फलु लेशतोऽपि न्यूनाः अतः सत्तर्ककर्तृशशेमु-पोशालिभिर्दंगनतुलनादृष्ट्या स्वमनोबोम्भेपकरणाय वाऽध्ये-तव्या दृष्टव्याश्चेति मामकी सूचनाऽस्ति ।

सत्य-धर्मः*

यथाश्रुतं यथाज्ञातं, यस्तुतत्त्वं स्रया घिया ।
तथा निरूपणं तद् द्वि, सत्यं सत्यविदा विदुः ॥१॥

धर्मस्य मूलं प्रवदन्ति सत्यं,
मूलाद्विना का फलपुष्पसम्पद् ? ।
सत्याद् यशः सौख्यपरम्परां च,
शास्त्रेषु सन्तः प्रतिपादयन्ति ॥२॥

हरिश्चन्द्रादयो भूपः, पुराऽभूवन् महाशयाः ॥
सत्येनैव भुवि ख्याताः सत्यात् किं किं न लभ्यते ? ॥३॥
यो जनोऽनृतभापी स्यात्, कपटे यश्च लम्पटः ।
तथैव मन्यतेऽन्यान् सः, सतीं वैश्येव पुंश्चलीम् ॥४॥

—: १८ :—
जैनशासनोन्नतिः*

विस्मृत्य भेदभावान् स्वान्
त्यक्त्वा गवान् कदाग्रहान् ।
संभूय साधवो ! विश्वे
तनुध्वं शामनोन्नतिम् ॥१॥

कार्येण लोके जितधर्मगर्हणा
विचारचर्याऽऽचरणेन येन ।
स्यात्, तन्न कार्यं स्वहितावहं भव—
दपीह रम्यं स्वविचारदृष्टिः ॥२॥

विचार्य सम्यक् समयस्य पद्धतिं
युक्त्याऽनुभूत्या च समन्ततो भुवि ।
सुश्रावकैः साधुगणैः सुसाधनैः
प्रचारणीया जितधर्मभावना ॥३॥

—: १९ :—
कृतकर्मक्षयो मोक्षः*

तृष्णासमाप्तिर्जगतां भवेद्यदि,
शुष्यन्ति हेतुश्च विनैव सागराः ।
सदागतिश्चेत् स्थिरतां भजेत् मदा,
मोक्षस्तदा कर्मविनाशनाशिना ॥१॥

जैनज्योति अमरावाद, बैद्यार, १९८७ १ जैन रम्यप्रस्ता.

उदेति सूर्यो यदि पश्चिमस्या-
 मुत्पद्यते चेद् गगने'कजौघः ।
 बन्ध्याऽपि पुत्रं जनयेत् स्वतश्चेद्
 भवेत्तदा मोहयुतस्य मोक्षः ॥२॥

—: २० :—

शरच्चन्द्रवर्णनद्वादशकम्

शैत्येन कान्त्या च गुणैरगण्यै-
 राह्लादकस्त्वं जगतः सुधांशो !
 लोके कलाभिर्धवलीकरोपि
 तत् साकृतः सत्कविभिः कविबे ॥१॥

योगिनो भोगिनश्चैव चकोरान् कुमुदान्यपि ।
 मोदं ददासि सर्वत्र सन्तः सर्वस्य मोददाः ॥२॥

शान्तिदोऽपि लघुर्नित्यं पूर्यते स्तूयते जनैः ।
 इतीवाऽऽवेदयन् बाल-चन्द्रः सकलतां गतः ॥३॥

सर्वत्र जुम्भते तेजः संख्या वयो न स्थूलता ।
 एकश्चन्द्रस्तमोनाशी सिंहपोतो गजान्तकृत् ॥४॥

* जैनज्योति अमदागाद, वर्ष २ अंक १३ ।

अस्त्यमुक्तं यदि धर्महेतवे,
 पापाय सन्दुःखनिबन्धनं च तद् ।
 स्वाध्यायं पापाय तदुच्यते पुनः,
 शंका तदा दुःखनिबन्धनेऽस्य का ? ॥५॥

कुत्राऽस्ति तथ्यं तु पगं न पथ्यं,
 स्यात् काऽपि पथ्यं नहि तन्तु तथ्यम् ।
 तथ्यं च पथ्यं भवतस्तु यत्र,
 हितप्रमोदी भवतो हि तत्र ॥६॥

लोके प्रभावः समयस्य लाभो,
 मिथ्याऽऽख्यदोषस्य च संभवो न ।
 इत्यादि लाभाः प्रभवन्ति भव्या
 मितं च सत्यं यदतां जनानाम् ॥७॥

धाम्यन्ति सन्तोऽपि च यत्कृते तु,
 तपन्ति यस्मै च तपांसि घोरम् ।
 नमन्ति नम्याः खलु यद् गरिष्ठं,
 को नाम सत्यं न हि सेवते तद् ? ॥८॥

सतां चा कर्मभावो वा,
 मुद्गैश्च परमात्मनः ।
 निवृत्तः सरेधमांशो,
 सत्यं विजयते भुवि ॥९॥

—: १७ :—

॥ ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्* ॥

आरोग्यलाभो यशसश्च भावो,
 दुःखेऽपि धैर्यं मनसश्च धीर्यम् ।
 ओजोविकासः प्रतिभाप्रकाशो
 ब्रह्मव्रतात्^१ पुण्यति चन्द्रिकैव ॥१॥

तिलेषु तैलं च मणौ सुकान्ति-
 र्वनस्पतौ सत्त्वपरिस्थितिश्च ।
 यथा तथास्त्याऽऽत्मनि धीर्यसत्ता
 नष्टे तु धीर्यं क्षयमेति सोऽपि ॥२॥

यक्षणे विद्यते ब्रह्म
 तस्योच्चैश्च यशस्तथा ।
 दोषास्तमांसि नश्यन्ति
 भासमाने रवाविव ॥३॥

यद्विना नान्नुयाजीवः
 प्रकामाः सौख्यसंपदः ।
 नीराद्विना यथा मत्स्यो
 भजेऽहं ब्रह्म तद् व्रतम् ॥४॥

*आत्मानन्द प्रकाश, पृ २८ अंक ११ ।

१ उत्साहः । २ ब्रह्मचर्यतः । ३ यथा द्वितीयाक्षरकला क्रमतो वर्द्धते तथा ।

एको भाति सुमत्त्वश्चेन्निसत्त्वा बहवोऽपि न ।
एकोऽपि भ्राजते चन्द्रस्तारालक्षो न दीप्यते ॥५॥

चन्द्र ! त्वं वियुतान् लोकान् दुःखस्यहो ! निरागस ।
अतस्तज्ज्ञेन मन्येऽहं चिह्नितो हृदि पाप्मना ॥६॥

(चन्द्रस्यापमानोपमेयता)

चन्द्र ! त्वं त्रिध्वजसूत्राणां यास्युपमानतां, तु ते-
उपमेयविधौ ह्येकमुपमानं जिनाननम् ॥७॥

(चन्द्रेण सह तीर्थंकरमुखस्यापमानं घटते)

जिनसूत्रेण सहस्रश्चन्द्र इत्युपमाऽधिका ।
चन्द्रतुल्य जिनास्य तु ^२हीनोपमा विडम्बना ॥८॥

(चन्द्रकलङ्के कविकल्पना)

यदन्ति लक्ष्म केचिज्ज्ञाश्चन्द्रमध्ये ^१शशं स्थितम् ।
कण्ठे कवयः केचिच्चन्द्रे ^२छायाऽचनेरिति ॥९॥

केचिद्वियुक्तलोमानां ^३शापं ^४सत्यापयन्ति तत् ।
विदग्धा केचिदाहुश्च ^५राहुमन्ये ततोऽपरम् ॥१०॥

(निजकल्पना)

यय मन्यामहे किन्तु यित्तसत्ताभिमानिनाम् ।
अनधिकारचण्डानामयशः ^६पुञ्जितं हि तत् ॥११॥

(चन्द्रस्य विरास्पृहणीयत्वम्)

लाभेन शान्तेर्मुनयश्च सज्ज्ञाः

विद्योदयाच्छात्रगणाः सहर्षम् ।

रतिप्रमोदाच्च विलासिलोका

विश्वे हिमांशो ! बहुमन्यते त्वाम् ॥१२॥

—: २१ :—

वर्षाकालवर्णनम्*

कलापिकेकारवमाददाना

^१ताम्राक्षगीताच्च मुदं दधाना ।

चनाग्निवेगं च निवारयन्ती

समागता प्रावृडहो ! सुखर्तुः ॥१॥

कामाऽऽकुलान् कामिजनान् समन्ताद्

ध्यानान्वितान् ध्यानिजनांश्च सम्यक् ।

करोति सानन्दरचांश्च मेकान्

घनागमः कस्य ^२सुखाकरो न ? ॥२॥

^३छात्रानधीतिनः शास्त्रे कृपकांश्चोत्तितत्परान्^४ ।

हरिन्फलाभिलां कुर्वन् भाति वर्षागमः शुचिः ॥३॥

*आत्मानन्द प्रकाश पु. ३० अंक १

१ कोलिलगीतान् । २ अपुन्यं मुख करोतीति सुखाकरः ।

३ अभयनवतः । ४ बीजपनमर्थितत्परान् ।

नदीनां कुलटानां च मेकाऽभ्रपङ्कविद्युताम् ।
 १ औघत्यं मद्यवन्मेषो जनयन् जृम्भते जघात् ॥३॥
 २ कमलं ३ समल मेघो ४ भामिनीं ५ भामवामिनीम् ।
 ६ ज्योत्स्नामहो! ७ तमिस्रायन् करोति ८ पुष्पितां लताम् ॥५॥
 स्थले स्थलेऽम्भोभृतपुष्करिण्यः
 सुगन्धनीरा यरुमेकतीराः ।
 ९ जलौकव्याभाः कुमुदाऽञ्जशोभाः
 प्रानन्दयन्ते न मनांसि केयाम्? ॥६॥

आहारं च १० विहारं च ११ निरुध्य यतितल्लजाः ।
 चाणिज्य १२ वणिज्ज्येह धर्मकर्मसु १३ कर्मठा ॥७॥

१ महत्त्व, निर्मयादित्वं, उद्भूतत्वं च । २ अम्बुज, अम्बु.
 मृग च "कमलं क्लोमि मेघजे । पङ्कजं सलिले ताम्रे कमलसु मृगान्तरे ।"
 इति हैमानेद्यर्थोऽयं [अण्डे ३-४] ३ सम्-सम्यक्, अन्त-समयेन ।
 अम्बुपङ्के मलयुक्तम् । मृगान्तरपक्षे तु, मलेन दुःखेन गेहेन-पङ्केन वा
 सहितं समलम् । ४ स्त्रीम् । जातवेदवचनम्, एवमन्यनाऽपि । ५ भामेन
 कृत्रिमेन रतिकोपेन वामशीलाम् । पक्षे भामस्य वनवर्द्याणी-कोपतरागिनी-
 मित्यर्थः । ६ ज्योत्स्ना तु पूर्णिमादिप्रसङ्गम् । ७ तमिस्रा-भ्रमावाद्यागनि-
 स्तद्वत्, धाराप्रान्धधराविलम्बान् । ८ पुष्पिणि जातान्यत्र ता पुष्पिता
 लतां, पक्षे रजम्बलम् । ९ जलवन्तुशोभयत्य ।

१० प्रानन्तरगमनम् । ११ सहृदय । १२ वणिजो चाणिज्यं निरुध्यन्ति
 सम्बन्धः । १३ कुशठा-तन्परा, भवन्तीति शेषः । इह-वर्षासु ।

श्यामप्रभामण्डितमेघमण्डली-

लक्ष्मीं हरन्ती वत ^१पार्वतीं क्वचित् ।

तडिद्वती, ^२सूर्यविरोधिनी क्वचिन्-

सगर्जना भाति मयूरनत्तनीम् ॥८॥

कुर्वन्तु मुस्ताक्षतिमाशु शूकरा

प्रशान्तयन्ता स्वतृषा च चातकाः ।

तन्वन्तु नृत्यं शिखिन ^३प्रियामुख

घनागमे विश्वजनप्रिये सुखम् ॥९॥

समीक्तिका किं जलसोकरान्विता ?

किमिन्द्रगोपैश्च सकुङ्कुमाऽयनिः ? ।

हरितृणाङ्कूरविभूषिताऽधुना

हरिन्मणीभिर्नितेव भूषिता ॥१०॥

~*~*~

— २२ —

अन्योक्तिपञ्चकम्*

*पुष्पाणि प्रति—

ददमोऽर्थवादान् सुमनोहराणि ! भो !

पुष्पाणि ! यः सद्गुणमोहिता वयम् ।

सकण्टकोऽप्याश्रयणे स्थितान्यहो (१)

न सण्डितान्यार्यगृहोचितान्यतः ॥

* जैनज्योति अंक ९

१ पर्वत-सम्बन्धिनी लक्ष्मीं शोभाम् । २ सूर्याऽऽच्छादिनी ।

३ मयूरीसम्मुख ।

४ आ श्लो३भा विशेषोक्तिः, उत्प्रेक्षा, अपह्नुतिः पुनश्चस्तवदा-

भास अने अनुप्रस अ-कारे। छे अर्थे अस्तुतप्रशंसा छे

भ्रमरं प्रति—

यस्या वृते ह्याम्यसि सर्वदाऽले !

यस्यां च दुःखं सहते विमुग्धः ।

सौगन्ध्यमत्ता खलु केतकी भो !

सा दास्यते त्वाऽऽधिमधोनिधायी ॥२॥

सद्योत प्रति—

सद्योत ! माऽभिमस्या भो !

नास्ति यन्मादृशो भुवि ।

त्वत्तोऽधिरूपभावन्तो

चन्द्राकौ स्तो निशा दिवा ॥३॥

श्वानं प्रति—

स्वामिभक्ताप्रमत्तादि-

गुणौघेर्भूषितोऽपि सन् ।

श्वन् ! त्व जुहोषि तान् सर्वान्

जातिमात्सर्यपावके

॥४॥

काक प्रति—

कटुस्वरस्त्य परभृत् ! तयाऽपि

स्लाघ्याऽसि सम्यक् पिरुपुत्रपालनात् ।

आह्लादनाब्धन्ट इयात्तलक्ष्मा

कस्तूरिका गन्धभृतेषु वृष्णा ॥५॥

— २३ :—

प्रवासवर्णनम्

अपूर्व-शोभा गिरि देशवर्तिनी

सद्वृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।

'धामोददुर्गं च पयोदमालिका

यच्छन्ति मोद नहि कस्य चेतसे ? ॥१॥

आनन्ददायीनि घनेचराणां

योपिज्जनानां रमगायनानि ।

गिरी क्वचिच्चातिभयङ्करास्तु

कर्णातिधीस्युर्ध्वनयो हरीणाम् ॥२॥

—: २४ —

अर्बुदाचलवर्णनम्

अचिन्त्यशक्त्यौषधजातिजाते—

रोगापहारी बहुचित्रधारी ।

१ जैनज्योति

१ धामोदाख्यग्रामस्यदुर्गम् ।

१-यद्यपि कुमारसंभनपद्यमुपजातौ दत्तो एकादशाक्षरं, परन्तु अत्र पुण्यं

वृत्तत्वात् अस्माभिः— मानदण्डक' इति लिखितमस्ति

सद्वन्धशैत्येन विनोदकारी
नाम्नाऽनुदोऽद्विर्जनतापहारी ॥१॥

य —

श्रितोयतीन्द्रै कवित कवीन्द्रै
स्तुतो मतीन्द्रै प्रणतो द्विजेन्द्रै ।
पुलिन्दवृन्दारकभूपगोप—
कलत्रवृन्दैरभिनन्दितो यः ॥२॥

कुमारसम्मवपद्यपादपूर्ति —

संधारयेद् यो युगपत् सुगूर्जरं
महं च देश निजपादभागत
भाग विधातुं दिशयोर्द्वयोः किमु ?
स्मितं पृथिव्या इव मानदण्डक ॥३॥

यम्—

व्याघ्राश्च सिंहा हरिणाश्च शूकरा
रुक्शास्तरक्षुर्गवलाश्चधारणा ।
हिंसा वृका वानरजम्बुका अपि
यमनुद प्रीतिनता भजन्त्यहो ! ॥४॥

येन—

मत्ता हंसमयूरफोफिलशूका पाण्डिताः सारसा
मौञ्जाः पञ्जनचातकाश्च चटकाश्चापाश्च भासातपा ।

जीवञ्जीवचकोरटिद्विभमुखाः कोकाश्च घूका द्विका
मग्न्यन्तेऽर्बुदकेन येन निजकं धर्म्यं जनुस्तद्भवम् ॥५॥

यस्मै—

अर्ध्यं ददन्ते कुसुमैलताः फलै—
र्तुमाश्च यस्मै स्वकलैः पिकाः शुकाः ।
एक्षैश्च पद्मिन्य उपायनं मुदा
संसाधनैः स्वैः स्ववलानुसारतः ॥६॥

यस्मात्—

गुणैर्विचित्रैर्हि परस्सहस्रैः
ख्यातो यतो भारतनामदेशः ।
धन्याऽर्बुदाद्रेर्मरुदेशभूमी
स तु प्रसिद्धो जिनचैत्ययुग्मात् ॥७॥

यस्य—

यस्यास्ति कीर्त्तिर्जगतोप्रसिद्धा
गुहाश्च कान्ताः प्रतिशब्दभीमाः ।
वनानि नानानगराजिवन्ति
तुङ्गानि शृङ्गाणि रविं स्पृशन्ति ॥८॥

यत्र -

जगद्विशिष्टं नतशिष्टमौलि
द्रष्टुश्च नेत्रास्तिफलप्रदायि ।
देहीभवन्मन्त्रियशःशरीरं
यत्राऽशुभद् वा जिनचैत्ययुग्मम् ॥९॥

कुभारसम्भवपद्यपादपूतिः-

अनेककोटीधननिर्मिताभ्यां

१ताभ्यामयं २तेन च शोभते ते ३ ।

अन्योऽन्यशोभाजननाद् वभूव

साधारणो

भूषणभूष्यमात्र. ॥१०॥

भूमीश्वरा. किन्नरदेवसिद्धा

भोगाय योगाय च सन्ति यत्र ।

ग्रामा वसन्ति स्म दशाधिका द्वौ

लभ्यानि वस्तून्त्यखिलानि भव्यम् ॥११॥

फलानि पुष्पाणि जलं स्थलानि च

सदृक्षवृन्दानि कुलानि पक्षिणाम् ।

अधित्यक्ता चात्र पयोदमालिका

यच्छन्ति मोद नदि कस्य चैतसे ? ॥१२॥

मयूरनृत्य हरिणोत्प्लुतिश्च

शुद्धोऽनिलो यान् हरिगर्जना च ।

नदीसरोनिर्झरपक्षिवृक्षा

पते विशेषा गिरिकामनेऽत्र ॥१३॥

ग्रीष्मो जनान् तापयतेऽन्यदेशे

ज्वलेद् यनान् स्थलमागदारी ।

१ द्वाभ्या आदिनाथनेमनाथजैनप्रासः द्वाभ्याम् । २ अवुंदगिरिणा
३ त द्वे मन्दिरे ।

सोऽप्यहि चित्र शिशिरायतेऽग्र

कुर्वन्ति सन्तो हि सतोऽसतोऽपि ॥१४॥

नाम्नाऽर्जुदोऽसौ जनचित्तनन्दनो

गिरिर्गरीयान् सुपरास्तनन्दनः ।

रयातः पुराणेऽपि नन्दिवर्धनो

जीयाद् जगत्यां कविवुद्धिवर्धन ॥१५॥

—○—

—: २५ :—

सुभाषितम्

मौन विभक्तिं य माधुर्यंश्चात्माभिमुखो भवेत् ।

सत्यं प्रियं च यो यत्किं स मुनिर्मुनिभिर्मतः ॥१॥

गुणशब्दो मलयचो य रशब्दस्तन्निवारकः ।

गृणाति यो गिर पथ्यां स सता नीयते गुरु ॥२॥

गुरोगता सदा रक्षेत् धर्मपिताभवेद् यदि ।

शुश्रूषको विनीतो य सरल शिष्य उच्यते ॥३॥

घृष्टो मत्तो विनीतश्च मायावी गुरदोषदृग् ।

निद्रालुर्जडश्चाचालः शिष्याभास उदीरितः ॥४॥

मातरं ममि याचते पुत्रं दद्याम्यपुत्रकम् ।
आतो ! दत्ते कथं माता पशुपुत्रेषु यत्नमा ? ॥५॥

धर्मार्थमपि हिंसन्ति पशून् ये निर्दयान्तरके ।
आतोः दीप्यं सुधां नागाद् याचते तमसः पयम् ॥६॥

❁ हिन्दी विभाग ❁

—: २६ :—

महाराजा कुमारपाल चौलुक्य*

इतिहास के साथ राजाओं का घनिष्ट सम्बन्ध है। राजाओं का कार्यक्षेत्र व जीवन-चरित्र विशेष व्यापक होने की वजह से उनके इतिहास में बहुत सी समकालीन घटनाओं का पता लग सकता है।

प्रस्तुत लेख में हम महाराजा कुमारपाल का वृत्तान्त प्रमाण पुरस्तर संक्षेप से लिखेंगे, जिनका सम्बन्ध समस्त गुजरात के साथ तो है ही, परन्तु, मेवाड़, मारवाड़ और दक्षिणादि देशों से भी है और जो चौलुक्य वंश के प्रतापी राजाओं में यशस्वी और अन्तिम राजा हुए हैं।

*महामहोपाध्याय गोरीशंकर हीराचन्द ओझा के सम्मान में समर्पित 'भारतीय-अनुशीलनग्रन्थ' से उद्धृत।

चावडावंश के भूपाल

विक्रम सवत् ८२१ में चापोत्कटवशीय (चावडावंशके) क्षत्रिय वनराज ने गुजरात में जैन मन्त्रों से अणदिल्लपुर (पाटण) की स्थापना की और वहीं पर अपना राजधानी

१. यह गुजरात और चावडावंश का प्रथम राजा है । शील-गुणसूरि जैनाचार्य ने इस में उत्तम संस्था छोले थे : देखो प्रबन्ध चिन्तामणि पर्वसप्तमा, १९३२, पृ० १९ ।

जैन युग में (पुस्तक १ अंक २ वि स १९८१ आदिवन) छपी हुई राजवंशावली में भी अणदिल्लपुर का स्थापना-काल वि० सं० ८२१ वैशाख सुदि २ सोमवार गेहिणी नक्षत्र लिखा है । मेरे पास जो एक अमुद्रित राजवंशावली है उस में वि० सं० ८०२ लिखा है —

अन्ते युगमनमोमदालयमिते चापोत्कटो भूपति
दानाऽभूद् 'वनराज' इत्यभिमतो विद्वच्चनेताभित् ।

पद्यप्रमित सुराज्यमखिल मुक्त च तेनाऽनुल

प्यवस्थीरुणदिल्लपतनपुर सन्निर्मित भूवले ॥२६॥

श्रीमान्गुहसूरि ने भी विचारध्रेणि (जो प्रबन्धचिन्तामणि के पद्यान् लिखी गई है) में वनराज की राज्य-स्थापना वि० सं० ८२० ई० ७६४) से लिखी है । और यही साल ठीक है, ऐसा श्रीमान् रा० ब० प० गौरीशंकर ओझाजी का मत है । देखो राजभूताने का इतिहास भाग १ ।

चापोत्कट, चावडा, चावरा ये एक ही अर्थ के पर्याय हैं ।

श्रीमान् ओझाजी का कहना है कि चावडावंश परमारों की शाखा है । दे० टॉड रा० की टिप्पणी ।

कायम की। इस प्रदेश की सुन्दरता और सुरक्षितता के कारण करीब ६०० वर्ष तक चावडा और चौलुक्यवंशीय राजाओं की यह राजधानी बनी रही। अभी तक यह पाटण^१ हजारों धनी और यशस्वी व्यापारियों का प्रसिद्ध नगर है। इस समय यह शहर महाराजा गायकवाड यज्ञोद्दो के राज्य में है। महाराजा कुमारपाल के वंश में इस शहर में १८०० कोटपति थे^२। टॉड साहब का कहना है कि 'उस वरत भारत के सभी शहरों में यह पाटण अधिक समृद्ध था जहां पूर्वोक्त और पश्चात्य वस्तुएं मिलती थीं।'

बड़े २ विद्वानों और कवियों ने हम नगर की भूरि-भूरि प्रशंसा की है^३।

घनराज के बाद योगराज, क्षेमराज, भूवडराज, चयरसिंह, रत्नादित्य, सामन्तसिंह, ये छ. राजा चावडावंश के हुए। इन सातों राजाओं का राज्यकाल १९६ वर्ष है। ऐसा गुर्जरदेश-भूपावली से मालूम होता है। टॉड-

१. वर्तमान में इस को सिद्धपुर पाटण कहते हैं। जो अहमदाबाद से उत्तर दिशा में है।

२. कुमारपाल चरित्र (जिनमंडनवृत्त)

३. संस्कृत और प्राकृत द्वयाश्रय काव्य, कुमारपाल-प्रबन्ध, मोहपराजय-नाटक, कुमारपाल चरित्र, प्रभावक चरित्र आदि.

४. स्तो० ३३; यह ग्रन्थ अभी तक छपा नहीं है।

इसकी प्रेस कापी है।

राजस्थान में १८४ वर्ष लिखे हैं। परन्तु हमें यह ठीक नहीं जँचता।

चौलुक्यवंश के राजा

चौलुक्यवंश का मूलरान वि० स० ९९८ में गुजरात का पहला राजा हुआ जिसने ५५ वर्ष पर्यन्त राज्य किया^१। इसके बाद क्रमशः चामुण्डराज बल्लभराज, दुर्लभराज, भीमराज (प्रथम), कर्णराज ये छ राजा हुए, जिन्होंने गुजरात में राज्य कर के प्रजा का पालन किया।

सिद्धराज जयसिंह

कर्णदेव^२ का उत्तराधिकारी गुजरात का राजा उभी

१ मूलरानस्ततो नक्षे वसुनन्दाद्ब्रह्मयन।

पञ्चषाशदशरदा स्वच्छ राज्य वधार स ॥ गु० दे० सू० ३४ ॥

टाड महोदय ने मूलराज का राज्यकाल १८ वर्ष लिखा है। रा० रा० पृ० ७०५।

चौलुक्य, चालुक, चालुक चौलुक और सोलङ्की ये पाँचों एक ही वर्ग के वाक्य हैं। चौलुक्यों ने पहले अयोध्या में बाद दक्षिण में और पीछे गुजरात में राज्य किया। प्रथम जयसिंह (इ० स० ५०७) के करीब से सोलङ्कियों का प्रह्लाद इतिहास मिलता है जो दक्षिण का राजा था। एषा श्रीमान् बोवा जी का मत है।

२ इसका राज्यकाल वि० स० ११२० से ११५० तक है। यह भीमदेव का पुत्र था। महकवि चागुम्भ इसका प्रिय मित्र था। इसने 'चागुम्भटालङ्कार' में सिद्धराज की कई जगह स्तुति की है। इस राजा का सम्पूर्ण इतिहास आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृत द्वयाधय काव्य में लिखा है। प्रयन्धचिन्तामणि में इसका प्रथम स्वतन्त्र है।

का पुत्र सिद्धराज हुआ। इसका राज्याभिषेक वि० सं० ११५० वीं वर्ष यदि ३ को हुआ। यह राजा बड़ा प्रतापी और विद्वान् था। अतएव पण्डितों का योग्य सत्कार करने का भी इसको पूरा शौक था। इसी शौक के कारण इसने कई विद्वानों को सहारा दिया और आचार्य हेमचन्द्र जैसे सर्वदेशीय विद्वान् से सङ्गति करके उनसे एक महान् पञ्चाङ्गी व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की। आचार्य हेमचन्द्र ने भूपाल की प्रार्थना को स्वीकार करके "सद्यो लक्षण श्लोक-प्रमाण "सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन" नाम का संस्कृत आदि सात भाषाओं का अद्वितीय व्याकरण बना कर गुजरात का, सिद्धराज का और अपना गौरव बढ़ाया^१। और भी विश्वेश्वरदेवबोध, श्रीपाल, चाग्भट, चादिदेवसूरि प्रभृति जैन विद्वानों के ऊपर उसकी बहुत भक्ति थी। इसी कारण यद्यपि पहले उसकी जैन धर्म पर रूचि नहीं थी परन्तु जैन विद्वानों के समागम से उसने कई जैन मन्दिर भी अपने खर्चे से बनवाए थे और जैन धर्म पर प्रेम रखता था^२। सोमनाथ के ऊपर इसकी विशेष भक्ति थी।

१. 'प्रभावकचरित्र' में हेमचन्द्र सूरि प्रबन्ध श्लो० ७९ से ११५।

२. प्रभावकचरित्र। डाड साहब ने और इट्टिसी ने, जैन बौद्ध को एक मान कर, सिद्धराज को बौद्ध-धर्मी माना है। पर यह बात ठीक नहीं है। यह शैव-धर्म को पाखता था और जैन-धर्म का उत्तेजक व प्रशसक था। बौद्ध-धर्म तो उस समय विलीनप्राय था। भारत के बहुत विद्वानों ने जैन मन्दिर, मूर्ति, साधु व राजाओं को बौद्ध मानने की पहले गम्भीर भूलें की हैं।

सिद्धराज के कोई पुत्र नहीं था। इसलिए वह हमेशा चिन्ताकुल रहता था कि मेरा उत्तराधिकारी कौन होगा। इस बात का समाधान कई ज्योतिर्विदों और श्री हेमचन्द्राचार्य से राजा ने पूछा। सबसे यही उत्तर मिला कि तुम्हारे पीछे राज्याधिकारी त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल होगा जो बड़ा प्रतापी और न्यायी होगा^१।

महाराजा कुमारपाल

कुमारपाल के पूर्वजों के विषय में भिन्न भिन्न ग्रन्थों के जुड़े जुड़े उल्लेख मिलते हैं। प्रबन्धचिन्तामणिकार भीमदेव का पुत्र हरिपाल, हरिपाल का त्रिभुवनपाल और त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल बताते हैं। साथ साथ यह भी बताते हैं कि भीमदेव ने चउलादेशी नाम की वाराङ्गना रक्खी थी, जो सदाचारिणी और नीतिमती थी, उस से हरिपाल का जन्म हुआ। परन्तु यह बात और कहीं देखने में नहीं आती।

प्रभावकचरित्र में लिखा है कि देवप्रसाद, कर्णराज

१. 'प्रभावकचरित्र' में लिखा है कि हेमचन्द्रसूरि ने तीन उपवास और ध्यान कर के अम्बा देवी को प्रत्यज किया, और सिद्धराज के उत्तराधिकारी के विषय में पूछा। देवी ने उत्तर दिया कि इस राजा के भाग्य में सगति नहीं है। अतः इस राजा के भाई का पुत्र कुमारपाल, जो पुण्य प्रताप और महिमा से युक्त है, राजा होगा; दूसरे राज्यों को अपने अधीन करेगा और जैन-धर्म को पालेगा। इलो० १५२।

का भाई (भीम का पुत्र) था, उसका पुत्र त्रिभुवनपाल, और उसका पुत्र कुमारपाल राजा के उत्तम लक्षणों से युक्त था । कुमारपालप्रतिरोध के कर्ता भीम का पुत्र क्षेमराज, उसका पुत्र देव प्रसाद और देवप्रसाद के पुत्र त्रिभुवनपाल का पुत्र कुमारपाल : 'यत्नलाते हे' । कुमारपाल चौलुक्यवशी प्रथम भीम के कुल का और त्रिभुवनपाल का पुत्र था । इस में तो किसी का मत भेद नहीं है ।

कुमारपाल छत्तीस प्रकार की शस्त्रकला में प्रवीण, यद्वातुर, कृतज्ञ और उद्यमी था ।

कुमारपाल का भविष्य

सिद्धराज ने जब सुना कि मेरे सन्तान न होगी

१. एक रात वंशावली में जामेय सिद्धराजस्य अर्थात् कुमारपाल सिद्धराज का भागेन था, लिखा है, परन्तु यह बात सत्य नहीं मान्य होती, क्योंकि सभी तत्कालीन प्रचीन ग्रन्थों में कुमारपाल को भीमवशीय चौलुक्य बतलाया है । और जामेय लिखनवाला ग्रन्थकार बहुत पीछे का (अर्थात्चीन) है । टोंड-राजन्धन व कर्ना कुमारपाल को चौहानवशी लिखकर सिद्धराज का उत्तराधिकारी लिखते हैं । और एक जगह पर दत्तक पुत्र लिखते हैं । यह बात किसी ग्रन्थ में देखने में नहीं आती । सभी प्राचान लेखक कुमारपाल को चौलुक्य ही बतलाते हैं । सं० द्रष्टाध्वय के टीकाकार अभयतिलक लिखते हैं —सिद्धराज त्रिभुवनपाल का बच्चा लगता था अब कुमारपाल का सिद्धराज पितामह हुआ ।

और कुमारपाल उत्तराधिकारी होगा तब उसको बहुत दुःख हुआ । कुमारपाल को किसी तरह वह अपने राज्य का मालिक बनाना नहीं चाहता था । सम्भव है कि कुमारपाल के एक पूर्वज के वंश्या में उत्पन्न होने के कारण वह उसको भी नीच समझकर घृणा करता हो । कुछ भी हो, कुमारपाल को मारने का विचार कर के उसने चारों ओर अपने सिपाही ढोड़ाए^१ ।

हेमचन्द्राचार्य से भेंट

जब कुमारपाल को यह मालूम हुआ कि सिद्धराज मुझे मारना चाहता है तब वह पाटण से निकलकर गुप्त वेष में इतस्ततः परिभ्रमण करने लगा । कई बार वह करीब करीब दुश्मन के हाथ पड़ गया परन्तु अपनी चालाकी से बचा । कई बार इसे अपने प्राण बचाने को कौंटों की बाड़ों और निभाड़े में छिपना पड़ा । जङ्गलों में एकाकी भूखे प्यासे घूम कर के इस ने बहुत कष्ट उठाए । पाम में खर्च को कौड़ी भी नहीं थी । घूमता-घूमता यह खम्भात में उदयन मन्त्री के यहाँ खाने-पीने का कुछ

१. आचार्य्य हेमचन्द्र ने इस बात का उल्लेख कही पर नहीं किया है, परन्तु प्रबन्धविन्नामणि आदि ग्रन्थों में कुमारपाल के प्रति, सिद्धराज का कोप स्पष्ट दिखता है । विशेष में जिनमंडनगणि कुमारपाल-प्रबन्ध में लिखते हैं—कुमारपाल के पिता त्रिभुवनपाल को सिद्धराज ने मगवा दिया था । इनके प्रति सिद्धराज के प्रबन्ध कोप का कोई कारण हमारी स्मृति में अभी तक नहीं आया ।

माधन माँगने पहुँचा । उदयन उस समय आचार्य हेमचन्द्र के पास बैठकर धर्म-चर्चा कर रहे थे । कुमारपाल वहाँ पीपधजाला में गया । उदयन से बातें हुईं । हेमचन्द्राचार्य ने उसके लोकेतर लक्षण देख कर मन्त्री के आगे कहा कि यह बहुत बड़ा राजा होगा । कुमारपाल बहुत थक गया था । निराश भी बहुत हो गया था । हेमचन्द्रसूरि ने निश्वास दिलाकर कहा कि यदि वि० सं० ११९९ कार्तिक^१ यदि २ को तुम को राज्य न मिलेगा तो मैं ज्योतिष और निमित्त शास्त्र को देखना छोड़ दूँगा^२ ।

१. यह मारवाड़ का जैन वणिक था, पर बड़ा ही वीर, चतुर और प्रतिभासम्पन्न था । इसलिए गुजरात में आकर इस ने बहुत लक्ष्मी और कीर्ति प्राप्त की । यह सिद्धराज और कुमारपाल का मुख्य मन्त्री (महामात्य) हुआ । महाकवि चाग्मट इसी का पुत्र था ।

२. चित्तमण्डनगणि ने कुमारपाल का राज्यारोहण-फल वि० सं० ११९९ मार्गशीर्ष कृष्ण ४ पुष्य नक्षत्र और मान लग्न लिखा है । पं० शिवदत्तजी ने हेमचन्द्राचार्य के लेख में ११९९ मार्गशीर्ष कृष्ण १४ मध्यम नहीं, किस आधार पर लिखा है । प्र० चि० (पृ० १-५) में वो वि० सं० ११९९ कार्तिक कृष्ण २ का उल्लेख है ।

३. तं वीपधज्ञागमागतमाकर्ष्य तन्नागते तस्मिन्नुदयनेन पृष्ट — धीहेमचन्द्राचार्यं प्राह-लोकोत्तराणि तदङ्गलक्षणानि वीक्ष्य सार्वभौमोऽयं वृषतिर्भवीत्यादिशत् । सं० ११९९ कार्तिक यदि २ त्वो हस्तनक्षत्रे यदि भवत पण्डितेको न भवति तदात — पर निमित्तावलोकसम्यास इति पत्रामालिख्यैक मन्त्रिणऽपर तस्मै समारोपयत् । प्र० चि० पृ० १०६ ।

आचार्य का निर्णय सुन कर कुमारपाल बहुत चमत्कृत हुआ। उसके मन में बड़ी थढ़ा हुई। प्रसन्न हो कर उस ने हेमचन्द्रशूरि से कहा—आपकी बात सिद्ध होगी तो आप ही राजा हैं, मैं तो आपका दास रहूँगा^१। आचार्य ने कहा कि हम तो निस्पृही हैं। हमें राज्य से कोई प्रयोजन नहीं। कामिनी-काञ्चन को हम स्पर्श तक नहीं करते। साहित्य-सेवा और धर्मोपदेश हमारा व्यवसाय है। तुम अपनी कृतज्ञता के लिए जैन-धर्म और देश की सेवा करने का प्रयत्न करना। आचार्य का बचन बड़ी थढ़ा से कुमारपाल ने स्वीकार किया। कुमारपाल और हेमचन्द्र की यह पहली ही मुलाकात थी। परन्तु इन में गुरु-शिष्य का सम्बन्ध जुड़ गया, जो दिन-बदिन इतना बढ़ा कि चाणक्य और चन्द्रगुप्त की दूसरी आवृत्ति जैसा हो गया।

मन्त्री उदयन ने हेमाचार्य के कहने से कुमारपाल का योग्य सत्कार कर कुछ धन दे कर उस का रहाना किया। कहा जाता है कि हेमचन्द्र भी इस की रक्षा के लिए सावधान रहते थे। कई बार हेमचन्द्र ने अपन उपाध्य में छिपाकर इसको बचाया।

कुमारपाल मालवे में उज्जैन गया। वहाँ कुड्केद्वार^२

१ यद्य सत्य तदा भवानेव वृषति, अहं तु त्ववरणेषु ।
प्र० वि० कुमारपाल-प्रवर—पृ० १२६ ।

२ यह महाकाल का मन्दिर माना चहिए। जैन इतिहास कहता है कि इस का निर्माता जैन था। इस में अवन्ती पार्श्वनाथ की मूर्ति थी, परन्तु ब्राह्मण ने उस को उठा कर अपनी सत्ता जमा ली।
दे० प्रबोधचिन्तामणि ।

मन्दिर में उस ने एक शिलालेख देखा, जिसमें निम्न गाथा लिखी थी—

पुन्ने वाससहस्से मयम्मिशरिसाण नवनवअहिण ।

होदी कुमर नरिन्दो तुह विकमराय सारिच्छो ॥१॥

अर्थात् हे विक्रम ! ११९९ वर्ष के बाद तुम्हारे जैसा कुमारपाल राजा होगा । कुमारपाल को यह गाथा पढ़ने से माश्रचर्यानन्द हुआ और आचार्य हेमचन्द्र के वचन पर विशेष विश्वास हुआ ।

वि० सं०^२ ११९९ में जब सिद्धराज जयसिंह का स्वर्गवास होने का समाचार कुमारपाल ने सुना, तब वह बड़ी ही शीघ्रता से पाटण में पहुँचकर अपने बहनोई कान्हडदेव के यहाँ जा कर ठहरा जो सिद्धराज का दस हजार घोड़ों का सेनपति था ।

१. प्रमन्थकितामणि के अन्तर्गत विक्रम प्रबन्ध में लिखा है कि जब विक्रम ने सिद्धसेन दिवाकर से पूछा कि मेरे जैसा कोई अन्य राजा होगा ? तब सिद्धसेन ने विक्रम के आगे 'पुन्ने वाससहस्से' गाथा पढ़ी थी । दे० विक्रम प्र० पृ० १३ ।

२. टॉड राजस्थान में सिद्धराज का राज्यकाल १२०१ विक्रम तक लिखा है, जो प्रमाण से अधिक है ।

राज्य प्राप्ति

राज्याभिषेक किस का करना ? इसका निश्चय करने के लिए जब सभा हुई तब बान्हडदेव कुमारपाल को स्नान करवा कर बस्त्रादि से अलङ्कृत कर के राज्य-रुचहरी में ले गया । पहले दो क्षत्रिय युवक भी राजा बनने के लिए यहाँ आए थे, परन्तु उन में वीरता और प्रभाव की योग्यता न देख कर लोगों न उन्हें पसन्द न किया । बान्हडदेव के इशारे से कुमारपाल ऊँच आसन के ऊपर चढ़कर अच्छी तरह स दुपट्टे का आसन बिछा कर प्रतापयुक्त नेत्र करके बड़ी कुशलता से तलवार घुमाने लगा । लोगों ने पूछा, राजा होकर क्या करागे ? उत्तर में कुमारपाल ने कहा कि पृथ्वी का शासन करूँगा । वस अब क्या था ! सब लोगों न समझा कि यही प्रभावशाली है, अतः राज्य के योग्य है । सबने एकमत होकर सभा रोहपूर्वक कुमारपाल का राज्याभिषेक किया । वि० स० ११९९ कार्तिक शुक्ला २ को उच्च ग्रहों के आने पर कुमारपाल सिद्धराज का राजगद्दी पर बिठाया गया था । उस वक्त यह करीब ५० वर्ष का था ।

वृत्तज्ञता

आज कुमारपाल की कई दिनों की आशा सफ़र हो गई । उस ने राज्य प्राप्त कर के जो जो उसके उपकारी थे, उन की यथायोग्य बदला देकर वृत्तज्ञता प्रकट की । उदयन को मुख्य मंत्री, चाग्भट को नायब दीवान, निभाडे

में छिपाकर रक्षा करनेवाले आलिङ्गराज को मात सौ गाम वाली चित्तोड पट्टि का मालिक, कटि में छिपाकर यचाने वाले को अन्नरक्षक, जङ्गल में भोजन देने वाली एक बाई को धोलेरा को स्थामिनी और अन्न देने वाले एक वृक्ष को यड़ोदे का गजा बनाकर कुमारपाल ने प्रत्युपकार किया ।

कान्हडदेव, जो कुमारपाल का उपकारी और यदनोई था, मना करने पर भी ऑफिसरों के सामने गुल्लमगुल्ला बार बार कुमारपाल को उपालम्भ देता तथा उपहास करता था । अतः कुमारपाल ने उस का अङ्गच्छेद करवाया, ताकि आयन्द्ः, अग्नि की तरह, और कोई मेरा अपमान न करे ^१ । जो हो, जैसे श्रीरामचन्द्रजी ने सीताजी को पकाकिनी जङ्गल में भेजकर अन्याय किया, वैसे कुमारपाल ने इस उपकारी के प्रति छूतप्रता कर के अपने शुभ्र यश को जरा कलङ्क लगाया है, पेसा मेरा मत है ।

शत्रुओं का प्रयत्न

कुमारपाल के राजगद्दी पर आते ही सिद्धराज के दुश्मन राजा, कुमारपाल को दयाने का और गुजरात के राज्य को छीनने का चारों ओर यत्न करने लगे । आचार्य

१ आदौ मयैवायगदीपि नून न तद्वहेन्मामहेलिनोऽपि ।

इति भ्रमादङ्गलिपर्वणाऽपि स्पृश्येत नो दीप इवावनिपः ॥

हेमचन्द्र के ससृष्ट उपाश्रय काव्य^१ से पता चलता है कि उत्तर से सपादलक्ष के आन्त राजा ने शिवहारनदी के तट वती छोटे बड़े राजाओं के साथ लेकर लड़ने की तैयारी की। दक्षिण के राजाओं के साथ अग्रन्ती के बल्लाल राजा ने पाटण पर आक्रमण करने का विचार किया। काथरुहद, अरण्यदेश शिवरूप पूरु मद्र अपरेण कामशम गामती गाप्त्र्या, तैम्या, यवुलामन् पन्धर, शूरसेन वाहोरुटाट, रोमकराट्ट, नकेती काण्व द्राक्ष, चेक्षीय कोक्षीय राजाओं के भी दुश्मन राजाओं ने अपने पक्ष में करर कुमारपाल पर आक्रमण करने को उत्तेजित किया। इधर कुमारपाल के चार (गुमचर) चारों ओर घूमा करते थे। एक दूत ने कुमारपाल को दुश्मनों की इस तैयारी के हाल यह सुनाए^२।

१ सिद्धहेम नमक हेम व्याकरण सूत्रों के उदाहरणार्थ यह ग्रन्थ महिकाव्य की पद्धति का बनाया गया है। इस में श्रीमृत्तराज म गुजरात का विस्तृत इतिहास निबद्ध है। सोलहवर्ष से कुमारपाल चरित्र का प्रारम्भ होता है। बम्बई गवर्नमेंट सिरीज में यह सम्पूर्ण ग्रन्थ सगीर दो भागों में छाया है। महाराजा सायकण्ड ने इस का गुजराती अनुवाद भी प्रकाशित करवाया है। कुमारपाल का इस जीवन प्राकृत द्वापारय काल में इन्हीं आचार्यों ने लिखा है। यह भी उपयुक्त सिरीज में प्रकाशित हुआ है। ये दोनों ग्रन्थ साहित्यिक विषय में बहुत प्रकाश डालते हैं। क्योंकि ये सिद्धराज और कुमारपाल के जीवनकाट में लिखे गए हैं। सिद्धहेम व्याकरण की ३० श्लोकों की प्रशस्ति भी सालङ्का इतिहास के लिए उपयुक्त है।

२ आचार्य हेमचन्द्र रचित ससृष्ट द्वापारय सर्ग १६ के श्लोक ५ से १६ तक।

इस 'तरफ कुमारपाल के कुछ अधिकारी' और माण्डलिक (जागीरदार) भी विरुद्ध होने लगे।

दुश्मनों का दमन

इन सब बातों को जान कर कुमारपाल ने क्रोध को दमा कर गम्भीरता से विचार किया। विचार करने के बाद उसने सब शत्रुओं का सामना कर उनका अभिमान मिटाने का निश्चय किया। छोटे-बड़े माण्डलिक मामन्तों को एकत्र करके उन की परीक्षा करने के बाद सांकाश्य, फाल्गुनीजह, नांदीपुर आदि के राजाओं को अपने सेनापति के साथ बह्माल के प्रति युद्ध करने को रवाना किया। पेशावर, अत्रिस्तार, दर्नि, स्थल, धूम आदि प्रदेशों के राजाओं को और वीर सेना को लेकर गुद कुमारपाल सपदलक्ष के आज़्ञा राजा का दमन करने चला।

१. ग्रन्थचिन्तामणि में लिखा है कि वाग्भट मन्त्री, जिम का सिद्धराज ने पुन समान समझा था, ईर्ष्या से कुमारपाल के विरुद्ध हो कर सपादलक्षीय राजा के पक्ष में सेनापति हो कर गया था। स० द्वापाथय म भी (सर्ग १६ इलाक १४) यह बात इशारे से मित्रता है। पर वहाँ पर चाहूड नाम लिखा है, जो वाग्भट का भाई था। ड० प्र० वि० १५३। वाग्भट को कुमारपाल ने नायक जीवन बनाया था। मेहुत लिखत है—आनाक राजा गुजरात की सीमा तक युद्ध करने को आ पहुँचा था। पृ० १२८।

२. प्र० वि० में इस का नाम आनाक और ग्रामाक-चरित्र में अर्जोराज लिखा है। सपदलक्ष देश अजमेर के आसपास के प्रदेश का नाम है।

समुद्र समान इन की—हाथी, घोड़े, रथ और पैदल सेना मीलों तक फैल गई। बीच में जो जो उद्धत राजा माण्डलिकादि आते थे उन को साम-दाम-दण्ड-भेद से अधीन करता गया। कई राजा अपनी अपनी सेना शस्त्रादि सहित कुमारपाल के साथ मिलते गये, जैसे कि सरहरोज के साथ गदर के बाद दूसरे राजा मिलते गये थे। कुमारपाल के सामने कौन टिक सकता था? इस तरह चक्रवर्त, युगन्वर, साल्य और कुरु आदि के कई राजाओं की सेना कुमारपाल में मिलने से कुमारपाल को बड़ी सृशी हुई।

इस तरह सर्वत्र विजयी होता हुआ राजा आवू पहाड़ पर आया। वहाँ चन्द्रावती का विक्रमसिंह राजा था। उसने डर कर के भक्ति-पूर्वक नम्र हो कर कुमारपाल में प्रार्थना कर कहा कि 'यह राज्य आपकाही है। मैं तो आपका सेवक हूँ। आप मेरे मालिक हैं।' राजा ने आवू से सपादलक्ष में जा कर आज के साथ युद्ध शुरू किया। आन्त भी अपने गोविन्दराज सरदार और सेना के साथ

१. प्रभावचरित के हेमचन्द्राचार्य प्रकाश में लिखा है कि अन्दर से विक्रमसिंह अणोरराज के पक्ष में हो गया था और उस ने कुमारपाल को धोखे में मारने की वशीश की थी। विक्रमसिंह ने कुमारपाल ने बँद कर लिया और उस के भाई रामदेव के पुत्र यशोधवल को राज्य दिया। यह प्रसन्न वि० १००७ के करीब का है ऐसा धीमन् मुनि कन्याणविजयजी का मत है।

युद्ध में उतरा । दोनों का घमामान युद्ध हुआ । आन्न की सेना पाँछे दृढ़ती गई, सामने के शत्रुओं को मटाता हुआ कुमारपाल हाथी^१ पर चढ़ कर शत्रु राजा आन्न के हाथी के पाम जा पहुँचा । यहाँ ही शीघ्रता और कुशलतापूर्वक^२ लोहशर (शस्त्र-विशेष) का प्रहार आन्न के ऊपर कुमारपाल ने किया । आन्न मूर्च्छित हुआ । सब शत्रु-सेना तितर-बितर हो गई । राज-नीति-विरुद्ध होने से कुमारपाल ने कृपया आन्न को जान से नहीं मारा, परन्तु उस के हाथी-घोड़े आदि युद्ध का सामान छीन कर स्वाधीन कर लिया । कुमारपाल की विजय हुई, यह बात चारों तरफ फैल गई ।

जिम को जबरदस्त गर्व था वह आन्न राजा भी कुमारपाल से हार गया । अन्त में आन्न ने दूत भेज कर माफी माँगी । अपने अच्छे-अच्छे हाथी-घोड़े आदि कुमारपाल को भेंट किए और अपनी कन्या का कुमारपाल से विवाह करने की प्रार्थना की । कुमारपाल ने उसको उदारता से माफी दी और कन्या तथा भेंट पाटण लाने को कहा ।

१. इस हाथी का नाम फलह पयानव था । प्र० वि० में लिखा है कि राजा ने वाग्भट को भी पावल कर दिया और सैनिकों ने उसे पकड़ कर स्वाधीन किया ।

२. कुमारपाल ने ३६ प्रकार के शस्त्र पास में रखे थे । आवश्यकतानुसार उन को काम में लाता था । उस की युद्ध शस्त्रकला में प्रवीणता प्रसिद्ध थी ।

समारोहपूर्वक राजा ससैन्य पाटण जाया और आश की कन्या से विवाह किया^१ ।

यहलाल^२ की तरफ जो कुमारपाल की सेना भेजी हुई थी वह भी अन्ततोगत्वा विजयी हुई । उस के सैनानियों ने यहलाल को मार डाला, ऐसा वृत्तान्त राजा कुमारपाल ने दूत से सुना । यह सुन कर वह बड़ा प्रसन्न हुआ और दूत को इनाम में शिरपात्र दिया^३ ।

इस प्रकार जो दुश्मन खड़े हुए थे उन का सम्पूर्ण रेत्या दमन कर के राजा स्वस्थ हुआ ।

राज्य मिलने के बाद राज्य का काम कुमारपाल खुद ही करने लगा । मन्त्रियों का भरोसा कम रखता था इसलिए कुछ मन्त्री आदि कलहकारों ने कुमारपाल का पडियन्त्र रचा, परन्तु आत सेवकों से मालूम होने के बाद कुमारपाल ने उन सब को कटी सजाय दी और मार डाला ।

जब आचार्य हेमचन्द्र को यह मालूम हुआ कि कुमारपाल राजा होकर विजयी हुआ है, तब वे अपने दिल में प्रसन्न हुए । अपने शिष्य का पुरुषार्थ जानकर भला कौन खुश न होगा ?

१. हेमचन्द्राचार्य का द्विपात्रय काव्य, १९वाँ सर्ग ।

२. अवन्ती का राजा ।

३. द्विपात्रय काव्य, सर्ग १६ ।

आचार्य और सम्राट् की मुलाकात

उस वक्त कुमारपाल मालवे में था। जहाँ उसका डेरा था, वहाँ पैदल चल कर हेमचन्द्राचार्य पहुँचे। आचार्य ने उद्यान द्वारा राजा का समाचार जाना और राजा को पूर्वोपकार का उद्यान द्वारा स्मरण करवाया। राजा को सब याद आया। उसने आचार्य का बड़े चाव से सत्कार किया और कहा कि भगवन्^१, मैं धीरे-धीरे आप की सभी आज्ञाओं का पालन करूँगा, इस के लिए मैं आपका सग चाहता हूँ। उस के बाद भूपाल की मार्यना ने आचार्य हमेशा कुमारपाल के पास जा कर धर्म, नीति और राजधर्म समझाने लगे। आचार्य के चारित्र्य और पाण्डित्य का असर कुमारपाल पर बढ़ता गया।

१. भवदुक्त करिष्येऽहं सर्वमेव शनैः शनैः ।

कामयऽहं परं सङ्गं निवेरिव तव प्रभो^१ ॥

‘कुमारपाल प्रतिबंध’ में सोमप्रभसूति लिखत है—

राज्यादि सुख को देने वाले सच्चे धर्म को जानने की कुमारपाल की आराक्षा हुई। यज्ञादि हिंसा धर्मेपिठेन से उस की जिज्ञासा पूरी नहीं हुई। इसलिये वह धर्म का सच्चा तत्त्व जानन का अभिलाषी था। उस के मन्त्री वाग्भट्टदेव ने राजा को श्रीहेमचन्द्राचार्य का परिचय दिया। राजा ने पत्नी वार यहीं हेमचन्द्राचार्य से मुलाकात की और पीछे से सम्बन्ध बढ़ा।

गुजरात आने पर भी इन दोनों का सम्बन्ध प्रगाढ़ होता गया। इस तरह हेमचन्द्र सूरि की बढ़ती हुई कीर्ति को कुछ ईर्ष्यालु अन्ध-श्रद्धालु लोग सहन नहीं कर सकते थे। इस का कारण यह था कि जैन साधु के आदर्श उपदेश को राजा समझेगा तो उनकी खुशामद और गणोहों की कीमत कम हो जायगी। इसी लिए कई लोगों ने हेमचन्द्र जैसे पवित्र महात्मा की ओर जैन धर्म की कई बार निन्दा राजा के आगे की, परन्तु राजा समझदार और हेमचन्द्राचार्य का प्रायः शिष्य था, अतः उसका समाधान हेमचन्द्र से ही पूछ लेता था।

कुमारपाल का धार्मिक जीवन

एक दिन कुमारपाल ने हेमचन्द्र से पूछा कि मेरा यश विक्रम की तरह चिरस्थायी होने का उपाय बताइए। आचार्य ने दो उपाय बताए। एक तो विक्रम की तरह जगत् को कर्ण से मुक्त करने का, और दूसरा सामनाय

१. प्रबन्ध-चिन्तामणि, प्रबन्ध-चतुर्विंशिकादि ग्रन्थों में ऐसे कई प्रसंग हैं। सिद्धराज के आगे भी इन लोगों ने हेमचन्द्र की निन्दा करने में कमी नहीं रखी। इसी झूठी निन्दा के आगर पर अपना अपनी कपोलकल्पित कल्पनाओं से भाज भी कुछ लोग इस आचार्य और जैन धर्म की निन्दा करने की धृष्टता करते हैं। इसमें श्रोगुन के० एम० मुशी और शमोर के लेखक मुख्य हैं। बीसवीं सदी के उदार जमाने में ऐसा काम करना किसी तरह से योग्य नहीं है।

महादेव के मन्दिर का जीर्णोद्धार कराने का । जगत्प्रसिद्ध सोमनाथ का मन्दिर उस वक्त जीर्ण-शीर्ण हो गया था, ऐसा प्रबन्धचिन्तामणिकार लिखते हैं^१ । कुमारपाल को इस निष्पक्ष सलाह से हेमचन्द्र के ऊपर बहुत श्रद्धा हुई । उस ने सोमनाथ का जीर्णोद्धार शुरू करवाया । जब तक सोमनाथ के मन्दिर पर ध्वजारोपण न हो तब तक हेमचन्द्र के कहने से राजा ने मांस-मद्य का त्याग किया । दो वर्ष में सब कार्य हो गया, ध्वजा चढ़ाई गई । राजा ने हेमचन्द्र से महादेव की स्तुति करने की प्रार्थना की । आचार्य ने खुशी से नई स्तुति बना कर कही । राजा बहुत प्रसन्न हुआ । मन्दिर में साक्षात् शिवजी ने आकर दर्शन दिए । कुमारपाल ने वहां पर यावज्जीवन हेमचन्द्र के उपदेश से मांस का त्याग किया^२ ।

१. 'मिराते-अहमदी', 'आर्हेन इ-अकवरी' प्रमृति-मुसलमानी लेखकों के—ग्रन्थों के आधार पर फार्बिस साहब कहते हैं कि उस वक्त तक महगुद सोमनाथ मन्दिर पर आवमण का चुका था । सम्भव है, इसी से कुमारपाल ने जीर्णोद्धार कावाया हो । यह मन्दिर प्रभासपाटन में है ।

२. सोमनाथ की प्रतिष्ठा का प्रसंग विस्तार से जैन ग्रन्थों में मिलता है । हेमचन्द्र सूरि ने स्तुति की, जिसका एक श्लोक यह है—

भववीजाद्भुतजनना रागाया क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तमे ॥

प्र० पृ० १२९ ।

(१) आचार्य हेमचन्द्र के उपदेश से कुमारपाल ने लागारिस का धन लेना छोड़ दिया। जिस की आमदनी एक साल में राज्य भर में ७२००००० गहत्तर लाख रुपयों की थी। इस त्याग की हेमचन्द्र ने इस प्रकार प्रशंसा की है—

अपुत्राणां धनं गृह्णन् पुत्रो भयति पार्ययः

त्वं तु सतोपतो मुञ्चन् सत्य राजपितामहः ॥

प्रबन्ध चिन्तामणि

(२) कुमारपाल ने शशुञ्जय नामक जैन तीर्थ का संघ निकाला।

(३) तारङ्गा नामक जैन तीर्थ में श्री अजितानाथ का भव्य मन्दिर बनवाया।

(४) मांस, शराब, परस्त्री, वैश्या प्रभृति सातों व्यसनों का त्याग किया और राज्य में भी यथाशक्त्त्य त्याग करवाया। यज्ञ तथा देवियों के निमित्त हिंसा बन्द करवाई।

१. बहुत लोगों को एकत्र करके अपने खर्च से जो लोग तीर्थों में यात्रा करने जाते हैं, उस को जैन लोग संघ कहते हैं; और ले जाने वाले को संघपति। कुमारपाल के इस संघ में हेमचन्द्र सूरि, वादिदेव सूरि, घनसूरि, ७२ सामंत, श्रीपाल, आभट्ट, १० सिद्धपाल, राणा प्रह्लादन, राजा का दाहिना प्रतापमल्ल, रानी भोपालदेवी, राजपुत्री लील प्रभृति एक लाख मनुष्य थे, ऐसा राजसेखर सूरि “प्रबन्ध कोष” के हेमचन्द्राचार्य प्रबन्ध में लिखते हैं।

(५) अपने राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा का काफी प्रचार किया ।

(६) कुमारपाल ने कई शैव मन्दिर, तालाब, कुँए, दानशाला और १४४४ जैन मन्दिर बनवाए । राज्य के खर्च से जो मन्दिर बने थे उन का नाम प्रायः "कुमार या कुंवर विहार" होता था । अभी तक दूर-दूर तक इन के मन्दिर मिलते हैं । एक मन्दिर जावालीपुर (जालोर) मारवाड़ में, जो जोधपुर स्टेट में है, सुवर्णागिरि दुर्ग पर अभी मौजूद है, जिस पर यह शिलालेख है—

ओं ॥ संवत् १२२१ श्रीजावालिपुरीयर्काचनगिरिगढस्यो-
परि प्रभुश्रीहेमसूरिप्रबोधितगुर्जरधराधीश्वरपरमार्हतचौलुक्य-
महाराजाधिराजश्रीकुमारपालदेवकारिते श्रीपार्श्वनाथसत्क-
.....विचसहितश्रीकुंवरविहाराभिधाने जैनचैत्ये.....॥
प्राचीनजैनलेखसंग्रहशिलालेख, न. ३५२ ।

१. कुमारपाल के आध्यात्मिक जीवन का परिचय देने वाला "मोहपगजय" नाटक बहुत ही अगुआ है । यह ग्रन्थ "प्रबोधचन्द्रोदय" की पद्धति का है । परन्तु इस में किसी धर्म विशेष का खण्डन नहीं है । प्रो० पीटर्सन (Peterson) ने डेफन कॉलेज में व्याख्यान देते हुए कहा था कि यह ग्रन्थ क्रिश्चियन लोगों के 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेस' पुस्तक जैसा है ।

(७) कुमारपाल ने विक्रम सं० १२१६ मार्गमास शुक्ल २ को उत्सवपूर्वक 'जैन धर्म स्वीकार कर १२ मत (धार्मिक नियम) ग्रहण किए ।

(८) हेमचन्द्र के जन्मस्थल और दीक्षास्थल पर कीमती मन्दिर बनवाए ।

(९) इमेशा योग-शास्त्र और श्रोतराग-स्तोत्र का स्वाध्याय करता था ।

जैन होने के बाद कुमारपाल की कीर्ति खूब बढ़ी । अच्छे-भच्छे जैन कवियों और विद्वानों ने उस की कीर्ति-गाथा गाई । व्याकरणादि ग्रंथों में उल्लेख किया । ग्रन्थ-कारों ने इस को परमादित और राजपि कहा है ।

१. कुमारपाल के कुछ शिव और वैष्णव मन्दिरों के शिलालेखों में 'उमापतिवरलब्ध' विशेषण आता है । इस के आधार पर श्रीयुग के० 'हर्षद्वय ध्रुव ने प्रियदर्शना' की प्रस्तावना में कुमारपाल का जैन न होना लिखा है, जो ठीक नहीं जैयता; क्योंकि वि० सं० १२१६ के पहले के लेखों में ही वैसा विशेषण दिखता है । तब तक वह जैन नहीं हुआ था । दूसरा कारण यह भी है कि चौलुक्य-कुल के मान्यदेव परंपरा से सोमनाथ महादेव है, अतः जैन होने के बाद भी उस के लिए 'उमापतिवरलब्ध' कोई लिखे तो अनुचित नहीं है । जैन होने के बाद कुल-परंपरा छोड़ने का जैन धर्म नहीं कहता । जैन साधु होने के बाद भी इन्द्रभूति गणधर ने गौतम गोत्र रक्खा था । टोड राजस्थान कर्ना टोड साहब ने जैन बौद्ध को एक मानकर कुमारपाल को बौद्ध-धर्मी लिखा है । पृ० ७०५ ।

दिग्विजय

कुमारपाल में महत्याकांक्षा थी, धीरता और प्रताप था । काँकण के पराक्रमी मल्लिकार्जुन राजा को हरा कर उसका करोड़ों का माल लूटा । इसको परास्त करने के लिये अम्बड सेनापति को भेजा था जो जैन था । दक्षिण में विजयनगर काश्ची तक कुमारपाल का राज्य हो गया था । कुमारपाल पूर्व, उत्तर, पश्चिम दिशाओं में भी दिग्विजय करने गया । इस दिग्विजय में कुमारपाल को बहुत सफलता मिली । 'प्राकृत कुमारपाल-चरित्र' (सर्ग ६) में इसका उल्लेख यों है—

- (१) सिन्ध के राजा ने इसकी आज्ञा मानी ।
- (२) यवन देश के राजा ने कुमारपाल की आराधना की ।
- (३) उर्वेश्वर इसका मित्र हुआ ।
- (४) वाराणसी का स्वामी वश हुआ ।
- (५) मगध और गौड के राजा ने इस राजा को भेंट की ।
- (६) कान्यकुब्ज-सेना का इसने पराभव किया ।
- (७) दशार्णभद्र देश का राजा इसके भय से मर गया और उसका शहर लूट लिया गया ।
- (८) चेदि नगर के राजा का इसने गर्व मिटाया ।
- (९) मथुरा के राजा ने कुमारपाल से माफी माँगी ।
- (१०) जाह्नलपति ने नम्र होकर प्रार्थना की ।

मनलभ यह कि कुमारपाल की राज्य-भत्ता दूर-दूर तक चारों दिशाओं में फैल गई थी। दक्षिण में कोलापुर, उत्तर में जालन्धर, काश्मीर, पूव में चेदि, मगध, कुशार्त, दशार्ण और पश्चिम में सिन्ध, पञ्चनद, याहक, सौराष्ट्रदेश तक इसका राज्य हो गया था। सारा भारवाड, मालवा इसकी सत्ता में आगया था। सिद्धराज से इसने अपनी राज्यसीमा बहुत बढ़ाई। सेना शस्त्रादि में वृद्धि की। बहुत नए राज्यों को अपने पुरोधार्य से इसने प्राप्त किया। इसके अधिकारियों में बहुत से जैन-धर्मी थे। जैन धर्म की अहिंसा को न समझनेवाले मानते हैं कि जैन धर्म कायर बनाता है। उनका यह अनुमान सर्वथा झूठा है। जैन धर्म में गृहस्थों के लिए तो इतनी ही अहिंसा है कि वे गुनहगारों को न मारो^१। इसी कारण श्रेणिक, कोणिक, चन्द्रगुप्त, संप्रति और कुमारपाल आदि जैन राजाओं ने धीरतापूर्वक भूमि का रक्षण किया है।

१. श्री महावीरचरित में लिखा है—

स कीबेरीमातुल्लभमैन्द्रीमात्रिपयावगाम् ।

याभ्यामाविन्यमावाद्धि पश्चिमा साधयिष्यति ॥ १२—५२ ॥

अर्थात् कुमारपाल उत्तर में यवन देश तक, पूर्व में गङ्गा तक, दक्षिण में विन्ध्याचल पर्यन्त और पश्चिम में समुद्र तक अपनी राज्य-सत्ता फैलावेगा।

२. निरागसन्नसजन्तूना हिंसा सकल्पतस्त्यजेत् ॥

हैम योगशास्त्र ।

कुमारपाल का सैन्य-बल

अठारह देशों का राज्य कुमारपाल की सत्ता में था। जिनभंडन सूरि ने कुमारपाल की सेना इस प्रकार लिखी है—११०००० घोड़े, ११०० हाथी, ५००० रथ, ७२ सामन्त और १८०००० पैदल सेना थी। मेरे पास जा अमुद्रित गुर्जरराज-भूपावलो है उस में तो सेना की संख्या बहुत बड़ी लिखी है जो मानने योग्य नहीं दी जाती।

ज्ञान-कला-प्रेम

यद्यपि प्रारम्भ में कुमारपाल सिद्धराज के इतना विद्वान् नहीं था, और मेरे प्याल से विद्या का उतना व्यस्तनी भी नहीं, तो भी हेमचन्द्र जैसे सर्व शास्त्रीय विद्वान् के सङ्ग से उस में विद्या, कला और साहित्य का प्रेम बढ़ता गया। उस के अधिकारियों में कपर्दी मन्त्री बहुत बड़ा कवि और विद्वान् था। चाग्भट्टादि अच्छे कवि थे। एक बार 'उपमा' की जगह 'ओपम्य' शब्द खोलने से कपर्दी मन्त्री ने उपहास किया। राजा को अपनी कमजोरी मालूम हुई तब उसने व्याकरण और काव्य-शास्त्र का काफी अभ्यास किया। उसके बाद वह 'विचारमुक्ता', 'कवि-चान्धव' उपाधियों से प्रसिद्ध हुआ। विद्वानों का स्वागत भी अच्छा करने लगा। देवयोधादि भिन्न भिन्न मत के विद्वान् और संन्यासी उस की राजसभा में अपनी विद्वत्ता दिखलाने आते थे। हेमचन्द्र, रामचन्द्र, श्रीपाल,

विषयों पर इन के ग्रन्थ है, जिनकी श्लोकसंख्या साढ़ेतीन करोड़ कही जाती है। प्रबन्धशतकर्ता रामचन्द्र सूरि आदि इन के विद्वान् शिष्य थे। हेमचन्द्र तप-त्याग और ब्रह्मश्चर्य के अवतार थे। इन की आयु ८४ वर्ष की थी।

कुमारपाल का उत्तराधिकारी या स्वर्गवास

सिद्धराज की तरह कुमारपाल को भी कोई पुत्र न था। अपना उत्तराधिकारी बनाने के विषय में उस ने हेमचन्द्रसूरि से मलाह पूछी। आचार्य ने राजा के दोहित्र प्रतापमल्ल को राज्याधिकारी बनाने को कहा, और अजयपाल के लिए माफ़ मना कर दिया, क्योंकि वह मूर्ख, दुराचारी और क्षात्र था। हेमचन्द्र के शिष्य बालचन्द्र ने अजयपाल से ये सब बातें कह दीं। अजयपाल को हेमचन्द्र के ऊपर बड़ा क्रोध आया। वह कुमारपाल का भतीजा लगता था और महिपाल का पुत्र था। अजयपाल के जहर देने से वि० सं० १२३० में कुमारपाल की मृत्यु हुई। आचार्य हेमचन्द्र का स्वर्गयाम वि० सं० १२२९ में राजा के पहले ही हो चुका था। इन से भी राजा को बड़ा आघात पहुँचा था।

अजयपाल ने वि० सं० १२३० में कुमारपाल का राज्य ले लिया। द्वेष और दुष्टता से उस ने हेमचन्द्र

१. दे० "प्रबन्ध कोष" कुमारपाल-प्रबन्ध और जैन युग की राज वंशावली।

नया कुमारपाल के सम्बन्धियों को घोर याचनायें दीं । कपर्दी मन्त्री को तेल के कढ़ाड़ में भुनकर मर्ग्य डाला । रामचन्द्रमूरि को तप्त शिला पर घेठा कर मरवाया । कई 'कुमार विहार मन्दिर' तुड़वाये । दीप के नीचे अँधेरे का तरह यह अजयपाल अयोग्य निकला । इस कुनृपति का राज्य तीन ही वर्ष टिका । इसी के एक प्रतिहारो ने इसे छुरी से मार डाला । अत्युग्र पाप का फल शीघ्र मिलता है ।

उपसंहार

कुमारपाल सोलहियों का अन्तिम प्रतापी राजा हुआ । उस ने अपने प्रताप से गुजरात को और सोलहियों की कीर्ति खूब बढ़ाई । अपने पूर्व के सभी सोलहियों से राज्य-सत्ता भी खूब फैलाई थी । किन्तु इसके बाद के तीन राजाओं के कमजोर और अयोग्य होने से गुजरात का राज्य गया । कुमारपाल जैनधर्मी था, बाकी सभी वैदिक मत के थे । हमें दुःख है कि कुमारपाल या सोलहियाँ के विषय में देशी भाषा में कोई सम्पूर्ण आत ग्रन्थ या लेख किसी ने नहीं लिखा है । गुजरातियों के लिए तो यह शर्म की बात है ।

सङ्कोच से लिपने पर भी, विषय व्यापक होने के कारण, लेख बहुत बढ गया है; एतदर्थ पाठक क्षमा करें।

आशावर्त्तिपु मण्डलेपु, विपुलेष्वष्टादशस्वादरातु
अब्दान्येध चतुर्दशप्रसूमरां भारि निघोर्दोजसा ।
कीर्त्तिस्तम्भनिर्भाश्चतुर्दशशतोसंख्यान् विहारस्तथा
कृत्वा, निर्मितवान् कुमारनृपतिर्जनो निजैनोव्ययम् ॥

सिद्धपाल, कपर्दी आदि पण्डितों से उसकी पण्डितमभा^१ विध्व-विख्यात हो गई थी। सोलाक नाम के एक संगीतज्ञ के ऊपर प्रसन्न होकर राजा ने उसको अच्छा इनाम दिया था। शिल्प^२ का भी खूब विकास हुआ था। राजा की प्रार्थना से आचार्य हेमचन्द्र ने 'योगशास्त्र', त्रिपट्टिशलाकापुर-चरित्र, और 'वीतराग-स्रोत्र' की रचना की थी। इसी को राजनीति का ज्ञान कराने के लिए हेमचन्द्र ने अहर्नीति ग्रन्थ बनाया जो कौटिल्य-अर्थशास्त्र की पद्धति का है। कई ग्रन्थकारों ने इसके राज्य में रह कर ग्रन्थ बनाए हैं। 'दूताङ्गद' नाम का छाया-नाटक भी इसी की यात्रा में बना है।

गुण

कुमारपाल में खुद काम करने की शक्ति थी। अधिकारियों के ऊपर ही भरोसा रखना यह अच्छा नहीं समझता था। चन्द्रगुप्त सुकुमार और धीरललित था, पर कुमारपाल धीरोदात्त था। इसमें परस्त्री-पगड़मुखाता और युद्ध-कुशलता मिदराज से बहुत बढ़ी-बढ़ी थी, ऐसा प्रबन्ध चिन्तामणि

१. निवृत्तदमुहावधेना विद्या गुह्या अर्वाद्यगुणनिवहा ।

निसृज्जि अनेग बुहज्ज्मि पुहवीग सत्हिज्जे ॥ प्रा० द्रपा०
गंग १-४ । इगमें पाटण का उदात्त वर्णन है ।

२. अर्द्धशत के राज्य-काल में शिल्प-विद्या की जितनी उन्नति हुई थी उतनी किसी दूसरे काल में नहीं हुई। टाड-राजस्थान

में लिया है । यह अपनी प्रत्याघा नहीं सुनना चाहता था । यही कारण है कि यह खुशामदी लोगों का शिकार नहीं हुआ । यह बड़ा कृतज्ञ था ।

आचार्य हेमचन्द्र

जो सम्बन्ध चन्द्रगुप्त का चाणक्य के साथ था वही कुमारपाल का हेमचन्द्र के साथ रहा^१ । चिट्ठा की दृष्टि से विक्रम और हर्ष के साथ कालिदास और बाण के समान हेमचन्द्र का सम्बन्ध था । अतः यदि हेमचन्द्र का कुछ भी परिचय न दिया जाय तो कुमारपाल का वृत्तान्त अधूरा ही रहता है । हेमचन्द्र का संक्षिप्त परिचय इस प्रकार है—

हेमचन्द्र का जन्म वि० सं० ११४^२ कार्तिक शुक्ल १५ को धन्धुक्ता में, मोढवश में, हुआ । वि० सं० ११५० में देवचन्द्र सूरि के पास ये जैन साधु की दीक्षा लेकर सर्वशास्त्रों में पारङ्गत हुए । इनकी बुद्धि बड़ी तीव्र थी । न्याय, व्याकरण, कान्यालङ्कार, छन्द^३, कोष, अध्यात्म सभी

१. पर कुमारपालकी भक्ति चन्द्रगुप्त से अधिक थी इसका कारण यह है कि हेमचन्द्र एक तपस्वी धर्माचार्य भी थे; परन्तु चाणक्य गृहस्थ थे ।

२. मल्लिनाथ की टीकाओं आदि सैरुडो ग्रन्थों में "इति हेमः" से इन के कोष के उदाहरण दिये हैं ।

विषयों पर इन के ग्रन्थ है, जिनकी दलोकसंपत्त्या सादृष्टीन करोड कही जाती है। प्रबन्धशतकर्ता रामचन्द्र सूरि आदि इन के विद्वान् शिष्य थे। हेमचन्द्र तपस्याग और ब्रह्मधर्य के अवतार थे। इन की आयु ८४ वर्ष की थी।

कुमारपाल का उत्तराधिकारी या स्वर्गवास

सिद्धराज की तरह कुमारपाल को भी कोई पुत्र न था। अपना उत्तराधिकारी बनाने के विषय में उस ने हेमचन्द्रसूरि से सलाह पृछी। आचार्य ने राजा के दोहित्र प्रतापमल्ल को राज्याधिकारी बनाने को कहा, और अजयपाल के लिए माफ़ मना कर दिया, क्योंकि वह मूर्ख, दुराचारी और वायर था। हेमचन्द्र के शिष्य बालचन्द्र ने अजयपाल से ये सब बातें कह दीं। अजयपाल को हेमचन्द्र के ऊपर बड़ा क्रोध आया। वह कुमारपाल का भतीजा लगता था और महिपाल का पुत्र था। अजयपाल के जहर देने से वि० सं० १२३० में कुमारपाल की मृत्यु हुई। आचार्य हेमचन्द्र का स्वर्गवास वि० सं० १२२९ में राजा के पहले ही हो चुका था। इस से भी राजा को बड़ा आपात पहुँचा था^१।

अजयपाल ने वि० सं० १२३० में कुमारपाल का राज्य ले लिया। द्वेष और दुष्टता से उस ने हेमचन्द्र

१. दे० "प्रबन्ध कोष" कुमारपाल-प्रबन्ध और जैन मुग की राज वंशवर्ली।

नया कुमारपाल के सम्बन्धियों को घोर याचनायें दीं ।
रूपरी मन्त्री को तेल के कड़ाड में भुनकर मरथा डाला ।
रामचन्द्रमूरि को तप्त शिला पर घेठा कर मरवाया । कई
'हुमाय विहार मन्दिर' तुड़वाये । दीप के नीचे अँधेरे की
तरह यह अजयपाल अयोग्य निकला । इस कुनृपति का
राज्य तीन ही वर्ष टिका । इसी के एक प्रतिहारो ने इसे
जुरी से मार डाला । अत्युग्र पाप का फल शीघ्र मिलता है ।

उपसंहार

कुमारपाल सोलहियों का अन्तिम प्रतापी राजा
हुआ । उस ने अपने प्रताप से गुजरात को और सोल-
हियों की कीर्ति खूब बढ़ाई । अपने पूर्व के सभी सोलहियों
से राज्य-सत्ता भी खूब फैलाई थी । किन्तु इसके बाद
के तीन राजाओं के कमजोर और अयोग्य होने से गुजरात
का राज्य गया । कुमारपाल जैनधर्मी था, बाकी सभी
बैदिक मत के थे । हमें दुःख है कि कुमारपाल या सोलहियों
के विषय में देशी भाषा में कोई सम्पूर्ण आत ग्रन्थ या
लेख किसी ने नहीं लिखा है । गुजरातियों के लिए तो
यह शर्म की बात है ।

सङ्कोच से लिखने पर भी, विषय व्यापक होने के
कारण, लेख बहुत बढ़ गया है; एतदर्थ पाठक क्षमा करें।

आज्ञावर्त्तिषु मण्डलेषु विपुलेष्वष्टादशस्वाधरात्
अब्दान्येथ चतुर्दशप्रसूमरां भारिं निवारिजसा ।
कीर्त्तिस्तम्भनिर्भाश्चतुर्दशशतीसंख्यान् विहारान्स्तथा
कृत्वा, निर्मितवान् कुमारनृपतिर्जनो निजैर्नोव्ययम् ॥

— २७ —

हेमचन्द्राचार्य की दोक्षा कवि और कहां हुई ?

आचार्य हेमचन्द्र सूरि विजय को बारहवीं और तेरहवीं शताब्दी के एक महान् ज्योतिर्धर हुए हैं। इन्होंने जैन समाज में ही कर्ण, मागे गुनरान में एक नवीन युग को उत्पन्न किया है। साहित्य क्षेत्र में तो एक भी विषय अग्रिम नहीं गया है कि जिसमें इन्होंने अपनी अधिकांश पूर्ण लेखनी नहीं चलाई हो।

चौदुस्र वंशीय मिद्वराज^१ जयसिंह और कुमारपाल जैसे प्रतापी राजाओं के इतिहास में हेमचन्द्राचार्य का उल्लेख है। इनके विषय में कई पूर्व और पश्चिम के विद्वानों ने अपनी श्रद्धापूर्वक अभिप्रायों को है। इनका विस्तृत परिचय देने "आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य" निबन्ध में दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र पूर्वाञ्चल में 'धधुका' के रहने वाले थे। माद जाति के 'चारंग' श्रेष्ठ के यह पुत्र थे।

जैन सिद्धान्त भास्कर आरा भा, १ विरुण ४।

१. सिद्धांत के विषय में क्या हमारा 'मिद्वराज जयसिंह गु कर्ण' नाम का एक। (शाब्दिक में), कुमारपाल के विषय में हमने 'महागजा कुमारपाल चौदुस्र निबन्ध' लिखा है जो भारतीय अग्रिम ग्रन्थ में प्रसिद्ध हुआ है।

इनका जन्म वि० सं० ११४२ कार्तिक शुद्ध १७ को हुआ था। इनका नाम चांगदेव रक्खा गया था। इन्होंने छोटी उम्र में ही देवचन्द्र मूरि के पास जनसाधु की दीक्षा ग्रहण की थी। यह दीक्षा किस वर्ष में और किस स्थान में हुई, इस विषय में विचार करना प्रस्तुत लेखका उद्देश्य है।

सोमचन्द्र^१ की दीक्षा के स्थान और वर्ष के विषय में भिन्न २ ग्रन्थों में भिन्न २ उल्लेख मिलते हैं, इनका विचार यहां करते हैं :—

१ प्रभावकचरित्रान्तर्गत हेमचन्द्रमूरि के चरित्र में स्तम्भनतीर्थ (गंभात) में वि० सं०^२ ११५० माघ शुद्ध १४ शनिवार को दीक्षा देना लिखा है।

२ प्रबन्धचिन्तामणि में करीब^३ आठ वर्ष की उम्र में 'चांगदेव' देवचन्द्र मूरि से मिला लिया है और वहां से कर्णावती जाकर दीक्षा देने को लिया है।

३ कुमारपाल-प्रबन्ध में पाँच वर्ष की उम्र में देवचन्द्र मूरि ने चांगदेव को देखा और वि० सं० ११५४ में कर्णावती^४ में दीक्षा देने का लिखा है।

१ 'प्रबन्धकोष' में राजशेखरसूरि ने 'सोमदेव' लिखा है।

२ शरवेदद्वारे वर्षे कार्तिके पूर्णिमानिधि।

जन्माभवत् प्रभोग्यमिवाणशम्भो दत्त तथ ॥८४८॥"

३ "सः अष्टवर्षदेशः x x x"

४ कर्णावती के विषय में देखो 'आचार्य हेमचन्द्र सूरि और उनका साहित्य' का नोट।

४ कुमारपाल प्रतिबोध में सोमप्रभसूरि ने खभात^१ में चंगदेव को दीक्षित होने का लिखा है ।

५ डॉ० जि० बुह्लर (G. BUHLER) ने 'The Qail of Jain monk Hemachander' नाम की जर्मन भाषा के पुस्तक में वि० सं० ११५० में स्तम्भन तीर्थ में दीक्षा का होना लिखा है । अर्थात्चीन ग्रन्थकारों ने इन्हीं ग्रन्थों के आधार से भिन्न २ मत लिखा है ।

इन पांच^२ ग्रन्थों में से दो में हेमचन्द्र की दीक्षा का मयत् वि० सं० ११५० और दो में दीक्षा का स्थान कर्णावती लिखा है, यह युक्त प्रतीत नहीं होता है । इनमें

१ गुणयुष्मा सह गुणना सपत्ते सभतित्थमि ।

तत्थ पयन्ती दिक्ख कुणमाणो मयल सपपरिबोस ॥

बु० प्रतिबोध ।

'खभात' का नाम प्राकृत में 'खमाइत' और 'धम्मणपुर' तथा संस्कृत में स्तम्भन तीर्थ लिखा मिला है । 'ताम्रलिप्ती' भी यमान का नाम होता चाहिए । क्योंकि धीअजितप्रभसूरिविरचित शान्तिनाथ चरित्र के छठे प्रस्ताव में ताम्रलिप्ती और स्तम्भनतीर्थ समुद्र के किनारे पर हैं, और प्रयागवाचक लिखा है । सिद्धराज के राज्य में यह बहुत बड़ा जिला था । यह अहमदाबाद से दक्षिण में आया है । तीर्थक्षेत्र में 'स्तम्भनकल्प' भी है ।

२ इनका रचना-काल क्रमशः इस प्रकार है — वि० सं० १२४१, १३३४, १३९१, १४०५, १४९२ और बुह्लर सादृश के ग्रन्थ का ईस्वी सन १८८९ ।

काल-क्रमानुसार प्राचीन “कुमारपाल-प्रतिबोध” उसके पश्चात् का ‘प्रभावक-चरित्र’ तत्पश्चात् का ‘प्रबन्धचिन्तामणि’ उसके बाद का “प्रबन्ध-कोष” और उसके बाद का “कुमारपाल-प्रबन्ध” (जिनमण्डन का) है ।

हेमचन्द्राचार्य को दीक्षा वि० स० ११५० में पांच वर्ष की उम्र में हुई है यह बतलाने वाला प्राचीन ग्रन्थ फक्त एक ही प्रभावक-चरित्र है, और बुलहर साहब आदि ने इसके उल्लेख पर से वैसा माना है । प्रभावक चरित्र से पूर्ववर्ती ग्रन्थ में पांच वर्ष का उल्लेख नहीं है । ऐसा छोटी उम्र में जैन साधु की दीक्षा देना जैन शास्त्रों में मना लिया है । और देना उचित भी नहीं मालूम होता है, क्योंकि कि जैन साधु की क्रिया बड़ी कठोर होती है । इसलिए वि० स० ११५४ में करीब नौ वर्ष की उम्र में हेमचन्द्र को दीक्षा हुई है ऐसा मानना उचित है । यानी वि० स० ११५४ में हेमचन्द्राचार्य की दीक्षा हुई है, ऐसा मेरा मत है ।

१ आगे जाते हा० जि० बुद्धरा साहब ने भी उसी हेमचन्द्राचार्य के चरित्र में कहा है कि ‘इनकी दीक्षा के समय के विषय में मेण्डुका (प्रबन्धचिन्तामणिकार) बहुत करके सच्चे हैं (प्र० चिन्तामणि में दीक्षा की आठ वर्ष की लिखी है) और स्थान के विषय में प्रभावक-चरित्र बहुत करके सच्चा है’ । इससे भी हमारे मत की पुष्टि होती है ।

को घरने को आती है । ऐसे वास्तविक कवि ही समार को प्रति समय नव नूतन आनन्द दे सकते हैं । कवि समार के किसी भी पदार्थ का सूक्ष्म निरीक्षण करके उस पदार्थ को अपनी कल्पना शक्ति से वर्णित कर अत्यन्त ही सुन्दर बनाता है और इसी कल्पना से वह उसमें एक नवीन आनन्द उत्पन्न करता है, निर्जीव को सजीव बना देता है और आनन्द का स्रोत बहा देता है । कवि की यही अनुपम विशेषता है । 'जहां न जाय रवि तहां जाय कवि' इस लोकोक्ति की सार्थकता भी ऐसे कवियों के लिए ही है ।

जिम प्रकार एक गजा अथवा घनाद्वय पुरुष किसी एक देश या एक समय के लिए ही नहीं होता, उसी प्रकार कवि भी देश और समय की सीमा से मुक्त होता है । वास्तविक कवि तो संपूर्ण समार तथा सधे समय के लिए ही अद्यतरित होते हैं । वे अपने यश शरीर से सर्वत्र और मदा जाते जागते रहकर अपनी रुचिर कृति का लाभ समार को सतत देते रहते हैं । कवि इस लोक में भी अपनी अनुपम प्रतिभा से माक्षात् स्वर्ग का अनुभव कर, दूसरों को भी उसका माक्षात् कार कराने में समर्थ होता है । ऐसा कवि ही सदा तथा वास्तविक कवि कहा जा सकता है । नहीं तो 'कवयः कवयः स्मृताः' अर्थात् 'कवि गण बन्दर हैं' की बात घटित होती है ।

जो जन्ममिद्ध धेष्ट कवि इस भागत माता की गोद में अद्यतरित हुए हैं, उनमें बहुत से जैन भी हैं । ग्रन्थक

समय में भारतवर्ष की प्रत्येक भाषा में जैन मुनियों तथा जैन गृहस्थों ने सुन्दरतम काव्य-रचना करके सम्पूर्ण जगत् को चकित कर दिया है। संस्कृत, प्राकृत, गुजराती तथा कानडी भाषाओं में तो कितने ही जैन कवियों के नाम अठारवीं शताब्दी तक सम्मानपूर्वक लिये जाते हैं।

शोभन मुनि का श्रेष्ठ कवित्व

श्री शोभन मुनि भी उन्हीं विशेष प्राकृतिक कवियों में एक श्रेष्ठ कवि थे। इसके प्रमाण के लिए उनकी "जिन स्तुति चतुर्विंशतिका" नाम की कृति ही पर्याप्त है। उनकी दूसरी कृतियाँ उपलब्ध नहीं हैं। सम्भव है उन्होंने और काव्य बनाए ही न हों। उनको जो कृति हमारे देखने में आयी है उसी के आधार पर हम इनको श्रेष्ठ कवि कहते हैं और पेमा कहने में हमें किसी प्रकार की अत्युक्ति नहीं मालूम होती।

"जिसने बहुत से काव्य लिखे हों वही बड़ा कवि है।" यह कथन ठीक नहीं कहा जा सकता। कवित्व-शक्ति अच्छी से अच्छी होते हुए भी कितने ही महाकवि बिना कोई महाकाव्य रचे ही इस संसार को छोड़ कर चले जाते हैं। किन्तु जो कवि दूसरे विषयों के ग्रन्थ लिखने में ही अपना आनन्द और लाभ मानते हैं। अतएव वे काव्य ग्रन्थ बहुत ही कम प्रस्तुत करते हैं। कभी कभी तो वे कुछ भी नहीं लिखते। ऐसे एक नहीं अनेक उदाहरण उपलब्ध हैं। इस स्थिति में यदि हम ऐसे वास्तविक

निश्चय हो जाता है कि इनकी दीक्षा खम्भात में ही हुई थी, अगर कर्णावती में होती तो वहीं पर मन्दिर घनता, क्योंकि कर्णावती कुमारपाल के अधिकार में थी।

इससे हेमचन्द्राचार्य के विषय में हमारा मत है कि इनकी दीक्षा करीब नौ वर्ष की उम्र में स्तम्भनतीर्थ (खम्भात) में ही हुई थी।

आचार्य हेमचन्द्र का, इतिहास में बड़ा ऊँचा स्थान है। इसलिए हमें चाहिए कि इनके जीवन और साहित्य के विषय में गूढ़ परामर्श करें।

—: २८ :—

महाकवि शोभन और उनका काव्य*

कवि ससार की एक अद्भुत विभूति है। कवित्व-शक्ति प्रकृति का दिया हुआ अपूर्व बरदान है। हजारों धनाढ्य तथा नृपति ससार को जो लाभ नहीं दे सकते वह लाभ यदि सच्च कवि चाहे तो दे सकता है। कवि को कवित्व-शक्ति का उपयोग करने के लिए इधर-उधर भटकना नहीं पड़ता। स्वयं कवित्व शक्ति ही सच्चे कवि

कवियों को कवि न मानें तो बहुत बड़ी भूल होगी। यदि यह बात ऐसी न होती तो केवल “कल्याणमदिर-स्तोत्र” लिखने के कारण सिद्धसेन दिवाकर को हजारों श्लोकों के काव्य निर्माता आचार्य हेमचन्द्रसूरि जैसे विद्वान् और कवि “अनुसिद्धसेन कवयः” (सिद्धहेम २-२-३९ पृ. ०७२) न कहते। अतः, यह मानना होगा कि कविता बनाना दूसरी बात है और कवित्व-शक्ति दूसरी बात। शोभन मुनि वास्तविक कवि थे। शब्द, अलंकार और भक्ति से ओतप्रोत ‘जिनस्तुति चतुर्विंशतिका’ नामक एक कृति संसार के सामने रख कर उन्होंने युवा अवस्था में ही स्वर्गपुरी की यात्रा की। इनकी इस कृति की आलोचना करने का कार्य मैं बाद में करूँगा। अभी तो इस कृति के कर्ता शोभन मुनि के जीवनचरित्र की ओर ही पाठकों को ले जाना चाहता हूँ।

श्री शोभनमुनि के जीवन पर प्रकाश

आज तक प्रकाशित जितने प्राचीन तथा अर्धाचीन ग्रन्थ मिलते हैं, उनमें शोभन मुनि का जीवन-चरित्र बहुत ही थोड़ा और अपूर्ण मिलता है। इनके जन्म-स्थान, माता, पिता तथा गुरु के सम्बन्ध में अनेक ग्रन्थकार, अनेक मत ध्यन करते हैं। मुझे तो इनके जीवन-चरित्र के सम्बन्ध में महाकवि ‘धनपाल’ (शोभन मुनि के बड़े भाई) के ग्रन्थ ‘प्रभायक चरित्र’ तथा ‘प्रबन्धचिन्तामणि’ में लिखित बातें ही प्रामाणिक ज्ञात होती हैं। शोभन मुनि

का अस्तित्व इसा की ग्यारहवीं शताब्दी में था । उस समय मालवे में राजा भोज शासक थे । राजा भोज के साथ शोभन मुनि का सम्बन्ध अच्छा रहा ।

शोभन के पूर्वज और उनका प्रारम्भिक जीवन

शोभन मुनि का जीवन दो प्रकार के संस्कारों से बना था । जन्म से उनमें वैदिक संस्कारों का समावेश था । और साधुदीक्षा लेने के बाद जैन संस्कारों ने इनमें अपूर्व सुधार कर नवीन ही तेज उत्पन्न कर दिया । जन्म से ये वैदिक ब्राह्मण थे । यहां पर इनके भाई धनपाल की वृत्ति 'तिलक मंजरी' की ओर भी दृष्टि डालना चाहिये । महाकवि धनपाल अपना परिचय देते हुए लिखते हैं—

मध्यदेश' (जिसको आजकल सयुक्तप्रान्त कहते हैं) के 'सांकाश्य' नगर में देवर्षि नामक एक ब्राह्मण रहता था । उसके पुत्र का नाम सर्वदेव था । यह सर्व शास्त्र-कला और ग्रन्थ रचना में बहुत ही निपुण था । इस सर्वदेव के दो पुत्र हुए । बड़े का नाम धनपाल और छोटे का नाम शोभन था । इस लेख के चरित्रनायक शोभन यही है ।

१. 'आसीद् द्वि जन्माऽखिलमध्यदेशे प्रकाशसाकाश्यनिवेशजन्म ।
अलक्ष्य देवर्षिरिति प्रसिद्धिं, यो दानवर्षित्वं विभूषितोऽपि ॥५१॥
शास्त्रेष्वधीती, कुशल. कलामु बन्धे च बोधे च गिरा प्रकृष्ट
तस्याऽऽत्मजन्मा समभून्महात्मा देव' स्वयं भूत्वि सर्वदेव, ॥५२॥
(तिलकमंजरी की पीठिका)

धनपाल के पिता सर्वदेव अन्तिम दिनों में राजा भोज की धारा नगरी में आकर रहे थे। इन दोनों पुत्रों का जन्म वहाँ हुआ इस यात का निश्चित पता नहीं लगता। परन्तु अनुमान से यह कह सकते हैं कि सर्वदेव बहुत समय से धारा नगरी में आकर निवास करते थे। अतएव इन दोनों पुत्रों का जन्म धारा नगरी में ही हुआ होगा।

धारा नगरी

जिस समय राजा भोज मालवे में राज्य करते थे, उस समय की धारा नगरी का गौरव और वैभव बहुत ही अधिक था। यहीं साहित्य का केन्द्र तथा युद्ध का अपूर्व स्थल था। इसमें अनेक वीर, विद्वान् तथा धनाढ्य रहते थे। विद्या की सुगन्धि से यह नगरी महकती थी। देश-विदेश के नामो नामी, पण्डितों का यहाँ पर गर्व नष्ट हो जाता था। यहाँ पर अच्छे अच्छे विद्वान् और कलावान तथा कवियों को लाखों रुपयों का पुरस्कार और सम्मान मिलता था। सरस्वती और लक्ष्मी दोनों का यहाँ एक ही साथ निवास था। उस समय धारा नगरी के राजा और प्रजा दोनों ही शिक्षित तथा कला प्रिय थे।

राजा 'भोज' केवल योग्य राजा ही नहीं, अद्वितीय विद्वान् और रसिक कवि भी थे। यह रसिकता इतनी अधिक थी कि जिसके व्याकरण की ईपां से गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह ने श्री हेमचन्द्राचार्य से प्रार्थना

करके 'सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासन' बनवाया । ^१(इस व्याकरण की मेरी लिखी हुई प्रस्तावना) राजा 'भोज' सच्चे विद्वानों के पोषक और अनुमोदक थे । यही एक कारण था कि सर्वदेव पण्डित इसी नगरी में रहते थे । इस नगरी में रहने के कारण सर्वदेव के दोनों पुत्रों को भी शानोपार्जन का बहुत साधन प्राप्त हुआ था । धनपाल और शोभन को अपने परम्परा से प्राप्त विद्या तो मिली, परन्तु इसके उपरान्त धारा नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई । धीरे-धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी में आये हुए अनेक विद्वानों के समागम से इनकी विद्या बहुत ही उन्नत हुई । धीरे धीरे इन दोनों भाइयों की प्रतिभा सम्पूर्ण धारा-नगरी

- १ अन्यदान्तिकोऽनीयपुस्तकेषु नियुक्तैः
दर्शमानेषु भूषेन त्रैक्षि लक्षणपुस्तकम् ॥७४॥
किमेतदिति पप्रच्छ स्याम्यपीति व्यजिज्ञपत् ।
भोजव्याकरणं ह्यतेच्छन्दशास्त्रं प्रवर्तते ॥७५॥
असौ हि मलवाधीशो विद्वच्चक्षुरीमणिः ।
शब्दालंकार दैवज्ञतर्कशस्त्राणि निर्ममे ॥७६॥

—प्रभावक चरित्र में हेमचन्द्रसूरि पति

श्रीहेमसूरयोऽप्यत्रालोक्य व्याकरणनजम् ।
शास्त्रं चकून्त्रं श्रीमत्सिद्धहेमाख्यमद्भुतम् ॥९६॥

में फेल गयी और सय पण्डितों तथा राजा 'भोज' (म्वभू) के हृदय में इनका अच्छा स्थान हो गया। अतएव कुछ ही समय में ये समग्र विद्वत्समूहों में अग्रगण्य हो गये।

भूमि से गुप्त धन की प्राप्ति

अधिकतर विद्वान् धनवान नहीं होते। हमारे चरित्र नायक के पिता सर्वदेव का भी यही हाल था। इनके पूर्वज धर्मी थे, परन्तु इन पर लक्ष्मी प्रसन्न नहीं थी। इनके पिता ने घर में बहुत सा धन जमीन में गाढ़ रखा था। परन्तु इनको इस बात का बिलकुल पता नहीं था कि वह कहाँ है। सर्वदेव ने बहुत प्रयत्न किया कि कहीं धन मिल जाय, परन्तु उसके सब प्रयत्न निष्फल हुए। अन्त में उनके पुण्योदय ने एक दिन धारा में तरस्वेज से परिपूर्ण श्री महेन्द्रसुरि का आगमन हुआ। इनकी महिमा बात की बात राजा प्रजा तथा सय पण्डितों में प्रकाश के समान फैल गयी। सर्वदेव भी इन आचार्य-श्री के पास दर्शनार्थ गये। थोड़े ही समय में आचार्य-श्री पर उनका प्रेम और विश्वास बढ़ते-बढ़ते बहुत ही बढ़ गया। एक दिन गुरुदेव को इन्होंने अपनी निर्धनता की बात कही और घर में रखे हुये धन

१ राजा भोज की राजधानी पहले उज्जैन में थी परन्तु जब गुजरात आदि के भीम चोलुक्य इत्यादि के आक्रमण की आशंका उत्पन्न हुई (इसके प्रवन्धचिन्तामणि में भीम भोज प्रवन्ध) तब भोज धारा में राजधानी स्थपित कर वहाँ रहने लगा था। ले०

को बतलाने की उनमें प्रार्थना की। आचार्य-श्री ने ज्ञान-दृष्टि से दृष्टिपात कर इन्हें गुप्त धन का स्थान बतलाया। भाग्य से उसी स्थान से सर्वदेव को प्रचुर धन प्राप्त हुआ।

सर्वदेव पण्डित होने के साथ ही साथ कृतज्ञ भी थे। ये सूरिजी के प्रत्युपकार का बदला देना चाहते थे। अतः, उनमें गुरु महाराज से प्रार्थना की कि इस द्रव्य का आधा हिस्सा वाप ग्रहण करे। परन्तु ये महात्मा तो पञ्चमहाव्रत धारक^१ जैन-आचार्य थे। परिग्रह से सर्वदा दूर रहने वाले निर्ग्रन्थ, धन को लेकर क्या करें? इन्होंने एक कौड़ी भी नहीं ली। सर्वदेव के बहुत आग्रह करने पर एक मार्ग बतलाया और कहा कि यदि तुम मुझे कुछ अर्पण करना चाहते हो तो अपने दोनों पुत्रों में से एक मुझे भेंट-स्वरूप दे दो, जिससे संसार में तुम्हारा और तुम्हारे पुत्र का भी नाम हो और दोनों का इहलोक तथा परलोक सुधर जाय। यह बात सुनकर सर्वदेव कुछ न बोले। कारण, यह बात उन्हें नहीं जंची। परन्तु उपकार का बदला देने की इच्छा दिन पर दिन प्रबल होती गयी और ये नदीय चिन्ता में मग्न रहने लगे। “प्रभावकचरित्र” के

१ अहिंसा सत्य-अस्तेय ब्रह्मचर्य और निर्ममत्व भाव को संपूर्ण रूप से पालन करनेवाले महाव्रतधारी कहलाते हैं। जैन धर्म में जो साधु गुरु कहलाते हैं, वे इन पाँचों महाव्रतों का पालन करते हैं।

कर्ता लिखते हैं कि सर्वदेव को चिन्ता करते करते जब एक वर्ष बीत गया तो एक दिन उसने यह विचार किया कि अब तीर्थ स्थान में जाकर श्री महेन्द्र सूरि के उपकार का बदला न देने के पाप का प्रायश्चित्त करना चाहिए । जब यह विचार पक्का हो गया तो वे तीर्थ स्थान के लिए रवाना हुए । विदा होते समय धनपाल नामक पुत्र ने पिता से विनय की कि आप अभी मे तीर्थ करने का क्यों जाते हैं ? आपको किस बात की चिन्ता है ? पुत्र की प्रार्थना पर सर्वदेव ने कहा 'मेरे ऋण को चुकाने के लिए आचार्य-श्री ने तुम दोनों पुत्रों में से एक पुत्र को मांग को है । यदि मैंने यह ऋण नहीं चुकाया और मर गया तो मेरी सद्गति नहीं होगी । अतः मैं इस पाप का प्रायश्चित्त करने के हेतु तीर्थ-स्थानों में जाता हूँ ।'

उपकार का बदला

पिता की यह बात सुनकर धनपाल एकदम चौंक उठा और क्रोध से तमतमाता हुआ सर्वदेव से कहने लगा —“क्या आप अपने लाडले पुत्र को जैन धर्म की दीक्षा दिलवाकर अपने कुल में कलह लगाना चाहते हैं ? इस पवित्र कुल में तो शुद्ध यज्ञ यागादि वेद पाठ करनेवाले ब्राह्मणों ने ही अघतार लिया है । ऐसी अवस्था में आप अपने पुत्र को किस प्रकार जैन मुनि को देने का भावस कर सकते हैं ? यदि आपने मेरे जीवन में ऐसा कार्य किया तो मैं आपसे अपना संबन्ध विच्छेद कर दूंगा ।” इस प्रकार पुत्र के अनादरयुक्त तथा क्रोधान्वित शब्दों को

सुनकर सर्वदेव का हृदय बहुत ही थर्रा गया । वह व्याकुल होने लगा । समझ में न आता था कि अब क्या करें ? इतने में सर्वदेव का छोटा पुत्र पिता के समक्ष उपस्थित होकर कहने लगा — “पिता जी, आप किसी प्रकार की चिन्ता न करें । आपके उपकार का बदला देने की मैं पूरी प्रतिज्ञा करूँगा ।” इतना सुनते ही सर्वदेव के अंग प्रत्यङ्गों में आनन्द ही आनन्द छागया । शोभन अपने पिता के सच्चे पुत्र थे और “गुरोराज्ञा गरीयसी” के सिद्धान्त को पूर्णतया माननेवाले थे । जैन साधुओं के अहिंसा, तप तथा सयम के महत्त्व को भी ये पूर्णतया समझते थे । अतएव इन्होंने अपने पिता की प्रतिज्ञा को पूरी करने का योड़ा उठाया ।

शोभन की दीक्षा (जैन साधु होना)

अन्तुष्ट होकर सर्वदेव ने अपने पुत्र शोभन को आशीर्वाद देकर पूर्णभक्ति पूर्वक आचार्यश्री को अर्पण कर दिया । आचार्यश्री ने भी शोभन को दीक्षा देकर (साधु बना कर) अन्यत्र प्रयाण किया । महेन्द्रसूरि ने थोड़े ही समय में जैनागमादि तथा विविध प्रकार की विद्या प्रदान करके अपने शिष्य शोभन में अनुभव और पाण्डित्य भर कर नवोन तेज उत्पन्न कर दिया ।

शोभन मुनि की प्रगति

गुरुसेवा से शोभन मुनि ने एक ओर तो सम्यग्-

शन सहित सम्यग्ज्ञान की उपार्जना और दूसरी ओर शुद्ध चरित्र की आराधना की। ये पहले ही से उद्भट विद्वान् थे। अब इन बातों के मिलने से महान् प्रभावशाली बन गये। थोड़े ही समय में इनको प्रतिष्ठा प्रान्त में ही नहीं परन्तु अन्य प्रान्तों में भी फैल गई। चारों ओर इनके ज्ञान की धाक सी जम गई। अपने शिष्य की बढ़ती उज्ज्वल कीर्ति को देखकर श्री महेन्द्रसूरि का हृदय समुद्र की तरह आनन्द से हिलोरें लेना लगा।

धनपाल का क्रोध और जैन साधुओं का विहारसंघ

इधर शोभन दीक्षा लेकर मालवे में अपने यश को बढ़ा रहे थे, उधर धनपाल अपनी प्रतिज्ञा के अनुसार शोभन को दीक्षा दिलाने के कारण पिता से सब सम्यन्ध तोड़ कर जैन साधुओं का कट्टर विरोधी बन गया। केवल विरोध से ही उसको सान्त्वना न मिली, उसने भोजराजा के कान भरकर मालवा भूमि में जैन साधुओं का विहार (भ्रमण आगमन) तक बंद कगने की आज्ञा निकलवा दी। भारत भूमि में धर्म-क्षेप में अपनी सत्ता और शक्तियों का अनुचित उपयोग करने के ऐसे कितने ही उदाहरण मिलते हैं। मालवे में जैन मुनियों के दर्शन दुर्लभ होगये। लगातार चारह वर्ष तक यही हाल रहा। जैन साधुओं का विहार बंद होने से मालवे के जैन लोगों में उदासीनता और दुःख के भाव फैल गये। मालवे के जैन साधुओं के लिपि तरसने लगे।

जैनियों में धर्म-प्रेम तथा आत्मतन्त्रिमान जगाने के लिए मालवे के संघ ने श्री महेंद्रसूरि जी के पास जाकर मालवे की वास्तविक स्थिति कही, और आचार्यश्री से प्रार्थना की कि वे वहाँ पधार कर राजा भोज की अनुचित आज्ञा को खंड करने का कष्ट करें। इस बात को पास में बैठे हुए शोभन मुनि ने बड़े ही ध्यानपूर्वक सुना। आचार्य श्री इस समय गुजरात में विराजमान थे।

संघ की विनती और शोभन मुनि का धारा-नगरी को ओर प्रस्थान

शोभन मुनि पढ़ लिखकर असाधारण विद्वान् बन गये थे। प्रभावपूर्ण उपदेश देने की शक्ति इन्हीं महज ही में आ गयी थी। अतः आचार्यश्री ने इनको धान्नाचार्य का पद प्रदान किया था। अपने देश (मालवा) के लोगों की विनती सुन कर उन्होंने विचार किया कि मालवे में जैन मुनियों के प्रवेश होने का निषेध मेरे ही कारण है। अतः मुझे ही इसका प्रतिकार करना चाहिए। शोभनमुनि कायर और सामोद-प्रमोद में रहने वाले साधु नहीं थे। इन में साहस था, शासन के प्रति पूर्ण भक्ति थी और चाहे जो सामने आ जाय उसको समझाने की विद्वत्ता रखते थे, अतएव मालवे की बिगड़ी हुई दशा सुधारने की अभिलाषा ने वहाँ जाने की इच्छा आपने गुरु जी के सामने प्रकट की। यस फिर क्या था ? 'इष्टं वैद्योपदिष्टं' की बात हुई। शोभन ने थोड़े ही साधुओं को साथ ले धारा-नगरी का

और प्रस्थान कर दिया। उग्र विहार कर थोड़े ही समय में आप अपनी मण्डली के साथ धारा-नगरी में प्रविष्ट होने दृष्टिगोचर हुए। "अरे यहाँ जैन साधु कहाँ से आए। राजा रघु होकर न जाने इनका क्या करेंगे" इत्यादि वाक्य चारों ओर से सुनाई देने लगे। जैन धर्म के प्रति द्वेषभाव रखने वाले कितने ही मनुष्यों को बहुत क्रोध आने लगा। परन्तु जैन लोग तो आनन्द में फूले न ममाते थे। नगर में प्रवेश करते ही, शोभन मुनि को, राजबाड़े में जाते हुए कवि धनपाल मार्ग में ही मिल गये। जैन साधु को देख कर उनका उपहास करने के लिए उमने इनको एक वाक्य कहा कि "गर्दमदन्त ! भदन्त ! नमस्ते" अर्थात् "गवे के ममान दाँत वाले हे महाराज आपको मेरा नमस्कार है।" बहुत वर्ष बीत जाने के कारण शोभन मुनि को यह अपने भाई के रूप में न पहचान सका। परन्तु शोभन मुनि ने तो उसको पहचान लिया था। अतः उपहास वाले वाक्य को सुनकर आपने कहा "कपिवृषणऽऽस्य ! वयस्य ! सुख ते ? अर्थात्—"बन्दर के वृषण (अण्डकोश) जैसे मुख वाले हे मित्र ! आप सुख से तो हैं ?" अपने वाक्य से अधिक से अधिक उपहास चमत्कार युक्त प्रतिवाक्य सुन कर 'धनपाल' चकित हो गया, और सम्भल कर कहने लगा- "महानुभाव मैं आपकी चतुराई से परास्त हो गया। आप कौन हैं ? आप कहाँ से आ रहे हैं ? और आप किमके अतिथि हैं ?" "हम तुम्हारे ही अतिथि हैं।" इस प्रकार शोभन ने कहा। यह सुनकर धनपाल बहुत ही उलझन में पड़ गया। शोभनमुनि की विद्वत्ता से आश्चर्य

होकर धनपाल ने अपने आदमी के साथ सब मुनियों को उपाश्रय पहुँचाया। शोभन के अतिरिक्त सम्पूर्ण धारा-नगरी में कोई भी यह नहीं जानता था कि आज ये दोनों सगे भाई आपस में मिले थे।

धनपाल को प्रतिबोध

धारा-नगरी की स्थिति को सुधारने के लिये शोभन-मुनि के मन में अनेक संकल्प विकल्प होने लगे। वे विचारने लगे कि धनपाल को किस प्रकार प्रतिबोध करना चाहिये। यह विचार कर उन्होंने बहुत ही कुशल और योग्य साधुओं को धनपाल के यहां गौचरी (भिक्षा) लेने के लिए भेजा। प्रशान्त आकृतिवाले दो जैन साधुओं ने जैन धर्म के कट्टर शत्रु धनपाल के घर पर जाकर 'धर्मलाभ' का पवित्र नाद सुनाया। धनपाल उस समय स्नान कर रहे थे। 'धनपाल' की स्त्री ने रुष्ट होकर इन साधुओं से कहा— "चले जाओ, यहां पर स्नान को कुछ नहीं मिल सकता।" स्नान करते-करते धनपाल ने अपनी स्त्री से कहा— "अतिथि को निराश करना बहुत बड़ा अधर्म है, अतः इनको कुछ न कुछ तो अर्पण करो।" स्त्री ने तीन दिन का खट्टा दही लाकर मुनिराजों को देना चाहा। इस पर मुनियों ने पूछा "वह दिन, यह कितने दिनों का है?" यह बात सुनते ही उस स्त्री को बहुत क्रोध आगया और बोली, "क्या इसमें जीव पड़ गये हैं? लेना हो तो लो नहीं तो अपना रास्ता पकड़ो।" मुनियों ने शांति से कहा— "तुम ब्रूया क्यों क्रोध करती हो? वह दिन, यह

हमारा आचार है । अतः, हम आप से ही यह निर्णयार्थ पूछते हैं । अब रही रात जीवों की, भो इस मन्मथ में हमें यही कहना है कि दो दिन के बाद के दही में गटास उड़ती जाती है और उसमें उसी रंग के जीव उत्पन्न होने लगते हैं । यह रात जैन शास्त्र कहते हैं । यदि तुमने इसका प्रमाण चाहिए तो पर तिनका दही लाकर उस दही में अलता डाल । यह बात सुन धनपाल ने उस आश्चर्य हुआ और स्नान छोड़ वहाँ आकर दृश्य देखने लगा । इस कौतुक का साक्षात्कार करने के लिए अथवा तत्त्व का निर्णय करने के लिए उसने अलता मंगराकृत दही में डाला कि थोड़ी ही देर में दही के वर्ण के छोटे छोटे जीव उसके ऊपर चलते दृष्टिगोचर होने लगे । धनपाल का हृदय इस आश्चर्यमय दृश्य को देखते ही पिघल गया और उसकी सम्पूर्ण विचारधारा उड़ल गयी । उसमें जैन धर्म के प्रति श्रद्धा का योजागोपण हो गया । येमा नम्र हो गया, मानो वह शास्त्रार्थ में परास्त हो गया हो । वह मुनिराजों की दाथ जोड़कर बोला — ‘एव, आप कौन हैं ? आप किसके शिष्य हैं ? आप कहाँ उतरे हैं ?’ मुनियों ने इन सब प्रश्नों का उचित उत्तर दिया और धनपाल के घर से उपाश्रय (जहाँ जैन साधु ठहरने हैं) को लौट आये । धनपाल भी उनके साथ-साथ उपाश्रय तर आये ।

दो भाइयों की भेंट

शोभन मुनि ने जो परिणाम चाहा था वही हुआ । जब धनपाल कवि शोभन मुनि के पास आये तब शोभन

मुनि ने धनपाल के कुछ सम्मुख आकर उनका स्मितवदन ने स्वागत किया। इस प्रकार उनके सामने आने में दो कारण प्रतीत होते हैं। एक तो अपने बड़े भ्राता के प्रति विनय प्रदर्शन करना और दूसरे—उसको प्रेम से आकृष्ट करना। एक ही माता की शुक्ति से उत्पन्न होनेवाले दोनों भाइयों का कई वर्षों के बाद इस प्रकार मधुर समागम हुआ। जब धनपाल को यह स्पष्ट मालूम हुआ कि यह मेरा छोटा भाई शोभन मुनि ही है, तब पराजित होने के कारण वह कुछ लज्जित भी हुआ। बाद में दोनों भाइयों में प्रेम का मधुर और निर्मल प्रवाह बहने लगा। दोनों में अन्ध की सीमा न रही। धनपाल की श्रद्धा जैन धर्म और जैन मुनियों पर बढ़ी। जैन तत्त्वों का वह दही के प्रयोग से यथार्थ मानने लगा। मेधावी मनुष्य को समझाने में देरी नहीं लगती। युक्ति, प्रमाण और अनुभव से ऐसे लोग सच्चे सिद्धान्त के कायल होते हैं। शोभन मुनि के सारगर्भित युक्तिपूर्ण उपदेश का अमर धनपाल पर गूँव पड़ा। धनपाल ने अपने उद्गारों को वचन द्वारा व्यक्त करते हुए शोभन मुनि के आगे कहा “आपने श्रमण होकर सचमुच ही अपने ब्राह्मण कुल को उज्ज्वल बनाया है। आप धन्यवाद व पात्र हैं, आप संसार के प्रलोभनों से मुक्त इन्द्रिय विजेता हैं और समस्त शास्त्रों का ज्ञाता हैं। मुझे भी आत्मोन्नति करनेवाले सच्चे सिद्धान्त बताओ।” शोभन मुनि ने धनपाल कवि की जिज्ञासा

और आत्माभिमुखता को देखकर स्याद्वाद-नय-प्रमाण-समभंगी-निक्षेप आदि गूढ़ सिद्धान्तों का और साधु गृहस्थ विषयक आचारों का प्रतिपादन किया। धनपाल विचक्षण तथा प्रतिभासम्पन्न था। यह उन्नी समय सब सिद्धान्तों और आचारों का महत्त्व समझने लगा। जैन धर्म अत्यन्त गहरे तथ्यों का रजाना है। अतः, उसके समझने में मेधावी पुरुष जितने शीघ्र समर्थ होते हैं उतने इतर नहीं।

धनपाल कवि का जैन धर्म स्वीकार करना

शोभन मुनि के उपदेश से धनपाल का हृदय आर्द्र हुआ। उसने कहा—“तुमने बहुत अच्छे सिद्धान्त बताये हैं मैं आज से जैन धर्म स्वीकार करता हूँ और अपने जीवन को जैन धर्म के अधीन बनाता हूँ। मैंने अज्ञानप्रश पड़ले आप और दूसरे साधुओं का भ्रमण मालवे में बन्द कराया था। यह मैंने बहुत बड़ा अपराध किया। मैं अपने इस दुष्कृत्य की निन्दा करता हूँ और आप से क्षमापार्थी हूँ।”

इसके अनन्तर शोभन मुनि के साथ धनपाल भगवान् महावीर के मन्दिर में गये। वहाँ तीर्थंकर की मूर्ति के सम्मुख धनपाल ने मन्त्रोच्चार करके विधिपूर्वक जैन धर्म ग्रहण किया। उस समय कई जेनेतर जैन विद्वान्-अधिकारी भी उपस्थित थे। धनपाल के जीवन ने आज अभूतपूर्व पलट्टा मारा। भोज राजा का मान्य पुरोहित या मित्र, मालवे का सुप्रसिद्ध विद्वान् महाकवि धनपाल जैन धर्मानुयायी हो गया, यह बात समस्त

धारानगरी में फैल गयी। यह शोभन मुनि के विशुद्ध मंत्रम और प्रकांड पांडित्य काही फल था। इससे शोभन मुनि की कीर्ति चारों ओर विजली के वेग सी व्याप्त हो गयी। अपनी सफलता और भाई के साथ दूटे हुए सवन्ध का धर्म-सवन्ध स्थापन, इन दोनों कारणों से शोभन मुनि भी निस्सीम आनन्द और रूतोष का अनुभव करने लगे।

धनपाल का संक्षिप्त परिचय

मिद्धसारस्यत कवि धनपाल का जीवन दिन प्रति दिन अधिक से अधिक धार्मिक होता गया। यह श्रद्धा से शुद्ध थावक धर्म को पालने लगा। उसने राजा भोज को समझाकर मालवे में जैन साधुओं के विहार निषेध की आज्ञा उठवायी। अब जैन साधु मालवा प्रान्त में आनन्द पूर्वक विचरने लगे। कल्पना-शक्ति तथा शब्दार्थ की प्रौढता में कादम्बरी को भी हरानेवाली नव रसों से पूर्ण 'तिलक-मंजरी' नामक आख्यायिका बनाकर धर्मपाल ने जैन साहित्य तथा अपने को यशस्वी बनाया। इसके उपरान्त धनपाल कवि ने 'सत्यपुरीय घोरौत्साह, घोरस्तव, पाइअलच्छी नाममाला, ऋषभपचाशिका और सायथविहो आदि ग्रन्थ भी बनाये, जो संस्कृत और प्राकृत साहित्य में आज भी अपना बहुत ऊँचा स्थान रखते हैं। अपने समय में धनपाल महाकवियों तथा प्रचण्ड विद्वानों में माना जाता था। इसकी समस्त भारत में धार थी। इसने 'कौलिक विधर्म' आदि बड़े पण्डितों को परास्त किया था।

मुंजराराज इसे पुत्र की भाँति मानते थे । प्रसिद्ध राजा भोज तो इसके परम मित्र थे । 'मरस्यती' का पदक इसको मुंजराराज की ओर से मिला था । (देखा तिलक-मजरी पृष्ठ ७३) । सर्वतप्रस्यतंत्र सर्वशास्त्रपारंगत श्री हेमचन्द्राचार्य ऐसे आचार्यों ने भी धनपाल की कविताओं से श्री जिनेश्वर देव को स्तुति की थी । 'हेमकोष' 'हेम-काव्यानुशासन' तथा 'हेमछन्दोनुशासन' की वृत्तियों में भी धनपाल और उनकी कविताओं का उल्लेख मिलता है । इससे यह स्पष्ट ज्ञात होता है कि धनपाल आदर्श कवि, तथा समर्थ विद्वान् था । 'भवियस्तत्तकहा' का कर्ता धनपाल, इस धनपाल से पृथक् है । अन्यान्य ग्रन्थों में धनपाल का जीवन बहुत विस्तृत और बहुत ही सरस है । यहाँ आवश्यकता न होने के कारण उसे लिखना ठीक नहीं जान पड़ता । अन्तु ।

मालवे में जैन साधु

शोभन मुनि के महान् प्रयत्न से जैन मुनि पुनः समस्त मालवा में विचरने लगे । मालवे के जैनियों में

१. महाकवि धनपाल के लिए मेहतगाथा* ने प्रगल्भ-वन्ति मणि में लिया है—

“वचन धनपालस्य चन्दन मलयस्थ च ।

सरसं हृदि विन्वस्य कोऽभूताम न निवृत्तिः ॥१॥

(प्रगल्भ चिन्तामणि पृ ४२)

नवीन जीवन का प्रादुर्भाव हो गया । घर-घर और गाँव-गाँव में धार्मिक उत्सव मनाये जाने लगे । आनन्द की सीमा इतनी बढी कि संघ की विनति से शोभन मुनि के गुरु 'धारा नगरी' में पधारे और योग्य शिष्य के प्रयत्न से प्राप्त इस सफलता तथा भव्य विस्तारित कीर्ति देखकर गुरु के हृदय में आनन्द की सीमा न रही । उनका हृदय उछलने लगा । धनपाल ने भी निज के स्वर्च से धारा-नगरी में श्री ऋषभदेवजी का जैन मंदिर बनवाकर उसकी प्रतिष्ठा शोभन मुनि और उनके गुरु के द्वारा करायी । इसके उपरान्त मालवे में अनेकानेक धार्मिक कार्यों को कर शोभन मुनि ने गुरु के साथ गुजरात की ओर विहार (प्रयाण) किया ।

शोभन मुनि का व्यक्तित्व

संस्कारी कुटुम्ब में जन्म लेने तथा योग्य गुरु के समागम से शोभन मुनि में बहुत ही उच्च श्रेणी का व्यक्तित्व प्रकट हुआ । इनके व्यक्तित्व के लिए 'चतुर्विंशतिका' की टीका में धनपाल कवि लिखता है—“शरीर सं रूप-यान् गुण से उज्ज्वल, सुन्दर नेत्रवाला शोभन नामक मुनि सर्वदेव का पुत्र था । यह कातंत्र व्याकरण के गूढ़

१. प्राचीन धारा तथा वहाँ के स्थानों के विषय में देखो सन् १९३३ के जून की 'शारदा' (गुजराती) मासिक पत्रिका के अंक में छपा हुआ "गोजन राजानी धारा नगरी" नामक मेरा लेख ।

ही छोड़कर चले जाते हैं। शोभन मुनि के लिए भी ऐसा ही हुआ। इनको बुढ़ापा का भयकर रोग हो गया। परिणाम यह हुआ कि युष्माद्यस्था में ही ये इस असार संसार को छोड़ कर 'देवलोक' के अतिथि हो गये। यह दुर्भाग्य की बात है कि निश्चित साधनों के अभाव से हम यह बात नहीं जानते हैं कि इनकी मृत्यु किस कारण से, किस स्थान पर और किस दिन हुई? परन्तु इतनी बात तो श्रीमान् जिनविजयजी द्वारा संपादित 'प्रबन्धचिन्तामणि' की आवृत्ति के 'भोजभीमप्रबन्ध' में मिलती है कि काव्य बनाने की पकाग्रता से शोभनमुनि एक महिला के यहाँ तीन बार गौचरी (मिक्षा) लेने गये थे। इसलिए उनको उस महिला की नजर लग गयी और स्वर्गवास हो गया^१। मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि जिस महिला के घर तीन बार गौचरी जाने का चर्जन 'प्रभावकचरित्र' में लिखा गया है (देखो, इसी लेख में शोभनमुनि वृत्ति में) उसी महिला की नजर संभवतः शोभन मुनि को लगी होगी। ऐसा होने से साधुओं की मृत्यु होना है, ऐसे उदाहरण बहुत ही कम सुनने में आते हैं। परन्तु यह बात पेटिह्यामिक ग्रन्थों में है, अतः इस बात को झूठ कहने का हम साहस तो नहीं कर सकते^२। उपर्युक्त कारण से गुजरात में

१ इत्यथ शोभनः स्तुतिनाम ध्यानाद् एकस्य। एते ध्यायमानाः तस्या दृष्टिर्गोचरे सन्तः ॥ श्रीशं निजब्रातुःपत्न्यां स्तुतीनां दृष्टिं का पितृणां अवशानात् गोचरे सन्तः । देवो— प्रबन्धचिन्तामणि, पृ० ४२

२ हम लेनह के इस विचार में विश्रुत महसूस नहीं। यह तो मन गड़बड़ का ज्ञान पड़ती है।

विशेषकर पाटण में, लगभग तीस से चालीन वर्ष की उम्र में इनका अकाल स्वर्गवास हो गया होगा। प्राप्त प्रमाणों के आधार पर यही अनुमान किया जा सकता है।

साहित्य दृष्टि में महान्वि शक्ति धारण करनेवाले अनेक ग्रन्थों को लिखते तथा धर्म की सेवा करने की उच्च भावना रखनेवाले शोभनमुनि यदि कुछ अधिक जीते तो काव्य तथा अलंकार के अनेक मौलिक ग्रन्थों की रचना कर जैन साहित्य का गौरव अवश्य बढ़ाते। दुर्भाग्यवश ऐसा नहीं हो सका। इनके पर भी मतौर की बात यह है कि श्री शोभन मुनि एक चमत्कारपूर्ण ग्रन्थ की भेंट हमें दे गये हैं। इनका नाम है 'जिन-स्तुतिचतुर्विंशतिका'। यह छोटी सी कृति भी सुन्दर शब्द छटा तथा ईश्वर-भक्ति से पूर्ण है और कवि के उज्ज्वल यश को चारों ओर फैला रही है। इनमें कुछ भी सन्देह नहीं कि महाकवियों की छोटी सी रचना भी साधारण कवियों की बड़ी-बड़ी रचनाओं से अधिक मूल्यवान् और आनन्दप्रद होती है।

शोभन मुनि की कृति

शोभनमुनि की बुद्धि तीक्ष्ण थी, भावना उदार थी, उनका जीवन भय तथा रसिक था। काव्य-साहित्य के तो वे बहुत ही धुरंधर विद्वान् थे। इसी के फलस्वरूप उन्होंने 'भग्याम्भोजविवोचनैकतरणे !' से प्रारम्भ होने वाली ९६

तत्त्वों का ज्ञाता था । जैन और बौद्ध तत्त्वों में प्रवीण तथा साहित्य-शास्त्रों में अद्वितीय विद्वान् होने के कारण कवियों में उदाहरणभूत था । 'कुमारावस्था (युवावस्था) में श्री शोभन ने कामदेव को परास्त कर पाप का व्यापार त्याग अहिंसा धर्म का पूर्णरूपेण पालन किया था ।'

शोभन मुनि का गृहस्थ कुटुम्ब

शोभन के दादा का नाम 'देवर्षि' था । ये बड़े धनी तथा पण्डित थे । जाति के ब्राह्मण थे । उनका एक पुत्र सर्वदेव था । यह बहुत बड़ा विद्वान्, कलाप्रिय, तथा महाकवि था । सर्वदेव के दो पुत्र थे । ज्येष्ठ का नाम था घनपाल और छोटे का नाम था शोभन । यही शोभन इस लेख के चरित्रनायक हैं । सर्वदेव की एक पुत्री भी थी जिसका नाम सुन्दरी था । यह भी पंडिता थी । अपनी बहिन सुन्दरी के लिए कवि घनपाल ने विक्रम संवत् १०२८ में 'पाद्मलच्छीनाममाला' (प्राकृत कोष^१) बनाया था । यह उस ग्रन्थ का प्रशस्ति से विदित होता है । यह कुटुम्ब चिर-काल ने विद्या-भेमी तथा यशस्वी था ।

१. कथप्रवन्नादितत्त्वदेवी यो बुज्जोलाऽऽहंतन्मपाम्भः ।

साहित्य विद्याविवारदर्शी निदर्शनं कायहता यभूत् ॥६॥

२. अतएव देवर्षिनि प्रसिद्धिं यो दानवविना विमूढिनोऽपि ।

(निष्क मञ्जरी)

३. सावतुह मिडे हुंसे प्रह्व कोषो मे यह प्रचीन मे प्रचीन कोष है ।

शोभन के दादा 'मांकाश्य' नगर के रहनेवाले थे । यह नगर पूर्वदेश में है । आजकल यह फर्रुखाबाद जिले में 'संक्सि' ग्राम के नाम से प्रसिद्ध है । 'सर्वदेव व्यवसाय तथा आजीविका के लिए पहले पहल मालवे की राजधानी उज्जैन में आये । बाद में यहीं निवास करने लगे । मालवे की राजधानी पहले उज्जैन थी, परन्तु बाद में राजा भोज ने धारा नगरी को राजधानी बनाया ।

शोभन मुनि का अवसान

संसार की विचित्र लीला है । अधिकतर देखा गया है कि विद्वान् तथा सज्जन पुरुष इस असार ससार की शीघ्र

१ Vide Indian Historical Quarterly of 1929
page 149

'सिद्ध हेमचन्द्र शब्दानुशासन की लघुवृत्ति' में एक स्थान पर लिखा है कि "मांकाश्यकथ्यः पाटलिपुत्रिकाः आश्रयताः" (७-३-६) मेरी संपादित आवृत्ति क ५६१ पेज से स्पष्ट विदित होता है कि मांकाश्य नगर पटना के पास था और उस जमाने में मध्यगङ्गा में प्रसिद्ध नगर था । सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन (हैमचन्द्राकरण) में हमने यह दर्ज किया है और उस पर सात पंक्ति भी (११० पेज क) लीया किन्ते हैं । यह ग्रन्थ श्री आनन्दजी कल्याणजी की पीढ़ी शरीरीबाबू अहमदाबाद से प्रकाशित है ।

फर्रुखाबाद जिला मिहार में नहीं, संयुक्त प्रान्त में है । इस ग्रन्थ में लेखक महोदय का मन निधिन नहीं है ।

ही छोड़कर चले जाते हैं। शोभन मुनि के लिए भी ऐसा ही हुआ। इनको बुढ़ापा का भयकर रोग हो गया। परिणाम यह हुआ कि बुढ़ापे में ही ये इस अमर ममार को छोड़ कर देवलोक के अतिथि हो गये। यह दुर्भाग्य की बात है कि निश्चित मायनों के अभाव में हम यह बात नहीं जानते हैं कि इनकी मृत्यु किस कारण से, किस स्थान पर और किस दिन हुई? परन्तु इतनी बात तो श्रीमान् जिनपिजयजी द्वारा संपादित 'प्रबन्धचिन्तामणि' की आवृत्ति के 'भोजभीमप्रबन्ध' में मिलती है कि काश्यपनाथ की प्रकाशता में शोभनमुनि एक महिला के यहाँ तीन बार गौचरी (मिश्रा) लेने गये थे। इसलिख उनको उस महिला की नजर लग गयी और स्वर्गवास हो गया। मुझे ऐसा प्रतीत होता है कि जिस महिला के घर तीन बार गौचरी जाने का वर्णन 'प्रभावकचरित्र' में लिखा गया है (देखो, इसी लेख में शोभनमुनि वृत्ति में) उसी महिला की नजर संभवतः शोभन मुनि को लगी होगी। ऐसा होने से मायुओं की मृत्यु होना है, ऐसे उदाहरण बहुत ही कम सुनने में आते हैं। परन्तु यह बात ऐतिहासिक ग्रन्थों में है, अतः इस बात को झूठ कहने का हम साहस तो नहीं कर सकते^१। उपर्युक्त कारण से गुजरान में

१ इत्यथ शोभनः स्तुतिनाम पद्यात् एवम् गृहे प्रियमनात् तस्या दृष्टिदोषाद् मृतः ॥ इति निजप्राप्तुः पश्यन् स्तुतिनां प्रति का वित्ता अन्तर्गतत्वात् धीमते मनः । देवो— प्रबन्धचिन्तामणि, पृ० ४३

२ हम लेखक के इस विचार में विशुद्ध गश्मन नहीं। यह तो मन गदगद कथा जान पड़ती है।

विशेषकर पाटण में, लगभग तीस से चालीस वर्ष की उम्र में इनका अकाल स्वर्गवास हो गया होगा। प्रातः प्रमाणों के आधार पर यही अनुमान किया जा सकता है।

साहित्य दृष्टि से महान् शक्ति धारण करनेवाले अनेक ग्रन्थों को लिखने तथा धर्म की सेवा करने की उच्च भावना रखनेवाले शोभनमुनि यदि कुछ अधिक जीते तो काव्य तथा अलंकार के अनेक मौलिक ग्रन्थों की रचना कर जैन साहित्य का गौरव ध्वज्य बढ़ाते। दुर्भाग्यवश ऐसा नहीं हो सका। इनके पर भी मतों की बात यह है कि श्री शोभन मुनि एक चमत्कारपूर्ण ग्रन्थ की भेंट हमें दे गये हैं। इसका नाम है 'जिनस्तुतिचतुर्विंशतिका'। यह छोटी सी कृति भी सुन्दर शब्दछटा तथा ईश्वर-भक्ति से पूर्ण है और कवि के उज्ज्वल यश को चारों ओर फैला रही है। इसमें कुछ भी सन्देह नहीं कि महारक्तियों की छोटी सी रचना भी साधारण कवियों की बड़ी-बड़ी रचनाओं से अधिक मूल्यवान् और आनन्दप्रद होती है।

शोभन मुनि की कृति

शोभनमुनि की बुद्धि तीक्ष्ण थी, भावना उदार थी, उनका जीवन भव्य तथा रसिक था। काव्य-साहित्य के तो वे बहुत ही धुरंधर विद्वान् थे। इसी के फलस्वरूप उन्होंने 'भव्याम्भोजविवोचनैकतरणे !' से प्रारम्भ होने वाली ९६

पद्यों की, छोटी सी परन्तु विधिविधान के अङ्काओं और छन्दों से परिपूर्ण चमत्कारवाली सुन्दर कृति बनायी। इसमें प्रत्येक तीर्थकर (वर्तमान काल तक के चौबीस तीर्थकरों), जैनागम, तथा सोलह विद्यादेवियों आदि का काव्यपद्धति से वर्णन है। इस कृति में शब्दालंकार विशेषकर 'यमक' तथा 'अनुप्रास' की छटा इस प्रकार देखने में आती है कि पढ़कर बड़े-बड़े कवि भी मुग्ध होजाते हैं। किसी स्थान पर मध्यान्तयमक तो किसी स्थान पर आदि (मध्यान्त यमक के साथ), किसी स्थान पर आद्यन्तयमक और किसी स्थान पर असंयुतावृत्ति यमक आदि अलंकारों से काव्य इस प्रकार शोभित है मानो अनेकानेक हारे, पत्रे, माणिक्य मोतियों से जड़ित हार हो।

यहां पर हम उक्त महाकवि शोभन की कृति के कुछ पद्य लिख कर अपने कथन की पुष्टि के साथ पाठकों को काव्य का रसास्वादन कराना चाहते हैं। आशा है पाठक गण इससे सन्तुष्ट तथा प्रसन्न होंगे।

श्री ऋषभदेव की स्तुति

भय्याम्भोजविवोधनैकतरने ! विस्तारिकर्मावली—

रम्भासामज ! नाभिनन्दन ! महानष्टापदाभासुरै ।

भक्त्या चन्द्रितपादपद्म ! चिदुषां संपादय प्रोज्झिता—

रंभासाम ! जनाभिनन्दन ! महान् अष्टापदाभासुरै ॥१॥

१ इन शब्द लंकारों के लक्षण बाणमडालघरविक्रमका की कृति और वारसवतीकंडामरण आदि ग्रन्थों में मिलते हैं।

इस पद्य के दूसरे चौथे पद्य समान हैं परन्तु अर्थ में बड़ा अन्तर है ।

समस्त तीर्थरों की स्तुति

विधुतारा ! विधुतारा ।

सदा सदाना ! जिना ! जिताघाताधा ।

तनुतापातनुताप ।

द्वितमाद्वित मानवनवविभवा ! विभवाः ॥१॥

इस पद्य में चारों चरण अनुप्रास-यमकालकार से भरे हुए हैं । एक के बाद दूसरे पद शब्द से समान आते हैं परन्तु अर्थ से जुड़े जुड़े हैं ।

सिद्धान्त का स्तवन

सिद्धान्तः स्ताद् अहितहतयेऽख्यापद् य जिनेन्द्रः

सद्राजीव स कचि धिपणापादनेऽकोपमानः

दक्षः साक्षान्द्रवणचुलुकैर्य च मोदाद् विहाय —

सद्राजी वः सकविधिपणापादनेकोपमान ॥३१॥

इस वृत्त में दूसरा और चौथा चरण यमकालकार की छटायुक्त है ।

भगवान् पार्श्वनाथ की स्तवना

मालामालानवाहर्द्धधदधदरं यामुदारा मुदारा—

ह्रीनाऽलीनामिहाली मधुरमधुरसां सूचितोमोचितोमा ।

पातात् पातात् स पार्श्वो रुचिररुचिरदो देवराजीवराजी—

पथाऽऽपत्त्रा यदीया तनुरतनुरयो नन्दको नोदकोनो ॥८९॥

इस पद्य के चारों पदों में सुन्दरतर यमकालंकारकी भरमार विद्वानों के चित्त को चमत्कृत करने वाली है ।

येगेट दे धी की स्तुति

याता या तारतेजा. मदन्नि मदसिभृन्काचकांताऽ-
पारि पारिन्द्रराज सुरयसुरवधृषजिताऽरं, जितारम् ।
सा प्रासात् प्रापत्तां त्वामविषमविषभृद्भूषणाऽभीषणा भी-
हीनाहोनाऽभ्यपत्नी कुथलयचलयदयामदेहाऽमदेहा ॥९॥

इस कृति में छोटे बड़े अनेक प्रसिद्ध तथा अप्रसिद्ध विशिष्ट छंद और अलंकार ऐसे हैं जो विद्वानों के हृदय में बहुत ही आनन्द उत्पन्न करते हैं । विभिन्न अलंकारों तथा छंदों में अपने भावों का सफलतापूर्वक समावेश करना कितना कठिन है, यह बात कविता बनानेवाले ही समझ सकते हैं । ऐसे चमत्कारपूर्ण यमक अनुप्रासादि अलंकारों से युक्त उत्तम काव्य बनाते समय शोभन मुनि का चित्त कितना एकाग्र हुआ होगा, इसका अनुमान हमारे पाठक कर सकते हैं । हाँ एक उदाहरण 'प्रभावक चरित्र' में भी मिलता है । एक समय की बात है शोभन मुनि "जिन स्तुति चतुर्विंशतिका" बना रहे थे । उमो बीच में आप गौचरी (मधुकरी भिक्षा) लेने गये । चलते-चलते प्रस्तुत कृति बनाने की एकाग्रता में इनका चित्त इस प्रकार लीन रहता था कि अपना ख्याल न रहने के कारण एक बार एक ही श्रावक (जैन गृहस्थ) के घर तीन बार गौचरी ले हेतु चले गये । जब तीसरी बार उसी स्थान पर गौचर

के हेतु आप तो गृहस्वामिनी ने पूछा, “मुनिराज ! बार-बार मेरे यहाँ ही गौचरी के हेतु आपके आने का क्या कारण है ?” उत्तर में शोभन मुनि ने कहा, “बहिन ! इस समय कविता बनाने में मेरा मन इस प्रकार लीन हो गया था कि मुझे यह पता ही नहीं कि मैं क्या कर रहा हूँ और किसके घर गौचरी हेतु जा रहा हूँ ।” पूछने वाली बी ने उपाश्रय में आकर शोभन मुनि के गुरु को भी यह सब याद कह दी । इससे गुरुजी शोभनमुनि पर बहुत ही प्रसन्न हुए और अपने लब्धप्रतिष्ठ विद्वान्शिष्य की काव्य-गतिता में सतुष्ट होकर खूब प्रशंसा की । शोभन मुनि काव्य बनाने में कितने तल्लीन होते थे इसका अनुमान पाठक लोग इस घटना से भली-भांति कर सकते हैं । शोभन मुनि की वृत्ति प्रत्येक विद्वान् कवि के चित्त को आकर्षित करती है । जन लोगों में इसका काफी प्रचार है । रुदिरों तथा प्रतिक्रमणादि धर्म-क्रियाओं में इसके पद्य बोले जाते हैं । हम पाठकों से इतना सविनय अनुरोध करते हैं कि वे इस वृत्ति को अवश्य देखें ।

शोभनस्तुति की टीकाएं

महाकवि शोभन मुनि की प्रस्तुत वृत्ति ‘श्रीजिन स्तुतिचतुर्विंशतिका’ में शब्दालंकार काचमत्कार और भक्ति का उत्तिरेक होने के कारण इस रचना की ओर कई विद्वानों का चित्त आकृष्ट हुआ । जैन, वैदिक और बौद्ध साहित्य में नव सौ वर्ष से अधिक पुरानी ऐसी वृत्ति नहीं

उपलब्ध हुई, इससे भी इस प्राचीन कृति का महत्त्व स्पष्ट होता है। महाकवि शोभन मुनि के पश्चात् होनेवाले कई जैन तथा जैनेतर विद्वानों पर शोभनकृत इस रचना का प्रभाव प्रतीत होता है। फलस्वरूप महाकवि धनञ्जय वागभट - अमरचन्द्रसूरि - कीर्तिराजोपाध्याय, श्रीयशोविजय उपाध्याय के बनाये हुए द्विसंधानमराकाव्य, नेमिनिर्वाण काव्य, काव्य कल्पलता, नेमिनाथ महाकाव्य और ऐन्द्रस्तुति आदि कई ग्रन्थों में शब्दालंकारों का चमत्कार इसी शैली का मिलता है। जिससे हम यह कह सकते हैं कि प्रस्तुत कृति का साहित्य में ऊँचा स्थान है और माल्य देश इसके लिए गौरव का अधिकारी है।

इसकी सुन्दरता, गूढार्थता तथा यमकादि चमत्कार से मुग्ध होकर कई बड़े विद्वानों ने इस पर टीकाएँ लिखी हैं। उन टीकाओं में नव टीकाएँ तो संस्कृत भाषा में बनी हैं, जिनके कर्ता प्रसिद्ध विद्वान् और कवि थे। प्रसन्नता की बात है कि एक टीका चरित्र-नायक शोभन मुनि के बड़े भ्राता महाकवि धनपाल ने भी बनायी है। यह टीका छपकर सूरत से प्रकाशित भी हो चुकी है।

बीसवीं सदी में जर्मन, अंगरेजी, गुजराती और हिन्दी आदि भाषाओं में भी इस कृति की टीकाएँ हुई हैं। जर्मनी के प्रसिद्ध विद्वान् डा. याकोबी आदि महानुभावों ने भी टीकाएँ लिखी हैं। प्रो. हीरालाल रसिकदास पम० ए० ने कई प्राचीन टीकाओं का संपादन करके एक टीका सूरत से प्रकाशित कराई है। श्रीमान् अजितसागरसूरिजी

ने 'सरला' नामकी सस्कृत टीका भी कुछ वर्ष पूर्व लिखी थी।

इस समस्त लेख का सारांश यह है कि मालवे के विद्योत्तेजक भोजराजा के राज्य काल में (विक्रम संवत् १०६७ से ११२१ तक) सर्वदेव ब्राह्मण पंडित के पुत्र शोभन नामक महाकवि ने जैन धर्मण होकर अपनी कावित्व-शक्ति का अच्छा विकास किया। प्रसिद्ध तिलकमंजरी के कर्ता महाकवि धनपाल जिस पर मालवपति राजा मुज और भोज की अन्त तक असीम कृपा बनी रही, शोभनमुनि का बड़ा भाई था। इनका समस्त कुटुम्ब विद्या के संस्कार से परिपूर्ण था। उज्जैन और धारा से इनका घरोप सम्बन्ध रहा। मालवे के तत्कालीन विद्वानों में ये और महाकवि धनपाल प्रसिद्ध थे। ऐसे विद्वानों को जन्म देने के लिए मालवा देश शतशः धन्यवाद के पात्र है। हम चाहते हैं कि मालवे में फिर ऐसे विद्वान् उत्पन्न हों।

—: २९ :—

मंडपदुर्ग और अमात्य पेथड.

इस निम्न में हम जिनका परिचय देनेवाले हैं, उनमें एक तो है मण्डपदुर्ग, और दूसरा है अमात्य पेथडकुमार। इनका सारांश यह है —

मण्डपदुर्ग धार के पास प्राचीन कालका नगर है। जिसका वर्तमान नाम मांडगढ या मांडु है। तेरहवीं शताब्दी से सत्तरहवीं शताब्दी तक यह प्रसिद्ध शहर व्यापार व राजनीति का मुख्य स्थान गिना जाता था। तेरहवीं शताब्दी के जयसिंह राणा के समय में इसकी ख्याति और प्रौढ़िमा बड़ी चढ़ी थी। अमात्य पेथड, झांझन कुमार, मंत्री मंडन और कविरत्न धनद इमी शहर के रत्न थे। जहाँगीर बादशाह ने इसको अपना प्रियस्थान बनाया था। श्रीविजयदेवसूरि और भानुवन्दोपाध्याय को यहाँ निमन्त्रित कर बादशाह उपदेश सुनता था। उन्नीसवीं शताब्दी के एक ऐतिहासिक पत्र से ज्ञात होता है कि यहाँ १४४४ जैनमन्दिर थे, जिनमें कई सुवर्ण हीरा माणिक की मूर्तियाँ थी। इसका किला दृढतर और रमणीय है। यह एक जैन तीर्थ है। वर्तमान में यह शहर जीर्ण शोण होकर गाँवडे के रूप में स्थित है।

पेशकुमार का समय ईसा की तेरहवीं शताब्दी है । वह नीमाड देश में नान्दुरो का रहने वाला था । उसका पिता धनकुवेर था । मांडवगढ़ में आकर पेश ने व्यापार बढ़ाकर व्यापारियों में अग्रिमस्थान लिया । वीरता व कौशल्य से वह राणा जयसिंहदेव का प्रियमंत्री बना । अपनी विशेषता से राजा और प्रजा का उसने गूँथ प्रेम प्राप्त किया । श्रीधर्मधोपसूरि का वह गुरु मानता था । उनके उपदेश से सवाकरोड रुपयों का उसने खान किया था । जैनधर्म का वह पोषण था । उसने ८४ बड़े २ जैनमंदिर बनवाए । मात झान भंडार मुख्य २ शहरों में अपने सर्व से स्थापित किए । कई विद्वानों को आश्रय दिया । कर्णावती (गुजरात) के राजा मारंगदेव को इसने बहादुरी से हराया था । इसका पुत्र झांझन कुमार भी ऐसा ही पराक्रमी और यशस्वी था । पेशकुमार व्यापारी विद्वान व पूरा राजनीतिज्ञ था । मालवे के इतिहास में इसका महत्त्व का स्थान है ।

मंडपदुर्ग का विशेष परिचय

मध्यकाल के मालवे का जो ऐतिहासिक स्थान नगर थे, उनमें मंडपदुर्ग भी एक था । यह चारों ओर पहाड़ों और गहन छाड़ियों से परिचेष्टित है । इसका किला मजबूत था जो बड़े-बड़े किलों की गिनती में गिना जाता था^१ । यहाँ की

१ इसीलिए इसका नाम मंडपदुर्ग और मंडपावल है । नीति-शतक में धनद ने दुर्गकाण्डे इस नगरका विशेषण लिया है ।

जमीन फलद्रूप है आघोहवा सुन्दर है । इसीलिए अकबर बादशाह के उत्तगविकारी जहांगीर ने इस शहर को पसन्द किया था । राजधानी दिल्ली में होते हुए भी वह यहाँ चिरकाल तक रहता था । इसीलिए उक्त शहर में बादशाही महल मरानात भी गूँव बन गये थे । व्यापार की दृष्टि से भी उस समय तक यह नगर तरकी पर था । विदेशियों से कई यात्री यहाँ व्यापार विद्या व विनोदार्थ आते थे । यहाँ का क़िला अभी तक इतना मजबूत है कि टूटता नहीं है । पत्थरभी मजबूत इसकी इटे हैं । जहांगीर ने उपदेश सुनने के लिए माडवगढ़ के राजमान्य चन्द्र, जो जनसघ का अग्रणी था, से पञ्चिय पाकर श्रीविजयदेव सूरि का सम्मानपूर्वक फर्मान युक्त अपने आदमी को मेजरर सत्तरहवीं शताब्दी में यहाँ बुलाया था । आचार्य मभात (गुजरात) ने बिहार वर (पैदल चल कर) आग्विन शुक्र १३ को मंडपदुर्ग पहुँचे थे । दूसरे दिन तसरीरनाने में बादशाह से मिलकर आर्गक उपदेश विजयदेवसूरि ने सुनाया । इसका वर्णन हम परिशिष्ट न १ में देंगे ।

बाण की फादम्यरी के ऊपर प्रसिद्ध टीका बनाने वाले श्रीभानुचन्द्र उपाध्याय को भी जहांगीर ने बुलाया

१ विजयदेव—माहान्य काव्य में इनका जीवन चरित्र है । यह ग्रन्थ इतिहास के उपयोग का है ।

था । बादशाह इनसे मिलकर बड़ा प्रसन्न हुआ था^१ । श्रीहीरविजयजी सूरि से दीक्षित कल्याणविजयजी ने यहां चातुर्मास किया था । औरंगजेब के समय में भी यहां आवादी अच्छी थी^२ । संहृत ग्रन्थों में इस शहर^३ के मंडपाचल, मंडप, मंडपगिरि और मंडपदुर्ग आदि नाम मिलते हैं । भाषाग्रन्थों में मांडव और वर्तमान मांडवगढ़

१ सूरेश्वर और सम्राट् पृ. २४१ इस प्रसंग का एक वर्णन निम्न प्रकार उसमें छपा है:-

मिल्या भूपनई मूप आनन्द पाया,
मलई तुमे मलई अहीं भाणचन्द आया ।
तुम पासि धिदं मोहि सुख बहुत होवई,
सहरिआर भणवा तुम वाट जोवई ॥१३०५॥
पटावो अन्न पूतकूं पमवात,
जिउ अवल सुणनो तुम्ह पासि तात ।
भाणचंद ! करीम तुमे हो हमारे,
सबही यकी तुम्ह हो हम ही प्यारे ॥१३१०॥
हीरविजयसूरिरास, कविशृङ्गपद्मदासकवि रचित ।

भानुचन्द्रोपाध्याय अकबर को भी चिरकाल तक हीरविजय जी सूरि के पथात् उपदेश सुनाते रहे थे । देखो सूरेश्वर और सम्राट ।

२ देखो विश्वसिद्धिदेवीकी प्रस्तावना ।

३ पद्यावली-समुच्चय में मंडपाचल, और मण्डप नाम है । श्रीजिनविजयजीने प्राचीन लेख संग्रह पृ ९९ में मण्डपदुर्ग और सोमतिलकस्तोत्र में मण्डपगिरि लिखा है ।

मांडु इसका नाम है । मांडवगढ़ में उन्नीसवीं शताब्दी का एक पत्र^१ आर्क्योलोजिकल डिपार्टमेंट को मिला है । उससे ज्ञात होता है कि यहाँ पहले १४४४ मन्दिर थे परन्तु बादशाह ने तोड़कर मस्जिद व क़स्बान बना लिए हैं । एक मन्दिर की बेड़ी में १०१५ मन्दिर बनाने का शिलालेख है ।

मर्तुहरि—शतकत्रयके समान शतकत्रयी का कर्ता महाकवि धनद इसी मांडवगढ़ का था । इमने विक्रम संवत् १४९० में आलमसाहि गौरी के समय में यह तीनों शतक बनाए थे^२ । उसका पिता देहद आलमसाहि का भ्राता था । मंडन भ्राता भी इसी जमाने का यहाँ का प्रसिद्ध विद्वान् कवि और बहादुर राजनीतिज्ञ था । उसने व्याकरण काव्यादि के कई मौलिक ग्रन्थ बनाए हैं^३ । तेरहवीं शताब्दी में तो यह शहर बहुत मशहूर था^४ । जय शाहबुद्दीन गौरी और

१ यह पत्र घर्मध्यज में वर्ष ५ के अंक १० में प्रकाशित हुआ है । एक दूसरा पत्र संवत् १८७६ का मिला है, वह भी उन्नीसवें अंक में छपा है । दोनों पत्रों की भाषा हिन्दी मालवी है । सं. १८७६ के पत्र में लिखा है यहाँ हीगमानेक की जैन मूर्तियाँ थी ।

२ यह तीनों शतक निर्णयमागर काव्यमाला के १३ वे गुण्डक में छप चुके हैं । नीनिशतक की प्रचलित में यह श्लोक है:—

बयें ब्योमाइवेदितितिकलित (१४९०) विद्वत्तमोत्रबन्धो —

बैंगाने भाये बार प्रिदशतिगुराः शुद्धपसेडतिनिधाम् ।

श्रीवादे सोम्यनाम्नि प्रगुज्जनगा मण्डपे दुर्गकादे

ग्रन्थस्य प्रतिष्ठानहत धनपतिदेहस्यैकवीः ॥ नीनिशतक १०२

३ देवों विद्वत्तिप्रिण्णी ।

४ देवों शुद्धनगागरकाव्य ।

अलाउद्दीन खुनी आदि बादशाहों के आक्रमणों से हिन्दुस्तान के लोग ब्राह्मि ब्राह्मि पुरकार रहे थे । जब इन बादशाहों ने वैदिक और जैनों के मन्दिर व धर्मस्थानों का निर्दयतापूर्वक ध्वंस करके दुष्ट राजाओं में अग्रिम स्थान पाया था । जब ईस्वीसन् १२६७ में कर्ण वाघेला के पास से गुजरात का राज्य छीनकर नदनवन जैसी गुजरात भूमि की शोभा को भी भारी धक्का पहुँचाया था, तब भी यह मांडवगढ़ निर्भय और वर्धमान कीर्ति वाला था ।

इससे पूर्व भी रामचन्द्र और सीता जी के समय में श्रीसुपार्श्वनाथ की जैन मूर्ति बनी हुई थी । ऐसा उपदेश तरङ्गिणी में लिखा है । कवि ऋषभदास भी एक चैत्यवंदन में यही बात प्रकट करता है—

‘मांडवगढ़नो राजियो नामे देव सुपास’ । यहाँ अनेक राजा बादशाहों की राजधानी-दीर्घस्थिति रही है । संग्राममिह सोनी जैसे सरस्वतीभक्त, और गदासाह, भैसा साह जैसे धनकुत्रे श्रीमत यहां रहते थे । वर्तमान में इस शहर की दयनीय दशा है । अनेक गडहरों से व्याप्त यह राजगृही, आवस्ती, चन्देरी, गन्धारके समान, एक अप्रसिद्ध गाँवडे के रूप में स्थित है । अभी भी यहाँ कस्तूरी का महल, बड़ी २ बावडीयाँ, इमारतें, मस्जिद व जैन मन्दिर देखने योग्य हैं । यह जेनों का तीर्थस्थान है । धार से ११ मील दूर है । पक्का गोला ठेठ तक गया है । महल और धार से मोटर भी जाती है । यह धार स्टेट के अधीन है । आग्रारोड पर स्थित गुजरी से भी कच्चे रास्ते मांडवगढ़ जाने का भी रास्ता है ।

पुरातत्त्वज्ञों का इस ओर काफी ध्यान नहीं गया है। और न इसकी शोधखोल खान तौर पर हुई है। गत वर्ष में हम जब धार गये थे, तब इतिहास के अन्यन्त प्रेमी श्रीमान् काशीनाथ कृष्ण लेले साहब B. A. के यहाँ, धार माहाराजा के प्राइवेट सेक्रेटरी श्रीमान् वापट साहब M. A. LL. B. से, धार और मांडवगढ़ में ग्रांटराम करने का अनुरोध किया था। मैं आशा करता हूँ कि इसकी तरफ अब पुरातत्त्वज्ञों का ध्यान जरूर जायगा। धार के प्राचीन स्थानों के विषय में मैंने एक गुजरगती लेख लिखा जो शारदा मामिक में छपा था।

अमात्य पेथडकुमार

भारतभूमि में जो ऐतिहासिक पुरुष हुए हैं उनमें मांडवगढ़ का अमात्य (मंत्री) पेथड भी एक है। व्यापार, खादस और राज्यनीति इन तीनों क्षेत्रों में हमने अपना जीवन बिताया है। विद्वानों का हमका परिचय बहुत कम है।

पेथड के पिता निमाह प्रान्त में नान्दगी के रहने वाले थे। वह जाति से ओमनाल और धर्म से जैन थे। उनका नाम था देदाशाह और उनकी पत्नी का नाम विमलादेवी था। उन्हें नागार्जुन महात्मा से सुवर्ण बनाने की विधि प्राप्त हुई थी। हमसे वह बुधर-समान बहुत बड़ा धनी हो गया था। दानी उदार और धर्मशील था। उनको एक सुलक्ष्णोपेत पुत्रगन भी प्राप्ति हुई। उसका

नाम रखा पेथड । यही इन नरिच का नायक अमात्य पेथडकुमार के नाम से विख्यात हुआ । नान्दुगी के राजवाम से देदाशाह विद्यापुर नगर में सकुटुम्ब चले गए । वहाँ उनका व्यापार जोरों से चलने लगा । आयु पूर्ण होने पर पेथड के माता और पिता का स्वर्गवास हुआ । अब सब गृहव्यवहार पेथड पर आया । वह मंस्कारित हो चुका था । व्यापारिक धार्मिक व राजनीति विषय में उसके पिता ने उसे काफी अभ्यास कराकर हुशियार कर दिया था । माता-पिता का वियोग उसको खूब खटका । वह व्यापार करता रहता था । पर हमेशा लक्ष्मी एक जगह स्थिर नहीं रहती, उसका नाम भी चञ्चला है । पेथड को व्यापार में भारी नुकसान होने से वह निर्धन हो गया । उसका पडा गृहखर्च चलाना भी उसको दुष्कर हो गया । जैसे सूर्य के हजार किरन भी अस्तावस्था में सूर्य की कांति-कीर्ति को नहीं टिका सकते हैं, उसी तरह पेथड की कीर्ति बुद्धि व मित्रादि लोग उसकी लक्ष्मी को नहीं टिका सके । वह खाने पीने तक का मौताज हो गया ।

एक दिन विद्यापुर में तपागच्छ के श्रीधर्मघोषसुरि जैनाचार्य पवारे । उनका प्रवचन सुनने पेथड भी गया । वह आचार्य बड़े विद्वान् और चमत्कारी थे । उनके प्रवचन से कई लोगों ने नैतिक द्रव लिए । पेथड गरीब था, कुछ लोगों ने उपहासपूर्वक उसे परिग्रह-परिमाण (संतोषव्रत)

लेने को कहा । उसने सरल भाव से यौम हजार टका (उस जमाने में प्रसिद्ध एक सिक्के का नाम टका था) का नियम लेने को कहा । आचार्य सामुद्रिकशास्त्र व ज्योतिष के दिग्गज पंडित थे । उन्होंने पेथड के सुलक्षण और रेखाओं से निकट भविष्य में उसका धनाढ्य होने का अनुमान किया । अतः पेथड को पांचलाख टका का नियम लेने का आचार्य ने उपदेश दिया । उनकी आज्ञा मानकर पेथड ने अधिकृतृष्णा को रोकने के लिए यह नियम स्वीकार किया ।

यह कहना रह गया है कि पेथड की धर्मपत्नी का नाम पद्मनी था । यह गुण से भी पद्मनी थी । पेथड को एक पुत्र रत्न की प्राप्ति हुई । उसका नाम ज्ञानकुमार रखा । “आत्मा वै जायते पुत्र ” के अनुसार वह भी प्रतापी चतुर व विद्वान् था ।

पेथड का गुजरान चलना भी विद्यापुर में दुष्कर हो गया तब विदेश जाने का उसने विचार किया । उसकी

१ जैन ग्रन्थों में इस सिक्के का कई जगह उल्लेख मिलता है । इसको टका भी कहते हैं । विन्सेन्ट ए स्मिथ कहते हैं यह दाम का पर्यायवाची है । पर ‘क्रेटलाग आफ दि इंडिया काइन्स इन दि ब्रिटिश म्यूजियम्’ में टका दो प्रकार का लिखा है । एक छोटा और दूसरा बड़ा । बड़े टक्का वजन ६४० ग्रेन और छोटे का ३२० ग्रेन बताया है । बड़े का मूल्य दो दाम और छोटे का एक दाम । यहाँ पर बड़े टका या टका समझना चाहिए ।

दृष्टि मांडवगढ़ पर पड़ी। उस वरत यानी ईसा की तेरहवीं शताब्दी में मांडवगढ़ में परमार वंश की राजधानी थी। अतः वहाँ व्यापार कला, विद्या की उन्नति के कई साधन थे। जो स्थान विद्या कला में राजा भोज के समय में घारा का था, वह अब मांडवगढ़ ने ले लिया था। वहाँ जैनों के एक लाख घर थे। जो लक्षावध और कोटीश प्रायः थे। पेथड कुटुम्बसहित व्यवसाय के लिए मांडवगढ़ चल कर पहुँचा।

मांडवगढ़ में पेथड के समय मानवा का परमार-वंशीय जयसिंह देव राज्य करता था। वह विद्वान्-योग्य लोगों का सहायक और संग्राहक था। इसी कारण पेथड मांडवगढ़ आया। वहाँ पर व्यापार चलाया। दुकान खोली। नीति पृथक् एक थोल और एक तोल से वह व्यापार करने लगा। ग्राहकों से मधुर योग्य व्यवहार करता था। अतः इसका व्यापार व वंश बढ़ता गया। दुकान पर ग्राहकों की भीड़ जमने लगी। 'उच्चैर्गच्छति नीचैश्च दशा' इस न्याय से हमें हमेशा किसी की एकसी अवस्था नहीं रहती। सूर्य-चन्द्र का भी उदय के बाद अस्त और अस्त के पश्चात् उदय होना हम नजरों से देखते हैं। पेथड के यहाँ एक ग़ालन थी बेचने आई। पेथड ने थी खरीदा। थी के वर्तन के नीचे एक चित्रावेल थी इससे वह थी का पात्र खाली करने पर भी फिर उठना ही भर जाता था। पेथड ने इसका महत्त्व समझकर उस

ग्वॉलन से पात्र सहित घी खरीद लिया। ग्वॉलन को चिन्नावेल का ज्ञान नहीं था इसलिए स्थल मूल्य में उसने बेच दिया। अब पेयड के भाग्य की दशा बदली। उसका घी का व्यापार जोरों से चलने लगा। थोड़े ही समय में उसने लाखों रुपये कमा लिये। लक्ष्मी देवी प्रसन्न होती गई। "संपत् संपदमनुयच्छाति" न्याय से मांडवगढ़ में चारों ओर से उसकी लक्ष्मी बढ़ने लगी। उसकी कीर्ति सर्वत्र फैल गई। कई प्रकार के व्यापार उद्योग उसके अधीन हो गए।

मंत्रिपद

मांडवगढ़ में उस वस्तु परभार घंश का राजा जयसिंहदेव राज्य करता था। वह प्रतापी और सत्पुरुषकी परीक्षा करने वाला था, सूर्यका तंज व कस्तूरी की गृध्रों लिपी नहीं रहती है। पेयड की बुद्धिमत्ता-योग्यताने राजा के हृदयमें स्थान पाया। उसने (राजाने) पेयडको आग्रह कर मंत्रिपद दिया और पेयडके पुत्र अंजनकुमारको यहाँ का कोतवाल बनाया।

व्यापारी जीवन में से अब पेयडकुमार और उसके पुत्रने राज्यनीतिक्षेत्र में पदार्पण किया। बुद्धिशाली और

१. गुर्वावली श्लोक १७९। चरित्रमंत्रिपद १। रा. सुशील ने इस राजा का नाम विजयसिंहदेव लिखा है। यह गणन नहीं करता है।

और धार्मिक होने से थोड़े ही समय में पेयडकुमारने राजा और प्रजाको प्रेम से जीत लिया । राज्यको नुकसान नहीं पहुँचाते हुए प्रजा का हित करनेकी कला उसको आती थी । वह दुष्ट रिश्वत खानेवाले ऑफिसर और आततायी-ओंका पूरा विरोधी था । मंत्री पेयडकुमार ने प्रजाका ट्रेन्स (कर) बहुत कम कर दिया और प्रजा की आर्थिक व धार्मिक उन्नतिके कई साधन बनाये, उसके मन्त्रित्वमें गज्यका राजाना और यश खूब बढ़ा ।

ईश्वर-भक्ति और युद्ध-वीरता

पेयडकुमार बड़ा बहादुर था । साथ साथ धर्मात्मा भी पूरा था । कर्णावती का प्रतापी राजा सारगदेव मालवे को स्वाधीन करने के लिये फौज लेकर मांडवगढ़ पर चढ़ आया । राणा जयसिंहदेव घमराया । उसने मंत्री पेयडकुमार को बुलाने आदमी भेजा । उस वस्तु वह जिनपूजा कर रहा था । उसकी स्त्री ने उत्तर दिया कि पूजा पूरी किये बिना नहीं आँवेंगे । दो तीन बार आदमी भेजने पर भी जब मंत्री नहीं आये, तब राजा स्वयं बुलाने आया । जिनमन्दिर में खुद गया । उस समय उसका नोकर भगवान को चढानेके लिए पुष्प दे रहा था । उनके स्थान पर राजा बैठकर मर्त्यको पुष्प देने लगा । मंत्रीद्वारा पूजा में तल्लीन था । प्रारम्भमें उसका ध्यान नहीं गया । थोड़ी देरके बाद उसने सामने देखा तो अपने मालिक राजाको देख कर वह शरमीदा हुआ । राजाने धन्यवाद दिया और कहा कि

तुम्हारी भगवद्भक्ति से मैं खुश हूँ । पूजा पूरी करके तुम महलपर आओ ।

जयसिंहदेव का विजय

मन्त्री पूजा करके महल पर गये । शत्रुके सामने किम उपायने काम लेना ? इसकी सलाह पूछी । मन्त्रीने वहादुरीसे लटने की सलाह दी । राजाने यह मान ली । वस, युद्ध का नगारा बजा । उसके हाथी घोड़े और पैदल की सेना तैयारी करके शत्रुके सामने मैदान में खड़ी हुई । मन्त्रीद्वर मुख्य था । वहाँ घमासान युद्ध हुआ । थोड़े समय में जयसिंह की जीत रही । सारंगदेव हार कर निस्तेज हुआ । जयसिंह की सेना मन्त्रीके आधिपत्यमें विजयोलसव करती हुई अपने स्थान पर आई । इस सफलता से राजा पेंडकुमार पर बड़ा खुश हुआ । जो लोग जैन धर्म अथवा जैन धर्मीको कायर डरपोक कहते हैं वह बड़ी गलती करते हैं । गुजरात, मालवा और मेवाड़में प्रायः जैन अधिकारी थे, जिन्होंने यवनों का भी सामना कर अपनी वीरता बताई थी । तेरहवीं शताब्दी में राजा कुमारपाल जैन ही था, उसके अतिरिक्त मन्त्री उदायन, वाहड, अम्वट यन्तुपाल, तेजपाल, यशपालादि भी भिन्न भिन्न राजाओं के वहादुर मन्त्री भी जैन ही थे । लोग पेंडको "बिना मुकुट का राजा" कहते थे ।

बुद्धिकौशल्य और प्रभाव

पेंड प्रतिभासमपन्न और पवित्रान्मा था । उसका प्रत्यनर्थ शुद्ध और उत्कट था । उसने ३२ वत्तीस वर्षकी

उम्रमें जीवन पर्यंत शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन करने का सहपत्नी प्रत लिया था। पश्चात् वहाँ के राजाकी रानी सख्त बीमार पड़ी। उसके जीनेकी आशा तक छूट गयी थी। कई उपचार किए पर सब व्यर्थ गए। अलीरमें पेथड कुमार मंत्रीके रामबाण जैसे पवित्र मफल उपचारसे रानी की बीमारी जाती रही। राजमंडल और प्रजामें पेथडका बहुत प्रभाव और शक्ति फैला।

परुवार अयसिंहराजा का मुख्य दायी शराब पीनेसे पागल होगया था। मन्त्रोन्मत्त होकर प्रजाको अस्त करने लगा। सब उपाय व्यर्थ जाने पर पेथड कुमारके उपायोंसे वह शान्त होकर चशवती होगया। इन दो उदाहरणोंसे अपने चरित्र नायक पेथडके कलानैपुण्य और आत्मबलका पता पाठकों को लग गया होगा।

कृतज्ञता

यों तो पेथड साधु संतोंका भक्त था ही, पर श्रीधर्म धोपसूरि^१ पर उसकी अधिक श्रद्धा भक्ति थी, क्यों कि उनके भविष्यज्ञानसे पेथडको बहुत लाभ पहुँचा था। जब धर्मधोपसूरिके मांडवगढ़ आनेके समाचार पेथडने सुने तब

१ श्री धर्मसागरजी 'तपागच्छीयपद्मवली' में लिखते हैं य भगवान् महागीर की ४९वीं पक्षपरपरा में हैं। देवेन्द्रसूरि के शिष्य थे। उज्जैन में इन्होंने कई चमत्कार दिखाकर एक योगी को हराया था। धर्मधोप नामके कई आचार्य हुए हैं।

सत्ताधारी होने पर भी सरस्वती देवी उसमें बड़ी प्रसन्न थी। अतः वह साहित्यवृद्धि के लिए योग्य विद्वानों को प्रार्थना कर नवीन ग्रन्थ बनवाता था। तत्प्राचीन और पूर्वकालीन अनेक उत्कृष्ट ग्रन्थों को अनेक कपीयाँ करवा कर उसने भंडाच घोरह पृथक् पृथक् शहरों में सात पुस्तक भंडार स्थापित किये थे, जो साहित्य की दृष्टि से बड़े महत्त्व के थे^१। उसने कौन कौन ग्रन्थ बनाए इसका पता हमको अभी तक लगानर्ह है। कई विद्वानों को वह राज्य और अपनी तरफ से मदद करता था।

दान

सत्ताधारी धनाढ्यों में दान का गुण बहुत विरल दिखने में आता है। इसी लिए कवि विद्वान् लोग कहते हैं कि—

‘शत्रेण जायते शूरः सहस्रेण च पण्डितः।

यत्का दशसहस्रेण दाता भवति वा नया ॥’

पर पेथडकुमार एक अपवाद था। दान करने का उसको बड़ा शौख था, जो कहिये कि व्यसन था, इसी व्यसन से उसने अपनी निजी लक्ष्मी का योग्य जगह पर दान करने में किसी बात की कमी नहीं रखी थी। संक्षिप्त में इस

१ कई प्राचीन भण्डारों में इसके लिखवाए हुए ग्रन्थ मिलते हैं।

के दान की थोटी सूची यहाँ पर देते हैं —

१. सत्त करोड रुपये दानशाला में खर्च किए ।
२. राजा जयसिंह के मांगने पर पेयड ने अपनी विप्रायेल और कामकुम्भ राजा को दिये ।
३. गुरु से सम्पत्त्यत्रत लेने के समय १०५,००० पक लाय पञ्चीम हजार का दान दिया । गुरु के प्रवेशोत्सव में ७०००० गौनी खर्च की ।

व्यापार के कारण भारत में पहले कितनी लक्ष्मी थी? यह इस मंत्रीदर और वस्तुपाल तेजपालादि ५ चण्डि से सुप्रसिद्ध हो सकता है । पहले दूसरे देशों का धन भी भारत में आता था, परन्तु अब तो उल्टा जा रहा है । यह स्वतन्त्रता व अनुकूलता नहीं रही ।

धार्मिक जीवन

पेयड को इतना बड़ा व्यवसाय और राजमन्दिर होने पर भी वह धर्मोत्सव यथायोग्य करता था । अर्थ और काम पुरुषार्थ स भी वह धर्म पुरुषार्थ को प्रिय मन्त्र का समझता था । ईश्वर के भजन में वह बहुत शौक रखता था । यही कारण है कि उसने धार्मिक कार्यों में लोगों नहीं करोड़ों रुपये खर्च किये हैं । हजारों मनुष्यों को साथ ले कर अपने खर्च से उसने गिरनार, भाव,

जीरावला और शशुंजय तीर्थों का संघ निकाला^१ । गिर-
नार पर ५६ धड़ी सुवर्ण देकर उसने इन्द्रमाला पहनी
और उस तीर्थ को द्येताम्बर तीर्थ मिट्ट किया^२ । कई
गरीयों को दान दिया । कर्णावती के सारंगदेव राजा ने
इस मन्त्री का स्तकार किया ।

इस प्रकार पेयड मंत्री ने व्यापारी जीवन, राज्यनीति
जीवन और धार्मिक जीवन को यही योग्यता और कुश

१. गिरनार और शशुंजय ये दो जैनों के मुख्य तीर्थ बाटियावाट
में हैं । आबू और जीरावला माखाट में हैं । अनेक मनुष्यों का
एकत्रित होकर तीर्थस्थान में जान का नाम जैनों में रंग कहा जाता
है । और जो अपने रंग से छे जाता है वह रंगवी कहा जाता है ।
चण्डगिह का पुत्र अन्य पेयड ने आबू पर चस्तुपाल के मन्दिर का
जीर्णोद्धार वि० स० १३७८ में करवाया व एसा प्रियुत जिनचिजय
जी ने प्राचीन जैनलेखसंग्रह भाग २ क १३७ में लिया है । उस
मन्दिर में यह श्लोक खुदा हुआ है ।

आचन्द्रार्क नन्दतादेव सपावीशः श्रीमान् पेयडः सघयुक्तः ।

जीर्णोद्धारं चस्तुपालस्य चैत्ये तने येनेहानुदप्रो हसारेः ॥

आबू का उपर्युक्त मन्दिर वि० स० १३६६ के करीब अला-
उद्दीन खिलजी द्वारा तूटा जाने का मामहोपाध्यय गौरीशंकर जी
ओझा जी ने अनुमान किया है । देखो, खीरोहीराज्य इतिहास पृ. ७०,

२. गिरनार के मन्दिर में ११००००० रुपये भेट किये ।

लता से एक ही जीवन में मरुल बनाकर यश और पुण्य को कमाया^१। राज्य को इज्जत, लक्ष्मी और भक्ता का विकास किया। भारत की रक्षा की, उसका गौरव बड़ा कर आयुः पूर्ण होने के बाद म्रगंवासो हुए। यह नमय विक्रम की चौदहवीं शताब्दी का था।

पेथड कुमार की मृत्यु से जयसिंह राजा, राज्याधिकारी वर्ग और प्रजाजन को बहुत शोक हुआ। एक योग्य बहादुर मंत्री के जाने से सर्वत्र वियोग अन्य दुःख दिव्यता था।

पेथड कुमार का पुत्र प्रांशनकुमार* था, वह भी

१—मागवाड, गुजगन, मालवा, मेवाड और दक्षिणादि देशों के मुन्य = स्वामी पर बड़े बड़े जैन मन्दिर बनवाए जिनकी संख्या ८४ है [यस्यपदेशान् वृषभनिष्ठस्त्रीधरद्वयुभिः सद्दितागशीनेम्।

शर्नारिवोत्तुनिदमिता स्वा व्यथापयतीयं इता विहारान् ॥

हीनशोभन्य ४ ।]

मोमतिष्ठकमूर्ति 'चैयमोत्र' में गांगों के नाम ४८ बनवाये हैं।

भीममधोपसृि के पक्ष स्तोत्र न्न लिया।

बत्तीस वर्ष की उम्र में जीवन्मरन्त प्रसन्नचर्य पन्न का अपनी पत्नी सहित न्न लिया।

राज्य में पंचमी, अष्टमी, एकादशी, चतुर्दशी आदि बड़ दिनों में नांग, नदिरा, हून, शिखर, बैरागमनादि ध्यस्त बन्द करवाए।

राजा को भी धर्मशाल बनाया।

प्रतिदिन स्नान-पूजा संपन्न दि करवा था।

इसके विषय में प्रांशनकुमार-प्रसन्न देवता नादिए।

व्यापार और राजनीति में कुशल और बहादुर था । पेथड की तरह उसने भी यशस्वी कार्य किये । पिता के पुण्यार्थ झांझन ने विक्रम संवत् १३४८ माघ शुक्ल ५ को आबू, शत्रुजय और गिरिनार का संघ (यात्रा) निकाला, जिसमें ढाई लाख मनुष्य सम्मिलित थे ।

पेथड कुमार का जीवन व्यापारी और अधिकारी दोनों को बोधप्रद है । मालवे के इतिहास में पेथड और झांझन कुमार का बहुत बड़ा स्थान है । आशा है कि पाठक इस जीवन से लाभ उठावेंगे ।

पेथड चरित्र के साधन

पेथडकुमार के जीवन के विषय में सबसे पुराना ग्रन्थ सुकृतसागर संस्कृतकाव्य मिला है, जो उसके दो सौ वर्ष के बाद करीब बना है । इसके कर्ता रत्नमंडनगणि हैं । सोमतिलकका 'चैत्यस्तोत्र' भी इसमें उपयोगी है । यह स्तोत्र मुनिमुंदर की गुर्वावली (यशोविजय ग्रं. से मुद्रित पृ. १८) में छपा है । उस गुर्वावली में से भी कुछ जानने को मिलता है । इन ग्रन्थों के आधार से उपदेश-तरङ्गिणी, उपदेशसप्तति, झांझनप्रबन्ध, धर्मसागरीयपट्टावली और श्रीहंसविजयजी महाराजकृत पेथड के चरित्र में लिखा गया है ।

परिशिष्ट न. १

श्रीविजयदेवमाहात्म्य काव्यमें श्रीरत्नलभपाठक मुनि सतरहवें सर्गमें इस प्रकार लिखते हैं — (उपयुक्त भाग ही यहाँ हमने लिया है)

अयात्रापसरे श्रीमन्मण्डप सर्वसम्पदाम् ।
पत्तन मण्डप नाम वाभात्युत्सयमण्डपम् ॥ १ ॥

पातिसाहिजहांगीरसिलेमसाहिरुत्तम ।
हिन्दू तुरुष्कभूपालनायकस्तत्र शोभते ॥ २ ॥

पातिसाहिसभामीना विद्वांसोऽन्ये जना अपि ।
दर्शनाना शुभा वण्णा धर्मवार्ता जगुर्मिथ ॥ ३ ॥

उग्रत्वं तपस भूत्या त्रियादय यतिव्रजे ।
पातिमाहिर्जहागीरोऽन्यदेतिप्रत्यपादयत् ॥ ६ ॥

इतीति किं ! तदाह —

भो ! चन्द्रभूषण ! कास्ति धर्माऽऽचार्यस्तथाधुना ?
विषयदेवसूरीन्द्रो नाऽमिलत् स कथंचन ॥ ७ ॥

तदा चन्द्ररिति प्राद पातिमाहि वृताञ्जलि ।
गमिति सम्प्रति सूरीन्द्र स्तम्भतीर्थं गुरमम ॥ ८ ॥

पातिसाहिरिति ध्रुवा पाद चन्द्र प्रतीति च ।
विजयदेवसूरीन्द्र समाह्वय ममाऽऽशया ॥ ९ ॥

पुरमाणं तदालेख्य स्वरेराहानसूत्रम् ।
चन्द्रमघपतेर्हस्ते पातिसाहिरदात् मुदा ॥ १० ॥

मण्डः नगर सूरि प्राप्नोद् दिव्यमहोत्सवै ।
आश्विनस्यावदातस्य दिवसे हि त्रयोदशे ॥ १९ ॥

ततश्चन्द्रः प्रसन्नाऽऽत्मा पातिसार्हि न्यवेदयत् ।
आगतो भवदाहृतो विजयदेवसूरिराद् ॥ २० ॥

आश्विनस्यावदातस्य चतुर्दशदिने शुभे ।
मध्याह्ने तत्तयीखानास्थाने सूरिवरोऽब्रजत् ॥ २३ ॥

पातिसाहिस्तदोत्थायाम्यागत्य च पदत्रयम् ।
अभ्यवन्दत पादाब्ज श्रीसूरे पुण्योगत ॥ २४ ॥

तपस्तेजस्विनं सूरिं दृष्ट्वेति व्यस्मयत्तरोम् ।
अहो ! धर्मोऽयमोदक्ष साक्षादेव तपस्तनु ॥ २५ ॥

धर्मगोष्ठौ वरिष्ठाऽऽत्मा गरिष्ठेन गुणै सदा ।
श्रीसूरिणा सह श्रीमान् पातिसाहिर्व्यधादुदः ॥ २९ ॥

कृत्वैव धर्मसद्गोष्ठौ पातिसाहिरमोदत ।
श्रेयानेतस्य धर्मोऽयमथादीदिति चाद्भुतम् ॥ ३१ ॥

इतीति किं ? तदाह—

तपाविरुद्ध इत्यस्ति भयतां प्राकृतनरमदो ।
सदा त्व मदुक्तोऽसि जहांगीरमहातपा ॥ ३२ ॥

पातिसाहिरिति प्रेम्णा निवेद्य विरुद्धं मुखात् ।
 चन्द्रमन्त्रपतिं प्राह कुर्वित्यस्य महोत्सवम् ॥ ३६ ॥
 पातिमाहिजद्वांगीरमहातपा अथ गुरु ।
 विजयदेवसूरीन्द्र इति स्थानोऽभवद् भुवि ॥ ४२ ॥
 पातिमाहिरिति प्राह लोकभूषणमक्षरम् ।
 सर्वेषां गुरुरेपोऽस्ति सर्वस्यामो च सर्वदा ॥ ४८ ॥
 वर्तते द्वाप्यते चोर्व्यां सर्वसूरिशिरोमणि ।
 हिन्दुतुर्गङ्गभूषालमोलिचूडामणिः सदा ॥ ५० ॥
 अतः समस्ता भो ! लोका ! मन्यतामिममुत्तमम् ।
 समस्तारिं समस्तानां मामिव प्रभूतोन्नतम् ॥ ५१ ॥
 पातिमाहिरभाषिष्ट चारं द्वागमिति न्कुट्टम् ।
 मत्तोऽप्यधिकस्तंजम्पी यद्धर्मे यशस्यहम् ॥ ५२ ॥
 एष प्राशंसतानेकभूषणलोकसमास्थित ।
 पातिमाहिजद्वांगीर-शिलेमस्ताहिरदो ! गुरुम् ॥ ५३ ॥

परिशिष्ट नं. २

मोमतिलकशूरि ने 'चैत्यस्तोत्र' बनाया है (इनका
 समय विद्वत् सं० १३५२ से १४२४ तक) उनमें ने कुछ
 उद्धृत करते हैं ।

श्रीगृध्याधरसाधुना गुरिधिना दीनोऽऽदिषु दानिना,
 भक्तार्थाजयमिदंभूमिपतिना स्योचित्यसन्त्यापिना ।

अर्द्धभक्तितुषा, गुह्यकमजुषा, मिथ्यामनोषामुषा,
सच्छीलदिपचिप्रिताऽऽत्मजनुषा, प्रायः प्रणश्यद्रुषा ॥२॥

गैका पौत्रनशालिका सुविपुला निर्मापयिता सता,
मन्त्रन्तोत्र विदीर्णलिङ्गविरुतश्रीपादरूपजायुजा ।

विशुन्मालिसुपर्यनिर्मितलसद्देशाधिदेवालय-
स्यासदानतनूरुहप्रतिवृत्तिस्फूर्जितसपर्यायुजा ॥३॥

त्रिकाल जिनराजपूजनप्रधि नित्य छिराप्रदयक,
साधौ धार्मिकमात्रकेऽपि महती भक्ति, विरक्ति भवे ।

तत्त्वानेन, सुपर्वपौषधयता साधर्मिराणा सदा ।
वेद्यावृत्यविधायिना, त्रिदधता वातनरुप्रमुञ्चेर्मुदा ॥३॥

श्रीमत्सप्रतिपायिप्रस्य चरित श्रीमत्क्रमारक्षमा-
पालम्याऽप्यग वस्तुपालसन्निवाधीशस्य पुण्याम्बुधे ॥

स्मारं स्मारमुदारनमदनुधातिधूमिपूम्नजना ।
श्रेय काननसेचनस्फुरदुरप्रावृड्भवाम्भोमुचा ॥४॥

सम्यङ्ख्यायसर्माजितोर्विजितधनै सुस्थानसस्थापिते-
र्य ये यत्र गिरौ तथा पुरवरे ग्रामेऽवजा यत्र ये ।

ग्रामाद्वा नयनप्रस्तादजनका निर्मापिता शर्मदा
स्तेषु श्रीजितनायकानभिधया सार्धं स्तुवे श्रद्धया ॥५॥

(पञ्चभि कुलकम्)

श्रीमद्विक्रमतस्त्रयोदशशतेष्वष्टेऽप्यतीतेष्वधो
विंशत्याऽभ्यधिकेषु मण्डपगिरौ शशुञ्जयभ्रातरि ॥६॥

इत्थं पृथ्वीधरेण प्रतिगिरिनगरग्रामसीम जिनाना-

मुञ्चैश्चैत्येषु विष्वग् हिमगिरिशिखरै स्पर्धमानेषु यानि
त्रिभ्यानि स्थापितानि क्षितियुवतिशिर शस्त्रराण्येष धन्दे
तान्यप्यन्यानि यानि त्रिदशनखरै कारिताकारितानि । १६।

ॐ नमः शिवाय

— ३० —

शांसी का इतिहास*

उत्पत्ति

शांसी यद्यपि बहुत पुराना शहर नहीं है, तादम भी इतिहास के पृष्ठों में शांसी ने अच्छा स्थान पाया है। ईस्वी सन् १५२३ में शांसी बसा है। यहाँ पर पहले 'नगर' और पहाड़ी थी। इस पहाड़ी का नाम 'नगर की पहाड़ी' था। इस पहाड़ी पर अपने जानवरों की रक्षा के लिए अहोरात्र ने दो झोंपड़ियाँ बनाई थीं। ओरछा के प्रसिद्ध राजा वीरसिंहदेव ने इस पहाड़ी पर ईस्वी सन् १६१३ में किला बनवाया। यहाँ पर छोटा गाँव ही था जिसका नाम यल्लत नगर था।

वीरसिंहदेव मुन्देलखंड के बहुत प्रतापी राजा हुए हैं। अकबर बादशाह (प्रथम) के पुत्र जहांगीर व दिल्लीवा

से दोस्त ये ही वीरसिंहदेव थे । अकबर के मरने पर इनकी वीरता और सच्ची मित्रता से तुष्ट होकर जहांगीर ने वीरसिंहदेव को बहुत बड़े प्रांत का राज्य दिया, जिसका विशेष उल्लेख, हम आगे करेंगे । इस समय ओरछा तिकमगढ़ के राजा के हाथ में है और झांसी से करीब १० मील दूर दक्षिण दिशा में है । पक्की सड़क गई है । यहां पर भी श्री वीरसिंहदेव का बनवाया किला और दूसरी इमारतें भी देखने योग्य हैं ।

झांसी नाम

जब जैतपुर का राजा, वीरसिंहदेव के यहां ओरछा आये, तब राजा वीरसिंहदेव ने जैतपुर के राजा से पूछा कि "क्या बंगरा की पहाड़ी का किला यहां से आपको दिखता है" ! उत्तर में जैतपुर के महाराजा ने ओरछा के महाराज से कहा कि "कुछ झांईसी दिखाई देती है" उस दिन से इस बलवन्त नगर का नाम झांईसी पड़ा । उसी का परिवर्तन होकर कुछ वर्षों से इसका नाम झांसी होगया ।

झांसी के स्वामी

कुछ काल के पश्चात् यह बंगरा की पहाड़ी और उस पर का किला मुगल राजाओं की सत्ता में आया, उनके बाद 'परिवर्तन शील संसार है' इस नियम से

मुगलों का पुण्य क्षीण हो जाने से मरहटों ने हरा कर यह पहाड़ी और क़िला स्वाधीन किया। गालाजोराव विश्वनाथ के पुत्र 'नारुशङ्कर' नामक वीर पुरष ने अठारवीं शताब्दी के अन्त में इस झांसी को खूब बढ़ाया व आबाद किया और प्राचीन क़िले में सुन्दर और मजबूत श्रीशंकर का मन्दिर और उसका क़िला तय्यार करवाया। उस क़िले का नाम 'शकरगढ़' रखा। नारुशङ्कर ने, करीब उठाड़ बने हुये ओरछा से वहाँ के लोगों को और अन्यान्य स्थानों से मनुष्यों को बुलाकर इस झांसी को और विशेषरूप से बढ़ाया। नारुशङ्कर के पश्चात् 'माधोजीगोविन्द आतिया' ने सन् १७५७ ई० में आतिया ताल (सरोवर) बनवाया। शिवराम भाऊ ने सन् १७६४ ई० में झांसी शहर के चारों ओर कोट (चहार दीवारी) और लक्ष्मीताल बनवाया, लक्ष्मीताल में करीब दो मो कुम्हें हैं। इसके सिवाय लक्ष्मी मन्दिर भी इन्होंने बनवाया। यह मन्दिर भी हमने देखा। झांसी के अन्तिम महाराजा गंगाधरराव हुए जो बिना पुत्र के थे। उनके स्वर्गगामी हो जाने पर अंग्रेजों ने झांसी को खालसा करके इनका राज्य हस्तगत कर लिया और गंगाधरराव राजा की वीर पत्नी श्रीमती रानी लक्ष्मीबाई को मामूली रूप ५००० (पाँच हजार) की पेन्शन करदी, फिर सन् १८५७ ई० के ऐतिहासिक गढ़ में बागियों ने झांसी का राज्य श्रीमती लक्ष्मीबाई को दिया।

महारानी लक्ष्मीबाई का इतिहास बहुत सुन्दर और बड़ा आकर्षक है। हम संक्षेप से यहाँ बतलाये देते हैं—

लक्ष्मीबाई का जन्म काशी में ता० ११-१०-१८३५ ई० मन् में हुआ था । उन के पिता का नाम मोरेपन्त था । वे महाराष्ट्र प्रदेश के ब्रह्मावर्त के रहने वाले कराडा जाति के ब्राह्मण थे । मोरेपन्त जी की पत्नी का नाम भागीरथी था । लक्ष्मी बाई का मूल नाम मनुबाई रक्खा । झांसी सस्थान के राजा श्रीमन्त महाराज गंगाधर राव के साथ मनुबाई का सन् १८४२ ई० में विवाह सम्बन्ध हुआ । इस वक्त बाई साहब का नाम लक्ष्मीबाई पडा । २१-४-१८५३ ई० में गंगाधर राव स्वर्गवास होने के बाद उनके दत्तक पुत्र को राज्याधिकारी न बनाकर ब्रिटिश सरकार ने झांसी प्रान्त खालसा करके अपने आधीन किया । सन् १८५७ ईस्वी में ब्रिटिश के सामने प्रायः सारे भारत में अङ्गरेजों के प्रति घृणा उत्पन्न होने से जोरों से गदर चला, तब अङ्गरेजों को झांसी से भी प्राण बचाने के लिए भागना पडा । उसके बाद रानी साहबा ने झांसी प्रांत की चारुतया व्यवस्था और रक्षा की । अंग्रेज सरकार ने सगद्दुरोज के आधिपत्य में बहुत बड़ी सेना झांसी वगैरः प्रदेश जीतने भेजी । ता० २०-३-१८५८ ई० को सरद्दुरोज ने झांसी में आकर ता० २ अप्रैल तक १२ दिन भयंकर युद्ध किया । इस प्रसंग पर झांसो की रानी लक्ष्मीबाई ने वीरता से युद्ध किया । अङ्गरेजों ने उस वक्त बहुत मरती करके निर्दयता से ५००० भारतीय नष्ट किए और झांसी स्वाधीन कर काल्पी और ग्वालियर में युद्ध किया । उस समय ग्वालियर में वीरता पूर्वक हजारों ब्रिटिश वीरों के साथ युद्ध

वरके ता० १८५० १८५८ ई० को लक्ष्मीबाई वीराङ्गना ने अपने नट्यर देह को छोड़ कर अनश्वर उज्जयल यश को प्राप्त किया ।

अङ्गरेजों ने लक्ष्मीबाई की पेशान वन्द कर दी । गदर में वीराङ्गना लक्ष्मीबाई गनी बहुत ही बहादुरी से अंग्रेजों के साथ लड़ी । कड़ियों के गले काटे । कड़ियों को बेहोश कर दिया । दक्षिण की इस पराक्रमिनी विधवा लक्ष्मीबाई ने शिवाजी की तरह वीरता के इतिहास में अपना यश अनदर रखने के वास्ते अपने देह की भी परमाह न की । परन्तु छल और लड़ाई से काम लेकर अङ्गरेजों ने झांसी को स्वाधीन कर लिया । सन् १८६१ ई० में झांसी को अङ्गरेजों ने महाराज ग्वालियर के सुपुर्द किया, क्योंकि इस लड़ाई में ग्वालियर महाराजा ने अङ्गरेजों को धन जन और तन से बहुत मदद दी थी । फिर २४ वर्षों में ही यानि सन् १८८५ ई० में ग्वालियर का किला और मुरार की छावनी महाराज ग्वालियर का देकर उसके बदले १५००००० (पंद्रह लाख) रुपया और सारा झांसी जिला अङ्गरेजों ने वापिस ले लिया ।

झांसी में देखने योग्य स्थान ।

किला—भारत में किले का रिवाज पुराना है । राज्य के मुख्य सान अंगों में दुर्ग (किला) भी एक अंग होना राजकीय शाहीन शास्त्र का विधान तक हो गया है । इसने राज्य देश और आत्मा की रक्षा होती है । ऐसी

मान्यता पहिले के राजाओं में थी; इसीलिये करोड़ों रुपय खर्च कर हर एक राजा किला मजबूत और सुन्दर बनवाता था। चित्तौड़ आदि के किले दुनियां भर में प्रसिद्ध और अजोड हैं। उन किलों में झांसी का भी एक किला है। यह बहुत ऊंचा और मजबूत है। दुःख की बात है कि अभी यह किला भारतीयों को देखने को भी नहीं मिलता। हमने इसको देखने के लिए कोशिश भी की थी; परन्तु मालूम हुआ कि देखने की अनुमति मिलनी अशक्यसी है। किले के प्रथम द्वार पर ही दो अङ्गरेजी सौल्जर सिपाही भरी बन्दूक लेकर रात दिन पहरा देते हैं। इस वक्त किले में वास्तव गोला खूब ही भरा है। अनेक मशीनगन—तोप बन्दूक आदि शस्त्रास्त्र रखे हैं। इसका कारण यह है कि झांसी की चारों ओर देशी राज्य (स्टेट) हैं। उन पर प्रभाव डालने के लिए अथवा उनसे मौका आने पर रक्षित होने के लिए इतना बन्दोबस्त रखना पड़ता है; यहां पर पलटन भी हमेशा बहुत रहती है। पहिले छः हजार अङ्गरेज यहां पर रहते थे, परन्तु पेशावर के लिए बहुत से भेज देने से इस वक्त बहुत थोड़े हैं। सुना जाता है कि इसमें अंग्रेजों ने किले के अन्दर की रानी साहबकी प्रसिद्ध २ इमारतों का रुपान्तर करके अपने फैशन की आफिसें फरदी हैं। खास खास स्थान तो विलकुल छिन्न भिन्न कर दिए हैं। शिवरात्री के वस्तु किले के अन्दर शिव मन्दिर के दर्शन करने लोगों को जाने देते हैं। वह भी सीधे रास्ते मन्दिर तक जाकर चापिस लौट आना, इधर उधर कहीं पर नहीं जाना और

नहीं देखना, ऐसी आशा है । किले में वहां पर अङ्गरेज निपाही उड़ण्डता से शस्त्र शिक्षा सीगने की प्रेरितम करते हैं ।

राजमहल (रानी महल)

महारानी लक्ष्मीबाई का यह महल शहर में है । भ्रम है जब झांसी खालसा (जयत) करके अङ्गरेजों ने किला और झांसी प्रांत छीन लिया तब रानी साहबा इसी में रहती रोगी । लोग कहते हैं कि इस महल की छत मंजिलें थीं और यहां से सुरंग के द्वारा रानी साहबा किले में जाया करती थीं । परन्तु अब तो उनमें से चार मंजिलें तोड़ दी हैं और सुरंग बन्द कर दी है जो अभी यहां के कुण के चिन्ह रूप से दिखाई पड़ती है ।

इस समय तीन मंजिलें हैं । पहले और दूसरे मंजिल में म्यूनीसिपैल्टी स्कूल (हिंदी उर्दु और मराठी का) है । करीब १५० छात्र पढ़ते हैं, मकान बहुत मजबूत बना हुआ है । पहिले मंजिल में एक टूटा हुआ पत्थर का खंभा है । लोगों का कहना है कि महारानी लक्ष्मीबाई जब महल को छोड़कर झांसी से अन्यत्र गईं तब उन्होंने अपनी तलवार की परीक्षा के लिए खंभे पर तलवार मारी थी, जिससे यह खंभा टूट गया । कई लोग यह भी कहते हैं कि अपने स्मारक के लिए तलवार से खंभे को तोड़ा । एक मत ऐसा भी है कि कोई अंगरेज अपने (लक्ष्मीबाई) को मारने सामने आ खड़ा है ऐसी आन्ति होने से लक्ष्मी-

वाई ने उनको यमगृह में पहुँचाने के लिए तलवार मारी । वह सन्ने पर लगी, इन्जिल सन्ना टूट गया । तीनों प्रकार की इन क्रियदन्तियाँ में कुछ भी नश्य हो परन्तु इससे यह स्पष्ट है कि लक्ष्मीवाई की तलवार अति मजबूत व तेज थी ।

महल के नीचे गवर्नमेंट की शेतवाली है और एक कुआँ भी है । पहली मंजिल के कुछ कमरों में दीवारों पर रंग के चित्रों का भी काम है । उनके सिवाय वर्तमान भाग में कोई खास कारीगरी नहीं देख पड़ती है । इस रानी महल में सन् १९२७ई में मेरा भाषण हुआ था । झाँसी में जी० आई० पी रेलवे वर्क शाप देखने योग्य है । यहाँ रेलवे एजिन और डब्बे आदि की सभी मशीनें चलती हैं जहाँ पर रोज करीब २५०० मनुष्य काम करते हैं । इसको देखने के लिए पान लेना पड़ता है ।

लक्ष्मी मन्दिर ।

इसका अपर नाम मुरलीधर मन्दिर भी है । यह बड़े बाजार में है । यहाँ के वर्तमान के एक पूजारी ने हमसे कहा है कि महारानी लक्ष्मीवाई साहया प्रत्येक शुक्रवार को यहाँ लक्ष्मी जी के दर्शन करने आया करती थी । उनके पिता (मोरेपन्त) इस मन्दिर के ऊपर की मंजिल में रहते थे । इसलिये शुक्रवार की रात को भी वहाँ साहय पिता के पास रहती थीं और शनिवार को महल या किले में चली जाती थी । वर्तमान पूजारी रामचन्द्र राय के

प्रपितामह रामचन्द्र इस मन्दिर में सन् १८५८ ई० को अङ्गरेजों की तोप से मारे गए थे जेम्मा पूजारी ने हमसे कहा है। इस पूजारी का नाम श्री रामचन्द्र है जो दक्षिणात्य ब्राह्मण है। मन्दिर के नीचे तल घर है। मन्दिर में राधिका—रुकमणि और मुरलीधर (कृष्ण) की पापाण की मूर्तियाँ हैं जो गदर के बाद ग्वालियर स्टेट की तरफ से बैठाई हुई हैं।

अन्य बातें

झांसी की मनुष्य गणना करीब ८०००० है व मंदर में करीब ६००० मनुष्य हैं। झांसी प्रांत (जिले) में सब मिल कर ६०६४९८ मनुष्य हैं, जिनमें ५६८१३५ हिन्दू हैं। झांसी में मुस्लिमों का बहुत जोर है। बलान्कार ने भी गुप्तरीन्या हिन्दुओं को मुस्लिमान बनाने का कार्य खूब चलता है। आर्यसमाजी और क्रिश्चियनों का भी प्रचार बढ़ता जाता है। यहां पर राष्ट्र जागृति खूब अच्छी है। कांग्रेस हाउस भी है। श्रीमान धुलेकर जी एम० ए० विश्वम्भरदास जी जैन और छेदीलाल जी आदि मज्जन राष्ट्र के लिये सत्याग्रह आन्दोलन में कारागार गये थे, जो मंघि होने पर छूट कर आ गये हैं। खादी का प्रचार भी अच्छा है। ३०० पट्टी लोगों के घर हैं जो सूत और रेशम का सुन्दर कपड़ा बनाकर बेचते हैं। शहर में, सपाई और सुन्दरता की बहुत न्यूनता है। छावनी में यह बात नहीं है। शहरमें पहले ओमघाल श्वे० जैनों के ४० घर थे, अब तो तीन ही रह गये हैं। उनमें भी किमी

घर में पुरुष नहीं रहा है। झूठा गर्व दुराचार और अधर्म मे ही ओसबाल जाति की आज बहुत जगह यही दशा देखने सुनने में आती है, तो भी अभी यह जाति चेतकर अपने शोर्षों को दूर नहीं करती है। एक श्वेताम्बर मन्दिर और उस मन्दिर के ताल्लुक में एक या दो मुकाम हैं, तथापि मन्दिर की सभाल बहुत असन्तोष कारक है। जिनमूर्तियों की अविधिज्ञ और अज्ञ ब्राह्मण पूजारी प्रक्षालन पूजा आधे घंटे में शीघ्रता से कर मन्दिर बन्द कर बैठ मिलापचन्द जी की दुकान पर चला जाता है, क्योंकि दुकान वाले उन से सारे दिन दुकान का काम करवाते हैं और न मालूम इसको वेतन किसमें से देते होंगे? उस दुकानदार जैन को चाहिए कि अगर दर्शन और पूजन करने की ओर मन्दिर की व्यवस्था करने की भावना या भक्ति न हो तो मूर्तियों को सुरक्षित शहरों में पहुँचा दें। दिगम्बरों के ५० घर और चार मन्दिर हैं। गंज में पचासती बड़ा मन्दिर अच्छा है। हाल की बनी हुई धार्मिक प्राचीन तस्वीरें और धातु का सहस्र कोटि बहुत अच्छा है जिसमें छोटी छोटी १००८ जिन मूर्तियाँ हैं और चारों तरफ बीच २ में एक एक बड़ी मूर्ति हैं। इस मन्दिर में हस्तलिखित प्राचीन ग्रन्थ भी हैं, परन्तु हमको दर्शन तक नहीं हुए। खडेलवालों के मन्दिर में, जिसमें हम गये थे, भवेष करतें ही एक फूल बेचने वाली द्वार पर बैठी हुई मालिन ने हमसे कहा कि तुम खडेलवाल हो तो मन्दिर

में जाओ। हमने हंस कर कहा कि हम मडेलवाल तो नहीं हैं। हमारे साथ सेठ मन्खनलालजी जैन थे, हम सब इससे २ मन्दिर में चले गये। मुसलमान क्रिश्चियन आर्यसमाजी तो अन्य धर्म वालों को अपने स्थानों में बुला बुला कर ले जाते हैं, अपने धर्मका परिचय कराते हैं, परन्तु जैनी और वैदिक लोग अपने मन्दिर में जाने वालों को रोकते हैं यह कैसी शोचनीय अवस्था है? यही बात हमारे जैन साहित्य के प्रचार के विषय में है। इसीलिये तो दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने लिखा है कि "जैन लोग अपना साहित्य अजैनों को नहीं बताते हैं और न देते हैं, इसमें यह कारण है कि जैनधर्म में षोडश हैं गणोद्वे हैं।" जैनधर्म जैसे पवित्र युक्तिपूर्ण और सर्वाग्रह धर्म के लिए यह कष्टकृतिक्रिना महा और झूठा है। अस्तु! इस मन्दिर में सुन्दरलाल जैन ब्रह्मचारी जी पूजारी हैं, जिन्होंने अपने द्रव्य से ही यह मन्दिर बनवाया है। इसमें मूल नायक महावीरजी की प्रतिमा विक्रम सं० ११७४ की है। दाईं ओर चन्द्रप्रभु जी की प्रतिमा वि० १२१४ और दाईं ओर अर्जुननाथ की वि० १५०९ साल की पाषाण प्रतिमा है। रविमत्त कथा का घृत्तान्त १० हस्तचित्रित तस्वीरों में सुन्दरता से उतारा है। तस्वीरें प्राचीन हैं। सदन में एक मन्दिर है जिसमें मूलनायक की श्याम पाषाण निर्मित वि० सम्यक् १९०० की प्रतिष्ठित है। दोनों पार्श्वों में तीन मूर्तियां कुछ लालास को लिए हुए पत्थर की गड़ी हैं जिसमें में एक वि० सं० ११२८ की प्रतिष्ठित है। यह तीनों मूर्तियां एक

अङ्गरेज को किसी स्थान से मिली थीं। श्रीयुत विश्वम्भर दास जी जैन के पिता जी ने उस अङ्गरेज से मांग कर मन्दिर में रखवा दी है। झांसी में सभी दिगम्बर तेरापन्थी ही हैं। वीस पन्थी नहीं हैं। प्रत्येक मन्दिर में पृजारी जैन ही होता है और धर्मग्रन्थ का स्वाध्याय होता रहता है, यह दिगम्बरों की असाधारण विशेषता है। क्या श्वेताम्बर लोग अभी भी इस बात में दिगम्बरों का अनुकरण नहीं करेंगे ? यहां पर बाबू विश्वम्भर दास जी, सेठ मन्मथन लाल जी आदि दि० जैन उत्साही और धर्म प्रेमी हैं। २०-२५ दिगम्बर घर हैं। दो आंसवाल श्वेताम्बर जैन के घर हैं। श्रीयुत मास्टर फूलचन्द जी जैन और उनके भाई शिक्षित तथा उत्साही हैं। करगुआ नाम का एक छोटासा गाँव झांसी से करीब ३ मील पर है, यहां पर दि० मूर्तियां पुरानी और अच्छी हैं, पर मुझे देखने का वक्त नहीं मिला।

—: ३१ :—

भगवान् महावीर*

भारत धर्म का मुख्य स्थान है, धर्मापदेशक रूपा रत्नों का सागर है। पचीस सौ वर्ष पहले भारत में धन, राज्य और जाति भेद का जोर बढ़ गया था। सबल और

* यद्वा, भागलपुर सुत्तानगंज, वर्ष ५, पूर्णितरु ५० ।

उच्च जाति के लोग मनमाना अन्याय और अत्याचार कर सकते थे। जगत् दुःखी था। सद्भाग्य से उसी समय भारत में दो महा पुरुष पैदा हुए। उनमें एक दीर्घतपस्वी भगवान् महावीर थे। जैन-धर्म में कुल चौबीस तीर्थङ्कर हुए हैं, जिनमें भगवान् महावीर अन्तिम हैं।

विदेह (विहार) प्रान्त के क्षत्रियकुण्ड अथवा कुण्डपुर (कुण्डलपुर) नगर में भगवान् महावीर का जन्म हुआ था। इनके पिता का नाम 'सिद्धार्थ राजा' और माता का नाम था 'निशला देवी'। सिद्धार्थ-कुल प्रतिष्ठित था। इक्ष्वाकु वंश के अन्तर्गत ज्ञात वंश के ये क्षत्रिय राजा थे। इनके कुल की महत्ता इससे भी प्रकट होती है कि, वैशाली के प्रसिद्ध सम्राट् चंदक की पुत्री 'निशला देवी' सिद्धार्थ राजा से व्याही थीं, जो भगवान् महावीर की जननी है।

आज से २५३३ वर्ष पूर्व चैत्र शुक्ला त्रयोदशी को भगवान् महावीर जन्म थे। इन्हें दिव्य ज्ञान और अलौकिक शक्तियाँ जन्म से ही प्राप्त थीं। इनके गर्भ में आते ही सिद्धार्थ राजा के धनधान्य की वृद्धि हुई थी, इसी लिए माता पिता ने इनका नाम 'वद्धमान' रखा था। इन का लालन-पालन और शिक्षण उत्तम प्रकार से हुआ था। युवावस्था प्राप्त होते-होते इन्होंने आदर्श क्षत्रियोचित सभी कलाएँ और विद्याएँ हस्तगत कर ली थीं। ये शारीरिक बल में प्रबल थे।

युवावस्था में इनका मन जरा भी चञ्चल नहीं बना

था । भारत में समाज और धर्म की दुर्व्यवस्था देखकर इनके हृदय में दुःख होता था । जगत् में दुःखित, भीत और मोहान्ध मनुष्यों का उद्धार करने का ये प्रतिक्षण विचार किया करते थे । वैराग्य और करुणामय चित्तवाले महावीर का विचार आजीवन ब्रह्मचर्य पालन का था, पर इनकी माता पुत्रवधू का मुग्न देखने को अत्यन्त उत्सुक थीं । उन्होंने प्रेम और आग्रहपूर्ण वचनों से महावीर को विवाह करने को समझाया । महावीर परम मानृभक्त थे । वे “मातृदेवो भव” के सिद्धान्त का स्वयं पालन कर जगत् को उसका पाठ पढ़ाना चाहते थे । कहा जाता है कि, माता के उदर में जब महावीर थे, तभी से मातृवन्मल थे । आखिर में माता को आज्ञा का पालन करने के लिए महावीर ने ‘समन्वीर’ नाम के राजा की पुत्री ‘यशोदादेवी’ से विवाह किया । महावीर की “प्रियदर्शना” नाम की पुत्री हुई थी । वह “जमाली” नाम के एक राज-पुत्र से व्याही थी । बहुत वर्षों के बाद इसी जमाली ने भगवान् महावीर से दीक्षा लेकर एक नये मत को निकाला ।

भगवान् महावीर जब अठारहवें वर्ष के शुष्ण, तय इनके माता पिता का स्वर्गवास हुआ । अब ये जगत् का उद्धार करने के लिये शीघ्र ही “निर्ग्रन्थ” होना चाहते थे, परन्तु अपने बड़े भाई ‘नन्दिबर्द्धन’ के आग्रह से भगवान् महावीर ने और दो वर्षों का विलम्ब किया । ये घर में

रह कर भी साधु के नियमों का पालन करते थे। आत्म-चिन्तन करते थे।

महावीर के पास प्रचुर धन था। अतः इन्होंने दीन दुःखियों को दान देना शुरू किया। याचक जो चाहता था, वह महावीर से पाता था। मगध (बिहार) के अति रिक्त अन्य प्रांत के लोग भी इनके पास दान लेने आते थे। हजारों गरीबों की गरीबी इन्होंने मिटाई।

तीस वर्षकी उम्र में, मार्गशीर्ष कृष्ण दशमी को, राज वैभव, कुटुम्ब परिवारादिका सर्वथा त्याग कर, इन्होंने दीक्षा (सन्यास) ली। अब ये निर्ग्रन्थ हुए। उस समय भगवान् महावीर स्वामी को "मन.पर्यायज्ञान" उत्पन्न हुआ, यानि ये किसी भी मनुष्य और पशु के मनोगत भावों को जानने में समर्थ हुए।

भगवान् महावीर ने समझा कि, जबतक आत्माकी पूर्णता प्रकट न हो जाय, इन्द्रिय और मनके दोष जीते न जायें, तबतक अपना और दूसरे का संपूर्ण उद्धार होना कठिन है। अतः उम्र तप करके पहले वीतराग और सर्वज्ञ होना चाहिए। इस खयालसे इन्होंने साढ़े बारह वर्षों तक प्रचण्ड तपस्या की। छ-छ महीनों तक इन्होंने बिना अन्न जल के उपवास किया। महीनों तक सड़े सड़े ध्यान किया, निद्रा और आलस्यका सर्वथा त्याग किया। इस तप-साधनाके साढ़े बारह वर्षोंमें केवल ३४९ दिन ही महावीर स्वामी ने भोजन किया, सो भी एक ही बार और

यात्री के करीब माढ़े ग्यारह साल उपवास करके काटे । इस माधनामें भगवान् महावीर को हजारों असह्य कष्ट झेलने पड़े । जगली ग्वालों ने इनके पैरों में आग लगाई । वान में काष्ठके कीले ठोके । कितनों ने इनका अपमान किया । सगम नाम के दुष्ट देव ने इन्हें ऐसी यातनाएं दीं कि सुन कर हृदय कांप उठता है । मनुष्य, पशु और देव ताओं ने भी इन्हें विविध भयकर कष्ट दिये । इतना कष्ट किसी भी पेटिहासिक पुरुष ने सहन नहीं किया । इनका “महावीर” नाम इसी कारण से इन्द्रने रखा है ।

घोर तपस्या से भगवान् महावीर ने अपने सभी दोषों का नाश किया । इनमें अनेक सिद्धियाँ आविर्भूत हुईं । जगत् के तमाम पदार्थों को जानने की सर्वज्ञता (केवल ज्ञान) इन्होंने पायी । वह वैशाख शुक्ल १० का दिन था । महावीर जब वीतराग और सर्वज्ञ हुए, तब ही इन्होंने उपदेश देना शुरू किया । ये जैनधर्म के अन्तिम तीर्थङ्कर थे । इनके पहले पार्श्वनाथ तक २३ तीर्थङ्कर हो चुके थे । साधु, साध्वी, श्रावक और श्राविका को जैन धर्म में ‘तीर्थ’ कहते हैं । जैनागम को भी तीर्थ कहते हैं । तीर्थ को करनेवाले तीर्थङ्कर हैं । ‘तीर्थङ्कर’ और ‘जिन’ पर्यायार्थक हैं, गुण-क्रिया निष्पन्न विशेषण हैं, विशेष्य नहीं ।

मगध (बिहार-मिथिला) देश में महावीर भगवान् ने खूब पर्यटन किया और जैन धर्म के साधु और गृहस्थों में जो शैथिल्य आया था, उसका निर्मूलन किया, पंचम पार्श्वनाथ के समय में चार महाव्रतादि की जो व्यवस्था

थी, उसमें देश कालानुसार सुधार किया। आत्मधर्म की प्रापणा की। धर्म के निमित्त यज्ञादि में हजारों पशु पक्षियों की हिंसा, आम तौर पर होती थी, उसका घोर विरोध किया। इनके प्रचण्ड आन्दोलन में सारे भारत में सामाजिक धार्मिक क्रान्ति मच गई। काफी सुधार हो गया। भगवान् महावीर ने जाति भेद को महत्त्व नहीं दिया। रूढ़ियों और पुरीतियों का निराकरण किया। शूद्रों (चाण्डालों) तक का भी महावीर न शिष्य बनाकर पवित्र महात्मा बनाया। धर्म का स्थान आत्मा की पवित्रता है। बाह्य साधन धर्म के परान्त साधक और बाधक नहीं हो सकते हैं। हर एक प्राणी धर्म का अधिकारी है ऐसा उनका उपदेश था।

महावीर के उपदेशों में अजय ताकत थी जिससे उन्होंने इन्द्रभूति (गोतमस्वामी) प्रभृति जैसे जगत् प्रसिद्ध ४४०० ब्राह्मण विद्वानों को वेदों या यथार्थ अर्थ समझाकर अपना शिष्य किया था। बड़े बड़े राजाओं और अधिका-रियों को साधु बनाया था। चारों वर्ण के साधु और गृहस्थ महावीर के शिष्य थे। जैसे शूद्रों में मत्तार्य और हरिकेशि आदि। वैश्यों में शालिभद्र आदि। क्षत्रियों में- अक्षयकुमार मेघकुमार प्रभृति। ब्राह्मणों में- इन्द्रभूति, सुवर्मा आदि।

ये इनके साधु शिष्य थे और ढक, गोभद्र श्रेणिक अचड आदि व्रमश शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय और ब्राह्मण जाति के गृहस्थ शिष्य थे। भगवान् महावीर न स्त्रियों को भी पुरुषवत् धर्म के अधिकार दिए थे।

भगवान् महावीर के जीवन में ग्रासकर तीन विशेष-
ताएँ प्रतीत होती हैं। पूर्ण अहिंसा, प्रचण्ड तप और
स्याद्धाद।

भगवान् महावीर के समय में अजितकेशम्बली,
प्रबुद्ध कात्यायन, गोशालक, सजयवेलीपुत्र और पूर्णकाश्यप
आदि के तात्कालिक दर्शनों के अतिरिक्त वेदान्त आदि दर्शनों
का भी काफी प्रचार था। इन सबका कथन एक दूसरे
के विरुद्ध था। जिससे उनमें खण्डन-मण्डन का कालुष्य
वाग्वार उत्पन्न होता था। इन सबका विरोध मिटाने के
लिए भगवान् महावीर ने स्याद्धाद का उपदेश किया।
'स्याद्धाद' एक सिद्धान्त है। एक ही वस्तु में भिन्न-भिन्न
देश-काल अवस्थाओं की अपेक्षा से अनेक विरुद्ध या
अविरुद्ध धर्मों की संभावना हो सकती है, अतः एकान्त रीति
में अमुक वस्तु में अमुक ही धर्म है, दूसरा नहीं, ऐसा कहना
मिथ्या है। स्याद्धाद यह वस्तु मान को पूर्ण रीति से पहचानने
का नाम है। इसको अनेकान्त वाद भी कहते हैं। इसके
द्वारा हम एक वस्तु की परीक्षा करने पर वस्तु का स्वरूप
यथार्थ रूप में प्रकट होता है। इस सिद्धान्त को जानने
और पालन करने से जगत् का वैर विरोध शान्त हो
सकता है। सभी धर्मों का समन्वय हो जाता है।

भगवान् महावीर के उपदेश में त्याग, संयम और
जीवादि पशुओं के स्वरूप की प्रधानता है। इनके मुख्य

शिष्य इन्द्रभूति और सुवर्म प्रमुख महर्षियों ने इनका उपदेश ग्रहण करके फिर उसे सूत्र रूपमें बनाया । जिसको आगम कहते हैं । फिर भगवान् महावीर के ९८० वर्षों बाद तक कठस्य रखे हुए आगमों को लोगों ने पुस्तकों में लिखना शुरू किया और उसके कई विभाग हुए । आचार्य, सूत्रकृताङ्गादि उसके नाम हैं । भगवान् महावीरने सर्वत्र उपदेश देकर असाधारण सफलता प्राप्त की थी । १४००० त्यागी (साधु), ३६००० साध्वी १५९००० उपासक और ३१८००० उपासिकाएँ भगवान् महावीर के भक्त शिष्य हुए थे । श्रेणिक (विविसार) नन्दिबद्धन, चण्डप्रद्योतन चेटक, विजयरत्ना, उदयन वत्सराज, प्रसन्नबन्ध, कोशिक और अर्द्धन शत्रु प्रभृति राजा महावीर के भक्त बने थे । बाद करने वाले ४०० बादी महावीर के शिष्य थे । गोशालक भी भगवान् महावीर का शिष्य था, उसने आजीवक मत निकाला था ।

करीब तीस वर्षों तक भगवान् महावीर ने उपदेश का कार्य किया । राजगृह (नालन्दा) भावस्ती और वैशाली प्रमुख नगरों में इन्होंने चातुर्मास किये । मगध, बंगाल और बिहार की प्रजाका प्रेम भगवान् महावीर के प्रति अधिक था । ७१॥ वर्ष और दो दिन इनकी आयु थी । कार्तिक कृष्ण अमावास्या को इनका महानिर्वाण (मोक्ष) पावापुरी* में, हस्तिपाल राजा की कचहरी में, हुआ ।

* पावापुरी बिहारशरीफ (पटना) के पास है । इस पवित्र स्थान की देख रेख बाबू धनूलाल शुक्लन्ती (बिहार शरीफ) और उनके परिवार वाले करते हैं ।

निर्वाण के पूर्व भगवान् महावीर ने लगातार सोलह प्रहरों तक तात्त्विक उपदेश दिया था। जिसे लिच्छवि और कोशलके १८ गणमेलक (संधिकारक) राजाओंने भी सुना था।

भगवान् महावीर के निर्वाणान्तर सत्त्वा दीप बुझ गया। वहाँ के राजा महाराजाओंको बहुत खेद हुआ। उन्होंने घरमें दीप जलाकर अपने मनको समझाया। दीपावली का पर्व तभी से हुआ। महावीर निर्वाण के २५० वर्ष पूर्व भगवान् पार्श्वनाथका निर्वाण हुआ था।

भगवान् महावीर और महात्मा बुद्ध समकालीन ज्योतिर्धर थे। ऐसे दीर्घ तपस्वी, आप्त पुरुष जिस देशमें उत्पन्न हुये हों, वह देश धन्य है।

—: ३२ :—

जैन साहित्य की प्रौढ़ता* और समृद्धता

साहित्य एक ऐसी चमत्कारी वस्तु है कि जिससे असम्भव देश और जाति सम्भव हो जाती है। अवनति में पड़ा हुआ देश उन्नति के शिखर पर चढ़ता है। एक समय का उपहास पात्र देश साहित्य से संस्कारित होकर दूसरे देशों का उपहास करने लगता है। यह किसका प्रताप है ? कहना होगा कि यह प्रौढ़ (विशुद्ध) और समृद्ध साहित्य का प्रताप है। साहित्य शब्द की व्याख्या संस्कृत विद्वानों ने दो प्रकार से की है। एक तो काव्य नाटक और चम्पू विषय के ग्रन्थों में परिगणित रूढ़ व्याख्या है और दूसरी व्याख्या (हितेन सह साहितं, नत्स्वभावः साहित्यम्) जो हित को करने वाला है वह साहित्य है। इस छोटे प्रस्तुत निबन्ध में हमारे अर्थ के अनुसार मैं लिखूंगा। जैन विद्वान् आचार्यों और श्रावकों ने जो प्रत्येक विषय के प्रौढ़ साहित्य की जगत को अनूठी भेंट दी है इस उपकार को जगत् कभी नहीं भूल सकता। उनकी निःस्वार्थ भावना से बने हुए साहित्य में आध्यात्मिक और ऐहिक भाव हैं, रस का उद्भास है, अलंकार की छटा है। प्राकृतिक वर्णन और

विज्ञान है। ऐसा होते हुए भी मुझे दुःख और शरम के साथ कहना पड़ता है कि ऐसे अनूठे साहित्य की जगत् ने काफी कदर और विचारणा नहीं की है। सारे जगत् ने तो क्या, परन्तु जैन जगत् ने भी उतनी कदर और विचारणा नहीं की है। अपने घर में सब प्रकार की सामग्री होते हुए भी हम दूसरों के घर का मुह ताकते हैं। मैं समस्त देशों के जैनों को अनुरोध के साथ कहूँगा कि अपने यहां सभी विषय के प्रौढ़ और पूर्ण हजारों ग्रन्थ मौजूद हैं उनको पढाइए, और लाहौर देहली आदि यूनिवर्सिटियों के अंदर प्रत्येक विषय का साहित्य दाखिल करवाईए। श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब से भेरा विशेष अनुरोध है कि यह भरसक प्रयत्न करके लाहौर यूनीवर्सिटी में स्वतंत्र जैन न्याय, काव्य की परीक्षा में मौलिक ग्रंथ प्रवेश करा कर पंजाब की सभी जैन सस्थाओं द्वाँई स्कूलों में उनको पढावें। एक भाई ने मुझे कहा था कि हम जैनों को इस बात का पता ही नहीं कि हमारे यहां किस प्रकार का और कितना साहित्य है, तो हम कैसे पढ सकते और दाखिल करवा सकते हैं। श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब के दो उत्साही युवक भाई हीरालाल जी और ईश्वर लाल जी ने मुझ से कहा था कि जैसे छपे हुए अचशिष्ट और प्राचीन ग्रन्थों का नाम और स्थान लिख कर हमें दो, उसको पंजाब के जैनों को मालूम करने के लिए हम अपने प्रभात में दे देंगे। मैंने इस कार्य को उचित समझ कर यह लेख लिखने का विचार किया है।

समस्त जैन साहित्य का सूचीपत्र होना तो एक लक्ष्य था, परन्तु लगभग एक हजार पृष्ठ की पुस्तक में भी समावेश होना दुःशक्य है। क्योंकि महाविशिरोमणी श्री उमास्वाति वाचक ने पाँच सौ ग्रंथ बनाये, हरिभट्ट आचार्य, जो कि जन्ममें वैदिक ब्राह्मण थे परन्तु एक विदुषी माध्वी से प्रसुद्ध होकर तेजस्वी जैनाचार्य हुए और आपने न्याय आदि विषय के चौदह सौ चोतालीस (१४४४) प्रकांड ग्रंथों की रचना की। यदिदेवसूरि ने स्याद्धद रत्नाकरादि जैसे अति प्रौढ़ तर्क के अनेक ग्रन्थ बनाए। आचार्यशेखर सर्वज्ञतुल्य श्री हेमचन्द्र भगवान् ने तो प्रायः सभी विषय के तीन करोड़ और पचास लाख श्लोक बनाकर जैन साहित्य का मुख उज्ज्वल और गौरवान्वित किया। रत्नप्रभसूरि, मल्लिवेणसूरि, विद्यानन्दम्नामी, अरु लंक भट्ट, अभयदेवसूरि प्रभृति नामांकित विद्वानों ने तर्क शास्त्र को उन्नत स्फुरित और यशस्वी बनाया। महाकवि धनपाल, धनंपय श्रीपाल, यस्तुपाल, तेजपाल, प्रभृति धार्मिक विद्वान् कवियों ने साहित्य शास्त्र को पुष्ट और विकसित किया। श्रीमद् यशोविजय उपाध्याय आदि ने जैन न्याय को जन्म दिया। मेघविजय उपाध्याय आदि ने माघ और नैषध आदिके द्विष्ट ग्रंथों की समम्यापूर्ति की और मेघमहोदय, चन्द्रप्रभा व्याकरण, दीर्घसौभाग्य, विजयप्रशस्ति जैसे ज्योतिष व्याकरण और साहित्य ग्रंथों का निर्माण किया। पैंतीस दश में मैं कितने ग्रंथों को इस लेख में लिखकर बता सकता हूँ विषयवार ग्रंथों की सूची अग्रिम पत्रमें प्रकाशित होगी।

— ३३ —

महाकवि वाग्भट के जैन ग्रन्थ की व्याख्या में गड़वड़*

(समालोचना)

वाग्भटालंकार व्याख्या सहित, मूल लेखक जैन महाकवि वाग्भट, व्याख्याकार श्रीयुक्त प० इश्वरीदत्त शास्त्री, प्रो० दयालमिह कालेज प्रकाशक लाला मोतीलाल बनारसी दास लाहौर । वाग्भटालंकार अलंकार विषय का एक ऐसा ग्रन्थ है कि काव्य के साधारण विद्यार्थी से लेकर प्रौढ पण्डित तक के लिये एकसा उपयोगी है । शब्दालंकार तथा अर्थालंकार का यह स्वतन्त्र ग्रन्थ होने से अलंकार विषयक जितना वक्तव्य था उतना कवि ने इस ग्रन्थ में पद्य बध लिख डाला है । इसी कारण यह ग्रन्थ पटना विहार गवर्नमेंन्ट संस्कृत परीक्षा और सन् १८-१४-१५ में लाहौर की परीक्षा के पाठ्यक्रम (course) में रखा गया है । वाग्भट चारहवीं शताब्दी के गुजरात के सम्राट् सिद्धराज जयमिह के प्रधान जैन मंत्री थे । हम आगे बहुत प्रमाणों से इनका परम जैन होना सिद्ध करेंगे । इनके वाग्भटालंकार पर

जेनाचार्यों की प्राचीन ४२ गीताएँ^१ वर्तमान में उपलब्ध हैं, जिनमें से श्रीसिंहदेवगणि की सुन्दर टीका निर्णय माग्य प्रेम बम्पई से करीब १० साल हुए प्रकाशित हो चुकी है। इसी ग्रन्थ के ऊपर पण्डित ईश्वरीदत्त शास्त्री जी ने प्राज्ञमनोरञ्जनी नाम की नवीन टीका लिखी है। मुझे अभी तक मालूम नहीं होता कि पण्डित जी ने इसमें प्राचीन टीका से क्या विशेषता का है? हा यह विशेषता जरूर नजर पड़ती है कि जगह-२ मूल लेखक (वाग्भट्ट) ने आशय को पण्डित जी ने अपने कुतर्क से विपरीत कर दिया है, किन्तु क्या ऐसा अनर्थ करने से ही माहित्य सुधार हो सकता है? क्या ऐसी मनमानी कल्पना करने से ही बुद्धि को रूतार्थता हा सकती है? इतिहास तो साफ-२ कहता है कि वाग्भट्ट जिन का अपरनाम बाहड भी था, वे परम विद्वान् थावक (जैन) थे। उन्होंने शत्रु जय (पालीताणा) आदि कई तीर्थों में लाखों^२ रुपये

१. निनवर्धनसुरिहृत, भ्रमहमगणिकृत अनन्तमामुतहृत धन हम उपाध्यायहृत और सिंहन्व गणिकृत य पाव टीकाए प्राचीन पुस्तक भवारा में हैं।

२. पट्टिलभ (६०) युवा काटि व्ययिता यत्र मन्दिर स श्रीवाग्भट्ट वो ऽत्र वर्ण्यते विबुधे कथम् ॥ वर्ये ह्यरुंस्तख्ये स्वचनवचसा विक्रमाकां प्रमानैर्यतेना सिद्धसौते (शत्रुजय) निनपतिभुवन वाग्भट्ट प्रोहवार ॥ प्रवचचित्तमणि, कुमारपालप्रवच पृ० २२० की टिप्पणी में कलिदाम सकलचन्द्र से मुद्रित की गड आहूति।

सर्व कर मन्दिर व धर्मशालाएँ बनवाई थीं, जो आज भी हम देख सकते हैं । और वाग्भट का उल्लेख कई जैन ग्रन्थों में बार २ आया है । निर्णयसागर से प्रकाशित वाग्भटालङ्कार की प्रस्तावना में निम्नक्ष वैदिक विद्वान् वासुदेव शर्मा और पंडित शिवदत्त शर्मा ने भी इसी प्रकार लिखा है 'अस्यैव वाग्भटस्य बाहड इति प्राकृत नामान्तरमस्ति' यतो यत्र च ग्रन्थे —

वमंडसुतिसंपुडमुत्तिअमणिण्णो पद्दासभूहव्व ।

सिरि बाहडत्ति तणओ आनि बुहो तस्स सोमम्स ॥

दिनवर्धनखुरिव्याख्यात. पितुः सोम इति तस्य बाहड इति नाम प्रतीयते" " एवं च ।

‘अथास्ति बाहडो नाम धनवान्वार्मिकोऽग्रणी ।

गुरुपादान्प्रणम्याथ चक्रे विज्ञापनामसौ ॥ १ ॥

आदिश्यतामतिश्लाघ्यं कृत्यं यत्र धने व्यये ।

प्रभुराहालये जैने द्रव्यस्य सफलो व्ययः ॥

आदेशानन्तरं तेनारुयित श्रीजिनालयः ।

हेमाद्रिधवलस्तुहो दीप्यकुम्भमहामणिः ॥

चत्सरे तत्र चैकेन पूर्णे श्रीदेवसुरिभिः ।

श्रीगीतस्य प्रतिष्ठां स बाहडोऽकारयन्मुदा ॥’

इति प्रभाचन्द्रमुनीन्द्रविरचितप्रभावकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता ११७९ विक्रमसम्बत्सरे ११२४ A. D. रघुटं प्रतीयते "" श्रीमहाग्भटदेवोऽपि जीर्णोद्धारमकारयत् । शिखीन्दुरवि (१२१३) वर्षे च ध्वजारोप द्यधापयत् ॥ इत्यग्रिम प्रभाविकचरित्रतो वाग्भटस्य सत्ता १२१३ विक्रम संवत्सरे ११५७ A. D. प्रतीयते ॥

वाग्भटालङ्कार, निर्णयसागरकी आवृत्ति चौथी, पृष्ठ १-२।

इसके सिवाय प्रबन्धचिन्तामणि प्रभावकचरित्र और संस्कृत द्वयाश्रय (हेमचन्द्राचार्यकृत) आदि जैसे ऐतिहासिक ग्रन्थों से भी साफ मालूम होता है कि वाग्भट एक कट्टर जैन थे। यह बात स्वयम् इसी वाग्भटालङ्कार में भी प्रतीत होती है। इनके उदाहरण भी जैन तीर्थंकरों की भी भक्ति से पूर्ण है। देखिये मैं कुछ पाठकों के सम्मुख रखता हूँ:—

श्रिय दिशतु वो देवः श्रीनाभेयः जिनः सदा ।

मोक्षमार्गं सदा श्रूते यदागमपदावली ॥

वाग्भटालङ्कार । पृष्ठ १ ।

१. पुगने मन्दिरों को ठीक करने को जीर्णोद्धार कहते हैं। वाग्भट ने शत्रुजय (जैनो का बहुत बड़ा तीर्थ) के बहुत मन्दिरों का जीर्णोद्धार कवाया था। गुजराती भाषा को एक प्राचीन पुस्तक में लिखा है कि 'बाह्य मन्त्रोये चौदसोरे तीर्थे कथो' उद्धार। मार तोत्तर (१२१३) वर्षमारे बस श्रीमाली सार हो जिनजी.....'। नवाणुं प्रकार की पूजा पृ० २५९।

गत्या विन्नममन्दया प्रतिपदं या राजइंसायते
यस्याः पूणमृगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् ।
यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया
तांकुन्दाश्रदतीं त्यज्यज्जिनपती^१ राजोमतीं पातु वः ॥

वा० पृ० ६३^१

तं णमह धीअराअं जिणिन्द मुलिअ दिद अरकसाअम्
जस्स मणं व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ वा० पृ० ६५
कलवरे चन्द्रकलङ्कमुका मुकावली चोरुगुगपपना जगत् ।
अयस्याभिमतं ददाना, जैनेश्वरी कल्पलतेध मूर्तिः ॥

वा० पृ० ६६

पेसा होते हुए भी पं० ईश्वरीदत्तजी सम्प्रदाय के
मोह से प्रारम्भ में व्याख्या करते हुए भगलाचरण के एक

१. यहा जिनपति से जैनों के चार्इसवें तीर्थंकर नेमनाथ समझना,
इन्होंने राजीमती नाम की अपनी युवती स्त्री को छोड़कर संन्यास
लिया था ।

२. इस लेख में उसी वाग्भटालंकार के उदाहरण दिये गये हैं ।
जो पं० ईश्वरीदत्त जी की टीका युक्त लाहोर में लाला मोतीलाल
ष० के यहाँ से प्रकाशित हुआ है, और जिस पर इन्हीं [प्रस्तुत] पंडित
जी की टीका है जो समालोच्य है ।

श्लोक का मुख्य अर्थ इस प्रकार लिखते हैं कि—‘नामेरपत्य’
नामेयः “ यद्वा श्री लक्ष्मीः नामेयः नामेरुत्पन्नः ब्रह्मा
ताभ्यां उपलक्षितः अनेन जितस्य विष्ण्वचतारता प्रदर्शिता
यद्वा श्रियः सकलशास्त्रनिष्णातत्वसमृद्धेः इनः स्वामी
इति श्रीनः नास्ति किमपि मेय भीतिजननक्षमं यस्य
इति अमेयः जिन युद्ध वा० पृ० १

श्रीनः लक्ष्मीपतिः अमेयः भीतिरहितः जिन जिनाव-
तारः अ विष्णु ‘अकारो वासुदेवः स्यात्’ इत्येकाक्षरकोश-
वचनात्, यः श्रियं दिशतु ददातु यस्य व्यासावतारस्य विष्णोः
आगमपदानां वेदान्तसिद्धान्तानाम् आवली समुदायः शेषं
पूर्ववत् ।

वा० पृ० २

१. जैनो के प्रथम तीर्थंकर श्रीकृष्णभट्टदेवक पिता का नाम
नामि था, इस बात को जैनो का छोटा बच्चा भी जानता है “नामिध्व
जितशत्रुध” । हैमकोष काण्ड पहिला श्लोक ३६ ।

इत्याकुभूरित्यभिधामधादभूर्यदानिवेशात्प्रथमं पुण्ड्रस्य ।

नामेस्तदा युगिपते प्रपदे, तनूजभूय प्रभुरादिदेवः ॥

भागवत पुराण में भी कहा है—“नामेः सुतः सः वृषभो महदेवी-
सुतः यो वै चकार मुनियोग्यचर्याम्”

२. यद्यपि जिन शब्द जैन तीर्थंकर और महात्मा बुद्ध इन दोनों
अर्थ में है पण्डु यद्वा पर जैन तीर्थंकर का ही अर्थ लेना चाहिये
क्योंकि ग्रन्थकार जैन ही थे ।

रेखांकित (—) वाक्यों से स्पष्ट मालूम होता है कि पण्डित जी किसी भी तरह से इस जैन ग्रन्थ को वैदिक ग्रन्थ बनाना चाहते हैं, नहीं तो 'जिन' (तीर्थंकर) के साथ दिग्गुः रुद्रमी, ब्रह्मा और व्यासादितारस्य आदि पदों की संगति कैसे हो सकती है ? वैदिक विद्वानों में पूछने पर पता चला है कि वैदिक लोग बुद्धदेवको विष्णु का अवतार मानते हैं, जैन तीर्थंकरों को नहीं मानते, इससे 'जिनस्य विष्णवावतारमा प्रदर्शिता' लिखना भी भूल है इसके अलावा व्याख्याकार का यह भी विचार है कि यह ग्रन्थ बौद्धों का हो जाय तो भी अच्छा है, इसी इरादे से अथवा समझ फेर से जहां २ मूल श्लोकों में जिन, जिनेन्द्र^१ और अर्हन् शब्द आये हैं वहां २ (लेखकने) उसका अर्थ बुद्ध अथवा बुद्धदेव किया है और जहाँ २ जैनों के २२ [बाईसवें] तथा २४ [चौबीसवें] तीर्थंकरों के नाम नेमि [नेमिनाथ] और घीर [महावीरस्वामी] आये हैं, वहाँ २ भी उन्होंने स्पष्टता नहीं की है । देखिये कुछ नमूना बताता हूँ ... " ।

विनयात् त्वं (त्वां) स्तुवां (स्तुवे) घीरविनत
त्रिदशेश्वर ॥ वा० पृष्ठ १३

टीका—हे घीर ! विनयात् (यहाँ घीर से २४ वे तीर्थंकर महावीर स्वामी से कब्रिका मतलब है । स्वामी

१ जिनेन्द्र, अर्हन् वीतराग और तीर्थंकर शब्द, प्रायः करके जैन तीर्थंकरों के लिए ही प्रयुक्त होते हैं ।

रक्षकः स जिनः बुद्धः यः युष्मान् पातु । वा० पृ० २१

म प्रसिद्ध जिनः बुद्धः जयति । वा० पृ० २२

यथा जिनः बुद्धः स्वामी अवलम्बनम् यम्य तस्मै
अर्हते तन्नामकसंप्रदायविशेषप्रवर्तकायनेमये^१ तन्नाम्ने ।.....

वा० पृ० २३

सज्ञानः सः प्रसिद्धः जिन^२ बुद्धदेवः । वा० पृ० ९

जिनयाति बुद्धः वः युष्मान् पातु । वा० पृ० ६३

जिनेन्द्रं बुद्धदेवं नमत वा० पृष्ठ ६५

जिनेश्वरी.....जिनेश्वरस्य बुद्धदेवस्य इदम् (इयम्)
मूर्तिः कल्पलता इव वा० पृ० ६७

अगर व्याख्यालेखक यह समझते हों कि जैन धर्म
और बौद्ध धर्म एक है तो अब इस बुद्धिवाद के परीक्षक
जमाने में यह समझना उनको भूल है, क्योंकि जर्मनी के
प्रसिद्ध^२ विद्वान् डाक्टर याकोबी, डा० हर्डल, डा० ग्लासे-
नप और भारत के नेता लोकमान्य तिलक, महात्मा गांधी,

१. अरिष्ट नेमस्तु नेमिः वीरश्चामनीर्यवृत् ।

महावीरो बर्द्धमानो देवार्यो ज्ञातनन्दनः ॥

हिमकोप प्रथम काण्ड श्लोक ३० ।

२. यहा पर संधि होकर जिनो होना चाहिये परन्तु पण्डित जी
ने अपनी टीका में जहा जैसा २ बुद्ध या अबुद्ध लिखा है वैसे ही
हम को यहा पर उतारा काना पडा है ।

कवीन्द्र रवीन्द्र टागोर और श्रीयुत कन्नोमलजी एम० ए०
मेशन जज्ज धौलपुर जैसे प्रसिद्ध पुराने विद्वानों ने भी इस
कल्पना को निर्मूल मान कर जैन दर्शन एक स्वतन्त्र दर्शन
है— किसी की शाखा या भेद नहीं है—ऐसी सर्वत्र उद्
घोषण की है । देखिये—

जर्मन के प्रसिद्ध विद्वान् डा० जेम्सोनी ने एक भाषण
में यह कहा था कि—

“In conclusion let me assert my convi-
ction that Jainism is an original system quite
distinct and independent from all others and
that, therefore it is of great importance for
the study of philosophical thought and religi-
ous life in ancient India.”

देशनेता लोकमान्य तिलक सन् १९०४ के दिमम्बर
के अपने ‘केसरी’ पत्र में लिखते हैं कि— ‘ग्रन्थों तथा
सामाजिक व्याख्याओं से जाना जाता है, कि जैन धर्म अनादि
है । यह विषय निर्धिवाद तथा मतभेद रहित है । सुतरां
इस विषय में इतिहास के दृढ सबूत हैं, और निदान इसी
सन् से ५२६ वर्ष पहिले का तो जैन धर्म सिद्ध ही है ।
महाराष्ट्र स्वामी जैन धर्म को पुनः प्रकाश में लाये’ इस
वात को आज २४०० वर्ष व्यतीत हो चुके हैं । बौद्ध धर्म
की स्थापना से पहिले जैन धर्म फैल रहा था, यह वात
विश्वास करने योग्य है । चौबीस तीर्थंकरों में महावीर

स्वामी अन्तिम तीर्थंकर थे । इससे भी जैन धर्म की प्राचीनता जानी जाती है बौद्ध धर्म पीछे से हुआ, यह बात निश्चिन् है ।" यदि व्याख्याकार पण्डित ईश्वरीदत्त जी यह कहें कि जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग शब्द का पर्याय वाची बुद्ध और बुद्धदेव शब्द है । इसी लिए हमने जिनेन्द्रादि शब्दों को जगह बुद्ध और बुद्धदेव शब्द रखे हैं । यह भी उनका कहना ठीक नहीं, क्योंकि प्रसिद्ध अमरकोश में जिनेन्द्र जिनेश्वर और वीतराग (जैन तीर्थंकर) के जो नाम आये हैं, उन नामों में बुद्ध और बुद्धदेव शब्द कहीं भी नहीं है । खुद बौद्धाचार्य मोग्गल्लान थेर नाम के विद्वान् ने जो 'अभीधानपदीपिका'^२ नाम का पाली भाषा का शब्द कोष बनाया है उसमें भी (सीणासवो, (त्व) ऽसरवो (च) वीतरागो, (तथा) ऽरहा (प्रथम सर्ग १० वां श्लोक) का जैन तीर्थंकरों के जो नाम आये हैं, उनमें भी बुद्ध और बुद्धदेव शब्द नहीं है ।

अगर पण्डित जी अपने बचाव के लिये यह भी कहें कि जिनेन्द्र, जिनेश्वर और वीतराग शब्द बुद्ध के पर्याय धार्वा हैं, जैसे घटक कलश आदि शब्द, तो यह भी कहना उनका युक्तिशून्य है। क्योंकि प्रसिद्ध अमर कोश^१ और चौदोंहें अभिधानपदीपिका^२ कोश में जो बुद्ध भगवान् के नाम आये हैं उनमें कहीं भी जिनेन्द्रादि शब्द नहीं हैं।

पाठक लोग इस छोटी सी समालोचना के पढ़ने से भली भाँति समझ सकते हैं कि इस जैन ग्रन्थ की व्याख्या में ५० महाशय जी ने कितनी गडबड की है। मुझे लिखते हुए दुःख होता है कि हिन्दुस्तान के अनुचित सम्प्रदाय मोह से और जेनों की साहित्य के प्रति उपेक्षा से एक नहीं अनेक प्राचीन ग्रन्थों में ऐसे लोगों ने गडबड करके अपन ग्रन्थ बना लिए हैं। परन्तु ध्यान रखना कि शब्द

१ सर्वज्ञ सुगता बुद्धार्थमरात्रस्तथागतः ।

समतभद्रो मगगन्मारज्जोवचिग्गन ॥

पडभिज्ञो दशवरोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्र धीघन गस्तमुनि शक्यमुनिस्तु यः ॥

म शास्त्रमिह सर्वार्थसिद्धि शौद्धोदनिदः स ।

गौतमदर्पार्कवन्धुश्च मायादेवीमुनश्च स ॥

अमरकाय प्रथम श्लोक १ - १४-१५

जमाना परीक्षा का और पोल खोलने का आया है और अब ऐसे लोगों को गड़बड़ नहीं चल सकती है । इसीलिए ऐसे लोगों को अब निष्पक्ष होकर स्वपर कल्याणकारी कार्य करना चाहिये । इस टीका के प्रकाशक श्रीयुत मोतीलाल बनारसीदास जी से भी मेरी प्रेरणा है कि वे इस टीका के लेखक प० ईश्वरीदत्त जी को एक पत्र लिखकर इस ग्रन्थ में की हुई भूलों का सुधार करवा कर आत्मानन्द महासभा, अम्बाला, या दूसरी कोई जैन सस्था में और साहित्यिक पत्रों में क्षमायाचना के सहित भेज दें । ऐसा करने से साहित्य में दिगाड होते हुए रहेगा और जैन विद्वानों को सन्तोष होगा ।

—: ३४ :—

अर्द्ध-मागधी और प्राकृत*

कण्ठ-तालु आदि के संगठन से मुख द्वारा भाषा (शब्दोच्चारण) की उत्पत्ति होती है। भाषा का प्रयोजन मनोगत भावों को व्यक्त करना है। नैयायिक शब्द को आकाशका गुण मानते हैं, साङ्ख्यकार कारण मानते हैं और जैन आदि भाषावर्गणा नामक विशिष्ट पुद्गल-परमाणुओं का समूहकार्य मानते हैं।

विभिन्न काल में कितनी भाषाएं भारत में उत्पन्न हुईं, जिनमें थोड़ी ही भाषाओंने साहित्य और व्यवहार में चिरकालता पाई। जिस भाषामें सरलता और व्यापकता होती है, वह लोक-व्यवहार की भाषा होती है और जिससे माधुर्य तथा लालित्य आदि गुण होते हैं, वह साहित्य की भाषा होती है, एवम् उभय गुण विशिष्ट भाषा व्यावहारिक और साहित्यिक दोनों ही होती हैं। ऐसी ही भाषाओंमें अर्द्ध-मागधी भी एक है।

आज से ढाई हजार वर्ष पूर्व अर्द्ध-मागधी का प्रचुर रूप से प्रचार था। मगध, बंगाल, बिहार और उत्तर दिन्दुस्तान के करोड़ों मनुष्यों को यह घोल चालकी भाषा थी। मागधी भाषा का उत्पत्तिस्थान मगध देश है; पर

अर्द्ध मागधी का नहीं। श्रीजितदास नामके एक प्राचीन विद्वान् ग्रन्थकार कहते हैं—“अर्द्ध मागधी भाषा अठारह देशोंकी भाषाओं से बनी है।’ याना ठाई हजार वर्ष पूर्व इस भाषा का प्रचार अठारह देशों के लोकव्यवहार और साहित्यमें था, इसी लिए दीर्घ तपस्वी भगवान् महावीर स्वामी जैसे दिव्य पुरुषने भी इसी लोकप्रिय भाषामें उपदेश देकर जगत्को सन्मार्ग दिखाया। भगवान् महावीर के मुख्य मुख्य शिष्य इन्द्रभूति, अग्निभूति और सुधर्म प्रमुख महर्षियां ने तथा उनके भी शिष्य प्रशिष्योंने नेकहों वर्षोंतक इसी भाषामें उपदेश दिये और शिष्ट साहित्यकी रचना की। आज जैनों के जितने भी मूल ग्रन्थ आगम, सूत्रग्रन्थ आदि उपलब्ध ह, उनकी भाषा यही अर्ध मागधी है। इस भाषामें स्वभावत ही माधुर्य, लालित्य और व्यापकत्व है। हमीलिये आचार्य हेमचन्द्र ने इनके लिए कान्यानुशासन में “अष्टत्रिमस्यादुपदा” विशेषण दिया है और चाग्भट्टने खुले मुह तारीफ की है।

आर्य (ऋषिभाषित) और जैनप्राकृत इसी अर्ध मागधी के नामान्तर हैं। डा० याकोबी आदि भाषातत्त्वविद्

१ अट्ठासदसी भाषा णियय वा अट्ठम गह ।” निशोधचूर्णि

२ अद्धमागहाए भासए भासति अरिहा घम्म । तएण समणं भग्ग, महावीरे वृणिअस्स भिमिगारपुत्तस्स” अद्धमागहाए भासए भासति ।’उववाइयमुत्त ।

इसे जन महाराष्ट्री या महाराष्ट्री कहते हैं। पर यह विचार ठीक नहीं जचता; क्योंकि इसमें महाराष्ट्री के नमस्त लक्षण नहीं पाये जाते हैं। कुछ साम्य देखकर इसे महाराष्ट्री कह देना नितान्त असङ्गत है। डा० याकोबी के इस विचार को अपने "प्राकृत व्याकरण" में डा० पिश्लने भी अनुचित कहा है। यह जैनसूत्रों की भाषाको अर्ध मागधी या आर्य भाषा ही निश्चय करते हैं।

प्रज्ञापनासूत्रमें लिखा है कि, संस्कृत प्रभृति आर्य-भाषाओं में अर्ध-मागधी का भी स्थान है। तत्त्वज्ञानमय और व्याख्याप्रज्ञप्ति (भगवती) सूत्र में तो यहां तक लिखा है कि, इसे देवभाषा भी कहते हैं।

अर्ध-मागधी भाषा प्राकृत, पाली, महाराष्ट्री और मागधी आदि से कई अंशोंमें साम्य रखती है। यह भी शौरसेनी, मागधी, पाली, पेशाची आदि भाषाओं की तरह प्राकृतकी पुत्री है^१। प्राकृत-भाषाका अर्थ है, प्रभृति (स्वभाव) जन्य भाषा यानि स्वाभाविक भाषा। 'जिसमें व्याकरणादि जन्य काठिन्य उत्पन्न न हुआ हो, वैसा स्वाभाविक वचनप्रयोग प्राकृत भाषा है।' विक्रम सम्यत् ११२५ में नमि साधुने रुद्रढाकाव्यालङ्कार के टिप्पण में भी ऐसा ही कहा है^२। इस भाषा में स्वाभावत माधुर्य

१ "भाषां स्वमार्पतुल्यं न द्विविधं प्राकृतं विदुः"

२ "प्राकृतके महान् पण्डित श्रीयुत प० हर्गोविन्ददास त्रि० प्रभृति का भी यही मत है। प्राकृति का अर्थ कुछ लोगों ने संस्कृत किया है, इसे पण्डित जी भ्रान्त मानते हैं।

और लालित्य ह अतएव यह शिशुनाग, कुचिन्द, शातवाहन आदि भारतीय सम्राटों के शासन काल में राज भाषा बन सकी थी । यह सैकड़ों वर्षोंतक भारत की राष्ट्र भाषा थी ।

कुछ विद्वानों का तो यदा तक कहना ह कि, वैदिक भाषा से भी इस भाषा का उत्पत्तिकाल बहुत पुराना है । क्यों कि वैदिक और प्राकृत भाषा में कितनी ही जगह बहुत साम्य दिखता हैं । जैसे अन्त्य व्यञ्जन का लोप हो जाना, सयुक्ताक्षर के पूर्व के अक्षर का ह्रस्व होना सयुक्त 'य' और 'र' का लोप होना सयुक्त व्यञ्जनों के मध्य में स्वर का आगम हो जाना चतुर्थी क स्थान पर षष्ठी विभक्ति का होना द्विवचन में आकार हो जाना और 'ऋ' का 'उ' हो जाना इत्यादि । वर्तमान लौकिक सस्कृत पर भी प्राकृत ने प्रभाव डाला हैं । प्राकृत और अर्ध मागधी के मिलने ही शब्द सस्कृत में घुस पड़े हैं । कुछ भाषा शास्त्रियों का यह मत है कि जब स पहले व्याकरणादि से अनिरुद्ध प्राकृत भाषा थी, अनन्तर पाणिनि आदि के व्याकरणादि ग्रन्थों से निगृहीत होकर, जब यह सस्कार युक्त और नियत हुई तब उसमें से सस्कृत भाषा का उदय हुआ । राजा भोज, भवि हाल, चाणपतिराज, जय चल्भ, राजशेखर, महेश्वरखरि और वज्रालङ्ग प्रभृति प्रमुख पुरुषों और ली कवियों ने सरस्वती वठाभरण, गाथा सप्तशती गठद्वयो कर्पूरमञ्जरी, बालरामायण और

पञ्चमी-भाहात्म्य आदि ग्रन्थों में प्राकृत की मुक्त कंठ से प्रशंसा की है ।

प्राचीन ग्रन्थों का अध्ययन करने के लिये और हमारे प्राचीन इतिहास तथा सभ्यता का पता लगाने के लिए संस्कृत की ही तरह प्राकृत, मागधी अर्ध मागधी, पाली और अपभ्रंश आदि भाषाओं का ज्ञान प्राप्त करना नितान्त आवश्यक है । हिन्दी, बंगला, गुजराती, मराठी और मारवाड़ी प्रभृति प्राचीन भाषाओं की मूल स्वरूप और उनका विकास जानने के लिए तो प्राकृत और अर्ध मागधी आदि भाषाओं का जानना बहुत जरूरी है, क्योंकि, इन आर्य (वर्तमान) भाषाओं का प्रादुर्भाव इन्हीं प्राकृत आदि भाषाओं से ही हुआ है । हमारी देशी भाषाओं के सैकड़ों शब्द प्राकृत और मागधी से मिलते हैं । हिन्दी तो प्राकृत की खास कृणी है । इसके धातु प्रत्यय, व्याकरण के नियम और हजारों शब्द प्राकृत से पकड़म मिल जाते हैं ।

भाषा शास्त्र के अध्ययन को गम्भीर बनाने के लिये बंगीय और भारतीय विद्वानों ने प्राकृत और अर्धमागधी के क्षेत्र में अधिक काम किया है । इन दिनों प्राकृत और पाली आदि भाषाओं से अब समाज विशेष का भी द्वेष नहीं रहा है । लोगों की रुचि भी शनैः शनैः इस ओर बढ़ती जा रही है । भारतीय यूनिवर्सिटियों का भी ध्यान अर्ध-मागधी की ओर गया है । भाषा विज्ञान के अध्ययन के लिए

यूनिवर्सिटियों ने इसे एक स्वतन्त्र स्थान दे रखा है। यहाँ यूनिवर्सिटी इन दिशा में अधिक आकृष्ट हुई है। इस यूनिवर्सिटी में प्रतिवर्ष ३०० से अधिक छात्र इन भाषा में परीक्षा देने बैठते हैं। फलस्वरूप गुजरात और दक्षिण में इस भाषा के बहुतेरे पण्डित हैं।

इसके प्राथमिक विद्यार्थी का यह समझ लेना चाहिये कि प्राकृत और अर्द्धमागधी के व्याकरण के नियम बहुत कुछ एकसे हैं। इसलिये एक दूसरे के साधन एक दूसरी भाषाके अध्ययन में काम आ सकते हैं। व्याकरण ग्रन्थ में आचार्य हेमचन्द्र का प्राकृत-व्याकरण सुन्दर सर्वापयोगी और व्यापक माना जाता है। यह सूत्रम्बद्ध संहृत भाषा में है। इसके अध्ययन से प्राकृत, शौरमनी, मागधी, पैशाची मूलिका पैशाची और अपभ्रंश का बहुत सुन्दर ज्ञान हो जाता है। इन्हीं हेमचन्द्रसूरि का कुमारपालचरित्र काव्य भी बनाया हुआ है, जो भट्टो काव्य का अनुसरण करता है। इसके अतिरिक्त प्राकृत प्रकाश प्राकृतसर्वस्व, सशिक्ष मार, प्राकृत-व्याकरण पद्मभाषाचन्द्रिका, प्राकृत लक्षण और प्राकृतानुशासन प्रभृति प्राचीन व्याकरण ग्रन्थ भी उपलब्ध हैं। नवीन व्याकरण ग्रन्थों में डा० पिशाल का प्राकृत ग्रामर डा० बनारसीदास जी का अर्द्ध-मागधी रीडर, श्रीयुत रत्नचन्द्र जी का जैन सिद्धांत कौमुदी अर्द्धमागधी-शब्द धातु रूपमाला प्राकृत पाठमाला प० बेचरदासका प्राकृत व्याकरण, प्राकृत मार्गापिदेशिका और प्राकृतरूपमाला तथा प्रो० बुलनर की प्राकृत प्रवेशिका आदि ग्रन्थ उपयुक्त हैं।

प्राचीन कोष-साहित्य में केवल धनपाल कवि की पादअलच्छीनाममाला और हेमचन्द्र की देशीनाममाला ही मिलती हैं। नवीन कोषों में सर्वोपयोगी और सुन्दर कोष न्याय व्याकरण तीर्थ प्रो० हरगोविन्ददास जी का पादअ-सह-महर्णवो है। इसमें प्राचीन और अर्धमागधी तथा प्राकृत आदि के ७५००० शब्द प्रमाणों के साथ संगृहीत हुए हैं। इसके अतिरिक्त अभिधानराजेन्द्र और जैनागम शब्दमग्न भी उल्लेखनीय हैं।

काव्यों में कुमारपाल चरित, पउम चरियं, महावीर चरियं गउवडहो, सुपासनोह चरिय, गाथा मत्तसती, नाटक में मृच्छकटिक, कर्पूरमञ्जरी (गद्यमें) इसके सिवाय वसुदेव हिन्दी काव्य और कल्पमूय आदि ग्रन्थ भी उल्लेखनीय हैं।

छन्दोग्रन्थमें गाथालक्षण, प्राकृत-पिंगल-सूत्राणि, नन्दी-गण्ड्य, सअभ्रछन्द वृत्तदर्शन, वृत्तमुक्तावली आदि ग्रन्थ दर्शनीय हैं।

अति प्राचीन प्राकृत, आर्य प्राकृत और मागधी आदि भाषाओं के ज्ञान के लिए सब से पुराना और महत्त्व का साहित्य आचारार्द्र प्रभृति जैन आगम है। इस भाषा में पादय प्राप्त करने के लिए जैनागम का अध्ययन नितान्त आवश्यक है।

इसमें शक नहीं कि, अर्द्ध भागधी बहुत ही महत्वपूर्ण भाषा है। इसके थोड़े शब्दोंमें ही बहुत भाव आ सकते हैं। इसीलिए महामुनि भग्न ने कतिपय नाटकीय पात्रों को इसी भाषा में बोलने का आदेश दिया है। सुकुमार स्थलों में और ग्रासकर स्त्री पात्रों के मुहसे जब यह भाषा बोली जाती है, तब इसका मीष्टत्व, माधुर्य और लालित्य बरबस मन को मोह लेता है।

इस भाषा में २५०० वर्ष का पुराना तत्त्वज्ञान, धर्म और समाज विषयक इतिहास तथा अनेक ज्ञातव्य बातें मौजूद हैं। यदि इस भाषा के अध्ययन में लोग अधिकाधिक रुचि धारण करेंगे, तो निश्चय ही हमारी राष्ट्र भाषा हिन्दी के ऊपर भी नया प्रकाश डाला जा सकेगा।

—: ३५:—

छपा हुआ अनूठा जैन साहित्य*

साहित्य बढ वस्तु है जो एक बहुत बडे परिवर्तन को कर लेने में समर्थ है । ऐसे साहित्य से ही पूर्वकालीन भारत हरएक विषय में आगे बढ कर अन्य देशों का पोषाक और सिरताज हुआ था । इस प्रकार के साहित्य से ही राम, कृष्ण, बुद्ध, कालिदास सिद्धसेन दिवाकर, समन्तभद्राचार्य, विष्णुभोग, कुमारपाल, वस्तुपाल, तेजःपालादि हर कलामें बीग धीर और विद्वान् बने थे ! आज अमरिका भी पौद्गलिक विज्ञान समृद्धि में आगे बढा है । इस का कारण भी उस देश में वैस साहित्य का प्रचार ही है । साहित्य शब्द से यहां यावद्विद्या कलाविज्ञान विषयक ग्रन्थों का अर्थ म लेता हूं । जैन धर्म में त्याग की-धेराग्य की प्रधानता होने से कई राजा महाराजा, कवि, विद्वान्, सेठ लोग भी विरक्त होकर मुनिवृत्ति को स्वीकार कर संसार को सभी उपाधियों से दूर हुए और शान्त चित्त से गहरे विचार पूर्वक आत्मशोधन व शुद्ध साहित्य का मनन और निर्माण करना उनका मुख्य व्यवसाय हुआ ! यही कारण है कि ऐसे पहुँचे हुए महात्मा और विद्वानों के हाथ से ही प्रायः जेनों के मुख्य दोनों सम्प्रदायों में हर एक विषय का प्रत्येक प्रचलित भाषा में अनूठा साहित्य

घना है, परन्तु यह अमूल्य साहित्य जैनों की आलस्यवृत्ति, बेपरवाही और इतर धर्मियों के द्वेष के कारण अधिकांश नष्ट हो गया, कुछ सड़ गया और अवशिष्ट प्रकाश में नहीं आया ! यही वजह है कि यह साहित्य साहित्यशोधक यूरोप अमेरिका तथा भारत के विद्वानों के हाथ में काफी तादाद में नहीं पहुँचा । परिणामतः विद्वानों को इसके बारे में गलत फहमी का शिकार होना पड़ा । इसी कारण यूरोप के मुख्य विद्वान् डा० होपमीन्सन ने करीब तीस वर्ष पहले अपना अभिप्राय जाहिर किया कि "जैनों के पास विशिष्ट साहित्य ही नहीं है, इसलिए इनको संसार में जीने का अधिकार नहीं है ।" आर्य समाज के प्रवर्तक दयानन्द सरस्वती और उनके भक्तों ने कहा है कि "जैन लोग अपने साहित्य को इसलिए दूसरों को नहीं बताते हैं कि उनके धर्म में-साहित्य में पाल है, गोपड़े हैं ।" भाइयो ! जरा विचार करो, जैन धर्म और उसके साहित्य पर ऐसा झूठा कलङ्क कैसे लगा ? सच जानिये यह कलङ्क हमारे आलस्य और पाप से लगा है । परन्तु जमाना बदला और श्री विजयधर्मसूरी जी, श्री आनभाराम जी म०, रत्नलाल केशवलाल और श्रीमान् बानू गुगमन्दरलाल जी जज हाई कोर्ट, श्रीमान् विद्याचारिधि चम्पतगढ़ चार-पट्टला आदि के चित्त में जैनधर्म साहित्य प्रकाश करने की भावना ने स्थान लिया । इस शुभ भावना का शुभ फल यह हुआ कि अनेक विषय के अपूर्व ग्रन्थ भंडारों के गहरे अन्धेरे में से निकलकर प्रकाश में आये, एवं यूरोप और भारत के अजैन विद्वानों के हाथ में यह साहित्य पहुँचा । फिर

ज्योंही यह उत्तम साहित्य उनके हाथों में पहुँचा त्योंही जैनधर्म के और जैन साहित्य के विषय में उन लोगों के खराब और झूठे अभिप्राय बदलने लगे। वे लोग निन्दा के बदले जैन साहित्य और धर्म की मुक्तकण्ठ से प्रत्यक्ष और परोक्ष रूप में स्तुति करने लगे! किन्तु हतभाग्य से भारत में अब भी अधिकांश विद्वान् जैन धर्म और उसके साहित्य से ठीक ठीक परिचित नहीं हैं। इसी का परिणाम है कि कभी डा० ईश्वरी प्रसाद जी अपने इतिहास में जैन धर्म का अर्थार्थ वर्णन लिए देते हैं, तो दूसरे अवसर पर मि० मुंशी जसे विद्वान् जैनों पर झूठे लान्छन लगाते हैं। इससे स्पष्ट है कि जैन साहित्य का प्रकाश हो जाने पर भी उसका प्रचार काफी नहीं हो पाया है। तो भी जो कुछ प्रचार हुआ है उसका फल यह निकला है कि चम्पई कलकत्ता और बनारस तथा यूरोप की कई यूनिवर्सिटियों में जैन साहित्य को सम्माननीय स्थान मिला है। कहा जाता है कि डा० होपकीन्स के विचार फिराने में बहुत लोगों ने कोशिश की परन्तु उन्होंने किसी की बात नहीं मानी। श्री विजयधर्मसूरि महाराज और उनके शिष्य श्री इतिहासतत्त्व महोदधि श्री विजयेन्द्रसूरि म० ने भी यह प्रयत्न करना शुरू किया था कि वह जैन धर्म के विषय में अपना झूठा अभिप्राय बदल दें तो अच्छा हो, क्योंकि इसके खराब विचार से यूरोप के नये विद्वानों पर जैन साहित्य के विषय में बहुत खराब असर होता है। जैन समाज व साहित्यसेवी जानकर खुशी होंगे कि ता० १०-१२-२४ को उक्त डा० होपकीन्स ने आचार्य श्री विजयेन्द्रसूरि

महाराज के ऊपर पत्र लिखकर अपने पूर्व के गलत विचार दलकर अपनी भूल जाहिर की है, वे इस तरह लिखते हैं ।

'I found at once that the practical religion of the Jains was one worthy of all commendation and I have since regretted that I stigmatized the Jain religion as insisting on denying God worshipping man, and nourishing vermin as its chief tenets without giving the regard to the wonderful effect this religion has on the character and morality of the people. But as is often the case, a close acquaintance with a religion brings out its good side and creates a much more favourable opinion of it as a whole than can be obtained by a merely objective literary acquaintance. As to the literature, this is a matter apart from religion and I suppose that what I had in mind was the absence in Jain literature of any outstanding literary production which could be compared with Brahminism with the Githagovinda or the Bhagwatgita or in Buddhism with the Dhammapada or for as purely literary works the Jain stories and didactic material seem

more ethical and religious than literary ' *

भाइयो ! जैन साहित्य के घाड़े प्रचार से ही कितना अच्छा परिणाम आया है ? यह जग देखिये और फिर यह विचारिये कि यदि संगठित रीति से घड़े जोशोरगोश के साथ उसका प्रचार किया जाय तो कितना अधिक लाभ हो ? अतः जतना मैं जैन साहित्य के प्रकाश से ही वह अन्धकार दूर हो सकेगा, जिसके कारण आज भी भारत के स्कूल और कॉलेजों में जैन धर्म के विषय में मिथ्या बातें पढ़ाई जाती हैं । अतः इस विषय की प्रसिद्धि के लिए अब तक प्रकट हुए जैन साहित्य के मुख्य ग्रन्थों का परिचय कर देना उचित है ।

* मि० हॉपकिन्स यद्यपि इस पत्र के द्वारा जैन धर्म के विषय में अपनी गलत कहानी के लिए खेद प्रकाश करते हैं किन्तु जैन साहित्य को वह अब भी वैदिक या बौद्ध साहित्य की कोटि का नहीं मानते । वह उसे साहित्यक ही खयाल नहीं करते । उनकी यह धारणा गलत है । किसी विद्वान् को उनसे पत्र व्यवहार करके उनकी इस धारणा को भी ठीक करा देना चाहिये ।

—: ३६ :—

वनारस में निर्णीत भा० दि० जैन पाठ्यक्रम की समालोचना और मत*

पाठ्यक्रम के साथ जैन समाज का कैसा सम्बन्ध है और कैसा होना चाहिये, यह मैं पहले जनमित्र के ता० ४-८-३२ अंक ३८ में लिख चुका हूँ। यहाँ कुछ दिन पहले वनारस में समाज के विशिष्ट दिगम्बर विद्वानों ने सम्मिलित होकर नया पाठ्यक्रम निर्धारित किया है जिसकी नकल जैनमित्र न ता० १४-७-३० अंक ३५ में छपी है। उसको देखकर मुझे भी कुछ इस विषय में लिखने का प्रचार होता है। किसी महाशय के मन में यह सरोच क्या आश्चर्य न होना चाहिये कि 'ये श्वेताम्बर जैनमुनि दिगम्बर जैन सम्प्रदाय को अपनी सलाह क्यों देते हैं? इनको क्या गर्ज पड़ी है?' मैं तो अपने को मारी जैन समाज और धर्म का सेवक समझता हूँ। हर किसी को हित सलाह देना मनुष्य का कर्त्तव्य होना चाहिये, इसी लिए कोई माने या न माने, अपने को दूसरे के हित के लिए प्रवृत्ति करते रहना चाहिये।

* बी०, बीजना, वीर गी २४०८, अंक २३-२४।

१. इस लिए वा नम—'जैन समाज और पाठ्यक्रम का सम्बन्ध' है। जैनमित्र पृ ५०५।

मेरी सूचनाएं

१—पाठ्यक्रम में 'यालयोध' कक्षा में ही 'इंगलिश' की पुस्तकें नियत कर लेनी चाहिये । विशाल परीक्षा में कुछ इंगलिश की पुस्तकें वाचन के लिए ऐसी रखनी चाहिये जो जैन धर्म और जैन इतिहास से सम्बन्ध रखती हों और जैन चिन्तनों काग लिंगी गई हों ।

२—'यालयोध' कक्षा से 'विशाल' कक्षा के अन्तिम वर्ष तक राष्ट्र भाषा की शुद्धि के लिए प्रमश कोई न कोई हिन्दी ग्रन्थ प्रत्येक वर्ष में अवश्य रखना चाहिये, जो निष्पक्षपानी का लिखा हुआ हो ।

३—जैनदर्शनशास्त्र में दिगम्बर और श्वेतम्बरों में बहुत कुछ साम्य है । स्त्रीमुक्ति और केवलमुक्ति जैसे कुछ ही विषयों में थोड़ा थोड़ा मत भेद है । दिगम्बरों की तरह श्वेताम्बरों में भी दर्शन तर्कशास्त्र के रत्नाकरावतारिका स्याद्वादरत्नाकर, अनेकान्त जयपताका, सम्मतितर्क, गण्डन-पाद्य, न्यायालोक, शास्त्रवार्तासमुच्चय, प्रमाणमीमांसा जैसे बहुत प्रौढ़ ग्रन्थ हैं जिनका पढ़ने से स्याद्वाद की रक्षा करने की और दूसरे धात्री को परास्त करने की ताकत

१ प्रायः यह देना जाता है कि अपने विद्यालयों में इंगलिश का पाठ्यक्रम बहुत ही उपेक्षा व शिथिलता से पूरा कराया जाता है इसलिए इंगलिश के विषय में छात्र बहुत ही समझो रहते हैं, परन्तु यह होना ठीक नहीं है ।

आती है। इसलिए 'प्रवेशिका' कक्षा के तीसरे वर्ष से न्याय विभाग में श्वेताम्बरों के ग्रन्थ भी नियतरूप में अथवा विकल्परूप में अवश्य रखने चाहियें।

४—व्याकरण और साहित्य जैसे विषय में जहाँ हो सके जैनग्रन्थ ही पाठ्यक्रममें रखने चाहियें। उस विषय का योग्यग्रन्थ जेनों के दिगम्बर, श्वेताम्बर या स्थान-कवासी किसी फिरके के विद्वान् का हो, उसे रखना चाहिये। अगर उस विषय का कोई ग्रन्थ दिगम्बरों का उपलब्ध नहीं है तो अजैन ग्रन्थ की अपेक्षा से श्वेताम्बर या स्थान-कवासी जैन ग्रन्थ को पहिले स्थान देना चाहिये। उसी तरह श्वेताम्बर और स्थानकवासियों को भी अपने पाठ्य-क्रम में अजैनग्रन्थ की अपेक्षा दिगम्बर जैन के योग्य ग्रन्थ को पहिले पास करना चाहिये। जैसे लघु और सिद्धान्त कौमुदी व्याकरण के स्थान पर हैमशब्दानुशासन लघुवृत्ति और बृहद्वृत्ति योग्यतम होने से पढ़ाने चाहियें।

५—न्याय के पादक ग्रन्थों में नैयायिक वैशेषिक सांख्य वेदान्त मीमांसक बौद्ध और चार्वाक दर्शन का काम विशेष पड़ता है। अतः तन् तत् दर्शनों के मूल ग्रन्थ पढ़ने से छात्रों में हर एक दार्शनिक ग्रन्थ लगाने की व्युत्पत्ति और तात्पर्य आती है। अतः अन्य दर्शन के ग्रन्थ पढ़ने में भी उपेक्षा नहीं होनी चाहिये। जहाँ तक होसके पढ़ाने वाला जैनतत्त्व छेपी नहीं होना चाहिये।

६—जो ग्रन्थ उपलब्ध हों और मुद्रित हों उन्हीं को पाठ्यक्रम में रखने चाहिये। पाठ्यग्रन्थ नोट, टिप्पण प्रभृति-

यना, वागन्तरादि में तय्यार करके स्वल्प मूल्य में छात्रोंको देना चाहिये ।

७—'प्रवेशिका' कक्षा में लेकर 'शास्त्रीयकक्षा' के अर्ध ४ चौथे वर्ष तक छात्रों को संस्कृत में गण-पद्य लिखने और बोलने की परजीयात (नियमित) शिक्षा देनी चाहिये; नही तो विद्वान् होने पर भी छात्र अपने विषय में भूक लूले रह जाते हैं ।

८—व्याकरण के ऊपर उपेक्षा रखना भविष्य के लिए बहुत ही हानिकार है, अतः मध्यमाका पूर्ण अभ्यास तो कम से कम अच्छा होना चाहिये ।

९—प्राकृत व्याकरण के साथ या उसके बाद प्राकृत इत्याश्रयकाव्य (भट्टिशान्य जैमा) और कुछ जैन नाटक विशारद और शास्त्रीय कक्षा में रखने चाहिये, जिससे, प्राकृत और साहित्यज्ञान का विकास हो ।

समालोचना और ग्रन्थ परिवर्तन ।

जैन मित्र अंक ३५ आषाढसुदि ११ के अंक में पठनक्रम छपा है, उसी को लक्ष्य में रखकर जहाँ अन्य ग्रन्थ रखने की आवश्यकता मुझे प्रतीत होती है उस कक्षा वर्ष और ग्रन्थ का नाम मैं लिखता हूँ । अगर मैं पूर्व ग्रन्थको निकालने को न लिखू तो वह मान्य है ऐसा समझना ।

१ प्रवेशिका कक्षा

प्रवेशिका के प्रथम वर्ष में हिन्दी भाषा द्वारा छात्र को प्रमाण-प्रमेय का लक्षण और हेतुदृष्टान्तादि का साधारण ज्ञान करवाना चाहिये । दूसरे वर्ष में न्याय में तर्क सग्रह रखना चाहिये (मूलमात्र) । तीसरे वर्ष में परीक्षा मुख के साथ वाचनमात्र के लिए या विकल्प में श्रीप्रमाणनय-तत्त्वालोक मूलमात्र रखना अच्छा होगा, क्योंकि इन दोनों ग्रन्थों की पद्धति में बहुत कुछ समानता है । जो विषय परीक्षामुख में समझ में नहीं आता, वह विषय विस्तृत पद्धति का होने से प्रमाणनयतत्त्वालोक^१ में साफ होता है । जैसे उपलब्धि, अनुपलब्धि, वाद, हेत्वाभासादि ।

व्याकरण वर्ष १ में लघुकीमदी के बदले मिद्वान्त रत्निका^२ जैन व्याकरण पूर्वाङ्ग या हैमलघुप्रक्रिया ये दोनों जैनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प रूप में रखने चाहिये । अर्जुन से जैन व्याकरण पढ़ाना अच्छा है । व्याकरण वर्ष २ में लघु-

१—यह जैनन्याय का सुन्दर प्रक्रिया ग्रन्थ सूनवद आठ परिच्छेदों में विभक्त है । इसपर एक छोटी बालबोधनी संस्कृत टीका तर्फी बनी है । उस टीका सहित यह सुन्दरीखा श्री विजयधर्ममूर्ति जैन ग्रन्थमाला उज्जैन से प्रकाशित हुआ है ।

२—यह ग्रन्थ सुन्दर टीप्पणी प्रस्तावनादि युक्त श्रीधरोविजय जी जैन ग्रन्थमाला भावनगर से छपा है । यह बहुत ही छोटा व्याकरण सांस्कृतिक के समान है । व्याकरण का प्रत्येक विषय संक्षेप में समझ में है ।

कोमदी पूर्ण के बदले जेनेन्द्रप्रक्रिया के विकल्प में सिद्धान्त रनिका संपूर्ण या हैमलघुप्रक्रिया सम्पूर्ण रखनी चाहिए ।

साहित्य वर्ष ३ में छन्द कोमदी के स्थान पर 'वृत्त बोध' नाम का ग्रन्थ रखना अच्छा है । यह श्रुतबोध जैसा छोटा ग्रन्थ है । इसके कर्ता स्थानकवासी साधु हैं ।

२ "विशारदकक्षा"

व्याकरण वर्ष १ में सिद्धान्तकोमदी के बदले हैम-शब्दानुशासन लघुवृत्ति^१ के पांच अध्याय विकल्प रूप में रखे जाय तो अच्छा हो । दूसरे वर्ष में सम्पूर्ण लघुवृत्ति होनी चाहिए ।

विशारद वर्ष २ साहित्य में कीर्तिराज उपाध्याय-वृत्त नेमनाथ चरित्र (महाकाव्य) के आदि के ५ सर्ग विकल्प में रखे जायें । यह रघुवंश की पद्धति का उससे सुन्दर काव्य व्युत्पत्तिशायक है ।

तीसरे वर्ष व्याकरण में निर्धारित ग्रंथों के साथ न्यायसंग्रह सटीक रखना अच्छा है । परिभाषेन्दु शेषर पद्धति का यह ग्रन्थ पढ़ने से सारा व्याकरण खुल जाता

१—यह ग्रन्थ मैरुदल जी अगरवाद जी सटिया व यहा र्पा है ।

२—यह ग्रन्थ इसी बार मठ आपदर्नी कल्याणजी की पेडीन अहमदाबाद से प्रकाशित किया है ।

है। व्याकरण या साहित्य वर्ष २ में हैमलिङ्गानुशासन मूल मात्र कठस्थ करना अच्छा है। इससे संस्कृत के प्रत्येक शब्द के लिङ्ग का व्यापक ज्ञान हो जाता है।

साहित्य वर्ष ३ में वृत्तरत्नाकर के स्थान पर या विकल्प में छन्दोऽनुशासन अध्याय ४ तक मूल रचना और सत्य हरिश्चन्द्र^१ संस्कृत नाटक बढ़ाना अच्छा है। इसी साल में जैनकुमारसम्भव के भी तीन सर्ग हो जायें तो अच्छा है।

वर्ष ३ 'धर्म' में हैमप्राकृत व्याकरण संपूर्ण रखा है। इस आठवें अध्याय के चार पाद में प्राकृत शोर-मेन्यादि ५ भाषाओं का व्याकरण आज्ञाता है। इसके कुल सूत्र १११९ हैं। अतः मेरा कहना है कि इसका एक (प्रथम) पाद दूसरे वर्ष में रखा जाय तो तीसरे वर्ष में २७१ सूत्रों का बोझ छात्रों पर कम हो जायगा और ज्ञान भी परिपक्व होगा।

दूसरे वर्ष धर्म में मयार्थसिद्धि पढ़ने के बाद तुलना करने के लिये श्री उमास्वातिरुत तत्त्वार्थमाध्य और उसकी टीका देखी जाय तो तत्त्वार्थमूत्र के विषय में छात्रों का ज्ञान व्यापक हो जायगा।

आत्मपरीक्षा के माध्य न्याय वर्ष ३ में श्री सिद्धनेन

१—यह जैन नाटक बहुत ही सुन्दर हैं। निर्गवशागर ने इसको प्रकाशित किया है।

दिवाकर का न्यायावतार^१ (सटीक) रखा जाय तो अच्छा है । यह जैन न्याय का मौलिक छोटा ग्रन्थ है ।

३ शास्त्रीय कक्षा

न्याय वर्ष १ में अनेकान्तजयपनाका भी रखी जाय तो अनेकान्त के विषय में बहुत सी ज्ञातव्य बातों का पढ़ने वाले को ज्ञान हो सकता है । न्याय वर्ष २ में विशेषावश्यकभाष्य का ज्ञान प्रकरण (मूल) अथवा समन्तभद्राचार्य का युक्त्यनुशासनसटीक भी रखना आवश्यकीय मालूम होता है । गौतमसूत्र मूल^२ भी रखना चाहिये । वर्ष ३ में वेदान्तसार के बदले वेदान्त परिभाषा रखना विशेष लाभकारक है । इसी तीसरे वर्ष में सम्मतितक गाथा १ की टीका रखने से नर्वबुद्धि कर्कश होगी । वर्ष ४ न्याय में धर्मकीर्ति का न्याय बिन्दु (बौद्धदर्शन के लिए) रखना आवश्यक है और नयन्याय की पद्धति जानने के लिए श्री यशोविजय जी का खण्डनखाद्य या न्यायालोक रखा जाय तो नयन्याय का मजा भी मिल जाय, क्योंकि ये दोनों जैनग्रन्थ नयन्याय के हैं । वर्ष चार में पद्धदर्शन मग्नह रखा है । यह किसका बनाया हुआ है ? यह

१. बम्बई यूनिवर्सिटी ने इसको अपने पाठ्यक्रम में रखा है । जैन न्याय का यह प्राचीनतम ग्रन्थ है ।

२. नैयायिक दर्शन जानने के लिए 'गौतमसूत्र' पढ़ना जरूरी है । इस पर विश्वनाथ की वृत्ति बहुत सुन्दर है ।

खुलासा करना जरूरी है, क्योंकि ऐसे अनेक ग्रन्थ भिन्न-भिन्न कर्तृक हैं।

व्याकरण वर्ष १ से ४ तक जो ग्रन्थ रखे हैं वे ग्रन्थ अभी तक छपे नहीं हैं तो छात्रों को मुलभ्य नहीं हो सकते हैं। अतः जब तक यह नहीं छपे तब तक श्री हेमचन्द्र की मिद्धिहेमशब्दानुशासन बृहद्बुद्धि और व्याय पढ़ाये जायें। वर्ष ३ व्याकरण के साथ संस्कृत द्वयाश्रय-काव्य रखने से व्याकरण का ज्ञान खुलकर विकसित होगा। जिन अज्ञेय व्याकरण के लिये भट्टिकाव्य है वैसे जैनव्याकरण और गुजरात के इतिहास के लिये यह गहन ही बढ़िया काव्य है।

साहित्य वर्ष १ में गद्यचिन्ताणणि एक ही ग्रन्थ है, यह कम है। अतः इसके साथ हीरानौभाय अयशा किराताजुनीय के कुछ सर्ग रखने चाहिये और छन्दोनुशासन के दोष ४ अध्याय भी रखे जायें। वर्ष में २ नाट्यदर्पण (जैनाचार्यकृत) की मूलकारिका और नटविलाम नाटक भी रखने से साहित्यविषयक छात्र की व्यापक बुद्धि होगी। वर्ष ३ में निरुक्तमंजरी का कुछ भाग और मुद्राराक्षस (या हम्मौरमदमर्दन नाटक) बढ़ाना चाहिये।

वर्ष ३ में काव्यानुशासन रखा है, यह किस का बनाया हुआ है? यह निर्देश करना जरूरी है। क्योंकि काव्यानुशासन २ है एक तो छोटा साधारण है जो चाग्भट कविरचित है और दूसरा काव्यप्रकाश जैसा बड़ा

प्रौढ, हेमचन्द्रकृत है। वर्ष ४ में मैथिलीपरिणयनाटक, नैपथ के कुछ सर्ग या पार्श्वभ्युदय और मृच्छकटिक प्रकरण संपूर्ण बढ़ाना चाहिए।

महानुभावों ! बालकक्षा से लेकर शालिग्रय कक्षा तक के बनारस के दि० जैन पाठ्यक्रम को विचार कर भैने विद्यार्थियों के हित के लिए उन को सर्वतोमुखी उदार-व्यापक विद्वान् बनाने की ही भावनासे कुछ ग्रन्थ बढ़ाए हैं और कुछ परिवर्तित भी किये हैं। जो ग्रन्थ भैने लिखे हैं वे प्रायः सभी प्राप्य हैं और पूर्व पाठ्य ग्रन्थ के साथ रखने के लिए ही, न कि पूर्वग्रन्थों को निकाल कर, रखे हैं। मेरी इस पाठ्यक्रम प्रणाली और पहिले की सूचना-अनुसार छात्र को योग्य अध्यापक पढ़ावे, तो मुझे विश्वास है कि पढ़ने वाला छात्र न्याय व्याकरण काव्य नाटक अलङ्कार छन्द और धर्मशास्त्र में योग्य विद्वान् हो सकता और जैनधर्म की सेवा कर सकता है। दि० जैन विद्वान् मेरे इस पाठ्यक्रम पर संपूर्ण गंभीर विचार कर बनारस में किये हुए नवीन पाठ्यक्रम में योग्य सुधार करेंगे और अपनी गुणव्राहिता उदारता का परिचय देंगे; ऐसी आशा करता हुआ मैं यहीं पर लेख को खत्म करता हूँ।

—: ३७ :—

जैन समाज

और

पाठ्यक्रम का सम्बन्ध*

किसी भी देश और जाति की उन्नति या अधनति उसके पाठ्यक्रम की अपेक्षा रखती है। जैसा पाठ्यक्रम होगा वैसी ही प्रजा संस्कारित होगी। पूर्वकाल में इस विषय पर बहुत कुछ ध्यान दिया जाता था। वर्तमान में अमेरिका आदि स्वतंत्र देशों में भी इस विषय पर बड़े बड़े देश जाति के नेता गम्भीरता पूर्वक विचार करके अपने अपने देश जाति को उन्नत बनाने के लिए हरमाल नवीन पाठ्यक्रम नियत करते हैं। भारत का विचार आचार आदि बदल जावे, ब्रिटिश अधिकारियों के जब ऐसे विचार हुए थे, तब फरीब आज से १०० वर्ष पहिले इन्होंने अपने अनुकूल पाठ्यक्रम बनाकर गवर्नमेंट स्कूल और कालेज आदि संस्थाओं में अंग्रेजी भाषा द्वारा भारतीय प्रजाको पढ़ाना शुरू किया था। जिसका परिणाम ७५ वर्ष में ही यह हुआ है कि सारा भारतवर्ष अपने विचार और आचार को हलका लज्जास्पद समझ कर या छोड़कर विदेशी विचार और आचारों को अच्छा समझने लगा या स्वीकारने लगा।

जैन समाज का पाठ्यक्रम

जैन समाज अभी इतना भाग्यशाली कहाँ कि, उसका सम्पूर्णतया व्यावहारिक और आध्यात्मिक विषय में प्रगति घटाने वाला उसके लिए सर्वाङ्गसुन्दर पाठ्यक्रम बने और हर साल इसपर गम्भीर विचार पूर्वक आवश्यक कृतानुसार परिवर्तन हुआ करे ! तभी मुझे जान कर खुशी होती है कि दि० जैन समाजमें कुछ वर्षों से ऐसी भावना का प्रादुर्भाव हुआ है । कुछ समाज-धर्म हितैषी विद्वानों ने सुन्दर पाठ्यक्रम बनाने के लिए अपनी वाणी, लेखनी और शक्ति का उपयोग भी यथाशक्ति किया है और कर रहे हैं । दि० जैन समाज में संस्कृत पाठशालाओं की संख्या तो विशेष है और हर साल कलकत्ता और बनारस की परीक्षाओं में सैकड़ों छात्र न्यायतीर्थ, आचार्य, शास्त्री आदि हो जाते हैं । परन्तु मुझे लिखत हुए दुःख होता है कि उन टाइटिलधारी शास्त्रियों को व्यवहार का ज्ञान तो क्या अपने पेटे हुए शास्त्रों का ज्ञान भी सन्तोष कारक नहीं दिखता । जिस विषय के वे आचार्य, तीर्थ या शास्त्री हैं उसी विषय के मध्यमा का ग्रन्थ भी वे यथार्थ नहीं पढ़ा सकते हैं । मैं अपने अनुभव से कहना हूँ कि बनारस विश्वविद्यालय के शास्त्री (जिस परीक्षामें दि० न्याय के और स्याद्वादमजरी, गृह्यसूत्रावतारिका सम्मतितर्कादि श्रेताभ्यन्तर न्याय के ग्रन्थ हैं) और कलकत्ता यूनिवर्सिटी के तीर्थ गुरु दि० पण्डित जी एक

मस्थामे श्वेतांबर न्याय मध्यमा का स्याद्वादमंजरी ग्रन्थ पढा रहे थे । पढाते २ प्रथमकारिका की व्याख्यामें

“यथा निशीथचूर्णो भगवतां धीमदर्हतामष्टोत्तरसहस्र-
संख्यबाह्यलक्षणसख्याया उपलक्षणत्वेनाऽन्तरङ्गलक्षणानांसत्या-
हीनामानन्त्यमुक्तम् ।”

—स्याद्वादमंजरी पृ० ६ ।

यह पंक्ति आई । इसमें पंडित जी ने ‘निशीथचूर्णो’ का अर्थ किया कि—“निशीथ” नाम रात का है । उसमें बनाया हुआ “चूर्ण” “निशीथचूर्ण”, उसमें अर्थात् उस गात्रिचूर्ण से धोतीर्थकर भगवान् के १००८ बाह्य लक्षण जाने जाते हैं..... ।

विद्वान् पाठको ! आप देखिये कि यहाँ पर वस्तुतः “निशीथचूर्णि” नामका श्वेताम्बरो में कोई आप्त ग्रन्थ है । उस ग्रन्थ में तीर्थंकर भगवान् के बाह्य और अभ्यंतर गुणों का वर्णन किया है । परन्तु उपर्युक्त पंडितजी ने निशीथ-चूर्णों का अर्थ कैसा विचित्र बैठा दिया कि पढने वाले छात्र हंस पड़ें ।

इससे मेरा कइना पुष्ट होता है कि वर्तमान प्रणाली से अपने छात्रों में पठित विषय-ग्रन्थ को भी लगाने की योग्यता-व्युत्पत्ति नहीं आती है । दूसरी बात यह है कि दि० जैन संस्थाओं से न्यायतीर्थ सैकड़ों छात्र निकलते हैं, परन्तु उन छात्रों में बहुततया व्याकरण का आवश्यक्रीय

साधारण ज्ञान नहीं सा होने से रघुवश जैना काव्य भी पढ़ाने में उन छात्रों को पसना झूटता है या गप्पगोले मारने पड़ते हैं । एक अच्छे प्रतिष्ठित ब्राह्मण पंडित ने मुझे कहा था कि „अमुक.....दि० जैन पाठशाला के लड़के, जो कि न्यायतीर्थ में पास हो चुके हैं, वे हमारे प्रथमा घाले छात्र को भी नहीं पढ़ा सकते हैं ।” इन सब श्रुतांत से मेरे साथ, प्रत्येक जैन को समाज के न्यायतीर्थादिकों के विषय में दुःख हुए बिना नहीं रह सकता है । परीक्षोत्तीर्ण छात्रों की बेपरवाही या मूर्खता से प्रौढतम जैन साहित्य के ग्रन्थों पर और जैनाचार्यों पर कलंक लगता है । क्या हमारे श्लोकवार्तिक, राजवार्तिक, प्रमेय-कमलमार्तण्ड, अष्टसहस्री, स्याद्वादमंजरी, स्याद्वादरत्नाकर, रत्नाकरावतारिका और सम्मतितर्क ऐसे ग्रन्थ हैं कि जिससे छात्र विद्वान् नहीं होते हैं ? अपने जैनन्याय के ग्रन्थ तो ऐसे प्रौढ व्युत्पत्तिदायक हैं कि यदि पाठक व्युत्पन्न हो और छात्र परिश्रम और बुद्धियोग से यथायोग्य अभ्यास करे तो ब्राह्मण पंडितों के साथ भी स्पर्धा कर सकते हैं । परन्तु अपने संस्थासचालकों को इतनी कड़ा दरकार है कि समाजहितार्थ सच्चे विद्वान् बनायें ? उनको तो अपने येनकेन प्रकारेण थोड़े ही समय में और थोड़ी ही शक्ति से 'न्यायतीर्थ' बनाकर अखबारों में, रिपोटों में छापकर बतलाकर प्रमिद्ध होना है । और उन समाचारों से समाज से धन लेना है ।

विहार और नवद्वीप के विद्यापीठ तथा गुरुकुल उल्लेखनीय हैं। इनमें दस दस हजार तक विविध विद्याओं, कलाओं, आगमों का अध्ययन कर अद्वितीय विद्वान् होते थे। पन्द्रह सौ तक अध्यापक छात्रों को ज्ञान दान देते थे। इन विद्यापीठों से ही महावैयाकरण पाणिनि, रघुनाथशिरोंमणि, सार्वभौम वासुदेव, महान् राजनीतिज्ञ चाणक्य प्रसिद्ध-प्रसिद्ध विद्वान् निकले थे। इन विद्यापीठों में समस्त दर्शनों, कलाओं और उद्योगों की पूर्ण शिक्षा, स्वल्प समय में और थोड़े खर्च से ही, मिलती थी। श्रीयुत शांतिलाल त्रिवेदी का कहना है कि, "उस वक्त सबसे बड़े राजपुत्र से भी, विद्यापीठ के समग्र पाठ्य ग्रन्थ पढ़ाने और खान पान, वस्त्र आदि का खर्च सिर्फ एक हजार रुपया लिया जाता था। उस समय के राजा अपना अतीम धनव्यय कर इन विद्यापीठों की हर प्रकार की सहायता करते थे। एक राजा ने एकपीठ के निर्वाह के लिए सौ गाँव भेंट दिये, पेसा उल्लेख भी मिलता है।"

ये विद्यापीठ आजकल की प्रसिद्धतम आक्सफोर्ड और केम्ब्रिज यूनिवर्सिटियों से कम विषयों की शिक्षा नहीं देते थे। चरित्र-संगठन और आरोग्यविकास के जो ऊँचे संस्कार मिलते थे, उनका शतांश भी किसी वर्तमानिक संस्था में नहीं मिल सकते। सचमुच ही उस समय के भारतीय लोग बहुत भाग्यशाली थे। हमें उन लोगों के भाग्य पर ईर्ष्या होनी चाहिये।

पहले के राजा लोग प्रजा में शिक्षा प्रचार के लिए कितना खर्च करते थे और वर्तमान के राजा शिक्षा के लिए कितना खर्च करते हैं, इसका विचार पाठक स्वयम् कर ल। मेरा तो नम्र मन्तव्य है कि, वर्तमानिक राजा अपनी प्रजा को आदर्श और पूर्ण शिक्षित बनना ही नहीं चाहते हैं। इसके कई प्रमाण दिये जा सकते हैं। शास्त्रज्ञ कहते हैं कि करीब सवा सौ वर्षों के पूर्व केवल बंगाल में ही छोटे-बड़े अस्सी हजार विद्यालय थे ! विदेशी शासन के आने के बाद बंगाल में ही नहीं, सारे भारत में, उनकी सख्या दिन-दिन घटती ही गयी है। कई ग्रन्थों के आधार पर हम कह सकते हैं कि, पहले की अपेक्षा इस समय भारतमें शिक्षा की दशा और पद्धति बहुत नीचे गिर गयी है। वर्तमानिक शिक्षा का परिणाम या फल तो इतना सड़ा और गिरा हुआ नजर आता है कि, सुन कर आँखों में आँसू आ जाते हैं।

अभी जो शिक्षा दी जाती है, वह सबको विदित ही है। उसका फल भारत के लिए सर्वथा असन्तोष प्रद ही नहीं, बल्कि भयङ्कर भी है। वर्तमान काल में शिक्षा का ध्येय ही बदल गया है, यह सोचनीय बात है। पद्धति और प्रकार में देशकालानुसार परिवर्तन होना स्वाभाविक है, परन्तु मुख्य ध्येय में विपर्यय हो जाना तो बहुत ही हानिकारक है। इसके लिए केवल

संचालकों के प्रति

समाज हितैषी महानुभावो ! संचालको ! अगर आपको सच्ची समाजसेवा और धर्मसेवा करनी है, अगर आपको समाज के धन का सच्चा उपयोग करना है, अगर आपको अपने दिग्गज और प्रतिष्ठित पूर्व के विद्वान् आचार्यों की और ग्रन्थों की कीर्ति बढ़ानी है, तो आप छाटी उमर से ही छात्रों का परीक्षा का लोभ दिये बिना मूल स्थायी व्यापक ज्ञान दीजिये । शास्त्रज्ञान के साथ अनुभव और व्यवहार ज्ञान के तरफ भी उनको आकृष्ट कीजिये । ग्रन्थों के लगाने वाले और पूर्वाचार्यों की तरह नवीन युक्ति तर्क विशेषता वाले नवीन ग्रन्थ बनाने वाले अपने नवान् विद्वान् भी उत्पन्न हों वैसा तलस्पर्शी पांडित्य उनमें भरिये । दि०, श्रे०, स्थानकवासी सम्प्रदायका कदाग्रह उनके मस्तिष्क को नहीं बिगाड़े, वैसी आपसी उदारता की शिक्षा दो । श्वेतावरों के या स्थानकवासी वेदिकों के न्याय-व्याकरण और काव्य ग्रन्थ पढ़ाना पाप है, हानिकर है, ऐसी संकुचित शिक्षा देकर छात्रों को परदेशीय अपूर्ण पण्डित मत बनाओ । परन्तु ऐसा करने में आपको परिश्रम बहुत उठाना पड़ेगा । धन तथा समय का व्यय भी काफी करना पड़ेगा । परन्तु फलस्वरूप सच्चे आदर्श विद्वान् थोड़े भी होंगे तो आपका धनव्यय और समय व्यय सफल होगा । समाज का मुख गौरवोन्मल होगा । इससे आपको समाज का सच्चा आशीर्वाद मिलगा । और इस पुण्य में आपको भी इस भव और परभव में योग्य सुख मिलेगा ।

—: ३८ —

शिक्षा और परीक्षा*

आधिभौतिक और आध्यात्मिक उन्नति का मुख्य उपाय शिक्षा है, अतएव इसे यथार्थ रूप में अपनाने से ही मनुष्य सुखी और यशस्वी हो सकता है ।

शिक्षा का स्वरूप और उसकी पद्धति के निर्णय का प्रश्न बड़ा ही कठिन है । पर कठिन होते हुए भी, इस प्रश्न को हम छोड़ नहीं सकते या इसकी उपेक्षा करने से हम सुखी नहीं हो सकते ।

शिक्षा का इतना महत्त्व क्यों है ? हर एक देश, जाति और धर्म के लोग इसके प्रति सम्मान क्यों दिखाते हैं तथा परीक्षा लाभप्रद है या नहीं ? इन्हीं प्रश्नों के उत्तर में प्राचीन पद्धति का विचार करते रामचन्द्र जी के पुन लय और कुश की साधन शिक्षा ऋषियों से ही हुई थी ।

ढाई हजार वर्ष के मध्यकाल में ग्रीक, जैन और प्रदिक विद्वानों के प्रयत्नों से भारत के विभिन्न प्रदेशों में विराट् विद्यापीठ स्थापित किये थे । तक्षशिला, काशी, नालन्दा, विजयशिला, उदयपुरी, मिथिला, जगदल, महा

गजा ही दोषी नहीं है, प्रजा की दृष्टिता और भ्रष्ट-
वृत्ति भी कारण है ।

शिक्षा का प्रश्न उठा गहन है उद्देश्य महान् है, क्षेत्र विशाल है फल ऊँचा है । वर्तमान समय में शिक्षा की समस्या जटिल होती जा रही है । उड़े उड़े अनुभवी विद्वान् इसको सुलझाने का यत्न कर रहे हैं परन्तु कोई कामयाब नहीं होता । न गवर्नमेंट की यूनिवर्सिटियाँ सफल हुई हैं, न आर्य समाज के गुम्बज । प्रति वर्ष ५ लाख से अधिक द्रव्य व्यय करने वाले न जैनों के मण्डप विद्यालय सफल होते हैं और न प्रिडिक्शन के मिशनरी स्कूल । बंगाल के कुछ महात्मनाओं ने इस समस्या का सुलझाने के लिए विविध प्रकार के प्रयोग किये हैं और करते जा रहे हैं । इसमें उन्हें कुछ अंश में सफलता मिली भी हो, तो भी सारे भारतवर्ष के लिए वह नगण्य है । हमारी शिक्षा से जयतक भगवान् महात्मा, बुद्धदेव और रामचन्द्र जैसे धार्मिक नेता, सीता, सुभद्रा जैसी सतियाँ, लक्ष्मीबाई जैसी योराङ्गनायक, कालिदास, हेमचन्द्र जैसे कवि गोतम, कणाद, सिद्धसमन्दिताकर, मम्मत्तभट्ट, हरिभट्ट, देवसूरि, गणेशोपाध्याय और यशोवन्त उपाध्याय जैसे दाशनिर् भास, रामचन्द्र जैसे नाटककार अमर हेमचन्द्र जय शोषकार पिङ्गल मुनि जैसे छन्दकार प्रताप, शिवाजी, घस्तुपाल, तेजपाल जैसे वीरव्यास नहीं तबतक हम कैसे कह सकते हैं कि हमारी आधुनिक शिक्षा उचित है ?

देशी राजाओं की अपेक्षा ब्रिटिश शासन ने अपने ढंग के शिक्षा के साधन बहुत उपस्थित किये हैं। हाई-स्कूलों और कॉलेजों की तादाद काफी है। यूनिवर्सिटियाँ भी बढ़ती जा रही हैं। यह सब है परन्तु, न मालूम शिक्षितों की तादाद में क्योंकि तरक्की नहीं होती? यह प्रश्न विरुद्ध है। माध्यमिक और ऊँची शिक्षाओं की तो बात जाने दीजिये, प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करनेवालों की संख्या भी असन्तोष उत्पन्न करनेवाली है। बम्बई प्रान्त (जो कि, शिक्षा में अग्रगण्य माना जाता है) की परिस्थिति ही देखिये। सन् १९२१ ई० की सरकारी रिपोर्ट में जाना जाता है कि, बम्बई प्रान्त में पुरुषों में, प्रति हजार में, सिर्फ ८३ पढ़े लिखे हैं। स्त्रियों में, प्रति हजार में, सिर्फ २३ को लिखना आता है। इंगलिश-भाषा में, प्रति हजार में, बीस पुरुष और तीन स्त्रियाँ शिक्षित हैं। बम्बई प्रांत के छोटे-बड़े २६७३० गांवों में से सिर्फ १०००० हजार गांवों में ही सरकारी स्कूल हैं यानी १६७३० गांव सरकारी स्कूलों से शून्य हैं। कुल १२,४८८ छात्रों में माध्यमिक शिक्षा ९८९६६ को और ऊँची शिक्षा ८०८९ छात्रों को मिलती है।

पाठक इन संख्याओं पर म्ययम् विचार कर सकते हैं। जब बम्बई प्रान्त (जिसमें कि, महाराष्ट्र, गुजरात जैसे शिक्षित जन-पद सम्मिलित हैं) की ही शिक्षा के विषय में इतनी पराव दशा है, तब दूसरे प्रान्तों की तो बात ही क्या? मतलब यह कि, भारतवर्ष शिक्षा में बहुत

पिछड़ा हुआ है। दूसरे स्वतन्त्र देशों में अक्षर-ज्ञान में अनभिज्ञों की जितनी संख्या है उतनी संख्या भारत में अक्षर ज्ञानवालों की है। क्या यह बात राजा और प्रजा, साधु और गृहस्थ सबके लिये लज्जा की नहीं है? हमारे पास अब प्राचीन शिक्षा की पद्धति नहीं रही है और न ध्येय। दरिद्रता, आपसी अगढ़े, दुराचार, शारीरिक और मानसिक कमजोरियाँ, देश, धर्म और जाति के प्रति द्वेष प्रभृति वर्तमान शिक्षा के कुफल भी हमें मिले हैं।

शिक्षितों में जो शिक्षा के गुण आने चाहिये, वह वर्तमान समय में नहीं से आते हैं। दिन प्रतिदिन शिक्षित लोग स्वतन्त्र होने के बजाय अनेक प्रकार के बन्धनों से बद्ध होते जा रहे हैं। उनमें आध्यात्मिक और आधिभौतिक कमजोरियाँ बढ़ती जा रही हैं। ऊँची डिग्री प्राप्त करते करते, उनमें प्रायः चरित्रभ्रष्टता, स्वास्थ्यहीनता तथा धर्म, जाति और पूज्य प्रति अनादर बढ़ जाता है। प्रचुर धन व्यय भी होता है। यूनिवर्सिटियों से निकलने के पश्चात् उनको चारों ओर निराशा दीखती है। न उनके पास कोई स्वतन्त्र उद्योग होता है और न कोई वैसी शक्ति ही उन्हें मिलती है, जिससे वह अपना आवश्यक निर्वाह भी कर सकें। टाइटिलों के सर्टिफिकेटों को देखकर भले ही गुप्त होते हों; पर बहुतां का तो टाइटिलों के पीछे जितना करना पड़ा है, उतना धन वह मारी जिन्दगी में नहीं कमा सकते। इधर फैशन की आदत पड़ जाने से उनको अपना राष्ट्रमी सर्व जारी ही रखना पड़ता है। कई बार

तो इसका परिणाम चोरी, छल, कपट और घात करने तक का हो जाता है ! कितने ही शिक्षित तो बूट पर पालिश करके गुजारा करते हैं !

वर्तमान शिक्षा के प्रश्न पर हमें बहुत विचार करने की जरूरत है । क्या वर्तमान शिक्षा में दोष है, उसकी पद्धति में दोष है या उसके दाताओं में ? रात-दिन मेहनत कर शरीर को नष्ट करते हुए—आंख और मनकी शक्तियों को कुण्ठित करते हुए, और भारी धन-व्यय करते हुए भी छात्रों को शिक्षा का परिणाम दुःख, दरिद्रता, रोग और अशान्ति ही मिलता है ! इससे स्पष्ट है कि, वर्तमानिक शिक्षा की पद्धति हमारे भारतवर्षके लिए कोई लाभप्रद नहीं दीखती ।

परीक्षाएँ कई प्रकार की होती हैं- सत्य की, तपस्वी, बलकी, धैर्यकी, भक्तिकी, शीलकी, कलाकी ध्यानकी एवम् कवित्व वगैरह शक्तियों की । इनमें शिक्षाकी परीक्षा भी एक है । तत्तद् विषयों की योग्यता का माप निकालना परीक्षा का उद्देश्य है । पाठ्य ज्ञान की इच्छा का पता निकालने का साधन परीक्षा है । यह परीक्षा पहले कैसी थी ? अब कैसी है ? होनी कसी चाहिए ? यह सब बातें विचारणीय हैं ।

शिक्षा बहुत पुराने काल से है । उसका परीक्षा समय भी उतने ही काल से मानना चाहिए । माध्यमिक

शिक्षा पूरी करने के बाद जब नालन्दा और उदन्तपुरी के विद्यापीठों में छात्र प्रवेश करते थे, तब प्रवेश द्वारमें ही उनकी परीक्षा ली जाती थी। इस परीक्षा में उत्तीर्ण होने पर ही छात्र विद्यापीठों में प्रवेश कर सकते थे। पन्द्रहवीं सदी में मिथिला के विद्यापीठ में सबसे ऊँचा परीक्षा 'शलाका' परीक्षा थी। पाठ्य ग्रन्थों में सूई डाल कर परीक्षक, अपनी इच्छा के अनुसार, अनिर्णीत पत्रकमदर्भ और विषय की परीक्षा लेता था। 'हिन्दू विद्यापीठों' नामक गुजराती ग्रन्थ कर्त्ता का कहना है कि, "वासुदेव पण्डित ने पैंमें सो ग्रन्थों के उत्तर देने में पूरी सफलता प्राप्त की थी। इसीसे उन्हें सार्वभौम पद मिला था।" पहले की पेसी ही कड़ी परीक्षा थी। रघुनाथ शिरोमणिने भी नवद्वीप में विद्यापीठ स्थापित कर वहाँ भी मिथिला जैसी परीक्षा चलायी थी। आये हुए विद्वानों की राज-सभाओं में राजपण्डितों द्वारा परीक्षा ली जाती थी। राजा लोग उन्हें प्रसन्न होने पर धन वस्त्रादि के साथ उपाधि भी देते थे। ऐसे उदाहरण विन्म, भोज, मिर्जाराज और कुमायपाल के राज्य काल में बहुत मिलते हैं।

पहले के जमाने में पूरा अध्ययन कर विद्वान् बनना ही लक्ष्य था। परीक्षा तो केवल अपनी शक्ति का अन्दाज लगाने के लिए दी जाती थी। गुरु भी शिष्यों को ब्रह्म हृदयकर्म करने में अधिक ध्यान देते थे। वह परीक्षाको

प्रासङ्गिक लाभ समझते थे । यद्यपि परीक्षा में सौ में सौ मार्क पाने की योग्यता उनमें रहती थी । वर्तमान समयमें सौमें से ३० मार्क मिलने पर परीक्षा में छात्र उत्तीर्ण समझा जाता है यानी पहले से ही छात्र में प्रतिशत ७० भ्रूषता समझी जाती है ! इतना होने पर भा सौमें से करीब ४५ छात्र ही उत्तीर्ण हो सकते हैं ! इससे पाठक स्वयम् विचार कर सकते हैं कि, वर्तमान परीक्षाओं से छात्रों की कितनी योग्यता बढ़ती है । छात्रों को परीक्षा में पास होने की जितनी चिन्ता होती है, उतनी ठोस ज्ञान प्राप्त करने की नहीं । बहुत से छात्र तो पिछले वर्षों के अनेक प्रश्नपत्र पढ़कर और कुछ उपरि तैयारी कर परीक्षा में बैठ जाते; और, येत केन प्रकारेण सौमें से ३३ मार्क प्राप्त कर उत्तीर्ण होने पर अपने को महान् विद्वान् समझ बैठते ह ! कुछ परीक्षाकाल के नजदीक आने पर तीन या चार महीनोंमें महाभारत, रामायण या कल्पसूत्र के पारायण के समान इधर उधर से ग्रन्थों को पुरा कर परीक्षामें बैठ जाते हैं ! उन्हें अपने ग्रन्थों में किसी बात की भी शंका उत्पन्न नहीं होती ! समाधान की तो बात ही क्या ? मानों वे सर्वज्ञ हैं ! मेरा तो दृढ मन्तव्य है कि जो छात्र अपने पाठ्य ग्रन्थ में विलुल शंका या प्रश्न नहीं करता है, वह या तो ग्रन्थ को समझ ही नहीं सका या समझने की कोशिश ही नहीं की । उसे शंका होने का मौका कहाँ से मिले ? बड़े और गम्भीर ग्रंथ जो कि, छ छ महीनों में पूरे किए जा सकते हैं, एक या दो महीने में परीक्षा में पाम होने के लिए ही पूरे

कर लिए जाने हैं। परीक्षा में पास होने के बाद छात्र ग्रन्थों को पढ़ना तो क्या, उन्हें छुने तक को पाप समझते हैं ! वन पड़ा तो उन ग्रन्थों को दो चार आनों में बेचकर वे निश्चिन्त हो जाते हैं ! मतलब कि, वर्तमान समय में परीक्षा में उत्तीर्ण होने मात्र के लिए ही बहुधा शिक्षा प्राप्त की जाती है, विद्वान् और सदाचारी बनने के लिए नहीं। यही कारण है कि, हर साल हजारों की संख्या में प्रेजुपट और हिन्दी, मरुत के शास्त्री निकलने पर भी समाज में शिक्षा का परिणाम नहीं सा दीखता है ! छात्रों में कुछ अपवादों को छोड़ कर बहुत तो पढ़े हुए भी मूर्ख कहे जा सकते हैं।

वर्तमान काल में परीक्षा लेने की पद्धति भी अच्छी नहीं है। मारे र्प की मेहनत का फैमला तीन चार घंटों में ही कर दिया जाता है। प्रश्न-पत्र निकालने का और देखने का ढंग भी ऐसा है, जिससे कई बार अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्र को भी फेल होने का और अयोग्य छात्र का ऊँचे नम्बर के साथ पास होने का मौका मिल जाता है ! दोनों तरह से इनसाफ का गून ही होना है। परीक्षा और विविध प्रकार के टाइटिल दिन दूने रात चाँगुने बढ़ते जा रहे हैं। इसी पर अच्छे-अच्छे आदमी मुग्ध होकर अपनी शक्ति और लक्ष्मी का व्यय करते हैं। हाँ, अच्छे विद्वान् और मज्जन बेसी परीक्षाओं का विरोध भी करते हैं। अभी एक तार्जी बात है। उज्जैन के कुछ पण्डितों ने ग्यालियर स्टेट के प्रेजुपेशन मेम्यर साह्य के पास बेसी परीक्षाएँ

रोकने के लिये एक प्रार्थना-पत्र भेजा है, जो कि १७-७-२२ "जयाजी प्रताप" में छपा है। पदवियों का मोह सारे जगत में बढ़ता जा रहा है। क्या यूरोप, क्या अमेरिका और क्या भारत, सर्वत्र यह रोग प्रविष्ट हो चुका है। अमुक परीक्षा में उत्तीर्ण भूख और अयोग्य आदमी भी एक पुराने अनुभवी विद्वान् का तिरस्कार और साम्य कर बैठने की भी धृष्टता करता है ! केवल किसी एक भाषा या विषय के लिए आक्षेप रूप में नहीं कहता हूँ, यथार्थ आलोचना के रूप में ही कहता हूँ। जैसे कि, शिक्षा और परीक्षा की पद्धति है, अगर उसमें सुधार न हुआ, तो सर्वत्र पल्लव ग्राही पाण्डित्य के सिवा कुल नहीं दिखेगा। एक एक विषय के आदर्श विद्वान् और नररत्न भारत को नहीं मिल सकेगा।

पाठक मेरे इस कथन से यह समझने की भूल न करें कि, मैं परीक्षा का विरोधी हूँ। मैं तो समझा हूँ और कहता हूँ कि, परीक्षा हर एक बात की होनी चाहिये। परीक्षा के निमित्त जो तैयारी और मनोबल टिकता है उससे हमारे अन्दर गहरे सस्कार पड़ते हैं। बिना परीक्षा दिये दूसरे को तो क्या, अपने को भी सन्तोष नहीं होता कि, मुझमें योग्यता है। मैंने अच्छे से अच्छे बुद्धिशाली छात्रों से सुना है कि अगर परीक्षा का आकर्षण न होता, तो हम ठेठ भाषा तक का, पन्नाग्र चित्त से, अभ्यास नहीं कर सकते थे। मैं खुद परीक्षा का पक्षपाती हूँ।

मेरा तो इतना कहना है कि, हमारा ध्येय परीक्षा नहीं होना चाहिये, शिक्षा होना चाहिये। परीक्षा तो केवल साधन है। हमने पूर्ण शिक्षा प्राप्त की है; इसलिये परीक्षा देने में हमें कोई भी मय नहीं; बल्कि आत्म सन्तोष है। शिक्षा का फल कर्तव्य-ज्ञान और चारित्र्य संगठन है।*

पाठ्यक्रम के विषय में कुछ कहना अप्रासंगिक नहीं होगा। वर्तमान पाठ्यक्रम (Course) छात्र की शक्तियों को विकसित करने के लिए नहीं; बल्कि कुण्ठित करने के लिए है। विषयों और पुस्तकों की संख्या इतनी अधिक होती है कि, छात्र एक भी विषय का गहरा ज्ञान प्राप्त नहीं कर सकता। इन विषयों में ऐसे बहुत थोड़े रखे

* इन दिनों हिन्दुस्तान के अनेक भागों में, ऐसे पैदा करने के लिए, संस्कृत और हिन्दी की अनेक परीक्षाएँ लुप्त गयी हैं, जिनके द्वारा विद्या की बड़ी उपाधियाँ लेकर लोग अपने को बड़े समझने लगते हैं, और अधिक अध्ययन छोड़ बैठते हैं। इस प्रकार अपनी उन्नति से हाथ धो बैठते हैं। इस तरह की अजीबगढ़ की एक परीक्षा-समिति बहा सुनो हुई है, जिसमें किसी भी छोटी भेगी या विद्यापीठ इतिहास तथा साहित्याचार्य तक की उस पदवियाँ प्राप्त कर लेना है। अतः ऐसी अप्राप्त्योगिक परीक्षाओं में बैठने की सख्तारी पठशालाओं के छात्रों को मनाही की जानी चाहिये और इस प्रकार के डिग्री धारियों को विद्यार्थ में कोई जगह न दी जानी चाहिये।

जाते हैं, जो भारत की दरिद्रता, अज्ञानता और खराबियाँ मिटाने में काम आते हों। व्यर्थ ही उन पुस्तकों के पीछे छात्रों को सैकड़ों रुपये खर्च करने पड़ते हैं, जो पुस्तकें आनन्द किसी काम में नहीं आती हैं। पाठ्यक्रम बार-बार बदला जाता है। मेरा तो अनुभव है कि, कोर्स में जितने विषय और ग्रन्थ कम होते हैं, उतना ही ज्ञान अच्छा और ठोस होता है। एक विषय में अच्छी योग्यता प्राप्त करने वाले को दूसरे विषय सुलभ हो जाते हैं। कहावत भी है कि, 'एक ही साथे सब सधे सब साथे सब जाय।'

मेरे सारे लेख का तात्पर्य यह है कि, हमारी वर्तमानिक शिक्षा और परीक्षा की पद्धति बहुत सुधार चाहती है। शिक्षा और परीक्षा का उद्देश्य और स्वरूप निश्चित करना चाहिये। मेरा यह कहने का मतलब नहीं है कि, "पुरानी पद्धति सब अच्छी ही थी और वर्तमान पद्धति सब दूषित ही है।" इन दोनों पद्धतियों में जो बातें आदरणीय हों, उन्हें स्वीकार करना हमारा कर्तव्य है। हम बीमर्ची सदी में हैं; इसलिए वर्तमान समय के अनुकूल प्राची या प्रतीची पद्धतिकी उपेक्षा नहीं कर सकते। जीवन और पवित्रता आनी चाहिये, यही मेरा कहना है।

अन्तमें मैं चाहता हूँ कि, शिक्षा जैसे परम आवश्यक और महत्व के विषय पर प्रत्येक भ्रान्त, जाति और धर्म के लोग यथार्थ परामर्श कर अपने अपने क्षेत्रमें आदर्श पद्धति को प्रवर्तित करें।

—: ३९ :—

आचार्य हेमचन्द्रसूरि और उनका साहित्य

‘वसुधा रत्नों की खदान है’ इस उक्ति के अनुसार हम भूमण्डल पर कई नररत्न प्रकाशित हुये हैं और होते हैं। रत्नों की तरतमता से उनके प्रकाश और मूल्य में तरतमता होती है। उनी तरह कई महापुरुष ऐसे होते हैं जिनका प्रभाव, उपकार, यश या चमत्कार, उनके क्षेत्र-देश-प्रान्त-काल या जाति तक ही मर्यादित होता है। जब कि कुछ ऊर्ध्वरेता विशिष्टमहानुभाव ऐसे महापुरुष होते हैं जिनका प्रभाव-उपकार यश या चमत्कार दिक्काल-जात्यापनचञ्छिन याने सार्वत्रिक सदाकालीन और सार्वजनीन होता है। ऐसे पुरुष कोहिनूर के समान विश्व में विरल होते हैं। ऐसे विरल पुरुषों में कलिकाल सपेश आचार्य श्रीहेमचन्द्रसूरि भी हैं। जिनका जीवन अनेक महत्त्वपूर्ण घटनाओं से परिपूरित है। यह करीब आठ सौ वर्ष के पूर्व काल की बात है। याने विक्रम का चारहवीं और तेरहवीं सदी में इनका मत्ता काल है।

भारतीय साहित्य की अनेक दिशाएँ और विदिशाएँ उन हेमचन्द्र की शुभ ज्योत्स्ना से प्रकाशमान हुई हैं।

इनके जमाने की राजनैतिक, सामाजिक, आध्यात्मिक एवं नैतिक अनेक समस्याओं पर इनकी बुद्धि तथा आत्मज्योति का बड़ा असर है। एक और इनको पाणिनि, पिंगल, अमर, मम्मट, गोतम, पातञ्जलि और व्यास व्यात्मिक की तरह व्याकरण-छन्द-श्लोक-काव्य-न्याय-योग और इतिहास के गंभीर अनुशासक देखते हैं, तो दूसरी ओर सिद्धराज, जयसिंह, कुमारपाल आदि बड़े २ राजाओं के साथ सैकड़ों धार गंभीर राजनैतिक चर्चा सभाओं और उपदेश देते हुए देखते हैं। तीसरी तरफ धर्मसमाज की सुन्दर व्यवस्था के कार्य में संलग्न देखते हैं, तो चौथी तरफ इन्द्रिय और मन के विकारों को जीतकर आत्मा में योग की साधना करते हुए 'योगी' देखने हैं। इस अग्रस्था में हम इन महापुरुषों को किस विशेषण से पहचाने, यह हमारी समझ में अभी तक नहीं आता है। इसी कारण से इनके नाम से इनके युग को लोग 'हैमयुग' कहते हैं। प्राचीन और अर्वाचीन पौराण्य और पादव्यात्य, जैन और अजैन प्रमाण्ड पण्डित-गण ने इनको श्रद्धाञ्जलि अर्पित की है। मेरे विद्वान् मित्र 'श्रीशारदाग्रन्थ' के मेक्रेटरी महोदय के प्रेमपूर्ण आग्रह के वश होकर आज हम पाठकों के सामने अनेक विशिष्ट शक्तिओं के धारक इन हेमचन्द्राचार्य का थोड़ा इतिवृत्त लिखने का यत्न करेंगे।

बाल्यकाल

अनेक नरहर्षों की जगत् को भेंट देनेवाले गुजरात

‘चगदेव’ धरीश नौ वर्य का हुआ । ‘श्रीदेवचन्द्रसूरि’ नाम के आचार्य धन्वुकाग्राम पधारे । वे मोठ चैत्य के पास उपाध्वय में रहते थे । एक दिन ‘पाहिना’ वहाँ मन्दिर में दर्शन करने आई । ‘चगदेव’ आकर गुरु के आसन पर स्वयं बैठ गया । गुरु ने कहा कि ‘यह बालक हमारे पास रहकर अध्ययन करे तो बहुत बड़ा दिग्गज विद्वान् पथ प्रतापी होगा और ससार में महान् उपकार करेगा । कुल जाति की विश्व में कीर्ति फैलावेगा’^१ । धधुका के

१—इन देवचन्द्रसूरि के गुरुओं की पूर्व परंपरा इस प्रकार है:—दत्तसूरि-यशोभद्रसूरि प्रशुम्भसूरि गुणसेनसूरि “वचन्द्रसूरि । प्रभावक चरित्र ग प्रशुम्भसूरि को देवचन्द्रसूरि के गुरु लिखे हैं, परन्तु वस्तुतः दादा गुरु होने चाहिए । इनका कौटिल्य गण और चन्द्र या पूर्णतः शास्त्राधी । देवचन्द्रसूरि भी अच्छे विद्वान् थे । इन्होंने टाणाजसून पर वृत्ति और शातिनाथ चरित्र दि ग्रन्थ बनाये हैं । कुमारपाल प्रतिबोध में श्रीदत्तसूरि से लेकर हेमचन्द्रसूरि तक का बहुत अच्छा परिचय दिया है । महावीरचरित्र की प्रशस्ति में भी हेमचन्द्र ने प्रशुम्भसूरि को गुणसेन के शिष्य बतलाए हैं ।

२—गच्छिण वय अवगाहिऊण नीतेमवत्थरमत्थ ।

तित्थकरोब्बएसो णसु उपवारओ होही ॥

कुमारपाल प्रतिबोध

“अय यदि क्षणियकुले जातस्तदा सार्वभौमचरित्रनी,

यदि वणिगविप्रकुले जातस्तदा महामात्य, चेददर्शन-नैनमाधुत्वं

प्रतिपद्यते तदा युगप्रधान इव कश्चित्पि कृतयुगमवनारयति ।

प्रबन्ध विन्तामणि, जिनवि० मयादिन पृ० ८३

जन नेताओं के बीच गुरु को धर्म प्रचार के लिये अपने उत्तम प्यारे पुत्र का दान माना ने दिया। गुरु वहाँ से विहार कर कर्णावती गए।^१ कर्णावती से स्तम्भनतीर्थ (स्वमात Canby) जाकर वहाँ पर चंगदेव को विक्रम सं. ११५४ माघ शुक्ल १४ शनिवार के दिन सिद्धि योग में जैनसाधु की दीक्षा दी। दीक्षा संस्कार के समय 'चंगदेव' का नाम 'सोमचन्द्र' रक्खा गया। यही सोमचन्द्र चारह वर्ष के पश्चात् 'हेमचन्द्राचार्य' के नाम से पहचाना जायगा।

सोमचन्द्र (हेमचन्द्र) में कुशाग्रबुद्धि, प्रचलप्रताप और उच्च गुण तो सत्ता में थे ही। उसमें प्रकाण्ड विद्वान् और तपस्वी गुरु का सान्निध्य मिला। इस संयोग से इनका चारित्र्य और विद्याध्ययन व्यवस्थित और उत्तम प्रकार का हुआ। थोड़े ही वर्षों में सोमचन्द्र व्याकरण, छन्द, काव्य, कौश, अलंकार, दर्शन, ज्योतिष, योग एवं तत्र मत्र शास्त्रों के रहस्य को समझने वाले पारंगत हो गये। ब्रह्मचर्य

१—यह 'कर्णावती' कर्णाराजा ने विक्रम की बारहवीं शताब्दी में बनाई थी। वर्तमान में जहाँ अहमदाबाद है उसके पास यह नगी होने का अनुमान ए० क० फार्बस साहब का है। 'गुजरातनु पाटनगर' के लेखक धीरानमणिराय का मत है कि, आशापल्ली और कर्णावती एक ही गाँव के नाम हैं, और यह नगर जहाँ अहमदाबाद है वहीं पर पड़ेगा। कर्णावती के विषय में विलहून कवि ने 'कर्णमुन्दरी' नाटिका लिखी है।

देश में 'धयुका' नामक शहर में कई शताब्दियों से 'मोटजाति' का प्राचल्य है। इस जाति में 'चाचींग' नाम का एक व्यापारी था। उसकी धर्मपत्नी का नाम था 'पाहिनी'। वह सुशीला एवं जैनधर्म पर अनन्य श्रद्धालु थी^१।

१—यह गांव इस समय काठियावाड़ का है। और अहमदाबाद शहर से दक्षिण पश्चिम दिशा में ६० मील के फासले पर स्थित है। वहां अभी भी मोट जाति के वैद्यों के सैकड़ों घर मौजूद हैं। वह ब्रिटिश तालुका का गांव है। प्रबन्ध विन्तामनि में इस प्रदेश का नाम 'अर्थग्राम' लिखा है। इस समय इस प्रदेश का नाम 'भाळ' है कि, जो काठियावाड़ का एक भाग है। इस धयुका के विषय में देखो सर. डब्ल्यु डब्ल्यु हंटर का इम्पीरियल गैज़ेटीयर और बाम्ने गैज़ेटीयर पुस्तक २ पृ० ३३४।

२—इस जाति की उत्पत्ति 'मोटेश' गांव से हुई। 'मोटेश' अगहिल्लपुरा पाटन से दक्षिण दिशा में पहले बड़ा समृद्ध शहर था। वहां से अपनी निकले हुए ब्राह्मण आदि भी अपने को मोट ब्राह्मण आदि बताते हैं। देखो पार्ष्ण साहब की रास-माला।

३—पूर्वकाल में इस जाति का बहुत बड़ा भाग जैनधर्म को पालता था और इस जाति के कई एक लोग प्रसिद्ध जैन साधु साध्वी हुए हैं। मैकडॉगलागो ने जैन मन्दिर व मूर्तिओं का निर्माण का वादा है, ऐसा शिलालिखों से प्रतीत होता है। देखो श्रीयुग पूर्ववत् जो नाहर सन्यादिन जैनलेखनप्रह, खण्ड दूसरे में लेखांक १११८-१११३-१६१०-१६२४-१८००, और जिनविजय जी सन्यादिन

इस देवी की कुक्षि से एक पुत्र रत्न का जन्म हुआ । वह समय विक्रम संवत् ११४१ कार्तिक की शुक्ला पूर्णिमा की रात्रि का था । बालक के अनुपम लावण्य और श्रेष्ठ लक्षणों से इसका नाम 'चगदेव' रखा गया । यही 'चगदेव' अपने हेमचन्द्राचार्य हैं ।

'होनहार विरवान के होत चीकने पात' के अनुसार चगदेव के सामुद्रिक लक्षण लावण्य और गुण उत्तम प्रकार के थे । माता पिता के योग्य लालन पालन से

प्राचीनजैनलेखसमूह द्वितीय भाग में लेखाक ४१०-४८३-आदि । की११ एकादशवीं शताब्दी से यह जाति मोहरा से पैल कर गुजरात, मारवाड, मेवाड और मालवादि देशों में गई है । मोहपराजयनाटक के कर्ता अजयपाल राजा के मन्त्री 'यशपाल' भी इसी मोह जातिक थे । वर्तमान में महात्मा गांधीजी भी मोह हैं । अठारहवीं शताब्दी से इस जाति के लोग व्यवहारिक तकलीफों से जैनधर्म में से निकल कर अन्य धर्मों में जाने लगे हैं । कुछ लोग दिगम्बर जैनों भी हुए हैं । देखो 'जैनधातुप्रतिमालेखसमूह' प्रथम भाग की श्री बुद्धिसागर सूरिजी कृत प्रस्तावना ।

१—प्रभावक चरित्र में 'चाचिग' का नाम 'चाच' और कुमारपाल प्रतिबोध में 'चच्च' लिखा है । माता का नाम कुमारपाल प्रतिबोधमें 'चाहिणी' लिखा है ।

(चारित्र) के प्रभाव और विद्या के तेज से इनका प्रभाव चन्द्र की भाँति चारों ओर फल गया। धर्म देश लोकमेवा की अनेक महत्त्वाकांक्षाओं का इनमें जन्म हुआ। और भी विद्वत्ता का बढ़ाने की आकांक्षा से सोमचन्द्र ने कश्मीर, गौडदेश आदि में जाने का निश्चय किया। उनके निश्चय बल से सरस्वती देवी ने ही इन्हें गुजरात में स्थापित होकर इच्छित वरदान दे दिया।

मन्त्र सिद्धि

सोमचन्द्र ने 'सिद्धचक्र' के अर्ह' आदि कई प्रकार के मन्त्रों की भी सिद्धि प्राप्त कर ली। उस जमाने में मन्त्र विद्या का आम्नाय बराबर विधिपूर्वक था और लोगों की श्रद्धा भी चलवती थी।

आचार्यपद

इनका प्रभाव यशः खूब बढ़ गया। मारवाड़, गुजरात, काठियावाड़, गौड आदि देशों में भ्रमण करके उपदेश द्वारा इन्होंने जगत् को नीति-धर्म का मार्ग बताया। चारों ओर से इनके गुरु को लोग कहने लगे कि सोमचन्द्र बड़े ही प्रतापी, सर्वतन्त्रस्यतन्त्र, दिग्गजविद्वान् और योग्य हैं, अतः इनको 'आचार्यपद' से भूषित करना चाहिये। गुरु ने निजच्छा और प्रेरणा से प्रेरित होकर पाटण में आकर बड़े ठाठ से उत्सव पूर्वक सोमचन्द्र को आचार्यपद अर्पण किया। उस समय गुरु और पाटण की प्रजा के हृदय आनन्द से उछलते थे।

यह प्रसंग प्रभावक चरित्र के मत से वि. स. ११६६ वैशाख शुक्ल तृतीया को बना था। आचार्य होने के बाद सोमचंद्र का नाम बदल कर हेमचंद्र रक्खा गया, अतः इसी नाम से प्रसिद्धि हुई है।

उस प्रसंग पर हेमचन्द्राचार्य की माता 'पाहिणी' जैन दीक्षा लेकर साध्वी हुई। और उसको प्रवर्तिनी (सब साध्वीओं में मुख्या) बना ली। जैनधर्म में त्याग की प्रवृत्ति है। पुरुष की तरह स्त्रियाँ भी वैराग्य होने पर समय संन्यास लेकर परमपद को पा सकती हैं। ऐसा शुरू से अब तक जैन निदान्त रहा है।

आचार्य की प्रवृत्ति

आचार्य होना समाज और धर्म का नेता-रक्षक होना है। उस पर जवाबदारी बहुत बढ़ जाती है। औरों से नेता का कर्तव्यमार्ग बड़ा ही विकट होता है। इस बात को हेमचन्द्र पूरी तौर से समझते थे। इन्होंने देश, साहित्य और धर्मकी सेवा करने का निश्चय किया। यह कार्य शक्तिसम्पन्न राजा के सहयोग से शीघ्र सम्पन्न हो सकता है। योग्य नरपति और मुनिपति का संयोग हो जाय तो जगत् को कई लाभ हो सकते हैं। यह समझ कर हेमचन्द्राचार्य ने तत्कालीन गुजरात के राजा सिद्धराज जयसिंह को पसन्द किया।

सिद्धराज और पाटण

सिद्धराज चौलुक्यवंशीय गुजरात का उस समय सम्राट्

था । वह कण्विव का पुत्र था । उसने वि० सं० ११५० से ११९९ तक राज्य किया । वह विद्वान्, विद्याका उत्तेजक एवं प्रतापी था । उसकी राजधानी पाटण-उत्तर गुजरात के अणिदिल्लपुर पाटण में थी ।

मध्यकाल में पाटण सोलह कलाओं से विकसित हो चुका था । वहाँ नामी विद्वान् कवि और व्यापारी रहते थे । वहाँ सैकड़ों धनकुवेर रहते थे । पूर्व और पश्चिम की तमाम चीजें वहाँ लब्ध होती थी ।^२

संभात पर हेमचन्द्राचार्य का बड़ा ही प्रेम और प्रभाव था । अभी तक इन के जीवन का बहुत समय संभात में व्यतीत हुआ था और दोहा भी वहीं हुई थी । अतः वे इसको जन्मभूमि के तुल्य मानते थे । संभात की प्रजा भी हेमचन्द्राचार्य के गुणों और विद्वत्ताशक्ति पर मुग्ध थी । उपदेश और आत्मज्योति से हेमचन्द्र ने संभात को प्रकाश-चैतन्य युक्त बना लिया था । अपनी भावना को फलवती करने के लिए हेमचन्द्राचार्य ने संभात से पाटण के प्रति विहार (पैदल प्रयाण) किया । वियुक्त होती हुई संभात की प्रजा ने प्रेमाश्रु बहाए ।

कुछ ही दिनों में हेमचन्द्राचार्य पाटण में प्रवेश करते हुए दिखाई दिए । पाटण में जैनों की वस्ती बहुत थी और राज्यसत्ता, व्यापार, विद्या, कला आदि में जैनों की ही बोलबाला थी ।

सिद्धराज जयसिंह की मुलाकात

पाटण में आचार्य हेमचन्द्र के प्रभावशाली व्याख्यान होने लगे । व्याख्यानों में अनेक महत्वपूर्ण विषय के प्रश्नों का गंभीर प्रतिपादन होता था । कुछ ही दिनों में पाटण के अच्छे २ विद्वान्, विचारक एवं अधिकारी भी व्याख्यान श्रवण करने आने लगे । सारे पाटण में हेमचन्द्राचार्य के व्याख्यानशक्ति की चर्चा-तारीफ होने लगी । फैलते २ यह ज्योत्स्ना की तरह राजमहल में सिद्धराज के कर्णों तक पहुँच गई ।

सिद्धराज, ऐसे विद्वान् आचार्य को मिलना चाहता था । वह प्रसंग ढूँढता था । एक दिन राजा हाथी पर बैठकर कहीं जा रहा था । रास्ते में उसने आचार्य हेमचन्द्र को जाते देखा^१ । राजा ने हाथी छड़ा रक्खा । आचार्य को नमस्कार किया । उस समय आशुकि हिम-

१ हेमचन्द्र और सिद्धराज की पहली मुलाकात किस तरह कहां और कब-हुई, इस विषय में जुदे २ मत हैं । हमने यहां प्रभावकचरित्र का मत लिखा है, जिसको कि बहुत विद्वान् ठीक मानते हैं ।

चन्द्र जी ने एक श्लोक सुनाया, यह यह है:—

कारय प्रसरं सिद्ध ! हस्तिराजमशङ्कितम् ।

व्रस्पन्तु दिग्गजाः किं तैर्भूस्त्ययैवोद्धता यतः ॥

प्र० चरित्र ६७

अर्थात्—हे सिद्धराज ! तू अपने हाथों को निःशङ्क होकर बला, गृध्री को धारण करनेवाले दिग्गहस्ति व्रस्त हों, क्योंकि अब तो इन दिग्गजों की जरूरत नहीं है। तुमने ही भूमि को धारण कर लिया है।

सिद्धराज पर प्रभाव

राजा, हेमचन्द्र की कवित्वशक्ति और चातुरी को देखकर उनपर मुग्ध हुआ। उसने पाठन में आने की बधाई दी और अपने दरबार में आने का आचार्य को निमन्त्रण दिया। उसके बाद आचार्य हेमचन्द्र बार-बार राज्य दरबार में आया करते थे। आचार्य समयानुसार विद्वत्तापूर्ण उपदेश से धीरे धीरे राजा का चित्त काफी रञ्जित होगया। राजा के दिलों में हेमचन्द्र ने ऊँचा स्थान पालिया। इसका यह कारण था कि वे एक विद्वान् ही नहीं थे। साथ-साथ उच्च कोटि के निःस्पृही संन्यासी भी थे। अकेला पाण्डित्य इतना बसर नहीं कर सकता, जितना कि वह त्याग के साथ होते हुए बसर कर सकता है। मौ मन ज्ञान से पाव भर त्याग की कीमत अधिक है। जैन साधु होने के कारण हेमचन्द्र में ये दोनों बातें थीं। सिद्धराज के

दरबार में विद्वान् रहा करते थे और दूर-दूर से कई विद्वान् आकर उसको अपनी विद्वत्ता बताते थे। ऐसे मौके पर यह हेमचन्द्राचार्य की सलाह सहायता को काम में लेता था। 'श्वेत्वादिदेवसूरि' और दिगम्बर कुमुदचन्द्राचार्य का प्रसिद्ध शास्त्रार्थ सिद्धराज के सम्भाषित्व में हुआ था। उसमें हेमचन्द्र को सिद्धराज ने बहुमानपूर्वक स्थान दिया था।

देवगोध सन्यासी

आचार्य हेमचन्द्रसूरि में उदारता एवं गुणग्रहण बुद्धि थी। एक दिन भागवतदर्शनी एक प्रसिद्ध आचार्य देवगोध सन्यासी पाटण के बाहर आकर ठहरा। वह विद्वान् मान्त्रिक एवं अहंभु था। उसने सिद्धराज को अपने आगमन की खबर पहुँचाई। सन्यासी समझ कर सिद्धराज सामने लेने के लिए अपने मित्र कवि श्रीपाल के साथ उसके पास गया। इन दोनों में स्पर्धा बढ़ गई। कुछ दिनों के पश्चात् मालूम हुआ कि उस सन्यासी में आचार्य श्रेष्ठित्व था। तो भी हेमचन्द्र उसकी विद्वत्ता को देखकर उसका आदर मान करते थे। एक दिन वह

१ इस वाद के विषय में हमने प्रमाणनयतत्वालोक की प्रस्तुत बना में विस्तृत वर्णन लिखा है। 'मुदितकुमुदचन्द्रप्रकरण' इस वाद के विषय में ही बना है।

२ यह एक बहुत बड़ा भारी कवि था। सिद्धराज इसको 'बन्धु' कहता था। इस पर राजा की महती प्रीति थी।

आचार्य हेमचन्द्र एक राज्यमान्य गुरु होने पर भी इन्होंने उदारवृत्ति से दूसरों का कई बार सहाय भला किया है । इनके कई दृष्टान्त प्राचीन ग्रंथों में भरे पड़े हैं ।

निष्पक्ष धर्मोपदेश

सिद्धराज जयसिंह विद्वान् तथा धर्मजिज्ञासु था । जगत् में अनेक धर्म मतमतान्तरों की क्रिया तथा विचारों के भेद से वह चकरा गया था । सच्चा धर्म कौन है ? इसका निर्णय करने की उसको बड़ी उत्कण्ठा रहा करती थी । एक दिन इसने हेमचन्द्राचार्य से पूछा कि- महाराज ! दुनिया में मैकड़ों धर्म हैं सभी धर्मवाले अपने धर्म को सनातन और उत्तम बतलाते हैं और दूसरों को अधर्म नया बतलाते हैं । इससे मनुष्य सन्देह में पड़ जाता है कि दुग से मुक्ति करानेवाला सच्चा धर्म कौन सा है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुये आचार्य ने पुराणोक्त श्लोक की कथा राजा से कही^१ ।

‘शत्रु’ नाम का एक शेर था । उसने स्त्री पर नाराज होकर दूसरी स्त्री से वियाह किया । वह नवोदा के वश होकर पहली पत्नी को भूल गया । पहली पत्नी यशोमती ने पति का वश करने की एक ओषधि किन्नी

आदमी से प्राप्त की। उसने वह भोजन के साथ अपने पति को खिला दी। उससे पति बैल हो गया। यशोमती, फिर पुरुष बनाने की विधि नहीं जानती थी। खूब रोने पीटने लगी। 'लेने गई पूत खा आई कसम' जैमा हुआ। भूल होने के बाद पश्चात्ताप का कोई अर्थ नहीं है। वह बल को बराबर जगल में चराती थी। उस रास्ते से एक दिन शिव-पार्वती विमानस्थ जा रहे थे। पार्वती इस दुःख को मिटाने का शिवजी से साग्रह अनुरोध किया। शिवजी ने कहा 'यहाँ जो एक वृक्ष है इसकी छाया में पास ही पुरुष को मनुष्य बनाने की औपधि है।' यह सुनकर यशोमती अपने पति बैल को वहीं चराती रही। कौनसी औपधि है, यह वह नहीं जानती थी। उस जगह चराते २ एक दिन वही औपधि बैल के खाने में आई और वह फिर मनुष्य शक्ल शीट हो गया। इस कथा को सुनाकर उपनय करते हुए हेमचन्द्राचार्य ने राजा से कहा :—

तिरोधीयत्त द्वाधैर्यथा दिव्यं तदौपधम् ।
तथाऽमुष्मिन् युगे सत्यो धर्मो धर्मान्तरैर्नृप ! ॥
पर समग्रधर्माणां सेवनात् कस्यचित् क्वचित् ।
जायते शुद्धधर्मातिर्दमच्छन्नौपधातिवत् ॥

—कुमारपाल प्रबन्ध पृ० १४

अर्थात् — हे राजन् जेसे द्वादि घास के साथ मिल जाने से दिव्य औपधि विशेषरूप से नहीं पहचानी जाती

देवबोध^१ आचार्य को समा में आया । आचार्य ने खड़े हो कर उसका स्वागत किया । अपने आसन पर बैठकर उसको विद्वत्ता की भूरी २ प्रशंसा की । राजगुरु हेमचन्द्र का दिल कितना उदार था । उन्होंने श्रीपाल और देवबोध के बीच जो वैमनस्य था श्रीपाल को समझाकर दूर कराया ।

१५ 'देवबोध' एक प्रसिद्ध धर्माचार्य था । काशी और कान्यकुब्ज क राजा उसको पूजते थे । वह पूर्व देश से पाटण (गुजरात) आया था । कुमारपाल जैन होन क बाद भी इसको ब्राह्मणों ने बुलाया था । उसने कुमारपाल को कई इन्द्रजाल क चमत्कार बताकर फिर शैव हान को बाधित किया था । परन्तु आचार्य हेमचन्द्र ने कुमारपाल को इससे भी अधिक चमत्कार बताय, जिससे कुमारपाल का मन जैनधर्म पर स्थित रहा था । वादिदवसूरि क साथ भी देवबोध की मूठभेद हुई थी । परन्तु पीछे से उनमें अच्छी मैत्री हुई थी (देखा प्र च में वादिदवसूि चरित्र ६० से ७७ पद्य) । हेमचन्द्रचरित्र में देवबोध क सम्बन्ध में १८१ से २०९ श्लोक तक वर्णन है । भाण्डारकर रिसर्चविभाग में 'महाभारत' का उत्तम संपादन होता है, उसक संपादक महोदय न देवबोध क विषय में हमें पूछा था, जिसका हमने मन्त्रों में उत्तर दिया था । उनके लिखने से यह भी पता चला है कि 'देवबोध' का 'महाभारत' पर एक टिप्पण भी लिखा हुआ प्राप्त हुआ है । मैं अभी तक यह निश्चित नहीं कह सकता हू कि वह टिप्पण का और प्रभावक चरित्र का देवबोध एकही है या पृथक् ? परन्तु इतना तो निश्चयेह है कि प्र० चरित्रोक्त देवबोध एक एतिहासिक प्रसिद्ध विद्वान् था । विजिली जिन्दगी इन्होंने पूर्वदश में गंगा के किनारे जाकर पूर्ण की थी । समवत 'विश्वेश्वर' भी इन का अपर नाम था ।

मिद्धराज से एक लाख रुपया देवगोध को भेंट में दिलाया । हेमचन्द्र ने अनुग्रहीत होकर देवगोध ने 'आचार्य' को सरस्वती तुल्य मानकर आचार्य की स्तुति समा में की ।
उमने कहा —

पातु वो हेमगोपाल कमल दण्डमुद्रहन् ।
पद्दर्शनपशुग्राम चारयन् जैनवाटके ॥

अर्थात्— कमल और दण्ड को धारण करने वाले हेमचन्द्र रूपी गोपाल छ दर्शनों के अनुयायी रूपी पशुओं को जैनधर्म में चारने ले जाते हैं । इससे यह स्पष्ट होता है कि हेमचन्द्राचार्य की उदारता से देवगोध विद्वान् कितना प्रभावित हुआ था । वर्तमान में धर्मापदेशकों गुन्धों में कितनी असूपावृत्ति है ? एक आर्यसमाजी को सनातनी सन्यासी देखकर घुरघुराता है और सनातनी साधु को देखकर आर्यसमाज का सन्यासी ढंढेवाजी करने को तैयार होता है । इस परस्पर धर्मद्वेषवृत्ति से ही 'भारतवर्ष' कमजोर और निन्दित होता जाता है ।

१ मनता मन्मथान्ध पुरुषा ता सरस्वतीम् ॥३०२॥

त विम्वय गिर प्रात सरसारस्वताज्ज्वलम् ।

पार्ष्णपुल्कादुर घनाधनघनप्रभाम् ॥३०३॥

प्रभावकचरित्र

२ पशुपती भवद् यस्य तस्य पादौ भवैद ध्रुवम् ।

एव गगकृष्णैव तथा भाग्यभूमिषु ॥

थी, वैसे इस कलियुग में अथ के धर्मों के अस्तित्व से सच्चे धर्म की पहचान होना कठिन है। परन्तु इन सर्व-धर्मों का सेवन परिचय करते रहने से कभी न कभी जैसे दिव्य औपधि मिली, वैसे ही सत्यधर्म की प्राप्ति अवश्य हो जायगी।

आचार्य हेमचन्द्र के निष्पक्ष और सरल उपदेश का असर राजा के दिल पर खूब अच्छा पड़ा। क्योंकि राजा जिसको सत्य धर्म पुछता, वह अपने ही धर्म को सत्यधर्म बतलाता और दूसरे के धर्म को असत्य कहना। हर एक मनुष्य 'अपने घेर मीठे और दूसरों के खट्टे' के अनुसार अपना अच्छा ही कहना सोचा है, परन्तु बुद्धिमान ऐसे कथन से सन्तुष्ट नहीं होते हैं।

निंदा और असूया का सामना

शक्तिशाली तेजस्वीओं की शक्तिकीर्ति और उन्नति को नहीं सहन करने के कारण और स्वयं वैसी योग्यता प्राप्त करने में असमर्थ होने के कारण प्राकृतलोक ऐसे उद्योतिधरों की निंदा-असूया करनेवाले निकलते हैं। यह अनादि काल का सृष्टि का नियम है। शक्ति या ही विरोध होता है। जिसमें कोई ग्वास शक्ति नहीं है उसका न कोई निन्दक और न कोई शत्रु होता है। विरोध के दांतों में ही उन्नति है। ऐसे सिद्धान्त से महापुरुष निन्दकों से डरते नहीं हैं। सत्य की परीक्षा होने पर निन्दक ही डरते और शर्मान्दे होते हैं।

हेमचन्द्राचार्य का प्रभाव चारों ओर फैलता जाता था । प्रजा में उनका खूब आदर तो था ही, पाटण आने के बाद अब ये अपनी योग्यता से सिद्धराज जयसिंह राजा और उनके अधिकारियों में भी सम्मानित होचुके थे । बार बार राज दरबार में सिद्धराज इनको बहुमान-पूर्वक आह्वान करता । ये अपनी विद्वत्ता और चारित्र्य से यहां देशी परदेशी विशेषज्ञों के दिलों को खूब बशवर्ती बनाते थे ।

सिद्धराज की श्रद्धा

ऐसी घढ़ती हुई कीर्ति को सहन नहीं कर सकने से 'कुछ लोगों ने सिद्धराज के कानों में जाकर सच्ची शूठी भीड़ते थे । परन्तु राजा विचक्षण था । आचार्य पर पूरा विश्वास रखने वाला था । जैसे और राजाओं के वानरुचे होते ह वसा यह नहीं था । राजा उस बात की पूरी परीक्षा करता । जो कुछ आचार्य की निदा सुनता, उसका खुलासा प्रेम-सभ्यतापूर्वक आचार्य से ही मांगता था । आचार्य कभी उलटा अनुचित किया अन्याय का आचरण या भाषण करते नहीं थे । जो बात होती, सरल दिल से राजा के आगे विशदरूप से व्यक्त करते थे । इसके बाद राजा समझ जाता कि साम्प्रदायिक मोह से ही ग्राहण

१ अभिगुणोहित-वामगशि दन्वोध (विश्वेश्वर) आदि । देखो प्रभावचरित्र, प्रबन्धविन्तामणि और कुमारपालप्रबन्ध ।

आदि लोग हेमचन्द्र की कीर्ति उन्नति को देखना नहीं चाहते हैं, इसीलिए द्वेषवश झूठा प्रचार काय करते हैं। सिद्धराज स्वयं शैवधर्म का उपासक था। हेमचन्द्राचार्य जैनधर्म के आचार्य थे। तो भी इनपर इनके गुणों से वह शिष्यवत् मुग्ध था। प्रारम्भ में वह जैनधर्म के विषय में विपरीत आभाकारक हुआ हो, ऐसा सम्भव होता है, परन्तु आचार्य हेमचन्द्र के समागम से सिद्धराज जैनधर्म के प्रति भक्ति-श्रद्धा रखने लगा था। निश्चित प्रमाणों से ज्ञात होता है सिद्धराज ने पिछली जिन्दगी में कई 'जैनमन्दिर' बन्धवाए हैं, प्रतिष्ठा कराई है, पूजा की है और जैननीति आदि के लिए बड़े बड़े दान दिए हैं। और ब्राह्मणों को भी जैनचैत्य के मानने वाले बनाए हैं।

१ प्रबन्धचिन्तामणि ।

२ क्षाम्यायनिकोशत्र्यायनिलग्यायनीन् पथि ।

स्थापयन् विदधे चैत्य तत्रैवान्त्यस्य सोऽर्हत ॥

द्वयात्रयकव्य १११५

स बाध्ययिनिकामार्गायणिकान्निवर्णीपि ।

सरोध्याऽऽर्हतस्यस्य भक्त्याकारयदर्हणाम् ॥१०-१७॥

प्रविद्य चैत्यगर्भेऽथ गोमयायितकुङ्कुमे ।

तुल्यैनीहिमतान् भाक्तुर्भज्यै सोऽस्तपज्जिनम् ॥१५-१५॥

भोक्तृभिः सह धर्मेनैर्लपन् शत्रुञ्जय ययौ ॥१५-८१॥

दखो प्रमादकचरित्र में देवसूरि और हेमचन्द्रचरित्र ।

सोमनाथ की यात्रा

सिद्धराज सोमेश्वर महादेव का भक्त था। उसकी माता मयणल्लदेवी तो इस तीर्थ पर अत्यधिक भक्ति रखती थी। माता^१ के आग्रह से एक बड़ी यात्रा तो सिद्धराज ने बाल्यावस्था में ही की थी। मौराष्ट्र, मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार सिद्धराज ने बड़े समारोह में सोमेश्वर की यात्रा की थी। जिसका उल्लेख तत्कालीन 'द्वयाश्रयकाव्य' में भी विस्तार से है।

महा व्याकरण की रचना

लोकोपकार और राज्य प्रतिष्ठा से निवृत्त होने के बाद हेमचन्द्राचार्य का ध्यान साहित्य रचना की ओर अत्यधिक आकृष्ट हुआ। विशिष्ट प्रतिभाशाली पुरुष साहित्य का निर्माण किये बिना कैसे रह सकते हैं? साहित्य त्रिकालावच्छिन्न स्थायी धन है। साहित्य ही मनुष्य को यशःकाया से सदाजीवी बनाता है।

१ देखो प्रबन्धचिन्तामणि। यह यात्रा कब हुई है इस विषय में हमने 'सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण की रचना सवत्' नामक निबन्ध में विचार किया है। देखो बुद्धिप्रकाश।

२ द्वयाश्रयकाव्य की आचार्य हेमचन्द्र ने ही बनाया है। इसमें चौदसवर्ष का मूलराज से कुमारपाल राजा तक का इतिवृत्त है। पन्द्रहवें सर्ग में सोमेश्वरयात्रा का वर्णन है। प्राकृत द्वयाश्रय भी इनका बनाया हुआ है।

मालवा का राजा और मिहिराज दोनों दुष्टमन थे । इनकी यह शत्रुता करीब पुरे को दो तीन पीढ़ियों में चली आती थी । आन्वीर योग्य मन्त्रियों की मदद से मिहिराज ने मालवपति 'नग्वर्मा' के उत्तराधिकारी 'यशो-वर्मा' पर विजय पा ली । इस विजय में मिहिराज की लक्ष्मी एवं राज्यसत्ता में अच्छी वृद्धि हुई । उज्जैन का समृद्धसाहित्य भंडार जो कि राजा भोज के समय से यहाँ था, वह भी इन विजय को लूट में पाटग आया था । उसमें भोजरुन मो कई मौलिक ग्रन्थ थे । एक भोज व्याकरण भी निकला । सिद्धराज विद्वान् था । उसको देखकर राजा का डिट हुआ कि 'मेरी प्रजा दूसरों का व्याकरण पढ़े इसमें शोभा नहीं है । वे कठिन और अपूर्ण भी हैं । अतः मेरे राज्य के विद्वानों के द्वारा मैं संपादितपूर्ण एक संस्कृत व्याकरण बनाऊँ' । पण्डितमभा कचहरी में आई, तब राजा ने अपना विचार व्यक्त किया । किसी ने यह कार्य नहीं उठाया । हेमचन्द्राचार्य को राजा ने व्याकरण बनाने की नम्र प्रार्थना की । उन्होंने ने रात्रि-प्रार्थना को महर्ग स्वीकार किया । राजा के आदेश से कदमीर आदि के मण्डारों से ग्रन्थ सामग्री लाने की व्यवस्था हुई । तीन वर्ष में अपनी सख्तोप्राप्ती प्रतिभा से आचार्य हेमचन्द्रमूर्ति ने सूत्र, वृत्ति, लिगानुशासन, गणपाठ और धातुपाठ इन पांच अंगों से पूर्ण सचा ज्ञान श्लोक

‘श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासन’ नाम का व्याकरण^१ बनाया। राजा ने इसकी परीक्षा कराई और बड़े जुलूस से हाथी पर रखकर राजमहल में व्याकरणग्रन्थ लाया गया। अपने राज्य के अतिरिक्त और भी कई देशों में इस व्याकरण का काफी प्रचार करवाया। यह व्याकरण अनेक विशेषताओं को रखता है, पर यहाँ प्रस्तुत न होने से हम कुछ नहीं लिखेंगे^२। इस व्याकरण को ३५ पद्यात्मक एक प्रशस्ति हेमचन्द्राचार्य ने बनाई, जिसमें चौलुम्य भूपालों का उदात्त वर्णन है।

सोमेश्वर और हेमचन्द्र

सिद्धराज की माता ‘मयणहृदेवी’ की सोमेश्वर महादेव पर अतूट भक्ति थी। जब वह छोटा था, तब माता के साथ उसने एक वाग ठाठ से यात्रा की थी।

१. देखो प्रभावकपरिच में हेमचन्द्र पद्य ७४ से ११५ तक।

२. इस व्याकरण के विषय में देखो हमारी द्वारा सम्पादित ‘सिद्धहेमशब्दानुशासन’ व्याकरण लघुश्रुति की प्रस्तावना, डॉ० पुहलर का धि लाइफ ऑफ धि जैन भक्त हेमचन्द्र और ‘गुजातनु’ प्रधान व्याकरण पुस्तक वर्ष ४ अंक १-२।

३. यह सम्पूर्ण प्रशस्ति सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण की हमारी सम्पादित ई० तन् १९२४ की आशुति क परिशिष्ट में संगृहीत की गई है।

सौराष्ट्र और मालवा पर विजय पाने के पश्चात् दूसरी बार भी सिद्धराज बड़े ठाठ से सोमेश्वर (प्रभासपाटण) यात्रार्थ गया था। उसमें उसने आचार्य हेमचन्द्र को भी साग्रह निमन्त्रण दिया था। आचार्य पैदल चलकर नियत समय पर वहाँ पहुँच गये। राजा बहुत प्रसन्न हुआ। एक जैन आचार्य शैवतीर्थ में आवे, मन्दिर में आकर सभ्योचित वर्ताव करे, यह उस समय के भारत के लिए मुश्किल और आश्चर्यकारी भी था। इसमें राजा पर आचार्य की परमतसहिष्णुता का और भी अच्छा प्रभाव पड़ा।

दूसरी बार

कुमारपाल के समय में सोमनाथ महादेव का मन्दिर जीर्ण शीर्ण और भञ्जन प्राय हुआ था। एक बार कुमारपाल ने अपनी कीर्ति चिरकाल स्थायी रखने का उपाय आचार्य

१. यह यात्रा कब हुई थी, इस विषय में देखो 'विज्रहेमचन्द्र व्याकरण रचना संवत्' निबंध बुद्धिप्रकाश सन् १९३५ मार्च का अङ्क।

२. 'मीराते बहमदी' और 'आईन अकबरी' प्रभृति के मुसलमान लेखकों के आधार से फार्बस साहब का मत है कि यवनो के आक्रमण से उस समय सोमेश्वर का मन्दिर शीर्ण हो गया था, इसीलिए कुमारपाल को इसका पुनरुद्धार करवाना पड़ा।

से पूछा । आचार्य ने सोमनाथ महादेव का जीर्णोद्धार कराने का उपदेश दिया । जैनसाधु होते हुए इनमें परमत के प्रति कितनी उदारवृत्ति थी, यह उक्त घटना से विदित हो सकता है । राजा ने मन्दिर का जीर्णोद्धार करने का बीड़ा उठाया । कुमारपाल ने प्रचुर द्रव्य दान करके जीर्णोद्धार का कार्य उदारता से करवाया । निर्विघ्न कार्य समाप्ति तक ब्रह्मचर्य पालन देवतार्चन और मद्य मांस त्याग करने का आचार्य ने राजा को उपदेश दिया^१ । राजा ने जीर्णोद्धार का काम चले, तबतक मद्यमांस का त्याग किया । कार्य समाप्त होने के अनन्तर वहाँ प्रतिष्ठा कराने के लिए राजा गया । तब कुछ असूयावृत्ति वालों ने कहा कि हेमचन्द्र को यात्रा करने को साथ लो । राजा ने आचार्य से प्रार्थना की । आचार्य ने कहा—'जैसे भूखे को जीमन का निमन्त्रण श्रेष्ठ होता है, वैसे ही साधुओं को तीर्थाटन अति प्रिय होता है । मैं प्रतिष्ठा के समय पैदल चलकर शत्रुंजयादि यात्रा करता हुआ पहुँच जाऊँगा ।' जिस दिन कुमारपाल ने सोमनाथ (देव पतन) में प्रवेश किया, उस दिन आचार्य भी पहुँच गए । राजा ने सोमेश्वर की पूजा की । ब्राह्मणों की प्रेरणा से राजा ने आचार्य से कहा कि अगर हरकत न हो तो आप महादेव की स्तुति करें ।

महादेव की स्तुति

आचार्य बड़े ही उदार चतुर एवं आशुक्वि थे ।
दिल में परमेष्ठी का प्रणिधान करके इन्होंने महादेव स्तोत्र
बनाते हुए कहा:—

महादेव की स्तुति —

भयभीताङ्कुरजनना रंगाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

महादेव स्तोत्र के कुछ पद्य:—

महादेव:—

प्रशान्तं दर्शनं यस्य सर्वभूताभयप्रदम् ।
माङ्गल्यं च प्रशस्तं च शिवस्तेन विभाव्यते ॥१॥

महाज्ञानं भवेद् यस्य लोकालोकप्रकाशकम् ।
महादया दमो ध्याने महादेवः स उच्यते ॥३॥

रागद्वैषो महामहो दुर्जयो येन निर्जितो ।
महादेवं तु तं मन्ये शेषा वै नामधारकाः ॥५॥

स्वयम्भू:—

स्वयम्भूतं युतो ज्ञानं लोकालोकप्रकाशकम् ।
अनन्तवीर्यचारित्रं स्वयम्भूः सोऽभिधीयते ॥१४॥

शङ्कर:—

शिवो यस्माज्जिनः प्रोक्तः शङ्करश्च प्रकीर्तितः ।
कायोत्सर्गो च पर्यङ्की स्त्रीशस्त्रादिविजितः ॥१५॥

हेमचन्द्र का स्थान

आचार्य की महत्त्वपूर्ण उदारता से कुमारपाल बड़ा ही प्रसन्न हुआ। मन्थारित्र, प्रकाण्ड पण्डित्य, समयशता और उदारतादि गुणों से मिद्धराज की भक्ति हेमाचार्य पर खूब बढ़ी हुई थी। उसके दरबार में आचार्य का स्थान बहुत ऊँचा था। विद्वद्भ्यः पण्डित शिवदत्त जी शर्मा लिखते हैं,—

“संस्कृत साहित्य और विक्रमादित्य के इतिहास में जो स्थान कालिदास का और श्रीहर्ष के दरबार में चाणक्य का है, प्रायः वही स्थान ईसा की बारहवीं शताब्दी में चौलुक्य यंशोद्भव सुप्रसिद्ध गूर्जरनरेन्द्रशिरोमणि सिद्धराज जयसिंह के इतिहास में हेमचन्द्र का है। फिर कुमारपाल के इतिहास में तो उनका स्थान चन्द्रगुप्तमौर्य के राज्य में विष्णुगुप्त (चाणक्य) के सदृश ही रहा।”
(नागरी प्र० प० भाग ६ सं ४)

हेमचन्द्राचार्य और कुमारपाल

सिद्धराज जयसिंह का उत्तराधिकारी गूर्जर सम्राट् कुमारपाल वि० सं० ११९९ में राज्यालङ्घित हुआ^१। सिद्धराज

१ कुमारपाल राजा के सम्बन्ध में विवेक जिज्ञासा हो तो देखो हमारा ‘महाराजा कुमारपाल चौलुक्य’ निबन्ध जो भारतीय अनुमोहन (ओझा अभिनन्दन ग्रन्थ) में प्रकाशित हुआ है।

का कोई पुत्र न था। इमीलिप त्रिभुवनपाल के पुत्र इस कुमारपाल को राज्य मिला। चौदहवीं शताब्दी के और उसके पश्चात् कालीन ग्रंथों से घात होता है कि कुमारपाल को सिद्धगज कङ्क दृष्टि से देखता था। उसको मारने का प्रयत्न करता था। कुमारपाल अपने प्राणों को बचाने के लिए गुप्त रीत्या दौड़ादौड़ करता था। ऐसे मौके पर आचार्य हेमचन्द्र ने चतुराई से कई बार कुमारके प्राणों की रक्षा की-करवाई थी। उसके लक्ष्मणों को देखकर आचार्य ने कहा कि “तुम वि० सं० ११९९ में अवश्य राजा हो जाओगे।” आचार्य ज्योतिष के धुरंधर होता थे। यह बात सत्य हुई। वह राज्य का पूर्ण भोक्ता हो गया^१।

थोड़े समय के बाद आचार्य ने उदयन मन्त्री से पूछा कि—“राजा हमको याद करते हैं या नहीं?” ‘उदयन’ कुमारपाल का मन्त्री था। उसने कहा ‘नहीं करते हैं?’ आचार्य अपने पूर्ण भक्त उदयन मन्त्री से कहा कि तुम राजा को पूर्वकृत उपकारों-प्रसंगों का स्मरण कराओ। उसने पूर्वकृत उपकारों का स्मरण कराया। राजा प्रसन्न हुआ। बड़ी कृतज्ञता से उसने आचार्य को आमन्त्रण दिया। आचार्य का उपदेश सुनकर वह प्रसन्न हुआ और

कहने लगा—“धीरे २ मैं आपकी समग्र आत्माओं का पालन करूँगा” । आचार्य की निष्पक्ष गंभीर उपदेश धारा समय समय पर बढ़ती रही और कुमारपाल का हृत्तल्लहव्य अधिकाधिक भक्तिपूर्ण-आर्द्र हो गया । वह हर एक जटिल प्रश्नों का समाधान माँगता रहा । आचार्य समाधान करते रहे । आचार्य ने बड़ी सावधानी से उत्तम सलाह-उपदेशों द्वारा कुमारपाल को अपना अनन्य भक्त बना ही लिया । जैनसाधु का इतना प्रभाव शैवधर्मी सिद्धराज और कुमारपाल पर पड़ा, इसका प्रधान कारण हेरचंद्राचार्य का तपस्तेज और निस्पृहवृत्ति था । इतना सम्बन्ध होने पर भी हेमचंद्र ने राजा के पास एक पाई भी या कपडा घौरह कोई चीज अपने लिए न मांगी और न ली । कुमारपाल राजा ने आचार्य के उपदेश से वि० सं० १२१६ मार्गशीर्ष शुक्ल २ को सर्वसमक्ष विधिपूर्वक जैनधर्म स्वीकार किया और आदर्श गृहस्थ के योग्य १२ व्रत लिए । कुमारपाल ने आचार्य के कहने से सैकड़ों कार्य प्रजा व

१. भवदुक्कं करिष्येऽहं सर्वमेव ज्ञानैः ज्ञानैः ।
कमपऽहं परं सत्त निषेसि तव प्रभो ॥

कुमारपाल प्रतिरोध में लिखा है कि कुमारपाल को धर्म का सच्चा रहस्य जानने की इच्छा हुई । बाग्भट (उदयन के पुत्र) मन्त्री ने राजा के आगे हेमचन्द्र का परिचय कराया । बाद हेमचन्द्र और कुमारपाल की मुलाकात हुई ।

धर्म के किए । जिनकी धृद्धा चंद्रगुप्त को चाणक्य पर थी, उनसे अधिक कुमारपाल की हेमचन्द्राचार्य पर थी । कुमारपाल की प्रार्थना से उनके राज्य में हेमचन्द्राचार्य ने राजा के लिए 'योग शास्त्र' और त्रिपट्टिशलाकापुरुष चरित्र (३६००० श्लोक का) बनाया । आचार्य के उपदेश से राजा ने मांस आदि व्यसन छोड़े ।

प्रजाहित के कार्य

आचार्य हेमचन्द्र ने सिद्धराज और कुमारपाल के पास प्रजोपयोगी कई कार्य करवाए । निसन्तान का धन पहले राज्य में ले लिया जाता था । इसकी प्रत्येक वर्ष की ७२ लाख की आय होती थी । आचार्य के प्रभावपूर्ण उपदेश से कुमारपाल ने हमेशा के लिए अपने राज्य में यह रिवाज तोड़ दिया याने निसन्तान का धन लेना बन्द कर दिया । कई ग्रन्थकारों ने राजा की इस उदारता के लिए भूरि २ प्रशंसा की है । प्रजा के उपर टेक्स कम करवा दिये । कई लोकोपयोगी स्थानों के अनिरिक्त हेमचन्द्र के उपदेश से सिद्धराज ने सिद्धपुर आदि में जैन मन्दिर बनवाए । और कुमारपाल ने त्रिभुवन विहार, कुमारविहार, भूपकविहार, करंयविहार, दीक्षाविहार, झोलिका विहार आदि कई मन्दिर बनवाए । हेमचन्द्र ने अनेक विद्वान् कवि, पण्डित, कलाविद् और गरीबों को राजा और अधिकारियों के द्वारा लाखों रुपये का दान करवाया । (जब गुद स्थय आचार्य पर कोई भी नहीं लेते थे और न रखते थे ।)

निःस्पृहवृत्ति और गरीबों का उद्धार

एक गरीब ने मोटी खहर हेमचन्द्र को दान में दी । राज्य के गुरु होते हुए भी मुलायम कपड़े के बदले इस जाड़ी खहर को ओढ़ कर व्याख्यान देने आचार्य बैठे । राजा ने कहा—‘महाराज ! हम जैसे धनाढ्य राजा के आप गुरु होते हुए ऐसा रद्दी कपड़ा क्यों ओढ़ते हो ? इस से हमको शरम आती है ।’ आचार्य ने कहा ‘राजन् ! तुमको प्रजा की स्थिति का पता नहीं है । तेरे राज्य में ऐसे लोग भी हैं जो गरीबाई से अच्छा भोजन और अच्छा कपड़ा नहीं पाते हैं । हम तो साधु हैं, जैसा बख भोजन मिला वैसा ही उत्तम मानने हैं । परन्तु तुमको इस खहर से शरम आती हो तो अपनी लक्ष्मी से प्रजा को-सार्धमियों की गरीबाई दूर करो, जिससे मेरे को आनन्द हो’ । यह बात सुनकर राजा चौंक उठा और उसने गरीबों की मदद करने के वास्ते अच्छी रकम निकाली । इससे कई गरीब आशीर्वाद देने लगे । जैन साधु, लोगों को उपदेश देकर जगत् के लिए लाखों की मदद करवाते हैं, तब वे स्वयं खुल्ले सिर नंगे पाँव से सादे रहते हैं । जैसा साधुओं ने आजतक के इतिहास में राजा आदि बड़े आदमियों के साथ परिचय से परोपकार जीव दया और देश-सेवा के करवाए हैं । वैसे निजी स्वार्थ की कोई परवाह नहीं की है । धर्म के नाम से देवियों के आगे पशु-वध करने की प्रथा भी उस धरत

प्रचलित थी, उसको भी राजा ने वन्द करवाई और सारे राज्य में चौदह वर्ष तक अहिंसा धर्म की खूब प्रतिष्ठा रही' ।

हेमचन्द्र और मन्त्रादि विद्या

आचार्य होने के पहले ही हेमचन्द्र ने सभी विद्या-मन्त्र-तन्त्र-इन्द्रजाल और योग की सामग्री एकत्रित करके रक्खी थी । जहाँ जिसकी जरूरत पड़ी, वहाँ उसका उपयोग किया । व्याकरण काव्यादि से कई यादी कथियों के मुखवन्ध किये । इन्द्रजाल से देवबोध को विस्मित किया । कुमारपाल के सात पूर्व भूपालों को जैनतीर्थंकर की पूजा करते हुए दिखाए । योगमन्त्रविद्या से सोमनाथ महादेव का साक्षात्कार करवाया । राजा के कुलदेवता के द्वारा पशुबलि वन्द करवाई और कुमारपाल के शत्रु को धुलवाया । वैद्यक विद्या से कुमारपाल का कोढ़रोग मिटाया । सङ्कल्प यल से अंबड (आम्रभट) मन्त्री आदि कईओं के असाध्य रोग दूर किए । इस तरह से लोकोपकार और धर्म-प्रचार के वास्ते अपना सारा जीवन दे दिया ।

१. देखो कुमारपाल प्रबन्ध, प्रबन्धविन्तामणि और मोह पराजयनाटक

२. देखो प्रभावकचरित्र और कुमारपाल चरित्र आदि ।

नए जैन

जैन धर्म' यह किसी जाति विशेष का नहीं है । जो राग द्वेष जितने वाले को माने पूजे और स्वयं भी यथाशक्य प्रयत्न करे वह हर कोई जाति व देश का मनुष्य जैन हो सकता है^१ । ऐसा जैनसिद्धान्त, पहले के जैन मानते थे । कहा जाता है कि आचार्य हेमचन्द्र ने, जो लोग जैन होना अपने दिल से चाहते थे, उनको शुद्धि करके जैन बनाया था और उनके लिए व्यवहार आजीविका की व्यवस्था करवा दी थी । ऐसे ३३००० घरों को जैन बनाया था^२ ।

बुद्धिमत्ता

१-आचार्य की बुद्धि की तीक्ष्णता के कई प्रसंग इस में आचुके हैं । इन्होंने लाखों श्लोकों की रचना की । एक बार किसी ने सिद्धराज से कहा कि जैनलोग सूर्य को नहीं पूजते हैं । उनके उतर में आचार्य ने राजा से कहा:-

अधाम धाम धामैव धयमेव हृदि स्थितम्
यस्यास्त व्यसने प्राप्ते त्यजामो भोजनादिकम् ।

प्रबन्धचिन्तामणि ।

१ अमनदराजामा अममाहारवद्धियसरीरा ।

जिगसासग पवन्ना सव्वे त वन्धवा मणिआ ॥ उपदेवतरङ्गिणी

२. देखो 'जैनयुग' पृ० ४ अङ्क १ ४ में ।

अर्थात्--हम हो जैन लोग तेज के निधि सूर्यदेव को अपने हृदय में यथार्थ धारण करते हैं, क्यों कि सूर्य के अस्त रूप कष्ट को आते ही हम लोग (रात्रिमें) भोजन आदि छोड़ देते हैं, कुछ नहीं लेते हैं ।

२—एकवार डाहलदेश के राजा के सधिपत्र का प्रसंग चल रहा था । उसके अन्त में यह श्लोक लिखा था

आयुक्तः प्राणदो लोके त्रियुक्तो मुनिबल्लभः ।

सयुक्तः सर्वथाऽनिष्ट वेदली स्त्रीषु बल्लभः ॥

प्र चि

इसका अर्थ करने में तत्रत्य पण्डित उलझ रहे थे । हेमचन्द्राचार्य से अर्थ पूछा तो उन्होंने शीघ्र ही उत्तर दिया कि 'हार' अर्थ है अर्थात् 'आ' युक्त हार-आहार प्राण देनेवाला है । विहार, जैन साधुओं की मुनाफरी या जैन मन्दिर मुनिओं को प्रिय है । सहार अनिष्ट है और केवल इकल्ला 'हार' स्त्रियों को बल्लभ होता है ।

३—कुमुदचन्द्र और चादिदेवसूरिका का सिद्धराज के समक्ष बड़ा वाद हुआ । वहाँ आचार्य हेमचन्द्र भी निमन्त्रित हुए । कुमुदचन्द्र बृद्ध थे और अपनी विद्या से पण्डितमन्य अहंयु भी थे । उन्होंने उपहास करते हुए हेमचन्द्र से कहा—'भो ! तत्रं पीतम् ?' (तुमने छास पीली है ?) आचार्य हेमचन्द्र ने नयीन प्रतिभा से तत्काल

उत्तर दिया कि 'भोः इवेत तक्रं, पीता ठारिद्रा' अर्थात् छास तो सुफेद होती है, हलदी पीली होती है' हेमचन्द्र की प्रतिभा में समी मभासद चमत्कृत हुए। कई कवियों ने इनको बुद्धि में गृहस्पति और सरस्वती लिखा है। इसीलिए ये उस जमाने से 'कलिकाल सर्वेश' पद से भूषित हुए हैं।

हेमचन्द्र के शिष्य

मीठे वृक्ष के फल प्रायः मीठे निकलते हैं। आचार्य हेमचन्द्र ज्ञानयोगी प्रजाहितार्थ जीवन बिताने वाले विशिष्ट आचार्य थे, अतः इन्होंने शिष्य बनाने के लिए खास ध्यान नहीं दिया। सिंह का एक ही बच्चा उसकी कीर्ति के लिए काफी होता है। हेमाचार्य जैसे ज्ञानयोगीओं के लिए 'वसुधैव कुटुम्बकम्' न्याय से जगत् ही शिष्य था। इसीलिए हेमचन्द्र के साधु शिष्य गिनती में अधिक नहीं थे। परन्तु जो थे वे अपने २ विषय में सिद्धहस्त विद्वान् थे। 'रामचन्द्रसूरि'^१ इनके पट्टधर मुख्य शिष्य थे। वे और गुणचन्द्रसूरि नाट्यशास्त्र के पारंगत पंडित महाकवि और

१. मन्त्रिपेणसूरिप्रभृति ने स्याद्वादमजरी आदि में।

२. इनके विषय में विस्तृत परिचय 'नलविलास नाटक' की प्रस्तावना में देखो। प्रस्तुत ग्रन्थ और नाट्यदर्पण (सृष्टि) ये दोनों इन्हीं के ग्रन्थ हैं (नाट्यदर्पण के गुणचन्द्र भी मद्द लेखक हैं) ये ग्रंथ गायकवाड ओरीयन्टल बीरिज बडौदा में छपे हैं।

धैर्याकरण भी ऊँचे प्रकार के थे। उदयचन्द्र महाधैर्याकरण थे। धर्ममानगणि और यशस्वन्द्रगणि अच्छे कवि और विद्वान् थे। और 'महेन्द्रमुनि' शब्दशास्त्र के पंडित थे। मीठे घृक्ष के फलों में भी कोई कड़वा फल निकल जाता है। इसी तरह हेमचन्द्र का एक शिष्याभास यालचन्द्र विद्वान् होते हुए भी गुरुद्रोही हुआ था। झूठे यश के मोह में आकर यह 'अजयपाल के माय मिला था, जिससे बहुत हानि हुई है। इन सुशिष्यों में हेमचन्द्र के व्यक्तित्व विद्वत्ता की प्रभा यथायोग्य प्रतिबिम्बित हुई थी। इन्होंने भी गुरु के कार्य की पूर्ति करने में और साहित्य की शोभा बढ़ाने में अच्छा सहयोग दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र का साहित्य

हेमचन्द्राचार्य के जीवन में पूर्वान्त जीवन में भी अधिक महत्त्व की और विद्वच्चमत्कारिणी यात हो तो उनका समृद्ध गभीर और आवश्यक साहित्य है। इनके पहले गुजरात के साहित्यमंडार अपूर्ण थे। जैन साहित्य में भी कई विषयों के ग्रन्थों की न्यूनता नजर आती थी। इन सब यातों को ध्यान में रखकर हेमचन्द्र ने विविध साहित्य रचना में अपनी लेखनी बड़े वेग से चलाई। लोक परंपरा से कहा जाता है कि हेमचन्द्र ने साठे

तीन करोड़ श्लोक परिमित साहित्य बनाया है' यह बात कदाच प्रघोष रूप में मानी जाय, परन्तु इनका करीब दो लाख श्लोक परिमित साहित्य तो आज भी उपलब्ध है। यह प्रमाण और उसकी गंभीरता भी बड़े २ ण्डितों को चक्कर में डालती है। विद्वान् कहते हैं कि इकल्ले हेमचन्द्र ने पञ्चगण्यं सिद्धहेमचन्द्र व्याकरण रचकर पाणिनि, कात्यायन और पतञ्जलि का कार्य किया है।^१ इसी तरह इन्होंने चार कोषों^२ की रचनाकर काव्यानुशासन छन्दोनुशासन, वादानुशासन (प्रमाणमीमांसा) और योगानुशासन रचकर पांच अनुशासनों^३ का आश्चर्यकारी प्रौढ कर्तृत्व प्राप्त कर लिया है।

आचार्य हेमचन्द्र वाङ्मय के एक गम्भीर समुद्र थे। इन्होंने कितना साहित्य बनाया है, इसकी श्रुति का अभी तक पाश्चात्य और पौर्यात्य पंडितों को पूरा पता लगा

१. हेमचन्द्र के कोषों का प्राचीन काल से उपयोग और प्रचार सर्वत्र प्रचुर रूप से हुआ। कानिदसादि काव्यों की टीकाओं में 'इति हेम' या 'इति हेमचन्द्रः' से कई जगह उल्लेख आते हैं।

२. शब्दप्रमाणसाहित्यछन्दो लक्ष्मिविभिनानाम्।

धीहेमचन्द्रपादाना प्रसादान् नमो नमः ॥ नाव्यदर्पणविभृति

नहीं है' । छोटी उम्र में ही उन्होंने महाज्ञान शक्ति प्राप्त करली थी । पाश्चात्य विद्वान् डा० हर्मन याकोबी ने इनको समग्रशास्त्रों के पारंगामी कहा है । पिटर्सन साहय ने संस्कृत लेखकों में सर्व से अधिक^१ प्रभाविक उच्च लेखक 'हेमचन्द्र' को माना है । महात्मा गांधी जी के महायोगी धीयुत चाल जी गोविन्द जी ने हिन्दी नवजीवन (वर्ष ७ अंक ११) में लिखा है कि विद्या का ऐसा शायद ही कोई विभाग होगा जिसके विषय में उन्होंने (हेमचन्द्राचार्य ने) अन्य रचना न की हो ।

हेमयुग के प्रवर्तक

इनकी विद्या या कला केवल मनोविनोदके लिए ही

१ धीयुत कन्हैयालाल मुन्शी लिखते हैं — 'ज्यारे बीजा साधुओ अभ्यास शुरू करे, त्यारे ए शास्त्रविशारदनी भूमिकाए पहुँच्या ।' श्रीमान पण्डित शिवदत्त जी शर्मा नागरीप्रचारिणी पत्रिका (वर्ष ७वां संख्या १) में लिखते हैं — 'आचार्य हेमचन्द्र की विद्या बहुत ही गहरी थी । वे नैयाकरण, कवि, योगी पुताण और इतिहास प्रपञ्च दार्शनिक तथा कोषकार थे । हमने कहीं पढ़ा था कि इनकी लेखनशाला में ७०० लेखक (कैंपो कानवाले) काम किया करते थे । कई लेखकों ने इन्हें कलिकालपाश कहा है । यह विशेषण अवश्य इनकी उपयुक्त ही है ।

२ देखो 'नवयुग' मासिक पुस्तक ४ अंक ३-४

नहीं थी परन्तु नवीनयुग की प्रवर्तक थी। इसीलिए इन्होंने अपनी विद्वत्ता, कला और आत्मज्योति से अपने जमाने में बहुत कुछ सुधार किए हैं। विद्वान् लोग इनके युग को इनके नाम से 'हेमयुग' नाम से पहचानते हैं। पुरातत्त्वज्ञ भीमान् दुर्गाशंकर शास्त्री जो कहते हैं "हेमयुग के युगनेता तो मात्र हेमचन्द्राचार्य ही थे। गुजरात की प्रतिष्ठा में तो साहित्य विषय में इन्होंने से वृद्धि हुई है"।

इनके साहित्य में काव्य में सरलता मधुरता एवं विषयगम्भीरता स्थान २ पर झलकती हैं। इनके साहित्य की आलोचना से एक बड़ा ग्रंथ भर जावे। आलोचना करने में दीर्घ अभ्यास, परीक्षण शक्ति और प्रतिभाधन की प्रचुर आवश्यकता है। हम यहाँ पर गौरवभय से इन साहित्य की आलोचना के बड़े कार्य को नहीं करेंगे। इनके उपलब्ध ग्रन्थों की सूची मात्र देकर संतोष मानेंगे।

हेमचन्द्राचार्य का उपलब्ध साहित्य

व्याकरण के ग्रंथ

- १ सिद्धहेमचन्द्रानुशासन लघुवृत्ति (६००० श्लोक की)
- २ " बृहद् वृत्ति (१८०००)
- ३ " बृहन्नास । (२०००० श्लोक)
- ४ सवृत्ति लिङ्गानुशासन ।
- ५ " उणादि सूत्र ।
- ६ " धातुपासायण ।
- ७ धातुपाठ ।
- ८ सवृत्ति प्राकृतव्याकरण ।
- ९ बालभाषा व्याकरण सूत्रवृत्ति ।

काव्यग्रन्थ

- १० विभ्रम सूत्रवृत्तियुक्त ।
 - ११ त्रिपट्टिशाला का पुरुष चरित्र । (३६००० श्लोक)
 - १२ संस्कृतद्वयाश्रय काव्य ।
 - १३ प्राकृतद्वयाश्रयकाव्य ।
 - १४ सप्तसप्तानमहाकाव्य ।
 - १५ परिशिष्ट पद ।
- } इन दो काव्यों में हेम
व्याकरण के सूत्र के उदा-
हरण हैं । भट्टि काव्यों
पद्धति के हैं ।

कोश ग्रन्थ

- १६ अभिधान चिन्तामणि (सवृत्ति) ।
- १७ अनेकार्थ कोष ।
- १८ शेष कोष ।
- १९ निघण्टु कोष ।
- २० देशीनाममाला, वृत्तियुक्त ।

न्याय ग्रन्थ

- २१ अयोग व्ययच्छेदद्वित्रिशिका ।
- २२ अन्ययोगव्ययच्छेद द्वित्रिशिका ।
- २३ प्रमाण भीमांसा (सवृत्ति) ।
- २४ द्विजषट्कन चपेटा ।

योग ग्रन्थ

- २५ योगशास्त्र (सवृत्ति) । (१२००० श्लोक)

राजनीति ग्रन्थ

- २६ अर्हक्षीति ।

नाटक

- २७ चन्द्रलेखायिजयप्रकरण ।

अलङ्कार ग्रंथ

- २८ कान्यानुशासन ।
- २९ " अलङ्कार वृत्ति विवेक ।

स्तुति ग्रंथ

- ३० महादेव स्तोत्र ।

निर्वाण

हेमचन्द्राचार्य का चरित्र इतना विशाल एवं गभीर है कि जितना लिखे इतना लिख सकते हैं। इनकी जीवनी और साहित्य के विषय में तो घड़े २ ग्रन्थ लिखें तो पर्याप्त हो सकता है। इन्होंने अपने सर्वतोभामी शक्तिज्योति से राजा और प्रजा का कल्याण अभ्युदय किया। जीवन को धृतार्थ-यशस्वी बनाया। आगरी समय में इन्होंने प्रवृत्ति मार्ग को बहुत कम करके, आत्मसाधनयोग के अनुशोलन पर विशेषरूप से ध्यान दिया था। योग विषय में इनकी प्रवीणता इनके योगशास्त्रादि ग्रन्थ से जाहिर होती है। अपने शिष्यों पर कार्यभार छोड़ कर आत्मध्यान करते हुए इन्होंने वि० सं० १२२९ को अपना भौतिक देह छोड़ा और प्रकाशमय देवशरीर प्राप्त किया।

लाखों विशिष्ट और सामान्य लोगों के हृदय के द्वार पूज्य आचार्य मनुष्य लोक को छोड़ कर चले जाने से पाटण आदि की प्रजा ने दुःख के आसु बहाए। राज्य के अधिकारी और प्रजाजनों ने इनके भौतिक शरीर का अग्निदाह करने के पश्चात् उसकी रक्षा श्रद्धापूर्णभाव से ग्रहण की। कहा जाता है कि इतने लोगों ने वहाँ से रक्षा उठाई कि जिससे बितास्थान पर एक बड़ा खड़ा हो गया। जिसकी प्रसिद्धि 'हेमखाडो' के नाम से हुई।

भारत को ऐसे ज्ञानी योगी ज्योतिर्धर आचार्य की आवश्यकता है।

ગુજરાતી વિભાગ

: ૪૦ :

શૂલપાણિયક્ષના ઉપસર્ગ

અ ને

ભગવાન્ મહાવીરનાં દશ સ્વપ્નાં

(ક્ષત્રિયકુંડ વર્ધમાનગામની આલોચના)

ભગવાન્ મહાવીર જૈનોના વર્તમાનકાળના છેલ્લા તીર્થંકર હોવા ઉપરાંત જગતની મહાન્ વિભૂતિ છે. તેમના જીવનનો સંબંધ આખી આશ્રમ સાથે છે. તેમના જીવનની ઘટનાઓ જગતના નહિ તો ભારતના ઇતિહાસ સાથે તો ધણો સારો સંબંધ રાખે છે. એ દષ્ટિથી મહાવીરજીનાં જોણખીએ તો જૈનોજ નહિ બાકે જગતના લોકો તેમના જીવનને, ઉપદેશને અને ઇતિહાસને જોણખી તેમની પ્રગતિ સાધવા તેમને શ્રદ્ધાંજલીઓ અર્પણ કરે; અનેક પુસ્તકો અને નિબંધોથી ગોતાની લેખનીને પુનિત બનાવે. પણ અને લાગે છે કે એ દષ્ટિથી—પદ્ધતિથી જૈનોએ ભગવાન્ મહાવીરને જોણખ્યા કે લખ્યા-લખાવ્યા નથી. તેથીજ તો હજી લગી જુલતા-દષ્ટિથી દુનિયા પસંદ કરે તેવું ભગવાન્ મહાવીરજી અસ્તિ જનતાના હાથમાં આવી શક્યું નથી.

હોશાંખી^૧ નગરીમાં ધન નામનો શેઠ હતો. તેનો પુત્ર ધનદેવ થયો. તે મોટો સાદસિક બપાપારી હોઈ પાંચસો ગાડાંમાં માત્ર ભરી વર્ધમાન ગામ ભણી રવાના થયો. વયમાં મોટી વેગવતી નદી આવી. ત્યાં બગદે^૨ તે ગાડાં ઉતારવામાં ઘણીજ મદદ આપી. તેથી તે બગદનાં અવયવો કમળોર પડી ગયાં, તૂટી ગયાં અને તે આગળ ચાલવામાં અસમર્થ થયો. ધનદેવે ત્યાંજ બગદને ખાતો ધાસ નાંખી મૂકી દીધો. જે જોડ મદિનાની ગરમીમાં બૂખ તરસથી બહુ ત્રાસ પામતો હતો. વર્ધમાન ગામના^૩ લોકો બગદને આવી કપરી-દયનીય

૧ — કૌસંધીએ નરીયએ અસંસદવિગસંચઓ ઘમો નામ સેટ્ટિ ।

તસસ અગેગોવજાઈયસણહિં પમૂઓ ઘગદેવો નામ પુતો ॥

મહાવીરચરિત્ર (પાકૃત) પૃ. ૧૪૮

૨-આવશ્યકમાં તે બગદે કેટલાં ગાડાં પહોંચાડયાં તે નથી આપ્યું, પણ મહાવીરચરિત્ર આદિમાં પાંચસો ગાડાંમાં તે બગદે જોડાઈને પાર કર્યા એમ લખ્યું છે.

૩-આવશ્યક પછીના શ્લોકોમાં કાવ્ય—કિંવા વધારવાની પદ્ધતિથી વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે તે બગદને દુઃખી જોઈ વર્ધમાન ગામના લોકોને બોલાવી સંમાનિત કરી, તેમને સો (૧૦૦) રૂપિયા ઔષધ માટે આપી, ધાસ પાણીની વ્યવસ્થા કરી ધનદેવ ત્યાંથી ગયો. મળિયંજંહા-એવો મન-પવરસમો ઇરિસદુદ્ધત્યામનવત્પન્તર પતો તા તુનેહિં ઇયસ્સ હમિણા રુવગ-

પરિસ્થિતિમાં પણ, નિહુર થઈ ઘાસ પાણી આપી મદદ કરતા નહીં, તેથી તે બહુ દુઃખ સહન કરી મરીને શુભપાણી નામનો યક્ષ થયો. જાનથી તેણે કીડાથી ખદખદતુ પોતાનું પૂર્વભવનું (જગદનું) શરીર દીધું. તેથી વર્ધમાન ગામના નિર્દય લોકો ઉપર તેનો રોષ ફાટી નીકળ્યો. તેણે તે ગામમાં મરણીનો રોગ ફેલાવ્યો. સેંકડોની સંખ્યામાં જ્યાં ત્યાં લોકો ચમત્ક્રમના દરબારમાં ઝડપથી રવાના થવા લાગ્યા. લોકો ‘ત્રાહિ માં, ત્રાહિ માં’ પોકારવા લાગ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં માણસોનાં હાડકાનાં ઢગલા નજરે પડતા. બધાય લોકો મળી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે કોઈ દેવીની આશાતના થઈ હોય તો તે અમને માફ કરો ! પ્રાર્થનાથી શુભપાણીએ આકાશમાં રહી કહ્યું કે— તમે બહુજ નિર્દય છો. તે જગદની જરા પણ દયા ન કરી, તેનું ક્ષમા ભોગવો. પછી લોકોએ યક્ષને પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરતાં તેણે બધાય મરેલા માણસોનાં હાડકાં ભેગાં કરી તે ઉપર પોતાનું મંદિર બનાવવાનું સૂચવ્યું. લોકોએ તત્કાળ મંદિર કર્યું. યક્ષની બગદની પ્રતિમા કરી તેના પૂનરી તરીકે હન્દ્રશર્માની નિમણુંક કરી. ઘણા અસ્થિ-હાડકાં થવાથી તે વર્ધમાન ગામનું નામ અસ્થિકગ્રામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું.

વર્ધમાન ગામ કયાં છે ?

ઈતિહાસ-ત્રેગીઓમાં ‘વર્ધમાન’ ગામ કયાં છે, તે જાણવા જણાવવા માટે જુદી જુદી કલ્પનાઓથી બે મત છે. કેટલાક લોકો હાલના કાઠીયાવાડમાં આવેલા વડવાણને વર્ધમાન ગામ માને છે. આ માન્યતા પણ આજની નથી, પરંતુ થોડીક સત્તાજિદ પૂર્વની છે. તે માન્યતાના આધારે વડવાણ શહેરની બહાર નદીના કીનારે શુભપાણિ યક્ષના ઉપસર્ગની સ્થાપના તરીકે યક્ષનું મંદિર બનેલું છે. જેમાં ભગવાન મહાવીરની પાહુકા પણ છે. જે કે આ પાહુકા ઉપર

ત્યાં રાત્રિ ગાળી. ત્યાં ભગવાનને પહેલો ગોવાલીયાનો ઘોર ઉપસર્ગ થયો. ત્યાંથી વિહાર કરી ભગવાને ‘કોલ્લાગ’ ગામ જઈ ‘હંતુ’ (જે ઉપવાસનું) પાસું ક્યું. ત્યાંથી ‘મોરાક’ (ગામ) માં જતાં

સૂરિ મહારાજની ચોથ પ્રભાણે ‘દ્રુઓમેટ્રીકલસર્વે’ ના નકશામાં જે ‘કુસમર’ Kussamar ગામ છે, તે પ્રાચીન કાળનું ‘કુમાર’ ચા ‘કુમ્માર’ ગામ સિદ્ધ થાય છે. જુઓ તેમની સંપાદિત ‘પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ’ ની વિ. સં. ૧૯૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૨૩

દૂરજ્જંતમ પિડળો વય સ તિલ્લે અમિગ્ધે પંચ ।

અવિયત્તુગ્ધડનિવસણ નિર્ધનં વૈસઠ મોળેણ ॥

આવસ્યકનિર્ધુકિત, ગાથા. ૪૬૨.

પાણીવત્ત ગિહિવદનં ચ, તદ્ વદ્માણ વૈગવદ્

ઘણદેવસૂલપાણિંદસમ્મા વાસદિયગ્ગામે ॥

આવસ્યક, ઉપોદ્ધત, નિર્ધુકિત, ગાથા ૪૬૩

આ ૪૬૨ માં નિર્ધુકિત શાબામાં નિય વૈસઠ મોળેણ પાડથી નિત્ય મૌન સમજવામાં વાંચે આવે છે, કેમકે ભગવાન જ્યાં ખાસ જરૂર પડી ત્યાં હતલ, ગોરાણો, ચંડકૌસિક વિગેરેના પ્રસંગમાં ચોડું બોલ્યા છે. એ માટે તેની ટીકામાં મદિ પર તથાવિધે પ્રયોજને એક દ્વૌ વા વચને વક્તવ્યે (પૃ. ૨૬૧) કહી, એક બે વચનની છૂટ રાખી છે. તથા શ્રી ગુણચંદ્રસૂરિએ મહાવીરચરિત્રમાં પણ એગદુવચનવજ્જ મોળેણ ગણ્વં લખ્યું છે. આ બધાય કરતાં આચાર્ય દેવચંદ્રે સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે

સ્યેયં મૌનેન ચ પ્રાયો મૌક્તવ્યં પાણિમેજનં

મહાવીરચરિત્ર, સર્ગ-૩-૭૭

અર્થાત્ ભગવાને સર્વંવા મૌન રાખવાનો અભિપ્રાય નહોતો લીધો. તેટલા માટે પ્રાપ્ત મૂક્યું છે. આ કથનથી ક્યાંય વિરોધ નથી આવતો.

દુઃજ્જંતતાપસના આશ્રમમાં પહોંચ્યા. તાપસના આશ્રમથી ભગવાને ત્યાં ચોમાસુ કરવાનું કમ્પૂર્યું. અન્યત્ર વિહાર કરી ચોમાસુ કરવાના સમયે ભગભગ ભાદ્રવા સુદિમાં પાછા ભગવાન તાપસના આશ્રમમાં પધાર્યા હશે. ત્યાં અનુદૂગ નહિ પડવાથી પંદરેક દિવસ જ રહી ભગવાને ચોમાસામાં જ પાંચ અભિગ્રહ કરી વિહાર કર્યો ત્યાંથી શ્રવપાણિયક્ષ્ણે અતિગોષ્ઠ આપવા માટે વિહાર કરી વેગવતો નદીને ઉત્તરથી ભગવાન 'અસ્થિક ગ્રામ'માં ગયા. જેનું નામ વર્ધમાન ગામ હતું.

પહેલાં જે ગામનું નામ વર્ધમાન ના વર્ધમાનક હતું, તેનું અદ્વિયગામ, 'સંસ્કૃતમાં અસ્થિકગ્રામ થા માટે પડ્યું? તે સબધી આવશ્યક-ઉપોદ્ધાત, મહાવીર ચરિત્ર તથા હેમચંદ્રના દશમા પર્વમાં લખે છે.

* 'દુઃજ્જન્ત' એ દુઃ પાતનું વર્તમાન કૃપન્તનું પ્રાકૃત રૂપ છે, તેનો અર્થ થાય છે ગમન કરતું, (જુઓ માહાવસ્તુમહાવગ્ગો પૃ. ૫૮૬) આવશ્યક ઉપોદ્ધાત માં લખ્યું છે કે "દુઃજ્જન્ત નામ વાસઢલા તેસિ તત્થ આવાસો તેસિ ચ કુલવતી મયવતો વિહમિતો પુ. ૨૬૮ અર્થાત્ દુઃજ્જન્ત એ નામના બીજા પાખંડી મતના તાપસેા હતા, તેઓ ત્યાં રહેતા, તેથી તે આશ્રમનું નામ પણ તેજ પડ્યું. મહાવીરચરિત્રમાં પણ આમજ (દુઃજ્જન્તા મમ તાપમરુપચારિણો વાસઢિણો પૃ. ૧૪૬) લખ્યું છે, ત્યાં જે ઉપરી તાપસ કલપતિ હતો, તે સિદ્ધાથ રાજાનો પરિચિત હતો. તેનું નામ હતું જલ્લગમ્મ. ૨ તસ્સ પુનઃ અદ્વિયગામસ્સ પદમ વહુમાણય મિત્તિ નામ હોત્થા ॥

લેખ તો ગઈ ગતિનોજ મને છે, પણ તાના લેકોની માનના છે
 કે તે લેખ તો છોડોઢાગના સમનનો છે મલિ તે પડેના પણ હતુ
 ખી તે મન ઉપની વાતને સ્વીકારવાની તત્ત્વ ના પાડે છે
 તેમના મન પ્રમાણે ભગવાન મહાનીશ્વરો તમામ નિહાળ પૂર્વ
 દશમા થયો છે. ભગવાન મારાડકે શુભગત- વિવાહમાં વિચર્યા
 નથી, કેમકે ભગવાન મહાનીશ્વરો વિશે લ માએના પ્રાચીન વિશ્વાસુ પ્રધેમા
 ભગવાન મહાનીશ્વરો જાતના વડવાણ કે આમૂ તરફ અ નાનુ લ મુ
 નથી ગે હિઆમે બગાડમાં અ સારે વર્ધમાન નામનુ મોટુ શરે
 છે, તે નાનુ અગ્નિ- વા વર્ધમાન ગામ હેતુ જોડે એમ
 મનાય છે પણ આમાં નિર્ગત સત્ત્વ થ છે તે હજી ક્ષી રાજ્ય
 નહિ હજી આમાં ભગવાનના નિદારના તમામ ગામો મારે બહુ
 ઉગી ગભીર ગોધમે ગની આસ્પક્ષતા છે તે મારે જૈન હમને એક
 કમીની નીમી નરી પદ્ધતિને ખૂબ પશ્ચિમ કે વો જોડે
 ઉપસર્ગ

શૂનપાણિના મગિમા ને કાલ ઉત્તરુ-સારે કેતુ તેને તે મડ
 પજવનો તેથી સેડછે લેકોને તત્ત્વ થનો મનમરણી પુરો
 જગનનો ત્રાસ મગવા જ મેના હેતુ છે તેએ ગમે તે મેમે

* શ્રી લાલચિત્રવલ્લા સિંધ પ નીભાગ્ય વિજયજીએ વિ ર
 ૧૭૫૦માં તીર્થમાળા બનાવી છે તેમાં લખ્યું છે કે —

શૂનપાણિ જશ ટામ વહેતાં અસ્થિમાં હો ।

અર વર્ધમાન વિરંગતા જાણ કવરી વાળા હો ॥

દાવ સાવમી પૃ ૮૪

અર્થાત તેઓ બગાડમાં આવેલ વરધમાનને પ્રાચીન વર્ધમાન માની
 નિર્ણય કેળવેને સોપે છે

ખીખનાં દુઃખ દર કરે છે. તે માટે ભગવાને, વિદાર કરી વર્ધમાન ગામમાં જઈ તેજ વક્ત્રના મંદિરમાં ઉતરવા જ્યા માંગી. પૂનરી અને ગામવાપીએ એ ઉપસર્ગ થોડો હોવાથી ત્યાં ઉતરવા ના પાડી, જનાં ભગવાન તેમને સમજાવી તે મંદિરમાં રાત્રે રહ્યા. રાત્રે યજ્ઞે બહુ ભાંડર રૂપ બનાવી, મદ્યમધંકર દાસ્ય કર્યું. તે પછી હાથી અને સાપનું રૂપ બનાવી ભગવાનને ખીચાવવા, દુઃખી કરવા ધણી યેન્યાઓ કરી, પણ શુ પરતથી મેરૂ ચલાયમાન થઈ શકે? તે પછી તે યજ્ઞે પોતાનો વધુ પુરુષાર્થ (!) બતાવવા ભગવાનના કાન, નાક, દાંત, આંખ અને ખીખમાં સાત પ્રકારની કપરી વાતનાઓ કરી. ભગવાન તો મંદ્રાવીર હતા. દુઃખ સહ્યા માટે અને શાંતિથી તે વશ કરવા માટેજ તેઓ ત્યાં આગ્યા હતા. નેઓ જરાય ચલાયમાન થયા નહિ. આત્મશક્તિની આગળ બહુ, તરવાર કે તોપો તો શું પણ ધંદનું વજ્ર અને બળ પણ કુંડિન થઈ શકે છે પેનો વક્ત્ર વીરના આત્મનેજારી ગમરાયો, શાત થયો અને શરણમાં આવી નમ્ર થઈ મારી માગવા લાગ્યો. ભગવાનની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેણે જાણ્યું કે મે સૂર્યની સામે ધૂળ ઢિહાડી છે. ભગવાન તો કરુણાસમુદ્ર હતા. મદ્યશક્તિ સપત્ર હોવા જનાં ક્ષમાના નિવાન હતા, જાની જનાં મૌની હતા. તેથી તેણે મારી આપી.

આખી રાત દેવગત ઉપસર્ગો-ક્રોડોની^૧ પગપરા સહન કર્યા પછી, યજ્ઞ જારે યાજ્ઞીને શાંત પડી ગયો, ત્યારે ભગવાન મહાવીર, દિવસ ઉગવાને એક મુહૂર્ત (૪૮ મીનીટ) નેટલો સમય બાકી રહ્યો-ત્યારે,

૧-યજ્ઞ ને વેદનાઓ ઉપજની હતી તે કેટલી બધા કર હતી તે વિષે આવશ્યક ઉપોદ્દાત ટીકામાં લખે છે કે -એકેક વેદગ્રાણમયજ્ઞનસ જીવિર્વ સંભમિર્વ સમત્વા, િં પુણ સચાવીસ મેયામો પૃ. ૨૬૯.

આગમોદય સમિતિની આશુત્થિ પહેલી

લેખ તો ગઈ ગતાન્દિનોજ મને છે, પણ ત્હાના લેખિકાની માન્યતા છે કે તે લેખ તો જીર્ણોદ્ધારના સમયનો છે મહિ તે પહેલાં પણ હતું.

ખીન્ને મન ઉપની વાતને સ્વીકારવાની તરૂન ના પાડે છે તેમના મન પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરનો તમામ નિહાર પૂર્વ દેશમાં થયો છે. ભગવાન માન્યાર કે ગુજરાત-ગાંધીયાવાડમાં વિચર્યાજ નથી, કેમકે ભગવાન મહાવીર વિશે લખાએના પ્રાચીન વિશ્વાસુ ઐશ્વર્યા ભગવાન મહાવીર શનજન, નડરાણુ કે આમૂ તરફ અનાનુ લખુ નથી એ દિસામે બગાડમાં અસરે વર્ધમાન નામનું મોટું શહેર છે, તે પૂર્વિ અગ્નિ-ગા વર્ધમાન ગામ હેતુ જોડે, એમ મનાય છે પણ આમાં નિર્દોષ સત્ય નુ છે, તે હજી મ્હી ગણ્ય નહિજ હજી આમાં ભગવાનના નિહારના તમામ ગામો માટે બહુ ઉંડી ગંભીર ગોધમે જની આસ્પદતા છે, તે માટે જેન લખાએ એક કમીની નીમી નરી પદ્ધતિએ ખૂબ પરિશ્રમ કરવો જોડે ઉપસર્ગ

શૂણપાલિના મંદિરમાં જે કોઈ ઉત્તરુ-ગને રહેતુ તેને તે બહુ પજવનો, તેથી એકછે લેખને ત્રાસ થયો મજાસત્વજી પુરો જગતનો ત્રાસ મગડા જન્મેના હે । છે તેઓ ગને તે બેગે

* શ્રી લાલવિજયજ્ઞના શિષ્ય પ ઐશ્વર્ય વિજયજ્ઞએ વિ સ ૧૭૫૦માં તીર્થમાળા બનાવી છે તેમાં લખ્યું છે કે —

“ દુષ્ટાણ જન્વ દામ કહેતો અસ્થિધાન હો ।

અન વર્ધમાન વિરવ્યાતા જાગ કરીવાના હો ॥

દામ સાતમી પૃ ૮૪

અર્થાત તેઓ બગાડમાં આવેલ વરધમાનને પ્રાચીન વર્ધમાન ગામી નિર્લય કેળવેને સોષે છે

બીજાના દુઃખ દરે છે તે માટે ભગવાને, વિનાર મરી વર્ધમાન
ગામમાં જાતેજ વચના મદિરમાં ઉતરના જગ્યા માગી પૂજારી
અને ગામવાસીએ એ ઉપસર્ગ થતો હોનાથી ત્યાં ઉતરવા ના પાડી,
જના ભગવાન તેમને સમજાવી તે મદિરમાં રાત્રે રચા રાત્રે યજ્ઞો
મકુ ભાંડર રૂપ મારી મન મન કર લાગ્યું કરું તે પછી હાથથી
અને સાંધવું રૂપ મારી ભગવાનને ખીરાવવા, દુખી કરવા થયી
એ ગયો કરી પણ શુ પવનથી મેંડ ચનાવમાન થા શકે? તે પછી
તે યજ્ઞે પોતાનો વધુ પુરુષાર્થ (૧) ખતવવા ભગવાનના કાન નાખ,
દાત આખ અને પીડમાં સાત પ્રાણની કાગી યાતનાઓ કરી
ભગવાન તો મનસીર ત્યાં દુઃખ સજ્જા માટે અને શાંતિથી તે વશ
કરવા માટેજ તેઓ ત્યાં આના ત્યાં તેઓ જરૂર ચનાવમાન થવા
નાથિ આત્મશક્તિની આગળ બદ્ધ તરવાર કે તોપો તો નુ પણ
પ્રદ્રવું વજ્ર અને બળ પણ કુડિત થા શકે છે પેનો યજ્ઞ વીરના
આત્મનેજાવી ગભરાયો, શાંત થયો અને શરણમાં આવી નમ્ર થા
મારી માગવા લાગ્યો ભગવાનની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો તેણે
જાણ્યું કે મેં સૂર્યની સામે ધૂળ ઉઝાડી છે ભગવાન તો કંઠણાસમુદ્ર
હતા મનાશક્તિ સપત હોવા જના દામાના નિરાન હતા, શાની
છતા મૈની હતા તેથી તેને મારી આપી

આખી રાત દેવગત ઉપસર્ગો કંપોની? પગપરા સજ્જત કર્યા પછી,
યજ્ઞ જ્યારે થઈને જાત પડી ગયો ત્યારે ભગવાન મજાનીરે દિવસ
ઉગરાને એક મુહૂર્ત (૪૮ મીનીટ) નેટવો સમય બાકી રહ્યો-ત્યારે,

૧-યજ્ઞે જે વેદનાઓ ઉપજવી હતી તે કેટલી બધા કર હતી તે વિષે
આવશ્યક ઉપોદ્દાત દીકામાં લખે છે કે-एकैकं वेदं पापायज्जनस्स जीविष
सकामिउ समत्था, 16 पुण सत्तावीस मेयाओ ५ ૨૬૬

આગમેદય સમિતિની આદતિ પહેલી

જરાક નિઃ લીધી. તે સમયે ભગવાન મદાવીરે દશ સ્વપ્નાં દીઠાં. તે સ્વપ્નાં તેમનાં વર્તમાન તથા ભવિષ્યના જીવન સાથે સંબંધ ધરાવનાર હોવાથી તે વિશે વિચાર કરવો જરૂરનો છે. દશ સ્વપ્નાંનો ઉલ્લેખ ક્યાં ક્યાં છે,

જે વખતે હું આ લેખ લખી રહ્યો છું તે વખતે મદાવીર-ચરિત્ર વિશે મારી સામે પાંચ ગ્રંથો છે. તેનાં નામ આ છે:—

૧. કસ્પસૂત્રમૂલ—સુવોધિકાટીકા સાથે
૨. ,, —દીપિકાટીકા સાથે.
૩. આવશ્યકસૂત્ર-મદ્રવાહુનિયુક્તિ-ભાષ્ય-ઉપોદ્ધાતયુક્ત,
૪. મહાવીરચરિત્ર (પ્રા०)—શ્રીગુણચન્દ્રસૂરિકૃત.
૫. મહાવીરચરિત્ર-(સં०)—શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત.

આમાં પહેલાનાં બે ગ્રંથોના મૂળ પાઠમાં તો દશ સ્વપ્નાં વિશે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, પણ આવશ્યક નિર્ચુકિત, જે આજથી ૨૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે બનેલી છે, તેના કર્તા શ્રીમદ્રવાહુસ્વામી (ચૈદ્ર પૂર્વધારી) છે, તેમાં દશ સ્વપ્નાંનો ઉલ્લેખ મળે છે, તેમ તેના ભાષ્ય-ઉપોદ્ધાત-ટીકામાં પણ છે. આવશ્યક આદિ ઉપર દશ નિર્ચુકિતગોના કર્તા અને કંઈપસૂત્રને નવમા પૂર્વધારી ઉત્તર કરી દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યાય તરીકે બનાવનાર શ્રીભદ્રમાહુ સ્વામી* એકજ છે,

૧—તત્ત્વ મામી દેસુગે ચત્તારિ જામે અર્તીય પરિતાવિતો પમાયકાલે મુહુર્ત-મેત્ત નિશપમાય ગત્ય તત્ત્વ મે દસમહાસુમિગે પામદ તં જહા ॥

આવશ્યક ઉપોદ્ધાત પૃ. ૨૭૦

* ચતુર્દશપૂર્વધારિશ્રીમદ્રવાહુસ્વામિભિ પ્રત્યાહવાનપ્રવાદાભિધાનૈશ્વમપૂર્વાત :
શ્રીદશાશ્રુતસ્કંધાષ્ટમાખ્યનસ્ત્રેન સન્નિહિતાર્થ સમુદ્દ્યુત :

કંપમૂલની દીપિકા, ટીકા, પૃ. ૭

એટલે કલ્પસૂત્રના મૂળ પાઠમાં ભગવાનનાં આ દશ સ્વપ્ના ન હોય તો પણ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં તો દશ સ્વપ્નાં વિષે માન્યતા દઢ હતી, તેમાં વાધા જેવું કશુંય નથી તેના કરતાંય જૂના મૂળ-અગ-ઉપાંગ સાહિત્યમાં તે વિષે ઉલ્લેખ છે કે નહિ, તેની શોધ કરવાનું કાર્ય અત્યારે હું મૂકી દઉં છું અથવા બીજા લેખકા ઉપર નાખું છું.

આવશ્યક નિર્યુક્ત અને ભાષ્યમાં મહાવીર ચરિત્ર વિષે બહુજ સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. પાછલા ગથોમા જે કેટલીક ચમત્કારિક-ધટનાઓ છે, તે પૈકી કેટલીક આવશ્યક નિર્યુક્તમાં નથી જણાતી ક્રમીકૃત મહાવીર-ચરિત્ર વિ સ. ૧૧૩૯મા એટલે કે બારમી શતાબ્દીમાં, તથા દશમુ ૧ પર્વ (સ. મહાવીરચરિત્ર) કુમારપાલના જૈન થયા પછી બન્યું હોવાથી વિ સ. ૧૨૧૬ પછી એટલે કે તેરમી સદીમા બન્યું છે. આ બંને ગ્રંથોમાં વીર-ચરિત્ર બહુજ પલ્લવિત અને કાવ્યની દબથી આલેખાયું છે તેમા દશ સ્વપ્નાની વાત આવે, તેમાં શકાજ

શ્રીમદ્ગ હર્વ. પ્રોત્યૈ સૂરિ. શૌરિત્વાસ્તુ ઇ.

વસ્માત્ વશાના જન્માસીત્ નિર્યુક્તીનામ્વામિ ॥

મુનિરત્ન.

આર્થ' ભદ્રબાહુ સ્વામીની સત્તા, વીરની બીજી શતાબ્દીમા હતી. અર્થાત્ વિક્રમની ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે તેઓ જીવતા હતા. તેમનું નિર્વાણ, વીર સંવત્ વીરમોક્ષાદ્ વર્ષશતે સપ્તત્યમે ગતે સત્તિ ।

ભદ્રગહુરવિ સ્વામી યયૌ સ્વર્ગ સપાધિના ॥

પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૯, શ્લોક ૧૧૨.

૬ નંદસિંહિસૂક્ષ્મશે (૧૧૩૧) વૈષ્ણવ વિક્રમામો વાલમિ

મહાવીરચરિત્ર, પ્રશરિત ૮૩

૧ માવગ જનસ્ય પરિવોધકૃતે શલાકારુણે પ્રજાશયતિ વૃત્તમપિ ત્રિપષ્ટે: ॥ મહાવીરચરિત્રની પ્રશરિત, શ્લોક ૧૯.

શી હેતુ ? ક'પચ્છતી ? મુખોદિકા, દીપિકા વિગેરે ગ્રામ્યોમા પામ્ય
શુદ્ધપાણીના મન્નિમાં આવેલા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના દશ અવસ્થા
અને તેનો અર્થ આપેલો છે

દ્રવ્ય સ્વરૂપ :—

- ૧ મહાવીર જીવવાને તાવપિરાચર માયો
૨. ,, સુદેઃ પશ્ચિ (દસ)ને પોતાની ઉપાસના કરના દીકું. ૨
- ૩ ,, ,, ચિત્ર (અનેક રંગના) કાપવ પસિને દીકું. ૩
- ૪ ,, એ માયા જોઇ
- ૫ ,, બળદોને મેરા કરતા નેયા.
૬. ,, ,, જેમા અનેક કમજો ખીચ્યા છે, એવા મોળા તળાવને દેખ્યું
૭. મહાવીર જીવવાન સમુદ તપા
- ૮ ,, ,, કિરણમ ગળ્યુકન સૂર્યને દેખ્યો.

૯ „ „ આતંગાઓથી મનુષ્યોત્તર પવતને વીટ્યો
૧૦ „ „ મેરુ પર્વત ઉપર ચડ્યા

દશ સ્વપ્નાંતુ ક્ષણ :—

આ દશે મહાસ્વપ્નાં હતા એમ આપશ્ચક નિર્ધુક્તિ ઉપગતી
મલયગિરિદૃત ગંગા તથા મહાવીર ચન્દ્રિમા લખ્યું છે તે
મહાસ્વપ્નાંતુ ક્ષણ પ્રાકૃત કથાનક મહાવીરચરિત્ર, દશમાં પર્વ
વિગેરેમા આ પ્રમાણે છે —

૧ શ્રી મહાવીર ભગવાન મોહરૂપી મહાવિગ્લાન-રાક્ષસને ૧ પુરો
૨ „ „ „ શુદ્ધ ધ્યાન ધરશે,
૩ „ „ „ નિચિત્ર માર અંગેનું નિરૂપણ કરશે
૪ „ „ „ સાધુ અને શ્રાવકના બે પ્રકારના ધર્મ મતાન્તરો
૫ „ „ „ ચતુર્નિધિ સંપત્તી પૂનરો
૬ „ „ „ ભવનપતિ ચતર, જ્યોતિ ક અને વૈમાનિક
દેવોથી પૂનરો

૧—અલીકીપ પૂરા થયા પછી મનુષ્યોત્તર નામનો પર્વત આવે છે જ્યાં
મનુષ્ય ક્ષેત્રની હદ પૂરી થાય છે

૨—આ દશે સ્વપ્નાં જુદા જુદા અર્થોમા અર્થથી મળતા આવે છે એટલે
જધાના પાઠે આથી લેખ મોટો કરવો ઠીક નથી મેં અહીં આવશ્યક
નિર્ધુક્તિ ઉપેક્ષાત ટીકાના આધારે લખ્યા છે તેમ તેનો અર્થ પણ
તે પ્રમાણે લખ્યો છે, તે પણ ખીન્ન અર્થોથી અવિરુદ્ધ મળેના છે

૩ તત્ત્વ મે દસ મહાસુમિશે પાસદ્ ૧૫૮ ૨૭૦

દમાદ દસ મહાસુમણદ્ પસદ્ ૧

મહાવીરચરિત્ર, ૪ ૬૫૫

૭	”	”	”	ચાગ ગનિગપ સસાગ મમુને તગે
૮	”	”	”	સ્વમજાનને પ્રાપ્ત થગે
૯	”	”	”	નિમળ ચત પ્રીતિ મેગવગે
૧૦	”	”	”	સિદ્ધામનમા જેની દેવ મનુચની પગિદ્ધમા ધર્મ મેગે

સ્વપ્નગાત્રનું માહત્તર :—

ભાગીર વાગ્રોમા સ્વપ્નગાત્ર પપુ એક વાન્વ મનાય છે અત્રાગ નિમિત્તવિદ્યા પૈખી આ પપુ એક વિદ્યા છે ભાગીર તમામ દર્શનોના અનુયાયીઓની તેમા હજગે વરોધી દદ શ્રદ્ધા છે તેથી તે વિગે અનેક ગ્રંથો અને માન્યતાઓ જૂના સાહિત્યમા મળી આવે છે લગભગ અદાભી રાતામ્દિ મુડીના સખ્યામર મદાપુરોના જન્મ આદિ પ્રમગે સ્વપ્ન આવડાની વાનો ડેડ મગે છે યુગેપ અને અમેરિકાના વાફુમયમા પપુ સ્વપ્નગાત્રને એક ગ્યાન મળી ગયુ છે લગચાન મદાની સ્વામી પોતાના ઉગ્યા ઉત્પત્ત થતા જે ચૌ સ્વપ્ના માતાને આજ્ઞા હતા, તેનું માહાત્મ્ય તો જૈનોએ ખૂબ વધારી દીધુ છે

ફળ ક્યાગે થયુ જોએ?

આ દશ સ્વપ્ના લગચાનને મેઘડી નત વાળી નેના આજ્ઞા છે સ્વપ્નગાત્રના જોડો? નહે છે કે ને સ્વપ્ન નત્રિના પહેના પહેગમા આવે તેનું ફળ એક વર્ષમા, બીજા પહેનુ ૨૫ ૭ મહિનામા, ત્રીજા નયુ મહિનામા અને ચોથા પહેગમા આવેનાનું

ફળ એક મહિનામાં, એ ઘડી રાત્રિ અવગિન્ટ રહે ત્યારે દત્ત દિવસમાં અને સૂર્યોદય સમયે આવતું હોય તો તેનું ફળ તરતજ થાય છે.

આ દિસામ પ્રમાણે જૂઓ તો મોહનીય કર્મનો નાશ, દયાગીની રચના, કેવળનાન વિગેરે ફળ મહાસીર લગવાને દીક્ષા લીધી તેજ વર્ષે મળતું જોડતું હતું, કેમકે આ બતાવ તેજ વર્ષે બન્યો છે, પણ તે પછી તો લગભગ આર વર્ષે મોહનીય કર્મનો નાશ વિગેરે ફળ મળ્યું છે તો આ કાંઈકાંતુ સમાપાન કેવી રીતે કરવું, એ સનાન છે બીજી વાત એ છે કે લગવાનને ઉપરા ઉપરી દશ સ્વપ્ના આવ્યા સ્વપ્ન-શાસ્ત્રના કથનની ઉપરા ઉપરિ સ્વપ્નાં માળાસ્વપ્ન^૧ કહેવાય છે, અને માળાસ્વપ્નનું ફળ મળતું નથી, અર્થાત્ તેવા સ્વપ્ના નિસ્થક હોય છે જ્યારે લગવાનને તો અધુર ફળ મળ્યું છે એ બેનો ખુલાસો, સ્વપ્ન વિદ્યાનો ઉડાણુથી અજ્ઞાસ કરનાર કરશે તો તે વધારે ઉચિત થશે હું તે તરફ તેના જાણકારોનું સમાધાન કરવા ધ્યાન ખેંચું છું.

ઉત્પલ પડિત

આ દશ સ્વપ્ના આવ્યા પછી સૂર્ય ઉગતા બધા લોકો લગવાન મહાનીગને કુશલદેમ જોઈ રાજ થયા આશ્ચર્યમાં પડ્યા કે અહોભાગ્ય છે કે આજે આ કુષ્ટ યત્નથી લગવાન બચી ગયા ત્યાં “ઉત્પલ”^૨ નામનો એક સ્વપ્નવિદ્યાનો પારગત પડિત આવી લગવાનને કહેવા લાગ્યો કે આપ તો તેનું ફળ જાણો છો પણ હું એ વિદ્યાદારા જાણુ

૧—માત્રાસ્વપ્નેઽહિદૃષ્ટ્વ તથાઽઽધિવ્યાધિતમવ

મલમૂત્રાદિપીઢેત્ય સ્વપ્ન સર્વો નિરર્થક ॥

સુમેધિકા દીપ્ત યોયુ બ્રાહ્મ્યાન

૨—આ ઉત્પલ, પાર્શ્વનાથ લગવાનના સાધુઓની પાસે સાધુ થયા હતા, પણ પાછળથી તે સુધમ છોડી પરિવારિક થયા.

હું. મારે આપની આગળ કહું છું. એમ કહી તેણે સ્વપ્નાનું ફળ કહી સંભળાવ્યું. ચોથા સ્વપ્નાનું—એ માળા દેખી તેનું—ફળ તે (ઉત્પત્ત) જાણી શક્યો નહિ, ત્યારે તેનું ફળ મદાવીર ભગવાને પોતેજ કહ્યું કે :—

“हे उत्पल ! जणं तुमं न याणासि, तण्ण अहं दुविह मागाराणगारियं धम्मं पण्णवेहामि” હું શ્રાવક અને સાધુ એમ બે પ્રકારે ધર્મની પ્રપણા કરીશ.

સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં ?

ભગવાન મદાવીરને ગૂઝપાણી યક્ષનો ઉપસર્ગ ક્યારે થયો ? દસ સ્વપ્નાં ક્યારે આવ્યાં, તેની સાલ સંવત કોઈ ગ્રંથમાં નથી, પરંતુ ભગવાનની દીક્ષા થયા પછી—તેજ વર્ષે એટલે કે દીક્ષા લીધી તે વર્ષના શ્રાવણ સુદમાં આ પ્રસંગ બન્યો હશે. એ દિશાએ મદાવીર ભગવાનની ઉમર લગભગ તે સમયે ૩૧ વર્ષની હોવી નોંધવે. તેથી આ પ્રસંગ આજથી ૨૫૦૩ વર્ષ પહેલાં બન્યો કહેવાય.

આમ ગૂઝપાણિ યક્ષનો ઉપસર્ગ અને પ્રભુ મદાવીરનાં દસ સ્વપ્નો વિશે ટૂંકમાં વિચાર કર્યો છે. ભગવાનના જીવનની દરેક ઘટના ઉપર વિન્તાસથી નિગ્ધ—જાંબીર પદ્ધતિથી ચર્ચા થવાથી તેમાં ધણો પ્રકાશ થશે ભગવાન મદાવીરનું એક આદર્શ ચરિત્ર તૈયાર કરીને જગત સમક્ષ મૂકવામાં, ખરેખર, એ પ્રભુની પરમ ઉપાસના રહેલી છે.

હતો, છતાં જૈનધર્મ ઉપર તેની અટલ શ્રદ્ધા હતી. તે અધ્યાંગ નિમિત્ત વિદ્યામા નિખ્યાત હતો, એમ ગુલ્ફચંદ્રસુરિ લખે છે :

तस्य य उपल्लो नाम परिवायेणो पासजिगतित्थुण्णपट्टिवल्लमान्ने।
भोमुण्णायसुमिण तत्तिक्खअ गग खल्लगव जगल्लअकुंगणमहानिमित्तमत्थपामन्व-
वियाणगो । मदावीर अस्ति ५. १५३. મદાવીર ચરિત્ર અને દેવચંદ્ર-
ચાર્યના દસમા પર્વમાં લખ્યું છે ‘ઉત્પલ’ પદેલાંથીજ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા.

: ૪૧ :

મારવાડનું એક પ્રાચીન નગર

બા હ ડ મે રું

સ સારની દરેક વસ્તુ ઉપર સમયનો પ્રભાવ પડે છે. આજે કેવકય નાદોથી ગાળતું શહેર કાલે ઉજ્જડ વેશન બનીને રમશાન જેવું થઈ જાય છે. જ્યાં માનવીનો અવાજ સરખો પણ સાલગવો મુસ્કેય હોય તેવું નિર્જન એકાંત વન, શહેર બની જાય છે પૂર્વ દેશની રાજધાની સમી રાજગૃહી, ચ પાપુરી, તક્ષશિલા વગેરે નગરીઓ આ વાતના યોગ્યતા પુરાવા રૂપ છે અહીં આપણે આવી જ—જેનો ભૂતકાળ અનેક લબ્ધતાથી ભરેલો છે—એક નગરીનો પરિચય કરીશું.

કરાચીના શ્રી જૈન સંઘની વિનિતિથી પૂજ્યપાદ શ્રી વિદ્યાવિજયજી મહારાજ આદિની સાથે કરાચી તરફ વિહાર કરતા અમે તા. ૨૮-૨-૭૭ ના દિવસે બાડમેર (Barmer) પહોંચ્યા આ બાડમેર જોધપુરથી સિંધ હિંદાબાદ જતી (જે આર) રેલવેનું સ્ટેશન છે. અહીં આજ્યા પછી અમારા જાણુવામા આવ્યું કે ઘણા વર્ષો પહેલાં, આ બાડમેરથી

પ્રાચીન બાહડમેરની હાલત :

અત્યારનું બાહડમેર કે ત્યાં જોધપુર સ્ટેશનના હાકિમ રહે છે, તેનાથી માત્ર-ચૌદ માઈન દૂર નૈનત્ય બુથામા એ પ્રાચીન ગામ વમેનું હતું સિધ હૈદાબાદ રેલ્વેના જસાઈ (Jasai) સ્ટેશનથી લગભગ ચાર માઈનની દૂરી પર આ ગામ વમેનું હતું સૌનકીઓની આબાદીના કાળમા આ નગર ઉત્તર દશામા હતું, અને વીરતા, ધનિમતા અને દના માટે દૂરદૂર સુધી પ્રખ્યાત થતું હતું ત્યાં અનેક જૈન અને વૈદિક મંદિરો હતા પાશ્ચાત્યો અને બીજા પરોપધારી સરસાઓ બાહડમેરની કીર્તિમા વધારો કરતી હતી અનેક જૈનાચાર્યો અને શ્રીમન્ત શ્રાવકોથી એનો ઇતિહાસ ઉજ્જવળ બનેલો છે પણ કાળાતરે એની પગી થઈ અને અત્યારે તેને લોકો 'જૂના' નામથી ઓળખે છે નકશામા પણ એનો 'જૂના' તરિક ઉલેખ થાય છે

પ્રાચીન કાળની પોતાની અનેક લગ્નતાઓને પોતાના પેગંબા સમાની દબને ધરત દશામા પડેલા આ નગરને જોવાની અમારી અભિનાસ થઈ એજલે ઇતિહાસના વિનયમા રસ લેના વિહ્વલ પૂર્વ જયતિજયજીમહાગજ તથા શ્રીમાન્ત નિશાળનિજયજી મહા રાજની સાથે હુ તા ૬-૩-૩૭ ના દિવસે જસાઈથી 'જૂના' ગયો કુદરત માતાએ ધડેલી પહાડની જ્વી જ્વી દીવાનો આ નગરના કિન્હાનુ ધામ કરે છે પ્રવેશ કરતા પ્રાગભમા ત્યાં ઉચાઈ આવે છે ત્યાં પત્થરનો કોટ મનેલો છે મહેરાય છે કે આ કોટનો ચારે બાજુનો ઘેરાવો દશ માઈનનો છે ગમે તેવો મગવાન શત્રુ પણ સહેનાઈથી પ્રવેશ ન કરી શકે એવી સુઢિત જગ્યાએ આ નગર વમેનું હતું પ્રાચીન પુત્રાઓ, લોકોકિત અને શિવાનેમો ઉપરથી જાણાય છે કે ઉપ મધ્યમગ (સપ્તમી સદી) સુધી આ નગર સમૃદ્ધ દશામા હતું

કહેનાય છે કે આ નગરમાં ૧૪૦ કુવા હતા, અને અનેક જગીર-
દારોના મકાનો એની શોભામાં વંશરો ઝળતા હતા. અત્યારે પણ આ
મકાનોના ખડેરો માર્ગમાં જોવામાં આવે છે આ
ગામનો નાશ થવાથી એ બધા જગીરદારો અત્યારે ચોવડન, દુધવા
વગેરે ગામોમાં ચાલ્યા ગયા છે, એની ખાતમી એક “માલા” નામ ॥
બીજીથી અમે મેળવી શક્યા

ભૂતકાળના અનેક જૈન અને સૈદ્ધિક મદિરામાંના માત્ર એ જ
મદિરા—તે પણ ભગ્ન અવસ્થામાં—જયના પાખ્યા છે આમાં એક
જમીનથી ઘણું ઊંચું અને મનોહર છે બીજું નાનું મદિર છે તેની
નિર્માણકળા અને મજબુતાઈ જોવા યોગ્ય છે શ્રી ક્ષમાધ્યાણની
પદાવલીમાં લખ્યું છે કે—“ઉદ્ધરણ મનીના પુત્ર કુળધર્મ ત્રીએ બાદ—
મેરમાં સત્તંગતોરણપ્રાસાદ (જિન મદિર) બનાવ્યો હતો” સભવ
છે તે ઊંચા ટેકા ઉપર આવેલું આ મોટું મદિર હોય તેનો સમર
લગભગ વિ સ ૧૨૨૩નો છે વિ સ ૧૩૫૨નો તો તેમાં સિવા-
લેખ પણ છે આ મદિરમાં કુલ પાંચ સિનાવેઓ છે, જે ઇતિહાસગ્રંથોમાં
પૂર્વ મુનિરાજ શ્રી જય તવિજયજી મહારાજે ઉતારી લીધા છે આ
બંને મદિરની વિસ્તૃત દર્શાવવાનો એક લેખ તેઓ લખના ધારે છે

આ મદિરા ઉપગત કેટલાક જૂના કુવા, વાનડી, તળાવ, ખાણ,
દરવાજા, ઝાડ, લાગેલા મકાનો વગેરે પણ આ નગરની પ્રાચીનતા
બતાવે છે કહેનાય છે કે “કિરાડ” (જેને સરકૃતમાં પહેલા “કિરાત-
રૂપ” કહેતાહતા તે) અને ખાહડમેર (“જૂના”) લગભગ વચ્ચેના હતા
આસપાસના તુલેલા મકાનો ઉપરથી ક પી સ્પષ્ટ છે કે લગભગ
સોએક વર્ષ પહેલાં પણ આ સ્થળ લોકોથી આવાહ હતું, ધીરે ધીરે

લગભગ ૧૪ માઈનની ડ્રીપર, ‘બાહુડમેર’ નામનું એક મોટું અને અતિ સમૃદ્ધ શહેર હતું તે શહેરનો નાશ થતા પછી એ જ (મામે) નામનું નવું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું ઐતિહાસિક માધનોના આધારે આ “બાહુડમેર” શહેરની વિશેષતા મને જણાઈ અને સાથે સાથે આ ગામની સાથે ઐતિહાસિક તેમ જ ગુજરાતનો પણ સાથે સંબંધ હતો એમ જણાયું, એમને માત્ર મન તે પ્રાચીન શહેર તથા વર્તમાન બાહુડમેર સંબંધી લખવાને પ્રેરણા

પ્રાચીનતાના પુરાવા :

નામ—બાહુડમેરનું નામ પ્રાચીન શિલાલેખો, પટ્ટાવનીઓ અને ખીમ પુત્રકામાં ‘બાહુડમેર’ કે “બાહુડમેર નગર” તરીકે જોવામાં આવે છે આનું નામ ‘બાહુડમેર’ શા ઉપરની પાંચ, તે સંબંધી ઐતિહાસિક પ્રમાણ મને મળ્યું નથી પણ “બાહુડ” એ પ્રાકૃત શબ્દ છે અને તેનો સંસ્કૃત લાપામાં “વાગ્મ” અર્થ થાય છે, અને “મેર” શબ્દ તે નગર અથવા ગામની સાથે લગાવવામાં આવે છે કે જે નગર અથવા ગામ પર્વતોથી ઘેરાયેલું—પર્વતોની વચ્ચે હોય, પરંતુ તેની ઉપર તેલ અથવા તે પર્વતની તળેલીમાં રહેલું હોય એમને આનો કાઢીને ઓછ પ્રકારનો સંબંધ વાગ્મનું સાથે હોવો જોઈએ એમ લાગે છે જે વાગ્મના નામ ઉપરથી આ ગામ વચ્ચેનું આપણને જણાય છે તે વાગ્મ સંબંધી મળી માલિની આપણને મળી નથી ગુજરાતના મોનમી ગામના એક મરીનું નામ વાગ્મ હતું, જે ઉત્પત્તિ મરીનો પુત્ર થયો હતો અમરેર અને માત્રાના ખીમ નામોને તત્વામાં તેજે ધણે સાથે ફાળે આપ્યો હતો,

એમ "પ્રમથ ચિતામણિ" વગેરે અર્થોથી જાણી શકાય છે. આ અર્થના જીવન કાંઈ "આદડ"ના નામથી આ ગામ વચ્ચું હતું.

આદડમેર ક્યારે વચ્ચું તે સંબંધી માહિતી પણ મળે મળી નથી. છતાં તપાસ કરતાં જણાય છે કે બારમી સદીમાં તેા આ નામનું નગર હયાત હતું જ. આ વાત નિમ્ન કેટલાંક પ્રમાણોથી સાગિત થઈ શકે એમ છે:—

(૧) વિધિપત્ર (અન્વયગચ્છ) ની મોટી પદાવલી ને ગુજરાતીમાં અપાએલ છે, તેમાં લખ્યું છે કે—“ત્રીત્વપ્રભુમુરિગ્મે નિ સ ૧૦૦૭ માં લિખમાવમાં પરમાર વશના રાહિત સોમકરજીએ તેના વંશને સદિત પ્રતિબોધી જૈન બતાવ્યા વિ સ ૧૧૧૧માં મુગલેએ આ લિખમાવનો નાગ કર્યો ત્યારે તેના (સોમકરજીના) વંશના રાય ‘ગાંગા’ લિખમાવથી નાગીને આદડમેર ગયા ત્યાં પરમાર વશનો દેવડ રામન હતો.”—(પૃ. ૨૦૪)

(૨) ઉદ્ધરજી નામનો એક મત્રી ચિત્રમતી તેરમી સદીમાં રજૂ થયો તે જૈનધર્મ પાળનારો હતો તેના પુત્ર “કુળધરે” આદડમેરમાં રત્નગૌરવ નામનું જૈનમંદિર બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ શ્રીધમાદેવ્યાણકૃત ‘અસ્તરગચ્છની પદાવલી’માં મળે છે.

આ ઉપરનો એટલું તે નિશ્ચિત કરે છે કે આદડમેરે વિ સ. ૧૧૧૧ પહેલાં વચ્ચું હતું.

૧. ઉદ્ધરમંત્રી સકુન્દ્ર. સ્વસ્તરગચ્છીય ધાવકથ વમૂ. ૧ તસ્ય ચ કુલપરનામા પુત્રો જાતઃ, એન બાહ્યમેરુનગરે રત્નગૌરવપ્રાસાદે વારિત

પત્ની (“જૂના” પામે એક “નવાજૂના” નામનું ગામડું છે. “જૂના” માત્રી નીકળેના લોકો આ રથજેવનના એળવેતેનું “નવાજૂના” નામ પડ્યું “જૂના” અત્યારે માત્ર વેગન પોષનમાં છે. .

બાહ્યમેરનો ગાસક : અંતરાવ સાંખલો :

અહીં તપાસ કરના ડેવાક દુદાઓ અને વાનોથી એમ જણાય છે કે અહીંયા પહેલા “અંતરાવ સાંખલો” ગત્ય કરેના હતા અને લાગે છે કે—“સાંખલા” એ પગમાર ગુરુપુત્રોની એક શાખા છે આ અંતરાવ સાંખલો પ્રતાપીગત્ત હતા બાવન ગત્તઓ અહીંના ગત્તની આશ્રમા ગ્રહેતા હતા. તેનો પ્રતાપ યુગ્મઓને લગભીત બનાવતો હતો.

કહેવાય છે કે—મંગલ નામનો એક બારોડ એક વખત ગિરનારના રાજ્ય ક્વાટ પામે પહોંચ્યો. બારોડે કરેલી ગુનિથી ગત્ત પ્રચલ થયો અને બારોડને ઇનામ માગવાનું કહ્યું એટલે તેણે રાજ્યની પાધરીની માગણી કરી ગત્તએ એને સમજાવતા પ્રયત્ન કર્યો કે “હે બારોડ તમે તો બધાને નમસ્કાર કરનારા છો, અને મારી પાધરી એવી રીતે નમતી ગ્રહે એ કેમ પાનવે ? મારે તમે બીજું જે કંઈ ઇષ્ટ હોય તે માગો. ” પણ બારોડ એકનો બે ન થયો અને એ પાધરી પહેરીને કોંઈને પાંચ પોતાનું મન્તક નહિ નમાવવાની શરૂને તેણે પાધરી દાનમાં એટ લીધી.

ત્યારથી કર્નોકરને તે બારોડ બાહ્યમેરના ગત્ત અંતરાવ સાંખલો પામે આગ્યો, અને પેલી પાધરી દાનમાં રાખીને એણે ગત્તને પ્રજામ મ્યાં કેધિત થયેલા રાજ્યએ એમ કરવાનું મળ્યું પૂર્ણાં એણે દક્ષિત મ્ની સળગાવી. ગુરુસતના ગત્તની આવી કીર્તિ અંતરાવ સાંખલાને અમન થઈ પડી એણે આજ્ઞા કરીને પોતાના મુજ્જાન મહેતા નામના વિવાનની માર્ફત કપડ અને કુલ્લસાથી ક્વાટને બાધી અણ્યાઓ, અને

તેને સિદ્ધની માફક એક પાંચડામાં પૂરીને સ્ત્રીઓ જ્યાંથી પાણી બરસા જતી ત્યાં એ પાંચડું ગખ્યું. જાતી આવતી સ્ત્રીઓ તેનો ઉપદ્રવ કરતી.

આ વખતે આદરમેરમાં 'અમીયા' નામની એક કાઠિયાવાડી બાઈ રહેતી હતી.^૧ તે પોતાના રાજાનો આ ઉપદ્રવ સહન ન કરી શકી. પણ એકલી બાઈ અને તે પણ સુ રૂના પરદેશમાં શું કરી શકે ? છતાં તેને આવી અપમાનજનક ત્રિથિતિમાંથી કંવાદના છૂટકારાનો વિશ્વાસ તો હતો જ ! કાચુ કે કંવાદ અને ઉગાડાના પરાક્રમથી તે સુપરિચિત હતી.

કંવાદના પાંચડે પુરાયાના વર્તમાનથી કાઠિયાવાડના વીરો ખૂબ આવેશમાં આવી ગયા. આ બાજુ અ તરાવ સાંખવો પણ કોઈ રીતે ઓછો ઉતરે એવો ન હતો. સિંધ જેવા દૂરના દેશના રાજાને દરવવો એ સહેલું ન હતું. આ પ્રસંગ માટે મોવડી યવા માટે પણ કોઈ તૈયાર ન હતું. છેવટે કંવાદના ભાણેજ ઉગાડાએ એ કામ માથે લીધું.

સિંધમાં એકંદરે વરસાદ ઓછો પડે છે અને તેથી ત્યાં ઘણીવાર દુકાળ પડે છે. તે વખતે ત્યાં દુકાળ પ્રવર્તતો હતો અને જનવરો માટે ધાસની બહુ જ તંગી જણાતી હતી. આ પરિસ્થિતિનો પોતાના માટે લાભ લેવાનો ઉગાડાએ વિચાર કર્યો. તેણે પાંચસો ગાડાં ધાસનાં થાપાં અને એ દરેક ગાડામાં ધાસની અંદર પોતાના શુભોચને સત્તાડી રાખ્યા. અને તે બધાં ગાડાં લઈને આદરમેરમાં આવી પહોંચ્યા. અહીંને વખતે આવી મળેલા આટલાં બધાં ધાસનાં ગાડાંથી લોકો ઘણા રાજ થયા. ઉગાડાએ તેમાંથી છુટક ધાસ વેચવાની ના કહી અને રાજા અને બધા અમલદારો એક સ્થાને બેગા મળીને જે ભાવ નક્કી

૧ કોઈ કહે છે કે તે રાજા કંવાદની બહેન થતી હતી.

કરે તે ભાવે બધુંયે ધાસ એકી સાથે વેચવાનું કહ્યું. લોકોને ધાસની ધણી ૯૪ જરૂર હતી, એટલે એની શરત કમુલ રાખવામાં આવી અને ગજા અને બધાય અમલદારો ભાવ-તાલ નક્કી કરવા માટે બેઠા થયા.

પોતાને જોઈતા લાગ આવી પહેંચેલો જોઈને ઉગડાએ પોતાની સાથે જ ઉપર ત્રણ થાપ મારીને સકેન કર્યો એટલે હથિયારથી મુસજ્જ થયેલા બધાય મુશરો બહાર કૂદી પડ્યા અને થતુ ઉપર તૂટી પડ્યા. રાજા અને તેના માણસો શુશ્રવીન હતા એટલે તેઓ આ સાવ અકસ્મિત આક્રમણનો પ્રતીકાર ન કરી શક્યા. જોતજોતામાં સાતમો સાંખલા રાજપુતો અને બીજા ૧૫૦૦ રાજકર્મચારિયો ખરી ગયા.

આવેશમાં આવેલું સૈન્ય જ્યારે રાજાની પાછળ પડ્યું ત્યારે તેની ગણીઓ ઉગડાને વિનવવા લાગી કે—

સાત સો માયાં સાંખલા, પંદર સો પરધાન

પક મત મારે મારો અંતરાવ સાંખલો, તને ઉગે જેની આજ ॥

[હે ઉગડા, તેં સાતમો સાંખલા રાજપુતો અને ૧૫૦૦ અમલદારોને મારી નાખ્યા છે. હવે તું એક મારા અંતરાવ સાંખલાને ન મારીશ : તને સૂર્યદેવની આજ છે.]

આથી ઉગડાએ અંતરાવને માર્યો નહીં, પણ બાધી લીધો. કાઠીઆવાડી પીરોતું આ પરાક્રમ જોઈને ચેકી અમીયા બીજા બાધાઓને સંબોધતી બોલી ઉઠી કે—

જુવો જોયણહારોઓ, મોલે કાઢો ગાત ।

અમીયા કહેતી હોંસચી, ઉગડો આવો આજ ॥

[હે યોવનવતી સ્ત્રીઓ, ગોંખમાંથી બહાર મોડું કાઢીને આને ઉગડો આવ્યો છે, તેને (જરા) નિહાળો !]

છાતી ઉપર છેલહો, સર ઉપર વાટ ।

કવાટ ઉઠ મુજરો કરે, તો લાજે ગદગિરનાર ॥

[કવાટને નમાવવા માટે તેની છાતી ઉપર મણીકું મૂક્યું અને માથા ઉપર થઈને લોકો જવા આવવા લાગ્યા. છતાં જો કવાટ ઉડીને પ્રણામ કરે તો ગિરનારનો ગદ લાછ મરે !]

સૂરજ પચ્છોમ ડગસી, મોયંગમ ન ફેલે ભાર ।

કવાટ ઉઠ મુજરો કરે, તો લાજે ગદગિરનાર ॥

[કવાટ જો ઉડીને પ્રણામ કરે તો ગદગિરનાર લાછ મરે, તો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગે અને તો રેણનાગ પોતાનો ભાર ઉપાડવો બંધ કરે (ખેતી ગ્સાતવ જાય.)]

શત્રુનું બળ જોઈને હેવટે અંતરાવે નમનું આપ્યું અને કવાટે તેને બંધન-મુક્ત કર્યો. પછીથી પણ અંતરાવે કવાટને નમાવવા ધણા ફાંફાં માર્યા પણ એ વીર અણનમ જ રહ્યો.

આ કથાનક, અમે “જૂતા”માં રહેતા જુદા જુદા લોકોના મોટેથી સાંભળ્યું હતું, તેવું અહીં ઉતાર્યું છે. આમાંનો સત્યાંશ તો ખારીક ગોધમોળ પછી જ મળી શકે છતાં આ પ્રદેશમાના જૈન, બ્રાહ્મણ, રાજપુત, જાટ, બીજા વગેરે જાતિના નાના મોટા લોકોમાં આ કથા પ્રચલિત છે, એ વાત તો સ્વીકારવી જ જોઈએ એટલે એમાં અમુક અંશે ઐતિહાસિકતા જરૂર છે. કાઠીઆવાડની વીરગાથા સમી આ કથાની શોધ થાય તો જરૂર થવું જાણવાનું મળી શકે ! અસ્તુ.

હરીપર, અત્યારના 'હાથમાં' ગામની પાટોશમાં એક કિશકૂ નામનું પ્રાર્થન ગામ છે. આ જોવા માટે અમે (હું અને ઇતિહાસપ્રેમી શ્રી જગન્નતવિજયજી મહારાજ આદિ) તારિખ ૭-૩-૨૦૧૧ દિવસે ગયા હતા. અહીં સુંદર શિવપ્રકળાના નમુના સમાં પાંચ આલીશાન મંદિરો છે. તેમાંનું મોટું મંદિર-જો મટાદેવનું મંદિર છે-તેમાં રંગમંડપમાં પેસતાં ઉત્તર દક્ષિણમાં ચાર શિલાલેખો છે આ શિલાલેખો ઉપરથી જાણી શકાય છે કે ત્યાંના રાજા મહારાજા કુમારપાળની આજ્ઞામા હતા. આમાં રાજસતના કેટલાક મોલકો વેશના રાજાઓનાં, મહારાજા કુમારપાળ સુધીનાં નામો પણ આપેલાં છે. તે વખતે ગિરનારનું રાજ્ય પણ કુમારપાળની સત્તા નીચે હતું.^૧

પરમારોની પડતી:

જૂના બાહડમેરમાં પરમારો (સાંખજાઓ) નું ગત્ય ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યું હતું, તેની પાછી માહિતી આપણને મળતી નથી. પરમારોનું બળ ઓછું થતાં તેમને હરાવીને ચૌહાણોએ તેના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. બાહડમેરનો પહેલો ચૌહાણ રાજા સુદાજી કે સુંદાજી થયો.

નાવળ મહાસીનાથજી એક વીર ક્ષત્રિય હતા. તેમના પુત્ર માંડલિકજીની દરિ બાહડમેર ઉપર પડી. લાગ મળતાં સુદાજીને મારીને માંડ-

૧ આ મંદિર અને શિલાલેખો વિષે સમય મળતાં હું જુદો લેખ લખવા પ્રયત્ન કરીશ.

૨ આ માટે જુઓ "સિદ્ધરાજ જયસિંહે શું કર્યું" "શાહક મારો લેખ.

લિક્ષણે આહમેરનો કબજો લીધો. પણ રાગ્યાદી ઉપર પોને ન ખેસનાં પોતાના લાઇ રાવત હુકમને ખેસાર્યા. કહેવાય છે કે મુંડાણ અને માંડલિકણ સાથે ખેતરી થતા હતા.

આહમેરનો નાશ

સમય ઉત્તર દશા કોની કાયમ રહી છે ? આહમેર ધણેય કાળ ખૂબ જાહોજલાલીભરી દશામાં રહ્યું. આ જાહોજલાલી દરમ્યાન તેના વિનાશને નોતરે એવા કેટલાય દોષો ધીમે ધીમે સંચિત થતા જતા હતા. ધીમે ધીમે કુસંપ, અભિમાન અને ધર્મના અંકુરાઓ દેખા દેવા લાગ્યા. છતાં દુનિયાના કહેરા પ્રમાણે તો જાણે કાંઈ અકળ દેવી કારણે જ આહમેરનું પતન થયું હોય એમ લાગે છે. કહેવાય છે કે ધુંધલીમલ નામનો એક સાધુ પોતાના શિષ્ય સાથે એટલામાં રહેતો હતો અને જૂના આહમેર અને કિરતવસન (કિરાડુ) ગામમાંથી ભિક્ષા લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. આમ રોજ રોજ ભિક્ષા આપતા લોકો કેટલાય લાગ્યાં. ધીમે ધીમે ભિક્ષા બંધ થવા લાગી. માત્ર એક કુબારે જ ભિક્ષા આપવાનું જતરી રાખ્યું. આ વાતની ખબર પડતા ધુંધલીમલનો ગુસ્સો વધી ગયો અને તેણે શાપ આપ્યો કે જૂના સવ સૂના । પટ્ટન સવ દટ્ટન । આ શાપથી જૂના આહમેર અને તેથી દસ માઇલની દુરીપર આવેલું કિરાડુ જે તે વખતે શહેર હોવાથી પટ્ટન (પતન) કહેવાતું, તે બન્ને ગામ તારા જ થઇ ગયાં.

ભારતનાં અનેક ગામોના નાશની પાછળ આવી જ કેટલીક દંત-કથાઓ અને દેવી કલ્પનાઓ સાંભળવામાં આવે છે. પણ અત્યારનો યુગ તેને માનવા તૈયાર નથી. વળી વલ્લભીપુરના નાશની પણ આવી જ દંતકથા પ્રસિદ્ધ છે. શું ધુંધલીમલ જેવા માણસો ગામનો નાશ કરવાનો જ ધધો લાઇ ખેસતા હશે ? વળી ઉપરના વાક્યમાં “જૂના”

આપેલ છે, તેનો અર્થ બ્રાહ્મમેર કરવામાં આવે છે. પણ પોતાની આબાદીના કાળમાં બ્રાહ્મમેર “જૂના” નરીકે કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે? “જૂના એ તો નવાનો આપેલિક શબ્દ છે, એટલે નવું બ્રાહ્મમેર થયા પહેલાં એના અસ્તિત્વની કમ્પના કરવી એ પણ હાથપાય છે. આ દંતકથામાં “જૂના” (બ્રાહ્મમેર) અને પદ્મ (કિરાડુ)ની વાતો—દ્વંદ્વીકનો—એટલી બંધી સેશમેગ કરી દેવામાં આવી છે કે તેનો વિવેક કરવાનું કાર્ય દુઝર છે. ધનિદાસના હિંદ અભ્યાસીઓ આ આશન ચોચ ગોધ કરે તો જ કંઈ સુદ્ધિગમ્ય વાન મળી આવે !

પ્રત્યેન બ્રાહ્મમેર વિષે આટલું જ લખી હવે નવા બ્રાહ્મમેર—વર્તમાન બ્રાહ્મમેર વિષે કંઈક લખવા પ્રયત્ન કરાશે.

: ૪૨ :

‘ માલાણી ’ નું મુખ્ય ગામ

બા ડમેર

પ્રાચીન ‘ બાહાડમેર ’ ના સંબંધમાં લખ્યા પછી નીચેના બાહાડમેર કે જે હાલ બાહાડમેરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, તે વિશે લખવા એટલા માટે પ્રેરણા છું કે તે પ્રાચીન નગર (બાહાડમેર) ની બીજી આવૃત્તિ આ ગામ વસ્યું છે અને બીજી પલ્લુ કેટલીક વિશેષતાઓ છે.

એ તો મેં મારા પૂર્વના લેખમાં જ લખી દીધું છે કે બાહાડમેર થા બાહાડમેર ત્યાં છે કે ત્યાં Barmer બેધપુર હૈદાબાદ રેલ્વેનું સ્ટેશન છે અને ત્યાં હાકીમ સાહેબ વિગેરે છે.

ઉત્પત્તિ

પ્રાચીન બાહાડમેરનો નાશ થતા પછી કેટલાક વર્ષો બાદ આ ગામની ઉત્પત્તિ વિ. સ. ૧૮૦૧ માં રાવત રતાણ હારા થઈ છે એમ

માને છે, પણ મને લાગે છે કે તે વાત ખોટી છે, કેમકે બાડમેરમાં અત્યારે જે જૈન મંદિરો છે, તેના પાટડા ઉપર અદારમી સદીની પહેલાંના લેખો કાતરેલા છે, એવું મને આશ્ચર્ય રમરણ છે.

બાડમેરના શાસકો અને મહિનાથજી

રાવત રતાજી મારવાડનાં ધર્મપ્રેમી મહિનાથજીના પુત્ર હતા. મહિનાથજી એક પ્રતાપી મારવાડના ધર્મલક્ષ્મી રાજા હતા. તેમના નામથી બાડમેર-બાલોતરાની આસપાસના પ્રદેશનું નામ માલાની પ્રદેશ પડ્યું છે જે વર્તમાનમાં એ નામનું, એક પરગણું છે. મહિનાથજીનું મૃત્યુ 'તિલવાડ'માં થયું હતું. ત્યાં રાજ્ય તરફથી તેમનું સમાધિમંદિર બન્યું છે અને ગુજરાતી ફાગણ મહિનામાં ત્યાં જ્યોતિર્મેળો ભરાય છે, જેમાં હજારો દોરોની ત્યાં લેવડદેવડ થાય છે. કહેવાય છે કે તે મેળામાં જોષપુર રાજ્યને એક લાખ રૂપીઆની આવક થાય છે. ખાસ રેવેનું નવું સ્ટેશન ઉપર છે. સ્પેશીયલ ટ્રેનો ટાંકે છે. દૂર-દૂર દેશોના લોકો દોર ખરીદવા તથા વેચવા આવે છે.

મહિનાથજીને રાવત રતાજી સિવાય બીજા છ પુત્રો હતા. એટલે બાડમેર વસ્યું ત્યારે સૌનો તેમાં ભાગ રહ્યો. તે બધાનો પરિવાર વધતો ગયો. જેમ ચારણોમાં તેના ઉત્તરોત્તર તમામ સંતાન પ્રમાણે એક વસ્તુનો ભાગ મળે છે તેમ આ લોકોમાં પણ છે.

ગણનાનુસાર કુલ ૧૭૮૪૩૮ મનુષ્યો નોંધાયા છે. આ પરગણાના કુલ ૫૦૩ ગામડા છે. કહેવાય છે કે જોધપુર સ્ટેટમાં સૌ કરતાં મોટું પરગણું આ (માલ્વાની) છે. આ પ્રાન્તના તમામ ગામો જંગીવંદારોના છે, ફક્ત એક જ ગામ 'નેતરાડ' ખાલસાનું છે. આ પરગણાના લોકોમાં વિદ્વાનો પ્રચાર બહુ જૂનું છે તેમના વેપ, લાખા અને સંસ્કૃતિમાં આધુનિક સંસ્કૃતિની અસર બહુ જ ઓછી થયા પામી છે. તેઓ શરીરે અઢાકઢા, નીડર અને પાકા વર્ધમનીય છે. આશ્ચર્ય છે કે આફ્રીકા જેવા જંગલી પ્રદેશમાં પણ જે ઇસાઈઓએ પોતાની મોટક પદ્ધતિથી ખીખા ધર્મવાદાઓને હજારો ઇસાઈઓ બનાવી લીધા છે, તે ઇસાઈઓ પણ આ પ્રાંતમાં જંગ પણ ફાંચ્યા નથી મર્દમશુ-મારીમાં ૫૦૩ ગામમાં તેમની મનુષ્ય-સંખ્યા ફક્ત ચાર (૪) ની નોંધાયેલી છે. ને પણ આડમેરમાં કોઈ બદારના નોકરીયાત હશે. તેની જ રીતે સ્થાનકવાસી અને તેરાપથી લોકો ધણી કોશીય કરે છે, છતાં આડમેરના લોકોને પોતાના મતમાં લગીરે પણ લાઈ શક્યા નથી, એ આડમેરના અને તેના વનનીઓની નૈતિક દૃઢતા મુજબ છે

આ ડ મે ૨ ની વસ્તુ ઓ

આડમેર પરગણામાં ખત્રી રગારા લોકો ઘણા છે, જેઓ હિન્દુ બાને મુસલમાની પદ્ધતિના કપડા બનાવવાનું તથા રગવાનું કામ કરે છે આ પરગણામાં ધર્મ, ઘી, ગુદ, ઊન અને બાજરાની ઊપજ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. લાખો ડાંપીયાનો માલ પરદેશ જાય છે. તે સિવાય આ પરગણામાં મુલતાની માટી, પેટ્રોલ સાફ કરવાની માટી, મેટ અને પત્થરોની માટી મેટી ખાણો છે, જેની માટી આવક જોધપુર દરબાર લે છે. તેમાંથી થોડાક લાગ જંગીવંદારોને મળે છે. રેલ્વે વિગેરેની તમામ આવક તો જંગીવંદારો જ લે છે. જોધપુર તરફથી આડમેરમાં ૭૫૨૨૨ થકા કરતાં માટે હાકીમ, પોલીસ મુખિયે-ડે-ટ વગેરે ઓરીસરા

નથી. જે સિંધીઓ (ઘણે ભાગે સૌંધી મુસવમાનો) સરહદ અને આખા ૫ જોધપુર, સીરોહી રોડમાં લોકોને કૂરતાપૂર્વક લૂંટતા, તેઓ પણ હવે તો સખ્ત દંડની પદ્ધતિથી શાન્ત થયા છે. અત્યારે ત્યાં જોધપુર અને સિંધની હદ છે, ઘોર રેગીસ્તાન છે, ત્યાં પણ ગઢગઢી બોકરોપાર સુધી ચોરનો મુદત્તલબ રહ્યો નથી. બાડમેરના પહાડ ઉપર બનેલ મકાનોનો સીન બહુ મુંઠ દેખાય છે. આ પહાડ કાંકરા અને તુલસી પથ્થરનો શુષ્ક છે.

બાડમેરનાં મોટાં ટેકાણાં

બાડમેર પરગણામાં મોટાં ટેકાણાં પાંચ છે. તેનાં નામ આ છે— ૧ જસોલ, ૨ સીણાદરી, ૩ બાડમેર, ૪ ગુડા અને ૫ નગર. આ પાંચે ટેકાણાંના જંગીગરો મોનાનવીમ (પગમાં મોનું પહેરવાની સત્તાવાચ) છે. જસોલ તથા સીણાદરીના જંગીગરોને ‘રાવલ’ ની પદવી છે. ‘ગુડા’ વાવાને ‘રાણા’નો ખિતાબ મળેલ છે નગર અને બાડમેરના જંગીગરોને ‘રાવત’ નો ઇત્કાબ છે. આમાં ત્રણમાંથી મોટું ટેકાણું જસોલ છે. (આ ગામ આયોતગથી લગભગ બે ગાઉ દૂર છે) જસોલની વાર્ષિક આવક મીતેર દાનગની છે નગરની આવક ચાલીસ દાનગની છે. તે સિવાય બીજા ત્રણ ટેકાણાની મીતેર દાનગની વાર્ષિક આવક થાય છે આ પાંચમાંથી ચાર ટેકાણાની સત્તામા મીતેર મીતેર ગામ છે. ત્યારે નગરની સત્તા હિંગા ચાવીમેક ગામ છે. આ પાંચ ટેકાણામાં ત્રીથી મોટું આનાદગામ બાડમેર છે. કાચુ કે રેલ્વે સ્ટેશન અને હાકમ વિગેરે બોરીસરો આ ગામમા છે

બાડમેર ઉપર આક્રમણ

સંવત્ ૧૮૮૯ માં મિરિયા ગવર્મેન્ટની ફાળે આવી બાડમેરને તૂંટ્યું હતું અને બાડમેરના કેટલાક જંગીગરો—સરહરોને પકડી, કાગિયાવાડમાં

રાજકોટ લઈ જઈ નગરકેદ રાખ્યા હતા. કુંભજી-ભુજના દરબારે જમા-
નત આપી તેમને છોડાવ્યા હતા. કહેવાય છે કે તે વખતે બાડમેરના
જાગીરદારો મોટી હુંદફાટ બહુ કરતા, એટલે તેમના ઉપર આક્રમણ
કરવામાં આવ્યું હતું. હવે પછી હુંદફાટ નહિં કરવાનું કબજાવી,
જમાનત લઈ તેમને સરકારે છુટા કર્યા હતા. જાગીરદારોએ બ્રિટિશ
સરકારને અરજ કરી કે આ પરગણાની આવક જોધપુર રાજ્ય લે છે
તે અમને મંજૂર નથી તેથી બ્રિટિશ સરકારે એવું નક્કી કર્યું કે
ફોજબલની સ્કમ સિવાય આ જાગીરદારો પાસેથી જોધપુર રાજ્યે કંઈ
પણ ન લેવું. આ બાબતનું કરારનામું રીતસર થયું. સંવત ૧૮૮૨માં
બાડમેરના જાગીરદારે જોધપુર રાજ્યને વાર્ષિક ૭ હજાર (૬૦૦૦)
રૂપિયા ફોજબલના આપવા એવું નક્કી થયું અને બાડમેર (માલાની)
પરગણું બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટે પોતાના હાથમાં કર્યું. કહેવાય છે કે અત્રેના
જાગીરદારો હુંદફાટ બહુ કરતા, તેથી તેમનું દમન કરવા આ પરગણું
અંગ્રેજ સરકારને સોંપવામાં આવ્યું હતું. સવત ૧૮૬૨ માં ફરી
જોધપુરની સત્તા નીચે આવી ગયું. અંગ્રેજ સરકારે તે વખતે કરારનામું
કરાવ્યું કે—અમારી સંમતિ વગર જોધપુર સ્ટેટ અધિના જાગીરદારો
ઉપર કોઈ નવો કર નહિં તાપ્તી શકે. અને અમારા જૂના કરારનામાં
ફેમલા છે તે બધાય માન્ય રાખવા. આ પ્રાન્ત જોધપુરના અમલમાં
ફરી લાવવામાં કહેવાય છે કે સર પ્રતાપસિંહજી (જોધપુરના મહારાજા)
ની હોશીયારી હતી તે સજામાં એક મારવાડી કવિતા અમને મળી
છે તે આ છે —

વિધવિધ રાજી રાખીયા, અંગ્રેજોને આપ:

માલાની પાછી લીની, માત લહો પગ્તાપ. ૧

અર્થાત્ અંગ્રેજો વિગેરે બધાયને સુકિતથી સમજાવી પ્રતાપસિંહજીએ
માલાની પરગણું કે જેમાં બાડમેર વિગેરે સાડાપાયમો ગામો છે તે

ગુજરાતી

આઝમેરી-ધારી

દેખે છે

લેવે હે

શું કહે છે

નું કિ કહે ?

શું કામ કહે છે ?

કી કામ કા દે ?

અમારે

અમારે

છે નહીં

છે નહીં

દેખે

દેખે

લેવે

લેવે

પડ્યા છે

પડ્યા છે

તમને

તમને

તમારી પાને

તમો પાને

અમાગ કામના નથી

અમાગ કામના નથી

ધારી પ્રેમ ગઢડા પત્રી શરૂ થાય છે. આઝમેરમાં માતાને જાણ પણ કહે છે. આ યન્દ સીંગણી યેટના જોગ-મગ પગલાને મળે છે ત્યાં પણ માતાને જાણ કરી બોલાવે છે.

આઝમેરમાં પત્રી વિખાનું મારે 'અણી' પ્રત્યય લગાડે છે. કોઈના પિનાતા નામ સાથે આ પ્રત્યય ખામ લગાડાય છે જેમ અમોવખચડના પિનાતુ નામ બોલે છે, તો અમોવખચડ બોનાળી જોવાશે. ગળ હોય તો રાતગી વિશે નવન લીંગસિદ્ધાંતી કોટરીને રાવતાણી કોટરી કહે છે.

સિધમાં બદુમાન મારે 'હ' ને બાંધે 'સા' લગાડે છે. જેમ મદુજને મદુસા, બોમજને બોમસા કહેશે આઝમેરમાં પણ તેવો પ્રયોગ થાય છે.

આઝમેરના વેરામાં તો તદ્દન વિગેલતા જેવામાં આવી. જ્યે આવો વેરા ન જોયો હોય તેને તો નવાઈ જ લાગે આ તરફના બોલચાલ, બાજણ પુરુષો કે સ્ત્રીઓ ખીજ દેવામાં ગયા હોય તો તેમને

કોટડી ખાડમેરમાં છે. તે જગીરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે: હીરસિંહજી, સાહેબજી, કૃષ્ણજી, પખ્ખાજી, ખીમજી, આ ગામના મોટા જગીરદાર શ્રીમાન્ હીરસિંહજી છે. તેમને ‘રાવત’નું ટાઇટલ છે. તેમનો ભાગ બે આની છે. જેની વાર્ષિક આવક પંદર હજાર રૂપીઆં થાય છે. બાકીના જગીરદારોને તો પેઢી દર પેઢી સંતાનના ભાગ વહેંચતાં કાઢીને એકે આનો, અર્ધાં આનો કે પા આનો માંડમાંડ ભાગમાં આવે છે; એટલે તેમને નદિ જેવી આવક છે, છતાં તેઓ ખાડમેરના જગીરદાર કહેવાય છે. પોતાના ખર્ચ જેટલી પણ આવક નદિં જમનાથી સાંભળવા પ્રમાણે ધણા ખર્ચ જગીરદારો પોતાની હવેલી છોટી ગામડામાં વસવા લાગ્યા છે. કેટલાક તો દેર ચરાવે છે. આ ખર્ચ જગીરદારોની હવેલીઓ (મકાનો) ખાડમેર ગામની લગભગ પહાડની ટેકરી ઉપર બનેલી છે. જે જે મોટા જગીરદારો છે, તેની ઉચી જમીન ઉપર અને તેમનાથી ઉતરનાની ઢાલ (ઉતાર) માં-નીચલી ભૂમિ ઉપર હવેલીઓ અનુક્રમે બનેલી છે. જેથી પોતાની હવેલી ઉપરથી ગામની તમામ દૈનિકી જોઈ શકાય, આ પહાડને અહીં ગઢ કહે છે. આ ગઢ ગામની પશ્ચિમ દિશામાં છે. કહેવાય છે કે પહેલાના સમયમાં જેસલમેર વિગેરે તરફથી લોકો યા ફોળે લુટવા ખાડમેર આવતાં, તેમને દૂરથી આવતા જોઈ ખાડમેરના જગીરદારો ચેતી જતા અને તેમનો સામનો કરતા હતા યા ભાગી જતા. અમે એવું પણ સાંભળ્યું છે કે ‘પહેલાના સમયમાં આ લોકો (જગીરદારો) ગઢ ઉપર રહી દૂર-દૂરના વટેમા-ગુઓને જોઈ તેમને લુટવા માટે સત્તરસઠ યા જતા હતા અને તેમની મિશ્કત લૂટી પોતાના ગઢ ઉપર આવતા.’ આ વાતમાં કેટલી સત્યતા છે તે કહી શકાય નહિ, પણ પહેલાં આ રેગીસ્તાન પ્રદેશમાં લુટો બહુ થતી. લોકો ત્રાહી ત્રાહી પોકારતા. અત્યારે તો શાન્ત અને સમયના પ્રભાવથી ચોર ડાકુ લુટારાઓનો નામનો પણ ભય રહ્યો

દંમેશા ગહે છે જોનો ખર્ચ જંગીરારો પામેથી લેવાય છે. અમે ગયા તે વખતે બધાય ઓશીસરો પૂજ્ય મહારાજજી પામે આવ્યા હતા, તે વખતે આડમેરમાં દાકિમ સાહેબ વગેરે લગભગ આઠ નવ ઓશીસરો બધાય ઓસવાલ જોનો હતા-છે. જોધપુર, ઉદયપુર, જયપુર અને સીંગદી વિગેરે રાજપૂતાના ગટ્ટોનાં નાના મોટાં દરેક ખાતામાં જોનોની જ સખ્યા વધુ રહેતી હતી જે કે છેલ્લા સૈકામાં તે સખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થયો છે, છતાં હજુ ય ઉદયપુર અને જોધપુર ગટ્ટમાં જોનો રાજકાર્યમાં આગળ પડતો સારો ભાગ લઈ રહ્યા છે. આડમેરના દાકિમ સાહેબ શ્રીયુત મગરૂપચદજી ભંડારીએટલા બધા સહ-દય, કાર્યકુશલ, સાત અને પ્રામાણિક છે કે જેમને મારે આખાય ગટ્ટમાં તમામને માન-ગૌરવ છે. તેમને લાય ખાયાની બાધા છે. સત્તાનો મદ અગથી પણ તેમનામા દેખાતો નથી. કહેવાય છે કે તેમના જેવા ગુણીયજ દાકિમ આખા મારવાડ ગાંધીમાં ફક્ત એક જ છે. આ લેખની પકિતઓ લખતી વખતે અમને ખબર મલે છે કે તેઓ દવે છ દાકિમોના ઉપરી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ થયા છે આ તરફથી તેમની પ્રામાણિકતા અને કાર્યકુશળતાને આભારી છે.

આડમેરમાં ઓશીસરો લગભગ બધા ય શિક્ષિત, ગાંધીપ્રગતિનીરી અને ઉત્સાહી છે. પૂજ્ય મહારાજજીનાં અને માગ પાંચ ભાષણોમાં આડમેરના તમામ ઓશીસરો અને પ્રગતિનોએ બહુ જ ઉત્કૃષ્ટ ભાગ લીધો હતો.

સ્થાનો

આડમેરમાં જંગ મદિરો પાંચ છે. તે મનરમી સદી પહેલાંના દોષ તેમ તેના ચિવાદરોથી લાગે છે. તેમાં અંચલગચ્છનું મંદિર બહુજ કાચુ-પદાંતી ટેકરી ઉપર ગામમાં છે. તેના ઉપરથી આખાય ગામનો

મીન સાફ દેખાય છે જોયી, અગરવાલોના મહિર પણ છે તે સિવાય
આખા ધુધડીમલનુ મહિર, જાગી બોલિંગ વિગેરે સ્થાનો જોવા લાયક
છે. યતિ શ્રી નેમિચંદ્રજીની લાયબ્રેરી કે જેમા ખૂબસૂરત અને
ખાપેય એક હજાર લગભગ પુસ્તક છે, તે પણ સારી છે માન્યાની
પરગણામા જૈનોનું તીર્થ 'નાકોડા' (નગર) છે અને વૈષ્ણવોનું 'ખેડ'
પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે

પરગણાનાં લાપા-વેપ-રિવાજ

ખાડમેરની લાપા, ખાસોતરા સુધીની મારવાડી કંતાં પણ જુની
પડે છે તે લાપામા હકાર ઘણે ભાગે આવે છે, જેથી લાપામા ભયકર
દેહતા આવે છે જેમ 'જાય છે' ના મદ્યે 'જાહે' 'જુવે છે' ના અર્થે
'જુવે છે' બોલે છે આજીની લાપામા સૌંધી મારવાડી અને ગુજરાતી
લાપાની અસર છે ત્રણે લાપાની ખીચડી થઈ છે એનું કારણ એ છે
કે મારવાડ ગજનનુ તે છેવું શહેર છે સિંધના કિનારા ઉપર આવું
છે અને ચરપાગર છ નાનો ધાત્ર પ્રદેશ પણ ખાડમેરની પામે છે

ચરપાગરકર છ પામા ગુજરાતની સમીપતાથી ગુજરાતી લાપા-વેપ-
રિવાજની ઘણીખરી અસર છે ન્યુ જોર Chora ગામ કે જે સિંધનું
ગામ છે, ત્યાં સુધી ગુજરાતી લાપા સરમરી મુલોમા બજાવાય છે,
ત્યાં કન્યા અને છોકરાઓ પાચમી ગુજરાતી સુધી બોલે છે, અને
ચોપાલ વિગેરેમા ગુજરાતી મિશ્રિત લખે છે હું ખાડમેરમા બોવાતી
જાપાના કેટલાક શબ્દો અહીં લખુ છું, જેથી માલુમ પડે કે તેમા
કઈ કઈ લાપાની અસર છે.

પાછું મેળવ્યું. અત્યારે માસાની પરગણામાં ૫૫૫ ગામે કહેવાય છે, પરંતુ સન. ૧૯૩૧ ના સેનસસ રિપોર્ટમાં પાંચમો તથા ૪ ગામ લખ્યા છે.

બાડમેરની આબાદી

સંવત ૧૯૧૩ સુધી બાડમેર મીડીહુવાથી કચેરી સુધી વસેલું હતું. જોધપુરની રેલ્વે પહેલાં બાલોતરા સુધી નીકળી હતી. પછી સંવત ૧૯૫૬ માં તેક હૈદરાબાદ સુધી થઈ, એટલે બાડમેર તે રેલ્વેનું મોડું સ્ટેશન થયું. કરાચી જવાનો રસ્તો હોઈ, તેમ સિંધમાં વ્યાપાર અને આવજાની પ્રગતિ હોઈ જોધપુર સ્ટેશને રેલ્વેમાંથી લાખોનો લાભ થાય છે. બીજા ઘણા સ્ટેશ કરનાં જોધપુર સ્ટે રેલ્વે વિસ્તારમાં આગળ પડેલો ભાગ લીધો છે. સત્તર સો માઈલના વિસ્તારમાં જોધપુર રેલ્વે ફેલાયેલી છે, જેની કુલ આવક એક કરોડ રૂપિયાની કહેવાય છે અને હજુ નવી સર્વે કંચ સુધી થઈ રહી છે. બાડમેરમાં વ્યાપાર વધવાથી તેમ હાકિમ વિગેરેની ઓશીમો થવાથી અત્યારે બાડમેર તે સ્ટેશન સુધી વસેલું છે. અત્યારે બાડમેરની વસ્તી ૪૦૦૦ ની છે, જેમાં મુખ્ય વસ્તી એસરાલ જૈનો અને જોષીઓની છે. એસરાલ જૈનો જવાય શ્વે. મદિરમાર્ગી છે, જેમનાં ચારસો ઘર છે. તે સિવાય અગરવાલ મહેસરી પણ છે, જોષી-બ્રાહ્મણનાં ત્રણસો ઘર છે.

બાડમેર (માસાની) પરગણા વિષે

બાડમેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી ઓછી છે. પરંતુ તે (માસાની) પરગણાના ગામોમાં ઘણે ભાગે મુસલમાન જ ભરાય છે. કારણ કે બાડમેરનું માસાની પરગણું સિંધની પામે છે. ગડડા સુધી છે અને સિંધમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં મુસલમાન જ ભરાય છે; અફિક ઘણાં ગામોના નામો પણ મુસલમાની છે. આખા માસાની પરગણામાં સન ૧૯૩૧ ની

તે દેશવાસી લોકવર્ણના જ ગામડીઆ સમજે. અહીં સ્ત્રીઓના વેપારમાં વધારે તકાવત છે. કહેવાય છે કે આવો જ પહેરવેશ જેસલમેર તરફ પણ છે. ગાડીયા લોકોની સ્ત્રી જેવો બાડમેરની સ્ત્રીઓનો લગભગ પહેરવેશ છે. દરેક દેશમાં સ્ત્રીઓ પોતાની છાતીના ભાગને અને જમણા હાથને ઓઢણાથી-સાડીથી પણ ઢાંકે છે, બ્યારે આ દેશમાં છાતી ફક્ત કામઢીથી ઢાંકે છે. ઓઢણાથી જમણા ખજા હાથ તથા છાતીને નાની મોટી કાંઈ સ્ત્રીઓ ઢાંકતી નથી. અહીંના સ્ત્રી પુરૂષો બહુ જ મજબુત, સાદા, મહેનતુ અને તેથી નિર્દોષ હોય છે. તેઓ ધણે ભાગે સોનાના દાગીના પહેરતાં નથી, તેમ દેશનથી અસ્પૃશ્ય છે. પોતાના પ્રદેશમાં જ વ્યાપાર-ધંધો કરી ગુજરાન કરે છે. આ બાબુના ઘણાખરા ઓસવાલ જંગો તથા બાલિણો પણ ઉંટને ભાડે લઈ જવાને તથા ખેતીનો ધંધો કરે છે. તેમનામાં ધાર્મિક જ્ઞાન કશું જ નથી, પરંતુ ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા પાકી છે.

રેગીસ્તાન

બાડમેરની ચારે બાજુ રેતીનો પ્રદેશ રેગીસ્તાન આવે છે. બહુ જ રસ્તે અમો સિંધમાં આવ્યા છીએ, ત્યાં તો લગભગ દોઢસો માઈલ સુધી તો એક પછી એક રેતીના મોટા મોટા પહાડો વીસ માઈલ સુધી ઉત્તર દક્ષિણમાં ઊભા છે. તેની ઊંચાઈ સીતેર સીતેર ફુટની હોય છે. આ પ્રદેશમાં પાણી ખસે હાથ ઊંડુ ખોદવાથી મળે છે, તે પણ ખારું. લોકો દશ દશ માઈલ સુધી પાણી જરવા જાય છે. ઢોરોની તો બહુ જ કશ્યુ દશા છે. કાંઈ કાંઈ ઢેકાણે તો ત્રણ ત્રણ દિવસે પણ ઢોરોને મુશ્કેલીથી લામ્બચેગે પાણી પીવાતું મળે છે. માણસોને પણ સિખારીની માફક આજીવનથી રહેણાં ઉપર અમોએ પાણીની સિખ માગતા જોયા. આ દૃશ્યથી અમારાં નેત્રોમાં પાણી આવી જતું, છતાં કાંઈ કાંઈ વાર તેમને જોઈતું પાણી નહોતું મળતું. રહેવાના રસ્તા

ઉપર કુટલેડ ટ્રેકોએ સાગ ફૂવા છે, પણ તે રેલવેવાળાઓએ હાથમાં ક્યાં છે, એટલે તેનો લાભ રેલવેના મુસાફરો સિવાય કાઢીને આપવાની સત્તાવાળાઓની મનાઈ છે. છતાં દયાળુ હન્યવાદા રેલેશન માર્ન્ટેગે પોતાથી બની શકે એટલી માણસોને પાણી પાવવાની મદદ કરે છે. રેલ મુંઘી આ લાઇનમાં રેલેશન માર્ન્ટેગે હપ ટકા જોધપુર એટના ડોઇ દયાળુ અને સન્ન છે.

અહીં બે વર્ષથી દુકાળ છે, તેથી રેગીસ્તાનના માણસો અને પશુ-પક્ષીઓને બહુ ત્રાસ છે. હાલનો દોરો તો મરી ગયાં છે. જોધપુર અને બ્રિટિશ સરકારે આ તરફના લોકો માટે સાધનો પૂરા પાડવામાં બહુ જ કૃપણતા દેખાડી છે. રેગીસ્તાન પ્રદેશ લગભગ સવામોથી દોહમે માઇન રેલના રૂતે છે. આ પ્રદેશમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રેતીની ઝેતી છે. ઝાંડુ નામ પણ નથી આ તરફ વિહાર કરતાં અમોએ બાહમરથી છોર મુંઘી દોહમે માઇનમાં એક પણ બેંસ જોઈ નથી બળદ પણ બહુ ઓછા જ છે અહીં હજી પણ ઉંટથી ખેડે છે અને કાસમાંથી પાણી ય ઉંટદારા કઢાય છે. ગાઝ-ગાઝી ચાલના નથી આવી ભપંકર દશા છે રેગીસ્તાનના લોકો પણ બહુ ભય કરે છે. વાત વાતમાં ખૂન કરે છે. દરેક માણસ પાસે કુદારો તો હોય જ. જરીક કાંઈ ગરમાગરમ વાત થઈ કે તરતજ કુદારો માથામાં મારે છે. આ તરફના લોકો મેંડે નેવુ ટકા મુસલમાન હશે

છોર પછી રેગીસ્તાન સાફ બધ થાય છે

આ લેખમાં બાહમરની દક્ષીણ લખવામાં, બાહમરની દક્ષીણમાં મોઢરી કળા પ્રતિજ્ઞાવા લાઇ રતિસાલ કેશવસાલે મને માહિતી પૂરી પાડી છે, માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાનું હું બૂચીશ નહીં.

“અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્રમહિતાઃ”

પદ્યના કર્તા કોણ ?

પ્રણામગ પદ્યો કે અથોની ઉત્પત્તિ કાઈ ખાસ પ્રસંગે ઉપર થએલી હોય છે, તેથી તેના કાવ્યોમાં શબ્દ અને અર્થ બન્નેની આકર્ષકતા પ્રાપ્ત કરીને સારી હોય છે, તેમ તેની પ્રસિદ્ધિ પણ લાખા ક્ષેત્ર-કાવ્ય સુધી થાય છે આપણામાં “અર્હન્તો ભગવન્ત ઇન્દ્ર-મહિતા ...॥” એ પદ્ય ઘણા સાધુ-શ્રાવક, પુરુષ-સ્ત્રીને આવડે છે, ને નવી પ્રજા તે કલ્પ્ય કરી મદ્દિમાં દર્શન મુતિ પ્રસંગે બોલે છે. આ પદ્યમાં સત્યતા બહુ છે અને પચ પચેલીની તેમના શુભોની સાથે મુતિ છે, તે પણ તેની પ્રસિદ્ધિ કારણ છે, પણ આના કર્તા કાણ છે ? તે લોકોને ખબર નથી આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ ખાસ પ્રસંગને લઈને ચૈત્રમી સદીમાં અણહિલપુર ‘પાટણ’ માં જિનપદ્મસૂરિયા થઈ છે, તે આ પ્રમાણે છે,—

૧૫ ત્રીજીની એકાવતીમાં પણ માટે—શ્રીગિતપદ્યમુત્રિયા
૩ નેત્રો ‘નદીમહોત્સવ’ વિ ૫ ૧૩૮ ના જે સુત્ર :
યથો દનો તેઓ એ દિવસ રખાહુમેરના પી પ્રાસા (મદાની)

૧ તત્કાલે એકપગાશતમા જિનપદ્યમૂરિસ્તસ્ય ચ છાત્રહૃદયશ્ચિમૂળસ્ય
સ ૧૬૮૯ ઉચ્છ ગુદિ પટયા થી દેરાડરપુરે (સિધ નામા)
ગ્રાહરપાલેન નદિમહોત્સવ કૃત । તદા તરુણપ્રભાચી સુરિમન્ત્રા દત્ત ।
અર્થેકદા શ્રીગુરુભિર્યાહ્નમેરુનગર (બાહ મેર) શ્રીવીરપ્રસાદ ટવવદનાર્થ
આતુમે તદા ટવગૃહસ્ય સુધુદાર મહર્તી ચ પ્રાગેના વિલેક્ય પનાયદશા-
ત્પત્રવાત્ તદેશભાષયા પ્રોક્ત —ગુહા નદા વસતા વડો અદર કયુ
માર્ગાતિ ? અર્થેકાવચનૈ પ્રકટિતવાત્માર્થ શ્રીગુરુ પ્રતિ પાશ્વત્થિતન
વિવક્ષસમુદ્રોપાધ્યાયન ‘મોન કુરુ,’ इति પ્રોક્ત તતો વ્યાખ્યાનાદિસ્થિતિ
પ્રવર્તયતા તેન પાયાયન માર્ગ શ્રીગુરુના ગૂર્જરરજ્જો આગતા । તત્ર
પાટણપાશ્વે સરસ્વતીનદીતઃ રાત્રી સ્થિતા । પર તદાની
ગુરુચનસિ હ્ય ચિંતા સમુત્પન્ના । પ્રભાત સઘાપ્રે અનશ ભાષયા કથ
વ્યાખ્યાન કરિન્ય ? અર્થેક વિનિયતા ગુરુના ભાષ્યનાચરણિતમય સાસ્વતિ
નગધિષ્ઠાની સાસ્વતી દર્શી પ્રાદુર્ભૂય હત્ય વા દષવતી —મો સ્વામિન્ ।
ત્વ સઘાપ્રે યન્ કિમપિ વખ્યનિ તદ્વચ સ્વલજનમનોહરિ ભવિષ્યતિ ।
તત પ્રગ્ત સઘાપ્ર શ્રીગુરુભિ સ્વયમેવ ‘અર્હન્તો મગવન્ત ઇન્દ્રમહિતા
इत्यादि’ નવીનોપાદિત નાટ્યનાપદેના દત્ત ।

ક્રમાક્રમ્યાગકની પટ્ટાવલી પૃ ૧૨

૨ આ ‘બાહુમેર’ માલાની પરગનામા સિધના નાકા ઉપર હવ
પહેલા તે મોટું સહેર હવ અત્યારે તે નાનું થય ગયું છે જમાઈ
રેશનથી તેનીસ માર્કિંગ દૂર છે તેને બંધના કહે છે બાહુમેર નહ થયા
તેનાથી ૧૪ માર્કિંગ દૂર ‘બાહુમેર’ વસ્તુ છે તે વિષે હુ ૧૫ લખવા
વિચાર કરે છ (લેખ આમા આપવામા આગ્યો છે સ)

આમીના મદિન્મા) આજ્યા ત્યા મયમૃતિં બુદ્ધ મોગી હતી, અને મદિલુ હાત નાનુ હતુ તે જોઈ જિનપદ્મસૂરિ પગાળી હોઈ શ્રી પોતાની ભાષામાં બોલ્યા કે ‘બુદ્ધા નંદા વસહો વહી અદર કયું માણિ?’ આનો મતનય એ થયો કે દગ્વાને તો નાનો છે અને મૃતિં મોગી છે, તો આમાં કેમ આની હશે? પત્તમી ભાષામાં ઉચ્ચાચી લોકોમાં તેમની હામી થયાના કાળે વિવેકસમુદ્ર ઉપાચ્યાયે જિનપદ્મસૂરિને મૌન રહેવા મુચ્ચુ તેથી તેમને ખોટુ લાગુ તેઓ ત્યાથી ગુજ્જાનમાં પાટણુ આજ્યા બુદ્ધ ભાષામાં બ્રાહ્મણ કચાની શક્તિ નથી, એથી તેમના મનને નિતા થતી હતી સગ્ગતિ ધ્યાનથી તે સરૂપતિએ જિનપદ્મસૂરિની સામે પ્રતક્ષ થઈ બ્રાહ્મણ માટે નગ્ગન આપ્યુ સવારે તેમણે કહ્યુ કે આજે તો હુ બ્રાહ્મણ શ્રીશ ખીજન સાધુઓ મચ્છરી ઝગા લાગ્યા લોકોમાં (મારડમેગી જેમ) યદા તદા (પત્તમી) બોનવાથી હામી થશે એવો ભય તેમને બતાવવામાં આવ્યો. જિનપદ્મસૂરિએ કહ્યુ કે ગુરૂપારી સાડ થશે એમ મ્હી પાટણુના ઉપાચારની પાટ ઉપર તેઓ બ્રાહ્મણ આપના બેસ બધાયને મૈતુ હતુ કે આજે કેનુ બ્રાહ્મણ મરશે? સરૂવતીતા અગ્નિથી જિનપદ્મસૂરિએ તેજ વેળાએ નવીન મૂર્તિ થી ‘અર્હન્તો મગચન્ત દન્દ્રમહિતાં સિદ્ધાશ્ચ સિદ્ધિસ્થિતા’ આના પદ્ધથી મગનાચણુ શ્રી સુદ્ધ ડગથી બ્રાહ્મણ મ્યું સમાને પોતાની કુશનતાથી મત્રમુગ્ધ શ્રી નાખી જેને બ્રાહ્મ જડ—મુખું સમગ્ગતો હોય તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી કેટલી સફળતા મેળવી શકે? દરેક મનુષ્ય આનાવાદી થઈ પોતાની ગંઝિને વધારે તો વિનથી થઈ શકે છે

આમણી ડાક^૧

ગન રાંધા અમોએ મેવાડમા વિદ્વાન (મુસાફરી) ખૂન કર્યો દનો
મેવા એક પુણ્યદેશ છે દમરો રાના પ્રાચીન મૌનિ પુસ્તકાના
તેના ગૌરવની ગચાઓ પરિવ્રતાના મૂકો લખેના જડે છે મેવાડે ધણા
ભાગીન ગીતિવાજેને ઉપજા રા છે પોગા છે અને સુગંધિત ગખ્યા
ઠે સીમે દિવા વગેરે વશના ક્ષત્રિરાએ અને ભામાશાહ વગેરે જેવા
નગર એ સવાન જૈનોએ મેવાડમા યુદ્ધવીરતા અને દાનવીરતાના પગમા-
લુઓ ધમી ઠાસીને લર્ચા છે અત્યારે જે કે મેવા ની ચવતત્ર સત્તા
પરજી સત્તા હેરા દમાઈ મહ છે અને દિવમે દિવમ દમાતી જાય છે
જના દજ ય માગ્યુ વૃથુ તો પલુ લરુચ ની કહેવત મુજબ મેવાડમા
જૂના ગિવાજે વેશો ધરેપ્પા વહેમો રાજા રાજા વન્ધા વરતુઓ
ગરિંગ મધનો અને ધમલાવનાઓ બીજા દેશો કંઠા વધુ પ્રમાણમા
અમારા જેવામા આન્યા છે

આ ગ્રથે મેવાડમાં ચાલતી દેશી પદ્ધતિની ભારતીય માણસની માલિકીની ડાક (પોસ્ટ ઓફિસ) નો પરિચય આપવા આહું છું. આશા છે કે વાંચકાને તેમાંથી નવું જાણવાનું મળશે.

કંપનીનું રાજ્ય જ્યારે ભારતમાં આવ્યું—જામ્યું ત્યારે ભારતની પ્રજાને પંપાળી પંપાળીને મૂકની જેમ ફકી ફકીને ગાસડાએ વશ કરી. જેમ જેમ પ્રજા સહન કરતી ગઈ તેમ તેમ પ્રજા ઉપર ચાંગે ખાજુથી મીઠી—કડવી લાકડીઓ પડતી ગઈ. બ્રિટિશ પોસ્ટ ખાનાનો ઉદ્દેશ સરકાર અને પ્રજાને અનુકૂળતા કરી આપવાનો હોવો જોમએ અને અવસરમાં પણ તેવો જ છે. તેમાં કમાવાની વ્યાપારી દૃષ્ટિ રાખવી ઉચિત નથી. આપણા જોતાં જોતાં વીસ વર્ષ પૂર્વે પોસ્ટ કાર્ડનો એક પૈસો, કવરના બે પૈસા, ટેલીગ્રાફના ચાર આના આપવાના હતા. અને જોત જોતામાં જોમ રૂનો કે મોના ચાંદીનો ભાવ સ્ટોમિયાઓ વધારે તેમ પોસ્ટકાર્ડના ત્રણ પૈસા, કવરના બેડી તોલાના બે આના અને તારના તેર આના કર્યા (અત્યારે નવ આના થયા છે.) મતલબ કે દરેકમા ત્રણ ત્રણ મળેા દર વધારી મૂકયો. રજીસ્ટર-પાર્સલ છુપોસ્ટ વગેરે દરેકમાં મનમાન્યો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. ભારત દેશ ખેતીપ્રધાન છે વ્યાપાર હુતરકવાથી પરવારતો જાય છે. થોડી નાની સંખ્યાને બાદ કરતા ધણો ભાગ ગરીબાઈમાં સપડાજેલો છે. આવી દશામા દિવસે દિવસે ધંપના પોસ્ટના દર ભારતીય પ્રજાને અસહ્ય થાય એ અવાભવિક છે. ને ભાવને ધટાડવા ધારાસભામાં દરવો મુકાયા, વિગેધસભાઓ થઈ અને પત્રકારોએ પોતાનાં પત્રોનાં પાનાંઓ કાચી શાલીથી ચીનર્વાઃ છનાં ધટાડવાને બદલે દરમાં વધારો થતો જાય છે. આવી સ્થિતિ દિદી સગ્રહરનાં પોસ્ટ ખાતાની છે.

કાંઈ પણ વસ્તુ હદ ઉપરાંત મોંઘી અને અગવડના ભરેલી થાય છે ત્યારે લોકોના દિન અને કામને માટે સરની અને સગવડનાવાળી

વસ્તુનો આવિર્ભાવ કયાયને કયાય થયા વગર રહેનો નથી એ કથનાનુસાર મેવાડ ગન્નમા લોકોની પરિસ્થિતિને પારખી એક દેશી ડાક (પારટ એફિસ) ખાનાની ઉત્પત્તિ થઈ

નામ : આ પોર્ટખાતાનું નામ ‘આમહી ડાક’ છે, આના ઉત્પાદક માલિક જીને આહલ્યુ-મામલ્ય હોવાથી મેવાડી ભાષાના ઉચ્ચાર મુજબ લોકો એને આમંગી ડાક-આમલિયા ડાક કહે છે કેટલાક મુધરવા આહલિયા ડાક પણ કહે છે.

ઉત્પત્તિ : વિક્રમ સ. ૧૯૫૨માં સૌ પહેલાં આ ખાતાની ઉત્પત્તિ થઈ હતી તેનો લાભ મેવાડ રાજ્ય અને પ્રાંત બન્નેને મર્યાદિત રીતે મળેનો હતો. રાજ્યાતમાં આ ડાકની એફિસ-ઉદનપુર, કપાસન, ભિલવાડા, રાજનગર, ચિતોડ, રાગમી, હુરડા, અને ઉદાયામાં હતી. ઉદાયા સિવાય બાકી અધાય મેવાડના જિલ્લાના ગામો છે.

માલિક : જનપુરના રહેવાસી શ્રીયુત વિશ્વેશ્વર દયાલના પિતાનું એ પોતાની શુદ્ધિ, કંપના અને યોજનાથી આ દેશી પોર્ટની નો પહેલી સ્થાપના કરી છે સાબળના પ્રમાણે તેઓ મેટ્રિક લગી લખેલા હતા. અત્યારે શ્રીયુક વિશ્વેશ્વર દયાલજી દયાત છે તેમના ભાઈ પણ છે

વ્યાપકતા : પ્રાંતમાં તે રાજ્યના દક્તરો, કાગળો વગેરે જૂના જૂના જિલ્લાના ગામોમાં પહોંચાડવાનાં મુખ્ય ઉદ્દેશથી આની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. રાજ્યને તે પહેલાં પોતાના પગારદાર માણસો મળી જીલ્લાઓમાં દક્તરો-કાગળો વગેરે મોકલવાનું ખર્ચ તો કરતું જ પડતું હતું. તે ખર્ચનો હિસાબ ગણી આમંગી ડાકના માલિકને વાર્ષિક ૩૦૦૦ રૂપિયા મેવાડ ગન્ન, પોતાના કાર્ય માટે આપવા લાગ્યું. રાજ્યનું કાર્ય વંચુ, પોર્ટનું ખર્ચ વંચુ, એટલે વધારતા વધારતા

ગરબ તરફથી આ ખાતાને મેવાડમાં પોતાની બધી ટપાલ પહોંચાડવા માટે વર્ષના ૧૩૦૦૦ રૂપિયામાં ડેકા અપાયો.

જેમ જેમ આવક થતી ગઈ તે ક પનાઓ આવી, તેમ તેમ આ ખાતામાં વિકાસ-સુધારો થતો ગયો. રાજ્ય અને પ્રજાની ટપાલ વધવા લાગી લોકોનું પણ દરેક રીતે ઓછું ખર્ચ અને ઓછી અગત્ય હોનાથી તે તરફ મમત્વ વધુ.

પહેલા આ પોસ્ટના આડ સેટરો હતા તેને બદલે હવે વધીને ૨૦૦ ગાંભોમાં આમણી ડાકની પોસ્ટ ઓફિસો થતા પાત્રી કે ઉદયપુર અને સિવવાડમાં મોગી પોસ્ટ ઓફિસો છે.

આનંદ અત્યારે આ ખાતામાં લગભગ કુલ ૩૦૦૦૦ ત્રીસ હજારની વાર્ષિક આવક છે.

ખર્ચ વાર્ષિક લગભગ ૧૭૦૦૦૦ છે.

વસ્તુઓના વિભાગો આમણી ડાકમાં જનારી વસ્તુઓ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. ૧ કાગળ, ૨ રજીસ્ટર અને ૩ પારસન.

૧ કાગળ છૂંદ કે બીડેનું કાડ કે કવર, નાનું કે મોટું, બાકુ કે પાતળું દસ તોલા સુધી વજનવાળું લખેનો કે કારો કાગળ આમાં ગણાય છે.

૨ રજીસ્ટર ખાસ કામનો કાગળ, દસ્તાવેજ, પત્ર, સર્વિસિક્લ વગેરે બંધ કરીને આમાં મોકલી રાખાય છે. રજીસ્ટર કરનાર ધણીને સસીદ મળે છે અને જેને રજીસ્ટર પહોંચાડાય તેના દરકત કરાવી મૂન ધણીને સસીદ પહોંચાડાય છે,

અથવા ઓફિસમાં રખાય છે. તે સ્ત્રીદ ઉપર ફક્તો-
લેજમેન્ટ બ્રાહ્મણી ડાક રાજ્ય મેવાડ । હિંદીમાં
લખેનું હોય છે.

૭ પારસલ : આમાં પુસ્તક, કાગળ, કપડાની કાંઈ પણ ચીજ જે
ભાગે તૂટે નહિ, તે અદીરો વજન મુધી જઈ શકે છે,
આની સ્ત્રીદ અને નોંધ પોસ્ટઓફિસમાં રખાય છે,
સાદા કાગળોની ફક્ત સખ્યા જ નોંધાય છે

બામણી ડાકમાં હજી લગી મેનું ચાદી નાણું-નોટ મોખવાની
ચોગના થઈ નથી.

૬૨ :

૧ કાગળ : નાના મોટા દસ તોલા મુધી વજનવાળા લખેવા છૂગ
કે બીડેલા કાગળ કરનો દર જે પૈસા લિવાડી અર્થાત્
આપણી પાંચ પાંચ છે.

૨ રજીસ્ટર : રજીસ્ટરનો દર ચાગ આના ચિતોડી અર્થાત્ સિગિય
અદી આના છે (સિગિય ૧૦૦ પિયા કરનારના ૧૪૦
ચિતોડી મળે છે) રજીસ્ટરમાં વજન દસ તોલા મુધીનું
હોય તો ચાલે.

૩ પારસલ : પાકા અદીરોના વજન મુધી ચાગ આના ચિતોડી
અર્થાત્ આપણા અદી આના લાગે છે. (અત્યારે ઉદયપુર

૧ મેવાડમાં ભિલવાડા નામનું એક શહેર છે. તેના નામની બદલા
કાલથી 'ભિલવાડી' પૈસા ચાલે છે (મેવાડમાં)

મેવાડ ગળત્યા સિક્કા-નાણાને ચિતો ? મ્હે છે
તેના ઉપર દોસ્તીલહન । ચિત્રકૂટ લખેડુ છે

જે લોકો કાગળ રવાના કરતી વખતે ચાર્જના પૈસા આપે છે, તેઓ આમણી ડાકની પોસ્ટ ઓફિસ હોય ત્યાં જઈ આપે છે આ ખાતાના મગગો ઉપર ભારતીય પરત્રતાને લીધે ખાસ રટેપ-ગિંગિ નથી લગાવતા, પણ રોક । પૈસા ઓફિસમાં આપવા પડે છે જે કાગળ ગ્રજીટર કે પાગસન ચાર્જ આવી ગયો હોય તેના ઉપર 'મહેસુલ ચુકા નો સિધ્ધા મારે છે અને જેનો ચાર્જ, રવાના પ્રતાર બખ્તિ નથી આપતી તેના ચાર્જના પૈસા જના કાગળ પહોચાડાય ત્યાં તેના જ લેવાય છે, બ્રિટિશ ટપાનખાતાની જેમ ખેડો ચાર્જ નથી લેવાતો

જના જના રેન મોટરો જાન છે ત્યાં ત્યાં તો આમણી ડાક ખાતાના માણુઓ દ્વારા આમણી ડાક રેન દ્વારા કે મોટરો દ્વારા જ પહોચાડાય છે જ્યાં સાધન ન હોય ત્યાં પેસ્ટમેનો પગે ચાલીને જાન છે મેવાડમાં રેન અને સડકો કે મોટરો ઓઝ પ્રમાણુમાં છે લોઝિમા ગરીમાઈ ઘણી છે એને બ્રિટિશ પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો મેવાડ રાજ્યમાં ખુબ જ જૂજ સખ્યામાં છે

બ્રિટિશ પોસ્ટ ઓફિસના કાગળો (જે ઘણે ભાગે મેવાડ બહારના પ્રદેશોમાંથી આવેલા હોય છે) તે ગામડાઓમાં જના બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટ પોસ્ટ ઓફિસો ન હોય ત્યાં આમણી ડાકના માણુઓ લઈ જાન છે, પણ તે ખૂબ તેમને કાઈ મળે છે કે નહિ તેની મને ખાતર નથી

આ આમણી ડાક એક ગતિ ન ખાતુ છે આમાં સરકારી સત્તા નથી આર્થિક મૂંઝવણ-મદીના જમાનામાં મેવાડ જેવા પહાડી બચ્ચિશિન ગરીબ દેશ માટે આવી સરતી સાદી અને સગવડતા ભરી

દેશી પોસ્ટ આશીર્વાદરૂપ છે. આથી લોકોને બહુ મુખ સતોષ અને લાભ છે. હજી આમાં વિકાસ અને સાધનોની બહુ જરૂર છે. મેવાડ રાજ્ય પણ આ ખાતાને ટકાવી રાખવા માટે ઓછું ધન્યવાદને પાત્ર નથી.

ગુજરાત, મારવાડ અને કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોના રાજ્યીઓ અને ઓફિસરો પોતપોતાનાં રાજ્યોમાં આવું દેશી પોસ્ટ ખાતું ખોલે તો મને પૂરો વિશ્વાસ છે કે ગરીબ પ્રજા ખર્ચના યોગ્ય અને ત્રાસથી બચી રાજ્યોને સાચા દિલથી આશીર્વાદ આપે. તેમ મેવાડ કરતાં ગુજરાત-કાઠિયાવાડની ક્ષેત્ર ભુદિશાળી વ્યક્તિ આ ખાતું ખોલે તો તેમાં વિકાસ પણ બહુ સારો સાધી શકે.

મેવાડની બીજી અનેક વિશેષતાઓ પૈકી આ ‘બામણી ડાક’ પણ એક વિશેષતા છે. ૧

૧ કાઠિયાવાડમાં ભૂનાગઢ રાજ્યમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર સરકાર’નાં ટપાલખાતું થયું વર્ષોથી ચાલે છે બ્રિટિશ પેકે જ તેની ઠાપેલી ટિકિટો વપરાય છે.
સં. ૬૦.

: ૪૫ :

મંત્રી દયાલશાહના કિલ્લાનો લેખ

ગત વર્ષના ઉદયપુરના ચોમાસા પછી અમને મેવાડમાં પર્યટન કરવાનું સીલાન્ય સાંપડ્યું, તે પર્યટન (વિહાર)માં મેવાડની સંસ્કૃતિ અને પરિસ્થિતિને ઓળખવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. મેવાડના લાખો અને કરોડોના ખર્ચે તૈયાર થયેલાં પૂર્વકાલીન ગગનચુંબી જૈનમંદિરો, અમત્કારી જૈન મૂર્તિઓ, પદ્મડો, નદીઓ અને બીજાં બીજાં ધર્મનાં, ને સુદ્ધનાં રચાતો નિહાળ્યાં. સંખ્યાબંધ મંદિરો, મૂર્તિઓ, ગામના દર વાગ અને તલાવ વિગેરે ઉપર લાગેલા શિલાલેખોને જોવાનો, લખવાનો સારો લાભ મળ્યો. કાંઈ કાંઈ ગામમાં સંઘ અને જતિઓના હસ્તક રહેલ પુસ્તકભંડારોને પણ સમયના પ્રમાણમાં તપાસવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. આમ પૂજ્ય મહારાજજીની સાથે મેવાડમાં વિહાર કરતાં એક બાળુ મેવાડની ભૂમિના આદારવિહાર વિગેરેની કોરતાનાં દુઃખો અને બીજા બાળુ ઉપર્યુક્ત સાહિત્ય-સંસ્કૃતિની યોગ્ય જ્ઞાનસામગ્રીથી અનેક પ્રકારનો આનંદ અનુભવાયો. મનુષ્ય જોટલું જીવે છે, જાગે છે અને

અનુભવે છે તેનો સહસ્રાશ ભાગ પણ લખતો બોલતો નથી, અને તાન્તરમા જેટલું લખવાનું મન હોય તે સમયના અધ્યાનથી શિથિલ થાય છે, તે પડી બીજા કાર્યો અને વિચારો જન્મે છે, તેથી તેમથી પણ બહુ જ ઓછો ભાગ લખવા જેટલો ઉત્સાહ રહે છે બીજું કારણ એ પણ છે કે પૂન્યપાદ શ્રી વિદ્યાવિગ્નયજી મહારાજે ‘ભારી મેવાડ યાત્રા’ શિર્ષક લેખમાલા’ લખી છે, તેમા મેવાડ વિશે ધણીખરી જ્ઞાતિય બાનતો લખી છે, તેથી તેની તે વાતનું બીજા શબ્દોમા પુનરાવર્તન કરવામા સાર કે મહત્ત્વ નથી તેથી ફક્ત શિલાલેખો વિશે જ દૂકમા લખીને ઇચ્છાને સવરી લઈશ.

‘ભારી મેવાડ યાત્રા’ મા મેવાડની જે જૈન પયતીર્થોની દરીકત મહારાજજીએ લખી છે, તે પાંચ ધેખ એક તીર્થ ‘દયાલ-ગાહનો કિલ્લો’ પણ છે તે વિશે નથી પરંતુ પર્વત-ટેકરી ઉપર એ આલીશાન જૈન મંદિર છે, તેની ઘણીખરી દરીકત આ જ માસિકના ગયા-નનમા અકમા પ્રકટ થઈ ચૂકી છે તે મંદિરમા ચારે બાજુ શ્રીજિનેદ્રની મોતી-મનોહર મૂર્તિઓ છે તે મૂર્તિઓ ઉપર નીચેની પાટલીમા મોટો લેખ કોતરેલ છે નેના અક્ષરો સાગ અને શુદ્ધભાષ છે ચારે મૂર્તિ ઉપર પણ કરીને એ જ સરખા લેખ છે શ્રી ઋષભદેવની એક મૂર્તિનો લેખ અમે અક્ષરશ વાચીને ઉતાર્યો છે, તે અહીં આપીએ છીએ —

॥ ૧ ॥ સિદ્ધિ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીમદ્જિ-
નેદ્રાય સિદ્ધાય પરમાત્મને ધર્મચૈત્યપ્રકાશાય ઋણમાય

૧ આ લેખમાલા’ જેનું ‘મુંબઈ અમાચાર’ વિગેરે જુદા જુદા ગુજરાતી પેપરોમા છપાણું છે આ લેખમાલા દ્વિતીયા પુસ્તકમાયે પણ પ્રકટ થઈ ચૂકેલ છે.

नमोनम । अथ संवत् १७३२ वर्षे शके १५९७ प्रवर्तमाने
 वैशाखमासे शुक्लपक्षे सप्तम्यां त्रियो गुरुवासरे । पुष्यनक्षत्रे
 भद्रपान्देशे बृहत्तटाके चित्रकोटपति सीसेदीयागेत्रे । महा
 राणा श्रीजगतसिंहजी । तट्ट शोभरणधीरमहाराजाधिराजमहा
 राणाश्री राजसिंहजीविजयराज्ये । श्री बृहत् ओसवालकातीय ।
 सीसेदीयागेत्रे । सूर्यस्वामिंशे । साहश्री नेताजी । तट्टार्या
 नायकदे । तत्पुत्रसाह श्रीगजूजी । तट्टार्या गौरादे । तत्पुत्र
 संग्रही श्रीराजाजी । तद्भार्या रयणादे तयो. पुनाश्चत्वार ।
 प्रथमपुत्र साहश्री उदाजी । तट्टार्या भात्रलदे । तत्पुत्र साह-
 श्री सुदरदासजी । तट्टार्या सोभागदे । द्वितीयभार्या अमृ
 तदे । भ्रात सिंहजी । भार्या साहिबदे । पुत्र ऋषभदास ।
 द्वितीयभार्या सोहीगदे । द्वितीयपुत्रसाह श्रीदुदाजी तद्भार्या
 दाडिमदे । द्वितीय भार्या जगरूपदे । पुत्र चधुजी । भार्या
 प्यारमदे । द्वितीयभार्या लहुरगदे । तृतीयपुत्र साहश्री
 देदाजी । भार्या सिंदूरदे । द्वितीयभार्या कस्मीरदे । पुत्र
 सुरताणजी । जार्या सुणारदे । चतुर्थपुत्र मंघवीश्री दयाल-
 दासजी । भार्या सूर्यदे । द्वितीयभार्या पाटमदे । पुत्र सांवल
 दासजी । भार्या मृगादे । समस्त परिवारसहितौ श्रीरूपम
 देवजी चतुर्मुख. प्रसादः कारित । श्रीविजयगच्छे
 श्रीपूज्यश्रीसुमतिसागरस्वरिजी । तत्पट्टे श्री आचार्यश्रीविनय
 सागरस्वरिभि । श्रीशङ्करगच्छे भट्टारक श्रीदेवसुदरजी । श्री
 आदिनाथविंध्य प्रतिष्ठितं । शुभ भवतु ॥ कल्याणमस्तु ॥

भावार्थः—सिद्धि-नक्षत्रीयुक्त गणेशोने वारवा नमन शब्दे
 सिद्ध लगवान् अने करालदेव तीर्थ करने अनेकवार नमस्कार शब्दे
 अथ वि सं. १७३२ वर्षमा, शके स १५९७ना वैशाख सुदि ७

ગુરુવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં મેવાડ, દેશમાં મોટા (રાજસાગર નામના) તલાવની પામે ચિત્તોડપતિ સીસોદિયા ગોત્રના મદારાણાથી ઓજગત્સિંહજીના વંશને વધારનાર (શોભાવનાર) મદારાણાથી રાજસિંહજીના રાજ્યમાં બૃહત્ત્વોસવાલ જનિતા સીસોદિયા ગોત્ર અને સુરપર્વા વંશમાં શાહ નેતાજી થયા.

(તેમના પછી તેમના કુલમાં જે વ્યક્તિઓ દયાલશાહ સુધી થઈ છે, તે આ લેખમાં લખી છે. તે કોણકૃષ્ણમાં નીચે આપવામાં આવે છે. જેથી વાચકોને તેમાં રસ-આનંદ ઉત્પન્ન થાય. દરેક પુરખની પત્નિઓનાં નામ તેની સાથે જ કાંડસમાં આપેલ છે.)

નેતાજી (નાયકદે)

ગમ્ભીજી (ગૌગરે)

રામજી (રાખાદે)

ઉદાજી (બાવપદે)

દુદાજી (દાદીમદે

દેદાજી (સિંહદે દયાલશાહ (મુરંદે

૨ જગજી)

૨ કમ્ભીદે) ૨ પાટમદે)

૨ બદુરજી (બારમદે ૨ બદુરજી) મુન્નાબજી (સમ્ભારદે)

સાવણસ (મુન્નારે)

મુંદરાસ (સૌભાગદે સિંધજી (સાદિમદે

૨ અમ્ભરે) ૨ મોદિમદે)

જાગજાસ

આ જસ પત્નિઓની સાથે (દયાલશાહે) ઓક્ષપમદેવજીં ચતુર્થજી મંદિર કરાવ્યું. વિજયગમ્ભીના ચોક્કસ યોગુમનિસ્યગર-

મૂરના પટ્ટધર શ્રીવિનયસાગરસૂરિ અને શરૂગમ્જના ભદ્રારક શ્રીદેવસુંદરજીએ શ્રીઆદિનાથના મિલની પ્રતિષ્ઠા કરી શુભ—કથ્યાણુ થાઓ.

દયાલશાહ, મેવાડના રાજા શ્રીરાજસિંહજીના મંત્રી હતા. તેઓ બહાદુર અને સ્વામીભક્ત હતા. રાજસિંહજીએ રાજનગર ગામ વસાવી ત્યાં એક મોટું તથાવ અને તેની પાળ બધાવી હતી. તેની પામે દયાલશાહ આ મંદિર બંધાવ્યું.

દયાલશાહ એ કુવ ચાર ભાઈ હતા. તેમાંથી ત્રણ ભાઈઓને બન્ને પત્ની હતી. દરેક સ્ત્રીઓના નામ પાછળ દે શબ્દ જોડવામા આવ્યા છે. તે દેવીનું કુકરૂપ લાગે છે. જેમ સૂર્યદેવી, પાર્વતદેવી.

પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર વિજયગન્ધ અને શરૂગમ્જના પૂજન—પતિ હતા.

પ્રતિષ્ઠા સમયે દયાલશાહનું મોટું કુટુંબ મૌઝૂદ હતું. અને આ મંદિરમા ચારે બાજુ શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ હતી. એમ લાગે છે. શ્રીકેસરીયાજીના લીલે, મેવાડના શ્વેનામર જૈનોની, શ્રીઋષભદેવ તરફ વિશેષ ભક્તિપ્રીતિ છે, તેથી સેકડા ઠેઠાણે મેવાડમા શ્રીઋષભદેવના મંદિર બનેલા છે. કહેવાય છે કે અનેકા ગામમાં પણ

૧ આ ગમ્જની હતપતિ સાહેબ (માવવાડ) માં ચર્ચ મનાય છે

૨ કહેવાય છે કે જે વખતે જૈન દીવાન વિગેરેનો મેવાડ ઉપર સારો પ્રભાવ હતો અને મહારાજાઓની જૈનધર્મ પ્રતિ સારી ભક્તિ હતી તે વખતે મેવાડમા કોઈપણ નવું ગામ વસે તેની સાથે ઋષભદેવનું મંદિર પણ બાંધવું એવી રાજ્યની આજ્ઞા હતી.

ઋષભદેવનું મોડું મંદિર તીર્થ સ્થાન જેવું છે અને ત્યાંના મહાગાનની તે પ્રતિ સારી લક્ષિત છે.

“દયાળશાહકા કિલ્લા” એ નામથી પ્રસિદ્ધ મંદિર મેવાનું એક શ્વેત જૈનતીર્થ છે. ત્યાં ધર્મશાળા છે અને યાત્રિઓને ભાનું આપવાની વ્યવસ્થા પૂર્ણ થયે છે. માવડીયા ખાસ્વી તરફ જતી રેલ્વેના કાંકરેડી ગેઝનયા આ તીર્થમાં જવાય છે.

હવે પંડી રાજસાગર નામના તળાવની પ્રશસ્તિનો ઉપયોગી ભાગ આપવા વિચાર છે.

આણહિલ્લપુર-પાટણનો ભૂતકાળ^૧

તેની સ્થાપનાથી ચૌદમી સદી સુધીના ઇતિહાસ
ઉપર દૃષ્ટિપાત

પાટણનું મહત્ત્વ ભૂતકાળની દૃષ્ટિએ ઘણું ધ્યાન ખેંચનાર છે. ઇતિહાસ જાણનારાઓ માટે પાટણનો ઇતિહાસ ધણો ગ્રસપ્રદ છે વાર્તા નોવેબોના સંસિકાને પાટણે અનેક કથાઓની, વાર્તાઓની અને આશ્રયોની બેઠ કરી છે સાહિત્યપ્રેમીઓને પાટણે અખૂટ સાહિત્ય-ભંડારો આપ્યા છે, જે અત્યાર સુધી જૈનોએ સાચી રાખ્યા છે, અને સિંધુપ્રેમીઓને માટે પાટણે અનેક મૂર્તિ, મંદિર અને બીજા ઇમારતોને અસ્તિત્વમાં આણ્યા છે આમ અનેક રીતે અનેક પ્રકૃતિના માણસોને પાટણે ગ્રસ હિત્ત કરે છે.

આનંદ વનના ગજઓની ગજધાની ઘણા વોર્ડ પડેના સિત્તમાલ
 (રીમાન) માગ્યામા હતી વનરાજ આવે પાળુની અપના
 નિકમ સવત્ ૮૦૦મા ડી. આ અપનામા જૈનાવાય્ ૨૧-૧૨૭મુએ
 દાજર ડી મનુજી મધી ક્રિયાઓ મનવી, એમ દતિદામ કહે છે
 વનગજને જગનમા આપતિમળે મયાવનાર આ જૈનાવાય્ હતા તેથી
 વનરાજની માતા તથા વનગજની ભગિની ૨૧-૧૨૭મુ ઉપર અવિચન
 હતી પચાસરથી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની મુનિ લાવી વનગજે પાળુમા
 અપના ડી પ્રાગભમા આ ગજમનુ નામ અલ્પલિપ્ત પાળુ
 પ્રપ્ત્યુ

ક્ષીણ-વિખીન સ્વરૂપમાં મૂકવામાં મુસલમાનોએ ખરેખર કૃતા કરી છે, એમ ઇતિહાસકારોનો સત્ય અભિપ્રાય છે. હિન્દુઓનાં અને જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનોએ પોતાની મસજિદ કે કબરોનાં ચિહ્નો કરી પોતાનાં બનાવી લીધાં. તે પછી મરાઠાઓનો કાળ આવ્યો. તેઓ હિન્દુ હતા. એટલે હિન્દુ કળાને ક્ષતિ તો તેમણે પહોંચાડી નથી, પરંતુ તે કળાની વૃદ્ધિ અને શ્રદ્ધા પણ કરી હોય તેમ જણાતું નથી. અત્યારે જે નવા પાટણનો કિલ્લો છે, તે દામાજીરાવના સમયનો કહેવાય છે, પરંતુ તેમાં બધાઓનો એકમત નથી. મરાઠાઓની સત્તા સાર્વભૌમ થઈ ન હતી, તેમ લાખાકાળ સુધી ટકી ન હતી. એટલે તેઓ હિન્દુ શિષ્ય કે કલા ઉપર ખાસ ઉપકાર કરી શક્યા ન હોય એમ માનવાનું છે. આમ એકદર નવમી શતાબ્દીના પ્રારંભથી તેરમીના છેદ સુધી પાટણ જીવતું જાગતું અને ગૌરવવાળું રહ્યું તે પછીનો કાળ પાટણ માટે બહુ ગૌરવવાળો તો ન જ કહેવાય.

પાટણની વીરતા

વનરાજ આવડ્યે જે ભૂમિમાં પાટણ વસાવ્યું હતું, તે ખરેખર વીર ભૂમિ હતી. આ ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા કે વમેકા સ્ત્રી પુરુષોએ ભૂતકાળમાં વીરતાનાં અનેક કાર્યો કર્યા છે, જેની કેટલીક કથાઓ હજીય ગુજરાતીઓમાં જોશ ને અભિમાન ઉત્પન્ન કરી રહી છે. આ ભૂમિમાં વનરાજની લઈ ખૂવડ મુખીના આવડા મનવો તથા મૂવરાજ,

૧ મૂવરાજથી લઈ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ પર્થ ત સોવંડી રાજાઓનો સંપૂર્ણ-વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ હેમચન્દ્રાચાર્યે^૧ સંસ્કૃત કથાશ્રવ્ય કાવ્યમાં આલેખ્યો છે. કુમારપાલ વિષે વધુ ઇતિહાસ માટે જુઓ મહારો લખેલો મહારાજા કુમારપાલ ચૌલુક્ય નામનો નિબંધ, જે શ્રી આશા અભિનંદન મંચમાં છપાયેલો છે.

દુર્લભમજ, હીમ (આણ્ણવતી,) કૈર્ણ, મિદ્ધગજ તથા કૃમાગ્ધાવ મુધી
 મોલકી વંશના પ્રતાપી તથા પ્રખ્યાત ગજનીઓ થતા છે, તેમની
 વીખાળી સિંધ અને કોષ્ઠગુના, ગોડ અને છુદેવખંડના રામઓ
 કાંપના દના અને શબ્દમાં આવના દના વિમલશાહ, મુન્નવ, ગાંતુ,
 ઉદ્યન, વાઝમડ, અમ્બડ, યશપાલ જેવા ગજનીતિમા નિશ્ચૂત વીર-
 મત્રીઓએ આ ભૂમિમા ગ્દી અને દેગો ઉપર ગુજરાતની છાપ પાડી
 હતી, તથા તે દેગોની લક્ષ્મીને ગુજરાતમા-પાટણમા આણી હતી.
 ક્રમજનીમે અમ્બપાવથી આ વીગતા એસરવા માડી ત્રિવે દિવે
 ક્રમજોગી ક્યેશ અને મીઝ કાન્જોથી પાટણ ઉપર મુઘીમ સના
 આવી તે લોકોએ અને આગેટ વિંગેરે ખીછ જાનિના વીરોએ આ
 ભૂમિમા વીગતાના પામે ભજના છે આજે એ વીગતા કકત દનિડાસનો
 વિલય થા છે કાલ પજુ જાનિમા વીરનાનો વિગેલ-અપટ ગુજુ
 નજીનો નથી, જન જનમા પોનપોતાના વર્ગોમા લડવાની વીગતા જ
 ગ્દી છે કે જે વીગતા ભાગની શક્તિને શ્રીતિને ઉતરી દીધુ અને

અવિચિત્ર રાજ્જાની રહી. તેથી ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, દક્ષિણ, મારવાડ, માળવા, બુદ્ધખંડ અને સિંધ કચ્છ વિગેરે દેશોની લક્ષ્મીનો પ્રવાહ પાટણ તરફ વળેલો હતો. ઇતિહાસના જૂના જૈન ગ્રંથોના ઉલ્લેખથી જણાય છે કે પાટણનો આર ગાઉ જોડેલો વિસ્તાર હતો. અહીં મોટા મોટા સાહસિક વ્યાપારીઓ અને કલાવિદો હતા. ટોડ સાહેબના રાજસ્થાનમાં લખ્યું છે કે પાટણમાં જગત્પ્રભુની વસ્તુઓ મળતી હતી. ચીન જપાન અને જવા સુધી પાટણના વ્યાપારીઓ અહીંથી પરતુ લઈ જઈ વેચતા તથા ત્યાંની ચીજો પરવાળા વગેરે દરેક જાતના વ્યાપારી પાટણ એક ધામ કહેવાતું. આજે પણ પાટણના મહેલાઓમાં ફાફલીઆવાડો, મણીયાતીપાડો, ઝવેરીવાડો, કપાડીવાડો, ચોખાવડીઆનો પાડો, દોશીવાડો, ઘીયાનો પાડો વિગેરે ફટલાંક નામો આ વ્યાપારીના પાટણનું અનુમાન કરાવે છે. સાહનો પાડો, સાદરાડો, ઝવેરીવાડો વિગેરે તથા કાઠીપાતિની ધળ, લખપતિના દીવા વિગેરે નામો પાટણની વિખૂતિનો આજો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે.

કુમારપાલ અસ્તિની પ્રતાવનામાં લખ્યું છે કે કુમારપાલના અમલમાં ફક્ત પાટણમાં ૧૮૦૦ તો કરોડપતિઓ હતા. આનાથી પાટણને તે વખતના પાટણના વૈભવનો ખ્યાલ આવી શકશે. તે વખતના વ્યાપારની વિશાળતાનું જ આ પરિણામ હતું.

સાહિત્યમાં પાટણનો હિસ્સો

સાહિત્યમાં પાટણે જૂતકાળમાં સહુ ક્રમાં વધુ દિવ્યો આપ્યો છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર સાહિત્યમેવાના વિરથમાં પાટણને કદી પણ વિસરી જશે નહિ. વિસ્તરે તો મોટો અનાય કે અજાનજ કહેવાય. અગીયારમી સદીથી પાટણે સાહિત્યમાં જિવમે દિવમે પ્રગળિ કર્યા માંડી છે. આરમી અને તેરમી સદીમાં એનો પ્રભાવ આખા

ગુજરાત ઉપગત ખીમ્મ દેગો મુ'ની પહોંચી ગયો દત્તો પાણ્ડે સાહિત્યક્ષેત્રમાં હેમકુમાર આશ્રમમાં પ્રગતિ સારી છે સંસ્કૃત પ્રાકૃત દ્વાન ના ઉ નેખથી જણાય છે કે તે કાગે ન્યાય, વ્યાખ્યા, મન્ય, અનકાર, નારક, સગીતકના, વિજ્ઞાન, અધ્યાત્મ વિગેરે વિવરના જગેરે વિખ્યાત પ્રા. પડિતો પાણ્ડુમા વચના હતા સિદ્ધગજ ન્યામિદ અને હુમાન્યાત ગગન વિધાના ગ્રેમી અને ઉત્તેજ હતા તેમણે પિક્કમની નેમ એક પડિત પનિદ આપી હતી, જે અનેક ગાંઝીય વિચારોની ચર્ચા કરતી, સમાધાન અને વાદનિદ કરતી ખીમ્મ દેગોથી વિગવિગ્ય મન્વા આવેના પડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થો મરી ગજગતની મીનિને અખલિત ગખતી તથા તેમાં વધારો કરતી આચાર્ય હેમચદ્રસૂરિ કે જેમની સર્વતોમુખી પ્રતિભા અને સયમસકિતની અસર તે વખતના તમામ ક્ષેત્ર ઉપર પડી છે તેઓએ વધુ નિન્દગી પાટલમાં ગાળી છે

૧૧ સિદ્ધહેમચદ્ર ન્યાકગણ ' પણ્ડુ મિદ્ધગજ ન્યાસિ હતી પ્રાર્થનાથી આ પાણ્ડુમાજ મન્યુ છે કે જે આતે ભાસાઓનું સગન અને સપૂર્ણ વ્યાખ્યા છે રુગતની કીર્તિને દર્શવનાડ આના જેવું એકે વ્યાખ્યા અત્યા નગી મન્યુ નથી ન્યાકગણ ઉપરાત ખીમ્મ વિવરના પણ્ડુ લાખો વ્યેક હેમાચાર્ય પાણ્ડુમાજ લગભગ મનાડા હોય એમ લાગે છે હેમાચાર્ય ઉગત ની ગમચદ્રસૂરિ, ગુણચદ્ર, અમચદ્રસૂરિ, વાગૂખ શ્રીપાન, યશપાન વિગ્યાપાવ, મોમપ્રભાચાર્ય, મોમેશ્વર, મિન્દુલ મુખ, ગુણપતિ ન્યાસ, ભાનણુ વિગેરે સખ્યાનધે વિદ્વાન પ્રવિગ્નોએ

૧ આ હેમ બાકરજીને સાત પરિશિષ્ટ ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સાથે નવી પદ્ધતિએ મે તૈયાર કર્યું છે, જે ચેક આણ્ડુદળ કલ્યાણજીની પેઠી અમદાવાદથી બહાર પડ્યું છે એને રચનાકાળ નિ સ ૧૧૯૩ છે જુઓ તે મારે હુદ્દિપ્રકાશમાં મારો લેખ

પાટણમાં ગંભીર વિષયોના મહાન અંધોની રચના કરી છે કે જે અંધોનાં દર્શન સ્પર્શન અને અધ્યયનથી આજે પણ ગુજરાતની (પાટણની) વિદ્વાનો ધ્યાન કરે છે. કુમારપાલ અને વસ્તુપાલ તેજપાલ વિગેરે સાહિત્યપ્રેમીઓની ઉદારતાથી પાટણમાં અનેક અંધાવય (ભંડારો) સ્થાપિત થયા હતા, જેમાં જૈન અજૈન ધર્મ કે ચિંતાન, મંત્ર, તંત્ર ન્યાય કે કાવ્ય, વૈદ્યક. જ્યોતિષ નિમિત્ત કે કલા તમામ વિષયનાં પુસ્તકો સંગ્રહીને લાખોના ખર્ચથી લખાવીને રખાયાં હતાં. વિદ્યર્થીઓના આક્રમણો પછી આજે પણ પાટણમાં તે જૂના અંધાગ્રથો (જૈનભંડારો) તેર હજાર જેટલા ગ્રામીન અંધો સાચવી રહ્યા છે, એ ગુજરાતનું તો શું આખા ભારતનું મોડું ભાગ્ય છે. પાટણની આ મોટામાં મોટી પુરાણી સમૃદ્ધિ છે. આ સ્થાવર સમૃદ્ધિથી લોભાઈને કે મુગ્ધ બનીને હજીયે અમેરિકા અને જર્મનીના, લંડન અને પેરિસના, ઇટલી અને નોર્વે જેવા દરિયાપારના દેશોના મહાન પંડિતો શીલોસોફરો પાટણની મુસાફરી કરવા આવે છે. ત્યાં રહી ભક્તિ અને વિરમયભર્યા હૃદયોથી આ અંધોનાં દર્શન કરે છે, નોંધો લે છે અને ફોટોઓ પાડી તે ઉપર અનેક શોધખોળ કરે છે. નિમ્નધો અને મોટાં મોટાં પુસ્તકો લખી પોતાની જાતને ગૌરવવાળાં માને છે, એ જાણી કયા ગુજરાતીને પાટણની મહત્તા વિષે માન ન ઉપજે? પાટણને નમસ્કાર કરવાનું કેને મન ન થાય? પાટણ ભૂતકાળમાં સાહિત્ય-વિદ્યાનું એક મોડું તીર્થ સ્થાન હતું. અત્યારે પાટણ આ વિષયમાં મહત્ત્વ પાડ્યું છે. પોતાની પૂર્વકીર્તિને યાદ કરી પાટણે આ વિષયમાં વેગથી પ્રગતિ કરવી જોઈએ. જૂના સાહિત્યને રક્ષિત રાખી તેનો લાભ લે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ પાટણ ગૌરવવાળું રહેશે.

પાટણની કળા અને સંસ્કૃતિ

મધ્યાકાળમાં પાટણે કળામાં પણ ઘણી સારી પ્રગતિ સાધી હતી,

દયાક્રય, પ્રભાનકચન્નિ, પ્રખ વચિતામણિ. કુમા-પાલચન્નિ
તથાકર્ણમુદ્ગી નારિકાયાં જણાય કેહેને મમયે સંગીતકના તથા ચિત્ર
કલા, વજ્ર વણુવાની યાગ કે હજવાની યાગ, સુદ્ધ યાગ કે નૃત્યયાગ,
તમામ કળાઓ પાળુમા વિશિષ્ટ થઈ હતી તેની અસર બીજા દેશો
અને બીજા કામો ઉપર સારી થઈ હતી ગુજરાતની સંસ્કૃતિ વ વામાં
પાળુનો મોગે ફાળો નહોતો છે ધર્મમા કે નિવૃત્તિમા ખાતમા કે
પાતમા, વ્યાપારમા કે કળામા પાળુની અમર હતું જણાય છે એ
પાળુ માટે એજ જાગૃતિ વાત નરી

પાળુની યાગ અને સંસ્કૃતિ રાખવા માટે બીજા દેશના યાગ
પ્રેમીઓ, નાટ્યો વિદ્વાનો અને વ્યાપારીઓ પાળુમા આવી વસતા
હતા પાળુના પડોળા જગત પ્રસિદ્ધ હતા મહાત્મ અને બીજા મેમની
વસ્ત્રો દૂર દૂરના દેશમા જતા હતા તેમથી અને નુતંગિ વસ્ત્રોમા
મૂકાની જૂની જૂદાં લાનોથી લગભગ પ્રચકાગે મુશ્કેલ મનના વિદેલીઓ
પોતાના દેશમા જઈ એવું અનુભવ યાગ અમર મનનત પરી
દિવસે વિવેક આપતી મૌનિક યાગો નહીં થઈ છે અને દરજી અને
યત્નથી નહીં યાગ છે એવું જ મગ્ય છે કે પહેલાં લગભગ કેટલે
કાળમા માત્ર વિદેશમા જતા ત્યાંની વ મી ભ નમા આવતી
ત્યાંજે આજે મોંઘથી લઈને મોગમા મોગી વગર સુરી પડે થઈ
આવે છે અમને ગિરાનો માન પડેથી આવે છે અને ભાગ્યની
લક્ષ્મી દૂરની જાય છે આવી અસ્થિમા ભાગ મગીન ન મને નો
થાય નુ ? અને મગીયાઈ મનુષ્યો અનેક જાનના પામે ઉપદિશ
અને આપત્તિઓનો ભોગ થાય એ પશુ સ્વભવિષ્ય છે

જતા થોડા પુણી થયા જેવું છે કે પાળુમા કેરીક કળાઓ
અને ઉદ્યોગો અદ્યથી પશુ રખે જ્યાં છે જેમકે પડોળા બનાવતી

કળા, મશક વણુવાની કળા ખાદી બનાવવાની કળા, જાતજનનના માદીના ગમકડા તથા વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ વગેરે.

તીર્થસ્થાન પાટણ

ગુજરાતની રાજધાની તરીકે ગ્રહેતાનું પાટણને લગભગ સાતસો વર્ષ સુધીનું સદ્ભાગ્ય સાપડ્યું, તેથી પાટણમા દરેક ધર્મના શ્રીમંત અને ધાર્મિક લોકોનો નિવાસ પણ મોટા પ્રમાણમા રહ્યો. દુન્યવી યાજ્ઞો ઉપરનો મોહ છોડી ધર્મની આરાધના કરવી એ ભારતની એક મોની વિશેષતા છે એ કારણથી પાટણના ગજવી કે પ્રમજનોએ લાખો કરેડોનું ખર્ચ કરી પાટણમા ધર્મ-તીર્થસ્થાનો, ઇમારતો, સરોવરો, કુવા-વાવડીઓ, અને સદાનતો વગેરે અનેક પરોપકારી સંસ્થાઓ બની કરી હતી કાળની કુટિલતા કહો કે આક્રમણકારોની કૂતના કહો, ગમે તે કારણથી યાજ્ઞો ત્રિપુરપ્રાસાદ, કુમારચિહાર, કર્ણમેરપ્રાસાદ સદસ્તવિગ તળાવનો કે સેકડો જૈન વેદિકાના મંદિરોના પતોય નથી અવરોધ પણ નથી છતા ખુશી થવા જેવું છે કે હજીયે તેમાંથી શ્રી ૩૫ આસગ પાર્શ્વનાથ વિગેરેની અનૌકિક મૂર્તિઓ, મંદિરો, રાણકીવાવ, અને જૂની કાલિકા પાસેનો કીન્વાનો થોડો જીર્ણોશીર્ણો ભાગ બચી રહ્યો છે સભવ છે કે વિશેષ શોધખોળ કરવાથી હજી કેટલીક વસ્તુઓ પ્રકાશમા આવે વડોદરા રોડે આ કાર્યમા પોતાનો ઉત્સાહ બતાવી ઇતિહાસકારોમા પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવા જરૂર પડવા લેવા ન્નેહ્યે

૧ અત્યારે પાટણમા જૈનોના સવાસો મોટા મંદિરો તથા સંખ્યાબધ પર મંદિરો છે, જેમા મૂર્તિઓ ઘણી મનોહર તથા પ્રાચીન છે. શિલ્પનું કામ પણ આકર્ષક છે.

જૂના પાટણનું સ્થાન તથા સ્થાપના

વિક્રમ સવત ૮૦૨ વૈશાખ સુદિ ૨ પાટણની વનગજ આવડએ જે સ્થળે સ્થાપના કરી હતી તે સ્થળ અત્યાગ્ના પાટણ કરતા જૂડું છે અનુમાનથી અત્યાગ્ના નવા પાટણની દક્ષિણ પશ્ચિમ દિશા તરફ જૂનું પાટણ કહી શકાય પ્રખ્યાતિમાં જિના વનરાજ પ્રખ્યાતિમાં લખ્યું છે કે નવું નગર સ્થાપવા માટે વનગજે શરીરનાના ગુણવાળી ભૂમિની શોધમાં શરીર પુરો મોકલ્યા હતા, તે શર પુરો પીપતુવા તનાવની પાળ ઉપર ફરતા ફરતા આગ્યા, ત્યાં સુનેના 'લીર્યાડસાખ.' ના ભરવાડ અણહિલદસ નામના પુત્રે તે શરીરોને અડી આવવાનું પ્રયોજન પૂર્યું તેણે કહ્યું કે નગર વસાવવા માટે અમે વીગ ભૂમિની શોધ કરીએ છીએ ત્યારે પેના ભરવાડે કહ્યું કે હું એ ભૂમિ બનાવું પણ તે ભૂમિમાં જે નગર સ્થાપો, તે મારા નામથી ગણાશે એવી મારી રાત છે તે વાત કમૂન કર્યા પછી પેના ગોવાળીઆએ એક સસનાને ફૂગ પાછળ દોડાવું સમજી વીસાથી ફૂગ પાછળ પડ્યું. ફૂગ આગળ અને સસનું પાછળ એમ ત્યાં મુખી ચાલ્યું ત્યાં મુખી વીગ ભૂમિનો નિર્ણય કર્યો વનગજે ત્યાં જ પાટણની સ્થાપના કરી અને પેના ભગવાના નામથી તેનું નામ અણહિલપુર પાટણ અથવા અણહિલગાડ રાખ્યું ભગવાની (ગોવાળ) ની જનનીર અને પવિત્ર-સ્થળ હોય છે

કાગની ગતિ કુતિ છે, ભગવાના પ્રદાયો દમેશા એક સગ્ની ગિરિનીમાં નથી રહેતા તેના આકાર, પ્રકાર અને ગદ્યનું સુદાનું પલ્લિ વર્તન થાય છે, એમ આપણે અનુભવીએ છીએ વનગજે જે સ્થળે પાટણ સ્થાપ્યું હતું, તે પાટણ પછી મોકલે હતું. કિલ્લો પણ દનેા કુમારપાસના વખતમાં કે સિદ્ધગજ ના સિદ્ધના વખતમાં પાટણનો વિસ્તાર બાગ મહેલો દનેા, એમ કુમારપ પચાન્નિથી લખ્યું છે

તે સમયે કુશુભર અને અનાવાડા સુધી વસતી અને મકાનો ફેલાએલાં હતાં એમ અત્યાર લગી દેખાતાં ભૂતાં અવશેષોથી જણાય છે. માઠાં સુધી દેખાતાં વિદ્ધો, ખોદકામ કરાચી નવો પ્રકાશ પાડી શકે, એમ લાગે છે. તેમ ફેટલીક અમૂલ્ય ચીજો મળવાની સંભાવના પણ રહે છે. વડોદરા રેલ્વે આ કાર્યમાં પોતાનો પ્રેમ બતાવ્યો નોંધએ

પાટણની ઉત્પત્તિ અને અવનતિ

પાટણની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી લઈ તેરમી સદી પૂરી થઈ ત્યાં લગી તો પાટણે દિવસે દિવસે ખૂબ પ્રગતિ કરી અનેક પરાક્રમે જાતબંધાં. વિદ્યે વિદ્ય કલા વિદ્યા અને ઉદ્યોગોનો વિકાસ સાધ્યો, ને સ્વેદ રીતે પાટણની ઉત્પત્તિ થતી રહી. ચૌદમી સદીથી પાટણની ઉત્પત્તિ અટકી ગઈ. પાટણની રાજગાદી ઉપર ખેસતા હીનસત્વ અને બંસની સત્તાઓએ પાટણની અવનતિના કારણો એકલા કર્યાં. પગરપરના કલેશ અને ફૂટે તેમાં ઉમેરો કર્યો. તેથી મુસલમાનોનો પ્રવેશ થવા લાગ્યો. તેમણે પાટણ ઉપર આક્રમણો કરી પાટણને ઊત્તરિત કર્યું. તેના ધનભાવની લૂટ કરી. વિદ્યા કલા શિલ્પ અને ધર્મગ્રંથોનો ખવસ કર્યો

સોલકીઓ પછી વાગેલાઓનું પાટણમાં રાજ્ય થયું, તે વંશનો છેલ્લો ગજન દરણુ ઘેસો ગયો. વિક્રમ સંવત્ ૧૩૫૬માં અલાઉદ્દીન ખુતીએ તેને હમવ્યો તે પછી પાટણ ગજવાનીનું શહેર ન રહ્યું તેની ગણના અને કીર્તિને મોટો ફટકો લાગ્યો. પાટણમાં મુસલમાન ઝોશીસરો રહી ત્યાંની વ્યવસ્થા કરતા હતા. વિક્રમ સ. ૧૪૬૯ માં અહમદશાહે અમદાવાદની સ્થાપના કરી, તેને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવ્યું તે પછી તો અમદાવાદે પાટણ વિગેરે ગુજરાતના ઘણાં શહેરોની શોભા મહત્તા અને સમૃદ્ધિ હરી લીધી. મંત્રમાં હોવાથી અમદાવાદની ઉત્પત્તિ ખૂબ થઈ. વિ. સ. ૧૩૫૬ પછી પાટણ એક

પ્રાંત કે તાલુકા તરીકે રહ્યું. અત્યાર લગી આ દશા છે. કમનસીબે ગુજરાતની રાજધાની તરીકેનું ગએલું પદ અત્યાર લગી પાટણને સાંપડ્યું નથી. દામાજીરાવ ગાયકવાડે પાટણને સર કરી પાટણને રાજધાની બનાવવાના મનોરથો સેવ્યા હતા. થોડાં વર્ષ સુધી પાટણમાં રાજધાની ગ્રામી પથ્થુ હતી; પથ્થુ કપટથી તેમનું મૃત્યુ થવાથી પાટણનું એ સૌભાગ્ય લાંબા કાલ સુધી ટક્યું નહિ. આ વાત અઢારમી સદીની છે. અત્યારે પાટણમાં ગાયકવાડ સરકારનો અમલ ચાલી રહ્યો છે. મહેસાણા પ્રાંતનો પાટણ એક તાલુકો છે. આ રીતે પાટણની ઉન્નતિ અને અવનતિની ટૂંકી રૂપરેખા છે.

નવા પાટણનું સ્થાન અને કિલ્લો.

પાટણનું ત્રણ વાર સ્થાનપરિવર્તન થયું કહેવાય છે. વનરાજ કે સિદ્ધરાજના સમયમાં જે સ્થળે પાટણ વસેલું હતું તે સ્થળે અત્યારે જંગલ, ખડેર અને વેરાન જેવું છે. અત્યારે જે સ્થળે પાટણ છે, તે ક્યારથી વસેલું છે ? શા કારણથી વસેલું છે અને કાલે વસાવેલું છે ? તે પ્રશ્નો શુંચવાડા ભર્યા છે, તેને ઉકેલવાના વિશ્વાસપ્રદ સાધનો હજી અહીં મળ્યા નથી. તપાસ કરતાં જણાય છે કે અત્યારે જે સ્થળે વસતી છે તે નવું પાટણ બસો વર્ષ કરતાં પહેલાંથી વસેલું છે, કેમકે લગભગ ઇસ્વી ૧૭૨૦માં લખાએલ 'ખુલાસા-ઉત્તરવા-રીખ' પુસ્તકમાં પાટણમાં બે કિલ્લા હોવાનું જણાવ્યું છે; એટલે કે અત્યારે નવા પાટણની ચારે બાજુ જે કિલ્લો છે તે કાષ્ટ મુસલમાની અમલમાં થયો હોય એમ કલ્પના થાય છે. દામાજીરાવ ગાયકવાડના વખતમાં આ કિલ્લામાં સુધાર અને સંસ્કાર જરૂર થયા હશે. કેટલાક દરવાજાઓમાં હિન્દુ શિલ્પના દેખાવો તથા કાષ્ટ કાષ્ટ સ્થળે લેખો મળે છે.

નવો કિલ્લો મળે લાગે જૂના પાટણના અવશેષોથી બનાવવામાં આવીએ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં આ મોટા કિલ્લામાં જૈન-વૈદિક મૂર્તિઓ, મદિરાના દરવાજાઓ, ધરના લગ્નરો ખંડિત કે અખંડિત પથ્થરે નોંડેલા નજરે પડે છે. એકે દેકાણે એક સરખા પથ્થર નથી મળતા કોઈ દેકાણે લાલ પથ્થર છે તો કોઈ દેકાણે સફેદ, કોઈ સ્થળે સુવર્ણ છે તો કોઈ સ્થળે ખરબચડો, કોઈ દેકાણે જૈનમૂર્તિ અખંડિત છે તો કોઈ દેકાણે ખંડિત છે, કોઈ સ્થળે જૈનમૂર્તિની આસપાસ તથા નીચે પથ્થર છે તો કોઈ સ્થળે મદિરા અવશેષો, કોઈ સ્થળે વિંધુની મૂર્તિ છે, તો કોઈ સ્થળે પ્રધા કે શિવની આ પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ અન્યરચિત રીતે જ્યાં ત્યાં કલાદિત કે ગ્લાપણ વગર ગોઠવી છે એથી હું એ કંપના કઠ' છું કે આ કિલ્લો કોઈ મુસલમાની સત્તા કાળમાં બન્યો છે. જૂનાં પાટણનાં લગ્નરો કળાપૂર્ણ ધર્મ અને વિશ્વાસનાં ઝાનો તોડીને બનાવ્યો છે. આ વસ્તુ હિન્દુ સભ્ય સત્તામાં બનવી અશક્ય છે. કેટલાક લોકો કામાદિયે આ કિલ્લો બધાંજુ માને અને મનાવે છે, તે બૂબખરેબુ છે.

નવા કિલ્લાનો વિશેષ પરિચય.

આપારે જે કિલ્લો (કોટ) પાટણ શહેરને ફરતો છે, તે કિલ્લાને ખાર દરવાજા છે, જેમાંથી કેટલાક છૂર્ણ થયા છે. ઘણાખરા સારી સ્થિતિમાં છે. ખાન સરોવર, છીંડીયા ખિજેના દરવાજાઓમાં શિખરુ સારૂ કામ છે. કેટલાક દરવાજાના પથરાઓમાં લેખો પણ કોતરેલા મળે છે કોઈ સ્થળે હિન્દુ અને જૈન શિખના ચિહ્નો, તો કોઈ સ્થળે મુસલમાન સંસ્કૃતિની આજ્ઞાસ ચાય છે કિલ્લાનો ઘેરાવો લગભગ સાડાગણુ માઇલ નોંડેલો છે. ચારે બાજુ આ કિલ્લો ગોલ નથી, પરંતુ પાંકો ચુકા છે, આ કિલ્લો હયાબમાં પીસવી ત્રીસ તથા પહેળાઇમાં લગભગ દસ ખાર કુટ છે. કિલ્લાની મળત્યૂતી લગ્નરો સારી છે.

જૂનો કિલ્લો

ગામનાં મોટા કિલ્લા મિત્રાય ગામની બહાર જૂની કાલકાના મંદિરની લગભગ પાછળ એક જૂનો કિલ્લો છે. લોકોમાં તે વનરાજ આવડાના વખતનો કિલ્લો કહેવાય છે. જૂનું પાટણ અત્યારના પાટણની દક્ષિણ પશ્ચિમમાં હતું. તેની ચારે બાજુ કિલ્લો હતો. તેનાં ચિત્રો કેટલેક દૂર સુધી ટેકરાના રૂપમાં જણાય છે, તેથી લોકો વનરાજનો કિલ્લો માને છે. કેટલાક લોકો આને સિદ્ધરાજનો કિલ્લો પણ કહે છે. બ્યારે બીજા કેટલાક સિદ્ધરાજની રાજગદીનો કોટ માને છે, કેમકે અત્યારે જે સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું સ્થાન મનાય છે તેની વચ્ચે ટેકરા ઉપર એક ઇમારત (રાણીનો મહેલ) છે, તે સિદ્ધરાજનો હવાઈ મહેલ હતો તથા જૂની કાલકા પામે સિદ્ધરાજનાં બીજાં સ્થાનો હતાં; તેની ચારે બાજુ રાજગદીનો કિલ્લો હતો તેમ મનાય છે. આ બંધી માન્યતાઓ કંપના માત્ર છે. આમાં એકમાં ખાસ વિશ્વસનીય પ્રમાણ નથી. વનરાજના વખતનો બનાવેલો આ કિલ્લો હોય એમ અમને સહવિત લાગતું નથી તેની ઇંટો પથ્થર અને બાંધણી બારમો વર્ષ જેટલાં જૂનાં માની શકાતા નથી તેમ જૂના પાટણના કિલ્લાને બદલે રાજગદીનો કિલ્લો તેને માનવો વધારે યુક્ત લાગે છે. અત્યારે આ કિલ્લો લગભગ અર્ધા ફર્સાગથી પણ ઓછી જગ્યામાં જીર્ણ શીર્ણ રૂપમાં હયાત છે આગળનો ભાગ કાંઈક ઠીક લાગે છે, પણ અમે પાછળનો બધો ભાગ જોવા ગયા ત્યારે તે તો બહુ જ જીર્ણ શીર્ણ જણાયો. જૂની કાલકા મંદિરની દીવાલોથી તેટલો ભાગ જળીનદોરત થતાં અટકી ગયો છે. તેમ કાલકા મંદિર ઇમારત માટે તે શીયા રૂપ તથા ટેકા રૂપ છે. પગપર સહાયકભાવ બન્નેની ગોળામાં વધારો કરે છે. કિલ્લાના પાછળના ભાગમાંથી સહસ્ત્રલિંગ સરોવરનું સ્થાન હવાઈ મહેલ (રાણી મહેલ) વગેરે જૂનાં સ્થાનો બહુ મુદ્દર રીતે દેખાય

છે. તથા ફોટા પણ લઈ શકાય છે. આ બુના કિલ્લામાં કિર્તીસ્થંભ કે
શિલાલેખો જણાતા નથી. આગળના ભાગમાં એક સ્થળે મરજી
જેવો નાનો આકાર છે, જે મુસલમાની બાદશાહના વખતમાં ધણ
ખરા હિન્દુ-જૈનોનાં સ્થાનોમાં મુસલમાનો કરતા હતા, અથવા પોતાના
સ્થાનોની જગ્યાની ખાતર જૈનો અને હિન્દુઓને તેમ કરતા હતા.

શેખ દગીની દગ્ગાદ

જ્યા પ્રસિદ્ધ મિદ્દગજે બધાવેન મદસ્તનિગ તગાવ હતુ તે સ્થળથી કંઈક દુ સમ્પત્તીના કિન્નગ ઉપર આ ધ્યાન છે મૂળ ધ્યાન જૈન કે હિન્દુ મંદિરો હોય તેમજ પાળાથી શેખફરી ની દગ્ગાદ બનાવવામા આવી હો.

જસમા ઓડણતુ મંદિર

શેખફરી ના રોઝારી ગણીવાવ જતા વચમા ૩ વે પાગની જમ ની ગાલુ જસમા ઓડણતુ મંદિર છે મંદિર ઉપર ઇંડુ શિખર છે પચાસ સાઠ વાં કગતા લુનુ નથી જણાતુ, તેમા પાનાશુની એક જસમાની મૂર્તિ છે મૂર્તિ પણ અર્વાચીન છે એક બ્રાહ્મણ પૂજારી ત્યા ગહે છે જસમાની ચમત્કારી વાતો કહી પ્રેમદેને બ્રમમા નાખે છે. જસમા નામનુ પાત્ર સિદ્ધગજના વખતમા વ્યતુત હતુ કે કેમ ? એમાજ મને તો શક છે આ મંદિર ની પામેજ સદસ્તનિગ તગ વતુ સ્થાન મનાવ છે જે અત્યાગ તા એક ખેત ના ઉપમા નુ ધ્યન માત્ર છે કાવધના મંદિર

અહીં મનમના મંદિર મે છે, બન્ને પામે પામે છે નવાનુ મદસ્ત નથી જૂનુ મંદિર અને તેન ધ્યાન ઐનિયામિક હેવાનુ મનાય છે તેમા એ જૂની કાવધાની મૂર્તિ છે બીજી એક નવી પણ મોટી છે પૂજાશુગાર રોજ થાય છે દર્શન કરનાગની જમણી બાલુ બે જૂના પથ્થના ચાખના છે તેમાની એમા વિ સ ૧૨૮૪મા પાટણના રહેવામી પેથક નામના પોગ્વાડ (ગ્રાવ)નું નામ છે, બીજામા પાટણના રહેવામી ચડપ્રમાદના પુત્ર મોમ નામના એક પોગ્વાડ (જૈન) નુ નામ છે આ બન્ને ચાલવા કાષ્ટ જૈન મંદિરમાથી અહીં લાવવામા આવ્યા

હોય અથવા આ સ્થાન પહેલાં જૈને મંદિરરૂપેજ હોય એમ કલ્પના થાય છે. મંદિરની સામે જીનમાં પશુ કુટલાંક જૈન શિખનાં ચિન્હો નજરે પડે છે. આ મંદિરનો બહારનો ભાગ ખીજે મ્યજેથી લાવેલા થાંભલા નથા પથરાઓથી બનેલો છે, જેને બહુ વર્ષો થયાં નથી. પાછળના ભાગમાં જૂનો કિલ્લો છે, જેનો પરિચય હું આ લેખમાં પહેલાં આપી ચૂક્યો છું,

હુમયદ્રાચાર્યનો ઉપાશ્રય

કહેવાય છે કે આ સ્થળે શ્રી હુમયદ્રાચાર્ય ઉપાશ્રયમાં ઉતરતા હતા. જે આ વાત સાચી હોય તો આ સ્થાન બહુજ મહત્વનું કહેવાય ગામનો વચલો ભાગ આ પહેલાં ડોવો જોઈએ. શ્રી હુમાચાર્ય પામે સિદ્ધરાજ, કુમારપાલ, ઉદયન, શ્રીપાલ વિગેરે જ્યોતિર્ધરો તેમનાં દર્શન કરવા આવતા હતા અત્યારે તો આ સ્થાન અનેક કચરો અને વિંચર્મી સંસ્કૃતિથી કલકિત બની ગયું છે. શિખમાં જૈનત્વની સકા જરૂર પડે છે.

આ સ્થાનો સિવાય નીચે લખેલાં પ્રાચીન સ્થાનો પણ જોવાલાયક છે - (૧) આદિના મરજીદની જગા, (૨) સૈયદ મહમ્મદબદમનનો શેઝો, (૩) ખાનસરોવર (બહુ મોટું અને સુંદર છે), (૪) શ્રી દામા-જીરામનું મરણ સ્થળ, (૫) બહારસિંગજીની વાવ, (૬) ગણપતિનું મંદિર (ગણપતિની પોજમા છે. આમા ગણપતિની મૂર્તિ પ્રાચીન છે.) જૈન મંદિરો

પાટણ સાથે જોડાતો સબધ તેની સ્થાપનાકાળથી ધણો ધનિષ્ઠ રહ્યો છે. પાટણમાં ધણુખરા રાજ્યનીતિ તથા બ્યાપારના કામમાં જૈનો મધ્યકાળમાં આગળ પડતા હતા, હજુપ છે. તેથી અહીં જૈનોએ મોટાં મોટા મંદિરો બંધાવ્યા છે. આ મંદિરોની સવાસો જોટલી સખ્યા છે તેમાં પણ વધુ મહત્વનાં આ છે:—

શ્રી પચાસગ પોથનાથનું મંદિર

આમો પચાસગ પોથનાથની મૂર્તિ નીચે મુજબ પીર તથા પ્રાર્થના
 છે અનિદાસિદ્ધ પ્રથેમા લખેનું છે કે જ્યારે વનગજ આવડાએ
 પાટણની યથાપના કરી ત્યારે પચાસગની આ મૂર્તિ મળાવી તેની જૂના
 પાટણમાં યથાપના કરી હતી જૂનું પાટણ તૂટી જવાથી આ મૂર્તિ
 અહીં લાવવામાં આવી છે આની સુદર મૂર્તિઓ બહુ જ ઓછી
 મળેલાય છે પ્રેમના આખ અને મનને સંતોષન-પ્રમોદ કે નારીઓ
 મૂર્તિ છે આ મંદિરમાં વનગજ આવડા તથા મુગધાનની મૂર્તિ પણ
 જૂની છે પાટણના એકડો જીનો દરેજ આ મંદિરમાં દાન કરવા

જેન સાધુઓના વિહારની મહત્તા

વિહારમાં મળેલા શિલાલેખો

જેન સાધુઓનો પૈદલ યાત્રાવાનો (પગે વિહાર કરવાનો) આચાર ધણો મહત્વનો છે. આમાં જેમ તેમના સંયમની રક્ષા છે, સ્વાસ્થ્યને લાજ છે, તેમ સમાજ અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સાહિત્ય વિષયક અભ્યાસ કરવાની પણ ઉમદા તક તેમને મળે છે. આચારથી તેઓ પગથડે હજારો માધ્યોની મુસાફરી કરી સ્વ અને પરતું દિન સાધી શકે છે. જે સાધુ વિચારસંપન્ન હોય, ઉદાર અને જાગૃત હોય તે પેલાના અનુભવોથી મોટા મોટા ઐતિહાસિકોની જેટ સમાજ તથા રાષ્ટ્રને ગરજે ચઢવી શકે છે.

ત્યુ ત્યુ જાણવાનો અને નોંધવાનો મને શોખ છે, તેથી મુસાફરી (વિહાર) દરમિયાન જે કંઈ ત્યુ જાણ્યું છે, તેને નોંધી લઉં છું અને પ્રસંગ-સમય મળે તો તે વિષે વિસ્તાર કે સંક્ષેપથી વ્યક્તિયિત

કુલપાદ શામનદ્રીપદ પ્રખ્યાતના શ્રીનિગ્રાનિજયજી મહારાજ-
જીની સાથે તેમના જન્મગ્રામ માધ્યામા ગતર્વા ચોમાસુ કર્યા
પછી કપડવણ્જ, દેહગામ પ્રાનીજ વિગ્નપુર મહેસાણા, ધીણોજ,
પાળજી પાનનપુરની નિહાર કરી જગત્પતિજી આશુપર્વત સુધી
પ્રવાસ (વિદાન) કર્યા આ પ્રવાસમા મને અનેક અનુભવો થયા
તેમા ધર્મી મામતો લખવા જેવી મને જણાઈ અને મળી છે આ
મધુ વિગતવાર લખતા વધુ સમય ફાડવો જોઈએ, પણ ખીજી
સાહિત્યક પ્રગતિઓના મેં જે પ્રવાસમા વધુ સમય મળે તેમ લાગતુ
નથી, તેથી જેમ અહીંયાં પૂર્વે માગવામા મેં (સાહિત્યોપયોગી વાતો
ના નીર્દેશથી) પાંચ લેખો સારૂપે 'જૈન' મા લખ્યા હતા, તેમ
છત્રિદાસ સાહિત્ય કે ધર્મ સબંધી ઉપર્યુક્ત બા તત્તને થોડા શબ્દોમા
લખી દઈ કેઈક સતોડ માની નહિં તો સાડ એમ ધારી મેં શબ્દો
લખવા ચત્ત કડ છુ

સાંખ્યાનો શિલાલેખ

સાંખ્યા એક નાનુ ગ્રંથ છે ૮૫-૧૫૪થી ઇશાનકોણમા ચોનીશ
માધ્યમ ઉપર તે આવેતુ છે ત્યાં એક મોટી વાવ છે તેની પામે
પાછળના ભાગમા હનુમાન્નુ તૂટેતુ મંદિર છે ત્યાં એક નાનુ ગંગના
ખડમચડો પત્થર છે તે કાંઈ ચાલનાનો ભાગ હોવો જોઈએ તેમા
એક લેખ કાતંગેનો છે અક્ષરો ખરામ હોવાથી બગમર વચાતુ
નથી કેટલોમ ભાગ વચાપો છે તે અહીં આપુ છુ —

સવત્ ૧૩૨૦ વર્ષ માગસર શુદ્ધી ૧૪ શનીચરે દિને
સોલ્લકો શ્રી ભીમધીવચા (તા) રાજ્યે શ્રીસામત શ્રી
પ્રજાત સિદ્ધરાજ્યે શ્રી ૬૦ સ ફીલે વડ

આ શિલાલેખ વિ ૧૩૫૦ માગશર શુદ્ધિ ૧૪ શનિવારનો છે તેમા સોલકી રાજાનુ નામ છે તે સમયે ગુજરાત ઉપર સોલકી-ઓનો સાર્વભૌમ અમલ રહ્યો હતો વાઘેલાઓનો પણ તે છેલ્લો સમય હતો એટલે આ સોલકી રાજા કાષ્ઠ નાનો ઠાકોર કે ખડી-રાજા હશે લુણાવાડા કે વાગસિનોરમા તેનુ રાજ્ય હતું આત્મારે લુણાવાડા તથા દેરાલીના ઠાકોર પણ સોલકી છે

કપડવંજમાં કુંડવાવ તથા કીર્તિસ્તંભ

કપડવંજ એક ઐતિહાસિક જૂનુ ગામ છે સમ્પ્રતમા તે કર્પટવાણિજ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે પહેલા આ ગામમા વાણિજ્ય ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમા હતા અહીં સિદ્ધરાજ સોલકીએ બધાવેલ કુંડવાવ બહુ જ મોટી અને શિ પવાળી છે એક કીર્તિસ્તંભ છે તેમા નક્કસીનુ કામ થયુ સાફ છે સિદ્ધરાજને ધમારતોનો-શિખનો બહુ ગોખ હતો તેણે કરોડો રૂપિયા આ ગ્રામર કામમા ખર્ચી પોતાની કીર્તિને રચાથી બતાવી છે આ ગામમા કેટલાક શિલાલેખો લેવા જેવા ઉપયોગી છે, પણ સમય ન મળવાથી ઉતારી શકાય નથી અહીં બહોરા કામ સમૃદ્ધ છે

કપડવંજમા જૈનમંદિરો બહુ જૂના છે તેમા રહેલી મૂર્તિઓ રમણી તથા ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે તેના શિલાલેખોથી કેટલીક હકીકત જાણવામા સારી મદદ મળી શકે પહેલા જે સ્થળે કપડવંજ હતુ તે સ્થળે આત્મારે નથી જૂનુ સ્થાન થયુ ખરૂં જાણ્ય છે

પાટણમાં જુની કાલકા મંદિરના લેખો

પાટણ એક ઇતિહાસિક નગર છે તેમા ગુજરાતની સરકૃતિ ધડાઈ છે. ઇતિહાસ સ્મર્યો છે કળાઓનો ઉદભવ થયો છે તથા

સાહિત્યનું મર્જન અને અગ્રથ થયું કે તેનો પૂર્વ દત્તિદાસ હજી વખાણો નથી, એ સુન્દરાન માટે મનમાવનામે વિષય છે પાંગળના દત્તિદાસથી સુન્દરાનના દત્તિદાસ ઉપર/દત્તો ક્રમશઃ પડી રહે

જૂની પ્રવચન મંદિર અને આન ગદ્ય પ્રાચીન મનાય છે તેની પાછળ નો છે, તે પિ મ ૮૦૦ મા વતનના આવડાએ પાટ વસાવ્યું તે વખતનો મહેશ્વર છે અમુ ગમે તેમ હોય તેને વિચાર બીજો અથો કગશે, આ મંદિરમાં પ્રાચીનની જૂની અને નવી મંદિરો છે અવસ્થા-અર્થનો અદ્યતન મન્ય તરફથી કે જૂની આમે હિમાં મહેનાની જમણી આજુ પડેના મડખમાં એ ધાબના છે તેમાંથી એકમા આ પ્રમાણે શિનાલેખ કાતરેલ છે —

૧. સ. ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીપત્તનવાસ્તવ્યપ્રાગ્વાટ ઠં શ્રીપૂન-મોહ સુનઠં આલ્હણદેવિકુશિમ્બુ ઠં પેચડ ॥

બીજા ધાબનાનો લેખ આ પ્રમાણે છે —

૧ સ ૧૨૮૪ વર્ષે શ્રીમત્પત્તનવાસ્તવ્યપ્રાગ્વાટ ઠં શ્રી ચણ્ડપ્રસાદસુત ઠં શ્રીસીમ ।

આ મન્ને શિનાલેખો ધાબનાઓ ઉપર છે આ મ ને ધાબનાઓ જુના પાંગળુ ખોદામ કળા મળ્યા હતા ત્યાંથી ધરવી સનુ ૧૯૨૧ માં ઉપયોગી જાગી અહીં લાવી ઉભા પ્રવામા આના છે તે કાષ્ટ જૈન મંદિરના ધાબના છે જુના પાંગળુમાં જૈનોના મેમ્મે મંદિરો, જમીનદોત થયા છે જૈનો શ્રીમત હોવાથી પોતાની જુની ધમાગોને મૂકી નવી ધમાગો (મંદિર) ઉભી કરે છે આ પદ્ધતિથી જૈનોએ દત્તિદાસપયોગી ધગીન વસ્તુઓનો નાશ કર્યો છે અર્થાત્ નાશ થયો દોષો છે જૂનું પાંગળુ ભાગી જરાથી ત્યાંની મંદિરોમાંની ખૂનિઓ તો થશે ભાગે જૈનો ઉપારી લાંબા હશે અને મંદિરો તથા શિનાલેખો

તા ને ત્યાજ મૂકી આવ્યા તે મદિરા અને ધમારતોને લેકા મનમાં આવે તેમ હિપાડી ગયા શ્રીકૃત રામનાથ ચુનીલાલ મોદીએ લખ્યું છે કે પાચમો વર્ષ સુધી લાગત પાટણની નવી ધમારતો માટે જૂના પાટણનો પથ્થર વપરાયો છે હમણા પચામેક વર્ષથી બહારથી પથ્થર આવવા લાગ્યો છે આ વાત તદ્દન માનવા જેની સાચી લાગે છે નવા પાટણમાં મદિરામાં કે મરછદોમાં, વાવમાં કે કુવાઓમાં, ધરોમાં કે કચેરીઓમાં, કિનામાં કે હીનોમાં જરા જુઓ ત્યાં જૈન મંદિર નિગેરેના પ્રાચીન શિ પના ચિહ્નો સાફ સાફ જણાવે છે જૂની કાલગ મદિરનો ધણોખરો લાગ જૂના પાટણની ધમારતોના થાભવાઓથી તથા પથગઓથી તૈનાર કરનામાં આવ્યો છે

આ બે લેખો સ ૧૨૮૪ ના એટલે કે ૭૦૭ વર્ષના જુના છે તે પાટણના પોરવાડ જૈન ગૃંથોએ કોતરાવેલા છે મધ્યકાળમાં પાર્શ્વમૂર્તિથી શ્રીપાલ વસ્તુપાલ-તેજપાલ વિગેરેથી પોરવાડ જાતિ નડીજ પ્રગતિમાન તથા મહાવશની હતી રાજ્યમાં, સમાજમાં, સાહિત્યમાં કે બનાપારમાં પોરવાડ જાતિનો ધણો હિંસો હતો પહેલા તો જૈન ધર્મ પાળનારીજ હતી, હજુય છે પણ ચુજરાતમાં કેળાક નગા પોરવાડો વૈશ્યન ધર્મમાં ગયા છે, અસ્તુ પહેલા થાભવામાં પેથડ નુ નામ છે અને બીજામાં ચડપ્રસાદના પુત્ર 'સોમ'નુ નામ છે તે કદાચ વસ્તુપાલનો કુડબી હોય જન્ને પાટણના રહેવાસી હતા એમ લખ્યું છે આ જન્ને શિવાલેખોમાં વિશેષજી તરીકે ૬૦ લખ્યું તેનો અર્થ ઠાકાર થાય છે મધ્યકાળમાં ઠાકાર એક બહુમાન વાચક વિશેષજી પદવી અથવા રાજ્યપ્રાપ્ત ટાઇટલ કહેવાતું હતું દેવાસ, માંડવગઢ, વાર (માગવા)માં હજુય ધણોખરો પોરવાડો માટે ઠાકાર વિશેષજી સગાડાય છે

આ બંને લેમોથી જાણાય છે કે કા તો પૈથ અને 'મોમ' નામના થાવડે જુદા જુદા મે મદિગ બધાન્યા હશે અથવા કોઈ જૈન મદિગા એ એક થાલનો પ્રાચી જૈન મદિગા આપન મ્યા હો જુના પાગુમા ખોદકામ થાય તો ઘણીખરી પ્રીમતી ચીજો નીખવાની સલાવના છે આતા છે કે વગેરે એ આ કાર્ય માટે વેળામગ્ર પ્રયાસ કરશે

પાટણ વિશે ઘણ વાચના જેવું, જાણવા જેવું જેવા જેવું નોંધવા જેવું છે તે વિશે મે એક નિમિષ તૈયાર મ્યા છે બીજી ઘણુંય લખવાનું છે લખાય ત્યારે ખરૂં પાટણમા ઇતિહાસની ઘણી ચીજો મળવાની સલાવના છે ક્રમ તે દિશામા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આશા છે કે ગમ્ત અને પ્રમ્ત આ દિશામા પ્રયત્ન કરના સારા ઉત્સાહ બતાવશે

હવે પત્રી પાનનપુર અને ત્યાથી મળી આવેલા સિનાનેશ્ર સબંધી માઇક લખીશ

:૪૮:

શ્રુતબોધ ઉપર જૈન ટીકા

આચાર્ય વિદ્વાનો સાહિત્યવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહ અને નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી કામ કરે છે. સાહિત્યની સેવા કરવામાં તેઓ જાતિ દેશ ધર્મ કે પ્રાન્તના બેદોને આડા આવવા દેતા નથી. “ હું મેંશા ઉદારવૃત્તિથી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવો, ” એ તેમનું જીવનમુખ્ય હેતુ છે. કેટલીક સદીઓથી ભારતવર્ષમાં સાપ્રદાયિક ઝેર વ્યાપ્ય છે, તેના પરિણામે એક બીજાના સાહિત્યની ઉન્નતિ સાધવાને બદલે અવનતિ અને હાનિ પહોંચાડવા પ્રયત્નો થયા છે, એમ આપણને જૂનો ઇતિહાસ જણાવે છે. એ બીના ભારતીય વિદ્વાનો માટે નામોશીકરી કહેવાય અસ્તુ.

કાંઈ પણ સપદામના કાંઈ પણ વિચારની સાહિત્ય સેવા કરવામાં જૈન વિદ્વાનો સદીઓથી ઉદાર રહ્યા છે. તેના પરિણામે સાતમી સદીથી લઈ અઠારમી સદીના સપ્તમાનધ જૈન સાધુ તથા યાવક વિદ્વાનોએ જૈનેતર (વૈદિક તથા બૌદ્ધ) સાહિત્ય ઉપર ગભિર ચમત્કારી અને મહત્વપૂર્ણ ટીકા ટિપ્પણુ લખ્યા અને વિવેચનો કર્યા છે. મારી પામે લગભગ સો જૈનેતરના વિવિધ ગ્રંથો ઉપર જૈન વિદ્વાનોએ ટીકા આદિ બનાવ્યા છે, તેની યાદી છે અત્યારે પણ પાટણુ ખંભાત,

જેસવમેર, ધીકાનેર અને અમદાવાદ વગેરેના મેંકડે જૈન ભંડારમાં તેવા અધો દયાત છે, તે સિવાય દમરે જૈનેતરના અધોની આ જૈનોએ કરી ઉપકાર કર્યો છે.

તેવા અધોમાં શ્રુતબોધ પણ એક છે કે જે અજૈનકૃત હોવા છતાં જૈન વિદ્વાનોએ તે ઉપર એકથી વધારે દીકાઓ બનાવી અભ્યાસીઓ માટે સજ્જના કરી આપી છે.

મહાકવિ કાલિદાસની આગળાણુ ભારતીય પ્રગ્નને કમવવાની આવશ્યકતા નથી. તેમની વિરિષ્ટ કવિશક્તિથી શ્રેષ્ઠ તરફ તેઓ સર્વત્ર મશહૂર છે. તેમના બીજા અધોની જેમ શ્રુતબોધ અથવા પણ પ્રમાણમાં નાનો હોવા છતાં મદસ્તવનો હોવાથી લોકપ્રિય થઈ શક્યો છે. તે ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ કમ મલાવી છે, જૈનાચાર્યો કે જેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા ઉદાર રચા છે, તેઓએ પણ આ અંતની કીમત કરી છે, અહીં તો ફક્ત શ્રુતબોધ ઉપર શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય કૃત દીકાનો ટૂંકો પરિચય કમવવાનો વિચાર કર્યો છે.—

દીકાકારણું મંગલાચરણ

શ્રીમત્ સારસ્વત ધામ નત્યા, શ્રુત્યા ચ મદગુપ્ત્ન ।

દીકા શ્રીશ્રુતબોધસ્ય હન્દસ ક્રિયતે મયા ॥ ૧ ॥

શ્રુતબોધનાં મૂળ પદો

હન્દસાં લક્ષણં યેન શ્રુતમાત્રેણ લુચ્યતે ।

તદહં રચિષ્યામિ' શ્રુતબોધમવિસ્તરમ્ ॥

૧ મુદ્રિત ઘણી સ્થાપ્તિઓમાં 'સપ્રવક્ષામિ' પાઠ છે. પ્રસ્તુત દીકામાં પણ 'સપ્રવક્ષામિ' જ મુદ્રિત છે. માટે તે જ પાઠ સાચો હોવો જોઈએ. તેને બદલે અહીં મૂળમાં 'રચિષ્યામિ' પાઠ છે, તે વિધિકારની અજ્ઞાનતાથી લખાયો હશે એમ લાગે છે.

संयुक्ताद्यदीर्घं सानुस्वारविस्सर्गसन्मिथम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ॥

टीका—छन्दसामिति । अहं तत् श्रुतबोधनाम छन्दशास्त्रं
संप्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि । किं विशिष्टं ? अविस्तर—न विद्यते
विस्तारो यस्मिन् तत् तत् किं ? येन श्रुतमात्रेण सता,
प्रस्तारादिविनैव छन्दसां-आर्या-अनुष्टुपादीनां लक्षणं
गुरुलघुमात्रागणादिस्वरूपं बुध्यते-ज्ञायते ॥ १ ॥

अथ प्रथमं गुरुलघु लक्षणं आह —

संयुक्ताद्यमिति । यदक्षरं संयुक्ताद्य-संयुक्तं संयोग-भूतं
स्याक्षरं साद्य पूर्ववर्त्ति, तदक्षरं गुरुसंज्ञकं ज्ञेयम् । पुनर्यद्
दीर्घं तदपि गुरु । यथा—अ इ उ ऋ ए ऌ ड ऋ ऋ ऋ
शका, तथान्यैरेषलक्षितं व्यञ्जनमपि ह्रस्वसंज्ञकम् । तथा
—आ ई ऊ ऋ ए ऌ ओ औ एते ९ स्वरा दीर्घा, तैरुपल-
क्षितं व्यञ्जनमपि दीर्घं तद् गुरुसंज्ञकम् । यद् ह्रस्वं तद् लघु
संज्ञकम् । पुनर्यदक्षरं सानुस्वार-अनुस्वारो नकारो मकारो

अक्षरोपरि चिन्दुरूपं तेन सहितं तदपि गुरुसंज्ञकम् । तथा
विस्सर्गसमिथं यदुक्तं यदपि (तदपि ?) गुरुसंज्ञकं विज्ञेयम् ।
पादान्तस्थं तु पादं श्लोकं चतुर्थांशं तस्यान्ते वर्त्तमानं
लघ्वक्षरमपि विलक्षणेन गुरुसंज्ञकं क्वचित् गुरुसंज्ञमित्यर्थः ।
गुरुं विपरीतं लघुसंज्ञकम् ॥ २ ॥

(अन्तिमं भागः)

यद्यपि छन्दासि भूयासि वर्त्तन्ते परमत्र प्रसिद्धान्येवका
निचित् उक्तानि सन्ति । अन्यानि तु घृत्तरत्नाकरादिभ्योऽ-
वसेयानि । आर्याप्रस्तारनिघोषिष्टं विधिः ॥ ४० ॥

ધીમન્તાંગપુરીયપૂર્વકતપાગચ્છામ્બુજારસ્કરાઃ
 સરીન્દ્રા પ્રમુચન્દ્રકીર્તિગુરવો વિશ્વત્રયવિશ્રુતાઃ ।
 તત્પાદામ્બુરુદ્ધપ્રસાદપટ્ટગીઃ શ્રીદ્વપેકીત્યાંહ્યયો-
 પાધ્યાય શ્રુતયોધવૃત્તિમકરોદ્ વાલાય યોધાય વૈ ।
 इति श्री श्रुतयोधवृत्तिः सम्पूर्णा । श्रोरस्तु । सं. १८९६.

મૂળ અંધનો દૂર પરિચય

શ્રુત્યોધ જન્દ (પિંગવ) વિષયનો પ્રક્રિયા અથ છે. જૈનિક વિદ્વાનો વડે વપરાતાં કે કમતા કવનોમા અને તેવાં કાવ્ય મહાકાવ્યોમાં દેખાતાં પદોમાં ખાસ કરીને જે જન્દો વપરાય, છે તે જન્દોનાં હક્ષ-
 ણોનો આમા નવી કમયી નિવેશ કવ્યામા દાસિદાસ કવિએ ખરેખર કમાવ કરી છે. આ નાનકડા અધોમાં પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ૨૯ જન્દો છે પ્રાગલભ્ય ત્રણ શ્લોકમા પગિભાષા આપી છે અલગત, આ અંધમાં આવતા જીનાં સંયોધનો શૃંગારમય છે, જેથી જાત્રોને ભણાવવામાં મન જ્વાન થાય છે, જનાં એની ગ્યનારૂપી, ગોહવણ યનિ-વિગમ વિગેરેના નિયમો જોતાં આ અથ જન્દો સાંજૂન છે, એમા કાંઈ શક નથી. કવિતા બનાવનારે આ મૂળ અથને કંઈથ ગખવો સારો છે

પ્રસ્તુત દીક્ષા

શ્રુત્યોધની સહુ દીક્ષાની લાખા સરવ મંદૂત છે પર્યાય જન્દોથી મૂલના અર્થને ઘણો સ્પષ્ટ કર્યો છે. પ્રસંગ આવતા જન્દોમંદરી વગેરેના જન્દના આકન્ધોના પારો આપી દીનાકાંતે તુલના કરી છે, જેથી વર્તમાનના જાત્રોને આ દીક્ષા ઉપયોગી નિવડે તેમ છે. જે પ્રકાશકા શ્રુત્યોધને હપાવે છે, તેઓ આ પ્રાચીન દીક્ષાને પણ સાથે

છપાવે તો પાઠકાને સૌકર્ય થાય. સંસ્થાધિપતિઓ એ તરફ જરૂર લક્ષ આપે એવી આશા રાખું છું.

જે પ્રતિ ઉપરથી મેં સદર દીકાની પંક્તિઓ ઉતારી છે, તેનાં આઠ પાનાં છે. અક્ષર લગભગ સારા છે. લખાણ અશુદ્ધ છે. પ્રતિ ટૂંકું થઈ છે.^૧

શ્રુતબોધ ઉપર પ્રસ્તુત દીકા સિવાય નયવિમલ નામના જૈન સાધુની દીકા પણ છે. હંમરાજ નામના વિદ્વાને પણ દીકા લખી છે પણ તે જૈન છે કે અજૈન, તેનો નિર્ણય મૂળ પ્રતિ જોયા વગર કરી શકાય નહિ તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ લિ. ગ્રામીના ભંડારમાં છે. રાજાદસ ઉપાધ્યાય નામના એક જૈન વિદ્વાન મુનિ થયા છે ખરા કે જેમણે ઘાગમટાલંકાર ઉપર પ્રતિ ચેત્તી છે. જુઓ જૈન અથાવનિ ૫. ૩૧૨

દીકાકાર હર્ષકીર્તિ

શ્રુતબોધની પ્રસ્તુત દીકાના કર્તા શ્રી હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય સતરમી સદીમાં થયા છે તેઓ ચન્દ્રકુલ બ્રાહ્મણ તપાગચ્છીય નાગપુરીય શાખામાં યજ્ઞેલ પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક શ્રી વાદિદેવસૂરિ (સમય, સંવત્ ૧૧૪૩ થી ૧૨૨૬) ની પરપરામાં યજ્ઞેલ શ્રી ચન્દ્રકીર્તિસૂરિના શિષ્ય હતા. શ્રી ચન્દ્રકીર્તિસૂરિ પણ અનેક વિષયોના

૧ આ દીકાની એક પ્રતિ ૪૫૩વણજના હાકવાડીના પંચાના હપાશ્રયમાં છે તેના પાન નવ છે, અને તે વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૫ ફાગણ સુદિ ૧ સનિવાર રાજનગરમાં લખ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ જુઓ ચન્દ્રકીર્તિની સુબોધિકા દીકા પ્રસારિત.

૩ વાદિદેવસૂરિ વિશે વિશેષ હકીકત માટે જુઓ મારી લખેલી 'પ્રમાણનયતત્વાલોકમસ્તાયના' માં.

એક એક પણ સ્થળે છે ત્રી ચન્દ્રકીર્તિશ્રવિના સાહિત્ય કાર્યમાં ત્રી
 હર્ષકીર્તિ ઉપાધ્યાય ઘણા સહાયક હતા. ' સારસ્વત વ્યાકરણની
 પ્રસિદ્ધ સારસ્વત દીપિકા (સુબોધિકા) ટીકા, જે ચન્દ્રકીર્તિશ્રવિએ
 જનાવેલી હતી, તેની પહેલી પ્રતિ (નકલ) ત્રી હર્ષકીર્તિએ લખેલી
 છે તથા પ્રશસ્તિ પણ એમણેજ કરી હોય એવું મારું અનુમાન છે.
 ત્રીહર્ષકીર્તિના આટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે —

મેવાડ રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો ન મ્યુઝિયમ

ભારત ભૂમિમાં 'મેવાડ' પુણ્યદેશ છે. દરેક દેશ પોતાની વિશેષતા ધરાવે છે. તેમ મેવાડ પણ અનેક વિશેષતાઓ રાખે છે. બારમો વર્ષથી મેવાડમાં સીસોદિયા વંશના ક્ષત્રિયો અવિચ્છિન્ન રીતે શાસન ચલાવી રહ્યા છે એક જ દેશ ઉપર એક જ વંશનું આટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય હોવાનું ઉદાહરણ, ભારતના ઇતિહાસમાં તો શું પશુ. બીજાં રાષ્ટ્રોમાં પણ જવલે જ મળી શકશે. મેવાડમાં વીરતાનો ગુણ સારી રીતે વિકાસ પામ્યો છે. આ ગુણને કેળવવા માટે મેવાડવાસીઓએ પોતાનાં ધન, માલ, પુત્રો, સ્ત્રી અને બહાલા પ્રાણોને પણ તૈયાર ગણી ત્યાગવામાં પૂરેપૂરી ઉદારતા બતાવી છે. તેથી તે શું ક્ષત્રિય કે મરાઠા, શું મોગલ કે પઠાણ, દરેક લગાયક ક્રોધોની સામે લડી પોતાના દેશની કીર્તિને બચાવવા માટે લગભગ દોઢઘન્ટ વર્ષસુધી કટિબદ્ધ રહ્યો છે. રાણા પ્રતાપે આ કીર્તિની ઊજવલનામાં ખાસ વંચારો કર્યો. 'તેમના પિતાશ્રી ઉદયસિંહજીએ સચરમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં મનોહર જાંડી અને પદ્માદેવી શોભિત તથા સુરક્ષિત પ્રદેશમાં 'ઉદયપુર' નગર વસાવી ત્યાં મેવાડની રાજધાની બનાવી, તે' પહેલાં

પુસ્તકાલયો સમગ્ર લગભગ ૭,૦૦૦નો હશે તેનો લાલ લેનાર વર્ગ પણ જુદો છે નવા પુસ્તકાલયે સધરા તરફ રાજ્યના અંત્યક્ષની કાળજી ઝોળી હશે ત્યાં સિક્કાઓનો સમગ્ર ઉત્પેક્ષનીય છે મોના રૂપા, તાંબા અને લોહા વગેરેના સિક્કાઓ છે તેમાં ઘણાખરા મધ્ય કાલથી જૂના નથી લાયબ્રેરીની સાથે જ વિક્ટોરિયા મ્યુઝીયમ છે તેમાં મહારાણા કુંભા રાણાના સમયના નાના મોટા શિનાલેખો ઘણા છે દ્રુતગત કુટિલ લિપિના લેખો તથા બ્રાહ્મીલિપિના શિનાલેખો પણ ઉત્પેક્ષનીય છે હિન્દુ અને જનોની ડ્રાવીડ ખડિત મૂર્તિ અને તેના અવયવો પણ છે એક જૈનમૂર્તિનું પગિર કુભરાણાના સમયનું છે તે નાગહદ નગરનું છે જેને અત્યારે નાગદા કહે છે તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ કાતરેલ છે —

સાગે, અધગવે છે આ બંને સમ્યા ઉદ્યપુગના ગન્યના ખગ્યથી ચાને છે આના નિભાવ માટે ગત ૧૭ વર્ષે ૩૪૦૦ રૂપિયા ચિતોડી એને ૩, બે હજાર ૩૫૦ રૂપિયા ખર્ચે છે આખા ઉપર ગન્ય તરફથી જનતાને માટે કમ્પ આ એક જ પુસ્તકાલય છે આની પ્રગતિ માટે ઘણો અવકાશ છે, માટે મેના ના રાજ્યે પ્રવૃત્તિ લખ્ય આપનુ ધટે

સજ્જન વાણીનિલાસ

આ પુસ્તકાલય રાજમહેનમા છે આની સ્થાપના ધરની સન ૧૮૩૧મા મહારાણા સજ્જનમિહજીના શાસન કાલમા થઈ છે આમા નીચેના ખડમા 'ઇતિહાસ કાર્યાન' છે ત્યા સરકારી તવારી અને લગના પુસ્તકો દસ્તાવેજો પદાઓ સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રોનુ પણ સાદ્રિય સમ્રાધાયેન છે ગન્ય તરફથી પ્રગતને કોઈને કોઈ પણ જમીન યા બીજી કાંઈ વસ્તુ મ્યારે અપાણી ઇ તે કંઈ નોંધ અહીં ગહે છે આમા કુન ૧૬૫૮ પુસ્તકો છે જેમા થોડાક હસ્તનિખિત પણ છે આ સરથાના ઉપરી નીમાન દધિરાણિયા જ્ઞોત્સનાજી ચારણ છે જેઓ વિદ્યાત્રેમી સજ્જન પિઠાનુ અને ગજનમકત છે તેથી રાજ્ય તરફથી તેમને જાગીર અને માન મળેના છે આ સરથામા પણ નવા પુસ્તકો ખરીદવા તરફ મહુજ ઓધુ ધ્યાન અપાન છે

સરસ્વતી લઙગ

આ પુસ્તકાલય પણ મહેનમા જ સજ્જનવાણી વિનાસની પામે જ છે તેમા જૂના મનથી સમ્રદિત થયેલા હસ્તનિખિત પુસ્તકોના સારો સમ્રદ છે કુન ૨,૩૧૮ પુસ્તકો છે તેમા કુન ૭૧ વિભાગના આ પ્રમાણે પુસ્તકો છે

વિષય	સંખ્યા	વિષય	સંખ્યા
વેદ	૨૦	ગમાનાણુ	૯
વેદાન્ત	૪૮	ન્યાય (દર્શન) સાસ્ત્ર	૨૧
ભગવદ્ગીતા	૪૧	પા યોગસાસ્ત્ર	૪
ધર્મસાસ્ત્ર	૧૦૮	નાટ્ય	૨૦
ધર્મકાંડ	૧૩૨	પરચુગણુ	૨૫
પુરાણુ	૧૨૮	ગજનનીતિ	૧૧
દતિદાસ	૧૯	સૂત્ર	૧
વૈદ્ય	૫૪	સંસ્કૃત	૪
ન્યોતિર	૧૧૮	ધનુવેદ	૩
ગિ પ	૪	ઐતકર્મ	૬
ગાનિહોત	૧૩	ગ્તપરીક્ષા	૫

આની સ્થાપના ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઈ છે, એટલે આમાં સારો સંગ્રહ હોવો જોઈએ. આનો ઉપયોગ બહુજ ઓછો થાય છે. આનું નવીન દગથી ફેરલોગ થાય એ જરૂરનું છે. આ બંને પુસ્તકાલયો ખાનગી છે, એટલે પ્રજા તેનો લાભ લઈ શકતી નથી. કાંઈ ખાસ વિદ્વાન વ્યક્તિઓને જોવા માટે ખાસ મહારાણા શ્રીમાન ભૂપાલસિંહજીની આજ્ઞા લેવી પડે છે. શ્રીમાન મહારાણા સાહેબે આ બંને પુસ્તકાલયો જોવાની મને અનુમતિ આપી અને શ્રીમાન કુર્ણીદાનજીએ આ પુસ્તકાલયો મને બતાવવામાં પોતાનો સમય આપ્યો તે તે બદલ બંને મહાનુભાવોને હું ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

સાંભળવા પ્રમાણે રાજમહેલમાં એક ત્રીજી પાણી ખાનગી લાંબછેરી છે જેમાં સરકાર પાસે જે પુસ્તકો બેટ આવે છે તે રખાય છે.

વીર ચિનોદ

સજ્જન વાણીવિદ્યાસમાં એક મહાન ગ્રંથ મારા જોવામાં આવ્યો. તેનું નામ છે 'વીર ચિનોદ'. તે મોટા કદના પાંચ ગ્રંથોમાં પૂરો થયો છે. તે પાંચે ભાગનાં પૃષ્ઠ ૨,૬૩૦ છે.

આ ગ્રંથમાં રાજપૂતાનાની જ નહિ પરંતુ આખી દુનિયાની ભૂગોળ સંબંધી બહુ જ વિસ્તારથી પ્રમાણ પુરઃસર લખ્યું છે. ખાસ કરી રાજપૂતાનાના ઇતિહાસ પરત્વે બહુ જ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. મેવાડ રાજ્યનાં તમામ દક્ષતરી સાધનો ઉપરથી આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હોવાથી પ્રાચીન પ્રચરિતઓ, શિક્ષાલેખો, પદ્ધતિઓ, સનદો વહીઓ, તામ્રપત્રો અને રાજ્યની આજ્ઞાઓ આમાં આપ્યાં છે તેથી સદર ગ્રંથની સત્યતા-ઉપયોગિતા અને પૂર્ણતામાં સારો વધારો થયો છે. આનું નિર્માણ લગભગ વિક્રમ સંવત્ ૧૯૪૩ માં થયું છે. મેવાડ રાજ્યના ખર્ચથી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ પાંચ ભાગમાં રાજ્ય તરફથી જ

જપાઈ ગયો છે તેમા સાલગવા પ્રમાણે એક લાખનું ખર્ચ થયું છે. આ મહાન ગ્રંથના આધારે શ્રીમાન ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે આ આ વાતની ખાતરી તેમના ગ્રંથોમા દેકાણે દેકાણે ‘વીર વિનોદ’ના ઉત્તાગઓ અને ઉંચેઓથી થાય છે આટલો ઉપયોગી આકર ગ્રંથ હોવા છતાં કમનમીએ મેવાડ રાજ્યને તેમા વહેમ પડવાથી અર્થાત્ રાજ્યને અદ્વિત થવાની આશંકાથી તેનો પ્રચાર સાવ બંધ રાખવામા આવ્યો છે અર્થાત્ જપાયા પછી તે પુસ્તક કોઈને ચ અપાયું કે અપાતું નથી, તેથી તે મહાન ગ્રંથના લાભથી સાહિત્યસેવી વિદ્વાનો વચિત ન રહે છે ! અને તેથી રાજ્યના લાખ રૂપિયાનું નકામું પાણી થયું કહેવાય આ ગ્રંથના રચયિતાની કેટલી બધી મહેનત અને આશા રજો ? બંધી અત્યારે તો કોઈ અધારી કોટડીમા સડી રહી છે. ગ્રંથખજા જીવના હોત તો તેના આત્માને આ સ્થિતિ જોઈ કેટલું દુઃખ થાત ? આ મહાન ગ્રંથના કર્તા છે શ્રીમાન કવિરાજ સાંવલદાસજી, તેઓ જાતે ચામળી દત્તા, પણ સરકૃત, દ્વિદી વગેરેના સારા વિદ્વાન, ગોધક અને કવિ દત્તા તેઓ મેવાડ રાજ્યોના ઇતિહાસ કાર્યાલયના અધ્યક્ષ દત્તા આ કાર્યાલયના અનુભવો અને બીજા સેકડો સાધનોથી તેમણે ‘વીર વિનોદ’ નામનું પુસ્તક બનાવી પોતાની કીર્તિને અમર બનાવી જગત્ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે તેઓ પોતાના સમયમાં એક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાન અને કવિ ગણાતા મેવાડ રાજ્યનું જૂયણુ દત્તા તેઓ અત્યારે આ મત્સ્ય લોકમા શરીરથી નથી પણ યશઃકાયથી અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં જીવિત રહેશે. હું વર્તમાન મહા-ગણા સાહેબને અનુરોધ કરું છું કે તેઓ આ મહાન વિદ્વાનના આકરગ્રંથનો પ્રચાર કરી મહાન પુરસ્કીર્તિને પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રસંગ જવા ન દે આવા ગ્રંથો જગત્ની વસ્તુ હોય છે.

દ્વિતીયપ્રકાશ પ્રગતિ-નવ્ય

જે જામાન ઠાકોર કર્ણાદાનજીનો ઉ નેખ હુ પડેના કરી ગયો
 હુ તેઓ કેવિસાજ સાવલદામજીની ઉત્તર પાપામા થના છે
 અર્થાત્ હા કર્ણાદાનજીના દાદા, સાવલદાસજી કવિગજના ભાઈ થતા
 હતા તેથી કવિગજ સાવલદાસજીના વિદ્યાપ્રેમની જાણી ઠાકોર
 કર્ણાદાનજીમા નજરે પડે છે તેમણે 'દ્વિતીયપ્રકાશ પ્રગતિ કાવ્ય'
 નામની એક નવ્યપ્રગતિ બનાવી છે તે અમૃત ભાવાના ૧,૨૫૦
 પદોમા પૂરી થમ છે તે એક સાજ કાવ્ય છે તેમા આપાનવજી
 ગુહિલધી લઘ મહાગણા ભૂપાલસિંહજી મુઘી સાધાણ કાવ્ય
 અને દિનિદાસમિત્રિન પદ્મિધી સગ્ય અને સક્ષપમા વર્ણન છે જન્દ
 મોટે ભાગે અનુકૃપ છે

શ્રીમાન ઠાકોર કર્ણીદાસજીના મહેસાથી જણાયુ કે મહારાણા કૃત્તેહ-
મિહજીની ઇચ્છા-પ્રેરણાથી પ્રત્યુત પ્રશન્તિની ગ્થના કરવામા આવી
છે તેથી ઉદયપુર ગાન્યની સનાતન પદ્ધતિ પ્રમાણે આ સપૂર્ણ
મગ્યને શિવાયેખોમા કાતરવાની પૂરી ખાતરી હતી દેવયોગે કાવ્ય
પૂર થતા પહેલા મહારાણાજી કૃતેહસિહજી સાહેબ દેવલોકવાસી થઈ
ગયા અત્યારે તેમના જ પુત્ર મહારાણાજી ભૂપાલસિંહજી રાજ્યગાદી
ઉપર છે ઠાકોર કર્ણીદાસજી ઉપર તેમની કૃપા સારી છે, તેથી
તેમને પૂરી આશા છે કે, વર્તમાન મહારાણા સાહેબ આ
પ્રશન્તિકાવ્યને શિવાયેખોમા કાતરની ચિત્તોડના મહેનમા યા કાઈ
પ્રસિદ્ધ મથાનમા મૂકવજે અને પોતાની કારકીર્દીને ચિરજીવી
બનાવશે

ઉદયપુર રાજ્ય પ્રાચીનતમ હોવા છતાં અત્યારે ઉદયપુરમા દ્વિગજ
નિહાનો નો નથી, પણ ૫ ગિરધરનાથજી શાસ્ત્રી, ઠાકોર કર્ણીદાસજી
વગેરે કેટલાક સારા નિહાનો છે ૫ ગિરધરનાથજી કાવ્યસાહિત્યના
સાગ જ્ઞાતા નિહાન છે તેમજે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર પદ્યમદ્ધ સરકૃત
ગતિ વગેરે કેટલાક અથો મનાવ્યા છે ઉદયપુરમા ગાન્ય તરફથી એક
સરકૃત શાળા પણ ચાલે છે.

મેવાડ ગાન્ય તરફથી આવતા પુસ્તકાલયોની અહીં રૂપરેખા
આપી છે. આટલું મોટું અને પ્રાચીન રાજ્ય હોવા છતાં રાજ્ય
તરફથી જનતાને માટે ફક્ત એક જ ‘પુસ્તકાલય’ છે, જે બહુ જ
ઓછું દેખાતું છે, ત્યારે વડોદરા ગાન્ય તરફથી એક હજાર કરતા વધુ
પુસ્તકાલયો સ્થાપિત થયા છે જે કે મેવાડની પ્રજામા શિક્ષણનો ધણો
અભાવ હોવાથી તેને વાચનનો ગોખ પણ નથી, છતાં ગાન્ય તે શોખ
વગાડવા પગના લે તો સફળતા મળી શકે ખરી

- બીજી વાતની એ લનામણુ છે કે મેવાડમાં સેપ્ટે પ્રાચીન જૈન અને વૈદિક મંદિરો લગ્ન અર્ધલગ્ન અવસ્થામાં પડ્યા છે અને પ્રાચીન તળાવો કિનાઓ અને જૂના સ્થાનો છે ત્યાંની મૂર્તિઓ ઝિનાનેઓ વગેરેનો સમ્રાટ શ્રી ગલ્પના મ્યુઝીયમને મમદ મવનિયત અને ઉપયમ્ત મનાવવામાં આવે તો મેવાડના ઇતિહાસ ઉપર જ નહિ પરંતુ ભાગતના ઇતિહાસ ઉપર સાચો પ્રમાણ પડી શકે છે આ હેતુ મહારાણા સાહેબ આ નમ્ર સૂચના તરફ ધ્યાન આપી યોગ્ય કાર્ય શ્રી મતાવશે

પ્રાચીન પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયો

પુનિત ભારતદેશ બહુ જ લાખો કાળથી જ્ઞાનની પૂજા કરતો રહ્યો છે. પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસ ભણી દષ્ટિ નાખતા જણાય છે કે ભારતના વાતાવરણમાં જ્ઞાન-અભ્યાસનો અગત્યનો પ્રમાણ છે એના અર્થમાં, એની ક્રિયાઓ અને કળામાં જ્ઞાનની મહત્તા મ્હંટ જણાય છે એના ધર્મોપદેશક બહુશ્રુત અને વિશ્રુત હતા તેમના વાક્યમાં 'પઢમ નાણં તત્ત્વો દયા' 'જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ' 'ક્ષતે જ્ઞાનાદ્ ન મુક્તિ' જેવા મહાન અર્થવાણી સૂત્રો અને મંત્રો હજારો વર્ષો પહેલાં ગુલાયા છે. ભારતના રાજનીતિઓએ પણ પ્રજાને શિક્ષિત-વિનિત કરવામાં પોતાનો આવશ્યક ધર્મ માન્યો છે. ભારતના વિદ્વાનોએ એ જ્ઞાનની યોગ્યતા માટે, હજારો મૌનિક અર્થો ગ્રંથો, ભારતની જ્ઞાનશક્તિ જગતને બતાવી છે, જેની સમૃદ્ધિની ઉત્તમ અસર આખી આલમ ઉપર પડી છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો પણ કબૂલ કરે છે.

: પ્રાચીન કાળની પદ્ધતિ :

આર્યાવર્તમાં અહુ પ્રાચીન કાળમાં જન્મ, વાયુ, પ્રકૃતિ તથા કાળ-
અળના કાન્ડે લોકોના શરીર આરોગ્યપૂર્ણ-સુદૃઢ હતા. બુદ્ધિ તીવ્રત્વ
હતી, તેથી તેઓ ધર્મસૂત્રો-મંત્રો, ઋચાઓ અને સૂત્રોને ગુરુ પામે
સાક્ષી, શિષી, નિદિધ્યાસન કરતા, તેને ગોખી કામ કરતા અને
તેઓ જેવું ગીખતા તેવું પોતાના શિષ્ય-પુત્રોને કહરથ ગિખવતા.
મતવન કે તે વખતે અધ્યા જ્ઞાનને મોટું માહ કંઈ હૃદયમાં ઝાપત
કરતા. મગજમાં ભરી રાખતા પુસ્તકો કે શિવાલેખો^૨એ બાલ વસ્તુ
હોઈ નહ-વિનય છે, તેથી તેમાં ધર્મસૂત્રોને-વિદ્યાને લખવામાં તેઓ

તેમ ભાગદેગ હજારો વર્ષોથી અબ્ધ-સમગ્રાન્તિ હતો એમો નાનકડાના
નાપગ વિગેરેના અવહાગના તેમ કિતલુ વિગેરે બીજા વિચયના અથો
ભણવા-ભણવવામા અગર તો પુસ્તકો નખરા-લખાવવાનો ઉપયોગ
જરૂર થતો હતો^૧ પણ મહોળા પ્રમાણમા પુસ્તકો અને પુસ્તકાલયોની
પ્રગતિ તો બુદ્ધ અને મહારીશ્વામીના નિર્વાણ પછી કેવી રીતે શનામિ
પછી ચાલુ થા છે, એમ સારુ માનવું છે, તેમ ધર્મના મૂળ અથો
પાઠ પાઠગરી પુસ્તકોમા લખાણા છે

: ધર્મઅથોને પુસ્તકોમાં લખવાની પ્રથા :

ધર્મના મુખ્ય-માન્ય અથો પુસ્તકોમા નીચે લખવાની પદ્ધતિ ધારા
વર્ગો સુરી ચારી જૈન બોદ્ધ અને વેદિક સમ્રાજ્યોમા મોટે ભાગ ધર્મ-
ગ્રંથો ત્યાગી સાત્ત્વિક અને નિત્યદ હતા સમય જતા ધર્મનો
પ્રાચો સામાન્ય-વિશેષ પ્રતમા તથા ગરબઓમા ન્દવાની રતિ તેમ
નામા નગી દુઃખ વિગેરે કુન્તના પ્રાપ્તી લોકાન્તી સમજાગિત પણ
કુમિત થવાથી મુખ્યત્ર ધર્મગાઓ બૂલાતો ગરા તેમા અગ્રદિઓ
નસી ગઈ નવા નવા અથો મનાસ્વાની તમજા પણ ઉજ્જલરી આ ચા
ત્તિમ નિષિનિન થા અને ધર્મનીની ધમના પૂર્ગ કરવા સાદિત્ય
ગાત્રાર્થની આવસ્યકતા િની થા આ મધા કારજોથી ધર્મઅથો ને
પહેના મોટે જ યાદ રાખતા તેને પુસ્તકમા સમી-લખારી તેની એ-
સ અને ગામીઓ કરારી તે પ્રમાણે સાદિત્યનો પ્રચાર કરવાની રીતિ
ચાલુ થઈ ને સમ્રાજમા સમ સુગતિ પહેના મૂગી તેમા ધર્મશાસ્ત્રને
પુસ્તકોમા લખવાની પ્રથા પહેરી ના થા અને જેમા સમજાગિત

૧ 'મૃત્કટિક' નામકમા જાણ્યું છે કે વસ્તવતઃવેના વેદવાને ત્યા
વાચવા માટે 'કામસાસ્ત્રનુ પુસ્તક' એક રમમા રખાયુ હતું રાજાઓ
કથા-ધર્મના પુસ્તકો પુરાહિતો પાસે રાખતતા, એ વ્દની રીતિ છે

ગોગી ખૂગી તેમા ધમગાઓ મો । પુસ્તકાલય થના જેની જગ્યાએ
આવશ્યતા પડે ત્યારે તે હિત થાય છે એ દિસામે આ મનમા
અડુ રહેના બ્રાહ્મણો એવા પડી મોહોએ તેનું અનુદરશ ધ્યુ અને
તે પડી આવશ્યકતા બિમી થના જોએ પણ આ સુધાગને અમનમા
મુખ્યો તેથી જ લમેના જૈન શાસ્ત્રો ૨૦૦૦ પહેલાના નથી મળતા
આ મુસામનો કાગ લગભગ અ ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલાનો છે
૫૦ મો વર્ષથી આની પ્રગતિ વેગથી થઈ

તે પછી તો દરેક લોકો કે દેશમા અને સમયમા તે મીતિનો
ઉપયોગ કરના લાગ્યા મરિઓએ તેના વપુનો શરૂ કરના ધમમથો
અને કાન્ય મથા મથોમા સરસ્વતી નામની એક નિદ્ધાપિ ધરી દનીની
કરના થઈ અને તે દેવીના કાથમા પુસ્તકો હોન છે તેમ પણ નખાયુ ૧

પુસ્તકો લખવાની - મામા વિધિસ

પુસ્તકાલય નખવા નખાવવામા પુણ્ય અને ધર્મને મેળવવા ના ઉદ્દેશો
અપાણા અને તેને સિદ્ધ કરનારા દૃષ્ટાન્તો જોધાપા અથવા ધાર્યા
પુસ્તકો લખવા મટે જાનજાતની શાહી મગજો કરમો પુરા
સાપડા મધન વિગરે સામગ્રીઓ ઉપજાવવાની જોયો થઈ ચિત્રકળા
વિધિ અને સાગ અગરોની મામા દિવમે દિવમે વિકાસ થયો

૧

૧ 'વાણિરી પુણ્યવગદથા' (વાર્મીશરી પુસ્તકવગદસ્તા)
દેવકોકમા દેવતા અને ધન્દ્રો પણ પુસ્તક રામે છે, એવી માન્યતા થઈ

૨ પુણ્યવિહન પમાવનાનિય સદ્ગુણાલિધમેઞ ॥ મહાહજિં
પુણ્ય લિહ વેદ : -

કુમારપાત્રપ્રતિબોધ ૪૮

પત્તિ પાઠયત પઠતામસૌ વસનમોજનપુસ્તકવસ્તુમિ ।

પ્રતિદિન કુસ્ત્ર ચ હપમહ સ દહ સર્વવિદ્ય મવેન્ ના ॥

દરેક પુસ્તકાલયો યોગ્યતાં. દરેક લોકોમાં જ્ઞાનના પ્રચારનો માર્ગ સહેલો થઈ પડ્યો. આ રીતે પુસ્તકો લખવાની છૂટ થવાથી વિદ્વાનોમાં અંધો રૂપી, પોતાની કીર્તિસભાં પુસ્તકો જગતમાં મૂકી જવાની તમજા જાગી. તેના પરિણામે અનેક ઐદિક અને પારલૌકિક વિષયના લાખો અંધો દરેક સંગ્રહોમાં બન્યા, જેથી ભારતના દરેક ભાગમાં સારાં પુસ્તકાલયો કરવામાં આવ્યાં. તેની રક્ષા, ઉપભોગ અને વૃદ્ધિ તથા શોભાને ટકાવવા સારૂ અનેક પ્રયોગો થયા. આજે પણ ભારતમાં ગ્રામીન મૌલિક પદ્ધતિના સમૃદ્ધ ભંડારો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જે ઘણે ભાગે વિદ્યા-સાહિત્યપ્રેમી પૂર્વના જૈનશ્રમણ અને જૈનશ્રાદ્ધોના છે. જયપુર, કાશી, કાંજીરમ, વડોદરા, મદ્રાસ વિગેરે શહેરોના વૈદિક ભંડારો પણ નોંધવાં લાયક છે.

વર્તમાનમાં જૈનોનાં ગ્રામીન પદ્ધતિનાં ખાસ ખાસ પુસ્તકાલયો છે (પુસ્તક-ભંડારો કે જે જૈનોની માલિકીમાં છે) તેની નોંધ અહીં આપવાથી વાચકોને ઉપયોગી થશે.

૧ પાટણ કે જે ગાયકવાડ સરકારના અમલમાં ગાનવંતુ શહેર છે, ત્યાં મધ્યકાલ (વિક્રમની ૧૧ થી ૧૭મી સદી સુધીના) બહુ જ મદ્રાવના બુદ્ધ બુદ્ધ લગભગ ૯ જૈન ભંડારો છે, જેમાં હાલ હસ્ત-લિખિત ગ્રામીન ૧૩૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે. "

૧ પાટણમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં પુસ્તકો પણ ઘણાં છે. તેમાં સંઘવીના પાડાના ઉપાશ્રયમાં જે ભંડાર છે તેમાં ૪૦૦ તાડપત્ર ઉપર લખેલ અંધો છે, જે હંબાઇમાં બે હાથ તથા પહોળાઇમાં ચાર-પાંચ આંગળ જેટલા છે, તે અમે નજરે જોયા છે. ચૌદમી સદી સુધી અંધોને તાડપત્ર-સોજપત્ર ઉપર લખવાની પ્રથા મુખ્યપણે હતી.

આ જૈનભંડારો સિવાય વડોદરામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (કે જેમાં ૧૪૦૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રંથો એકઠા કર્યા છે), પુના કેન્દ્રન કોલેજનો પ્રાચીન પુસ્તકવિભાગ, મદ્રાસ, માઈસોર, કલકત્તા એસિયાટીક સોસાયટી, કાશ્મીરના ભંડારો, બનારસનો સંગ્રહ, નેપાળનો પુસ્તકસંગ્રહ, જયપુર વિગેરેના ભંડારો બહુ જ મહત્વનાં અને જૂનાં છે.

આ આપણાં પ્રાચીન પદ્ધતિનાં પુસ્તકાલયો તરફ વીસમી સદીમાં સદ્ કક્ષાં વધુ અને પહેલું ધ્યાન દરિયાપારના વિદ્વાનોનું ગયું, તે પછી આપણે પણ થોડા ધણા અસર ચેત્યા અને ધીરે ધીરે ચેતતા જઈએ છીએ. તેના પરિણામે તે ભંડારોના અનેક રિપોર્ટ-સૂચિપત્રો અનેક પદ્ધતિના તૈયાર થયાં છે, જેમાં કેટલાંક ધણી ઉત્તમ ઢંગનાં છે. જે સૂચિપત્રોની મને ખબર છે તે અહીં આપું છું:-

૧ પીટસંનના પાંચ રિપોર્ટો. (સૂચિપત્રો)

૨ નાયવ એસિયાટીક સોસાયટીના ૭ રિપોર્ટો.

૩ બેંગાલ એમેસીએશનનું સૂચિપત્ર.

૪ વડોદરાથી પ્રકાશિત કવીન્દ્રાચાર્ય ગ્રંથસૂચિ (ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સિરિઝથી પ્રકાશિત.)

૫ જેસલમેર ભાંડારીય ગ્રંથસૂચી.

૬ પાટણના ભાંડારેનું સૂચિપત્ર (જે વડોદરા ગાયકવાડ ઓ. સી. તરફથી બહાર પડેલું છે. સપાદક પં. લાલચંદ ગાંધી)

૭ તાંજોરના પુસ્તકાનાં કેટલાંક. (અનેક વૈચ્યુમ છે.)

૮ જૈન ગ્રંથાવલી, (જૈન ચેતાંબર મૂ. કોન્ફરન્સ-મુબાઈ)

૧ આમાં જેસલમેરના કેટલાંક ભંડારોના પુસ્તકોની સૂચી છે, જે શ્રીચુત ચીમનલાલ દલાલે કરી હતી. આનું સપાદન પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધીએ કર્યું છે.

૯ લોંબડીના ભંડારનું સૂચિપત્ર. (શ્રી ચતુરવિ. મ. સંપાદિત)

૧૦ આગ્રાનાં પ્રાચીન પુસ્તકાનું સૂચિપત્ર.

૧૧ યતિ પ્રેમવિજયનાં પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર (ઉત્તરેનું)

૧૨ ડૉ. જી. બુદ્ધલરનો રિપોર્ટ.

૧૩ ડૉ. ભાંડારકર (R. O. Bhandarkar) ના સૂચિપત્રો.

૧૪ ડૉ. વેબર (A. Weber) નું જૈનમથોનું કેટલોક.

૧૫ કાશીનાથ કન્ટેનુ સૂચિપત્ર (પંજાબના પુસ્તકાનું, જે સન્

૧૮૮૨ સુધી બહાર પડ્યું છે.)

૧૬ શ્રીયુત રાજેન્દ્રલાલ મિશ્ર (બંગાલ તથા બીકાનેરના પુસ્તકાની સૂચી).

૧૭ ફાર્જસ સલાના તથા કવિ દલપતના અંથોની સૂચી.^૧

૧૮ ડૉ. રવેલણકરનું ડક્કન કોલેજના પ્રાચીન મથોનું (અંગ્રેજીમાં) કેટલોક.

૧૯ પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડીયાનું પૂના ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટના જૈન મથોનું સૂચિપત્ર (અંગ્રેજીમાં).

પૂર્વકાલમાં પણ આવી વ્યવસ્થિત સૂચીઓ કરતા તરફ વિદાનો પ્રગતિ કરતા હતા તે પદ્ધતિની એક પ્રાચીન ગ્રંથસૂચી, જેનું નામ **વૃહત્ દિવ્યનિકા**^૨ છે તે મળી આવી છે. આ સૂચીમાં આગમ, ન્યાય, વ્યાકરણ, જન્દ, સાહિત્ય, નાટક, જ્યોતિષ, શકુન યોગામ્નાય,

૧ છાપેલ પુસ્તકોના પણ કેટલાક સૂચિપત્રો છપાયા છે, જેમાં ડૉ. ગેરીનોટ (A. Guerinot) નું જૈન મથોનું કેટલોક, શ્રીમાન્ બુદ્ધિસાગરજીનું મુદ્રિત જૈન ગ્રંથ સૂચી તથા સેન્ટલ લાયબ્રેરીના પુસ્તકો સુખ્ય છે,

૨ સત્તર અઢાર નંબરના સૂચિપત્રો હજી સુધી બહાર પડ્યાં નથી, છપાઈ રહ્યાં છે.

૩ આ **વૃહત્ દિવ્યનિકા** આખી ચ જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં છપાણી છે,

ખે સોલંકી રાજ્યોના સમયમાં

થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

ગુપ્તકાળના જે પ્રતાપી રાજ્યો થયા છે તેમાં સોલંકીઓનું
માહ સ્થાન છે તેમના વંશમાં મૂવરાજ મહુ પ્રતાપી અને વંશની
રાજ થયો છે તેણેન્યાયના વરના ઇલા રાજ સામવસિહ
(જે મૂવરાજનો મામે થયો હતો) ને ખારી ગુજરાતન ગળ્ય
પોતાને આધીન થયું વિ. સ. ૧૦૧૭માં સોલંકીઓના સાથમાં
ગુજરાત રચાયું

સોલંકીઓ બહુ બરાહુર વસતી તો હતા જ સાથે સાથે

૧ પ્રજાપતિ તામરિ ૨ રાજપૂતાનેકો ઇતિહાસ, ભાગ ૧ પૃ ૨૧૮
૩ મૂવરાજ પછે ચામુડરાજ, (વિ સ ૧૦૫૨ ૧૦૬૬)
વલ્લભરાજ (૬ મંદિન સુધીન રાજ્ય કંધુ), હર્ષભરાજ (૧ વિ સ
૧૦૬૬ થી ૧૦૮૮ સુધી રાજ્ય કંધુ) હર્ષદેવ (વિ સ ૧૦૭૮ ૧૧૨૭)
કચ્છદેવ (વિ સ ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ સુધી) એ અનુક્રમે રાજ્યો થયા
કચ્છનો પુત્ર નિજરાજ કચ્છસિંહ હતો

તેઓ વિદ્યાના પ્રેમી પણ હતા તેથી તેમના ૩૦૦ વર્ષના રાજ્યકાળમા વિદ્યાની જરૂર અને સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ધણી સારી થઈ શકી છે આ સૌભાગ્ય ગુજરાતને મળ્યું છે સોલકીઓના શાસનકાળમા ગુજરાતે જેટલું અને જેવું સાહિત્ય મેળવ્યું છે, જેટલી વિદ્યાની પ્રગતિ સાધી છે, જેટલી 'સિંપકળામા તગણી કરી છે અને જેટલા ધર્મગ્રંથો કાર્યોનું નિર્માણ કર્યું છે એવું કોઈના શાસનકાળમા થયું નથી એમના રાજ્યકાળમા ગુજરાતની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી ગુજરાતનો દરેક ભાગનો સારો હિતકાસ સર્જાયો અને ગુજરાત કળા-સાહિત્ય વિદ્યામા ગૌરવશાળી થયો છે સોલકીઓમા છેલ્લા બે રાજાઓ બહુ જ પ્રખ્યાત, પ્રતાપી અને સાહિત્યના ઉત્તેજક થયા છે તેમા એક તો 'સિદ્ધગજ જયસિદ અને બીજો 'કુમારપાળ આ બેના શાસનકાળમા સાહિત્ય વિદ્યાનો વેગ કેવા પ્રકારનો રહેલો તે સજ્જી આપણે અમાણા સાથેનો પ્રિયાર કરીએ

વિક્રમની ૧૧ મી સર્ગમા પરમાવશીર ભોજ માનવાનો જન્મ હતો તે ધણો વિદ્વાન, વિદ્યાનો વિકાસક અને વિદ્યાનોની કલ્પ કરનાર હતો તેના કાળમા સાહિત્યકળા-વિદ્યાનો સારો સગમો વેગ મળ્યો હતો તેની સાથે પ્રથમ ભીમદેવની દુરભનાવટ થઈ હતી અનેક

બે સોલકી ગજાઓના સમયમા થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ ૩૬૯

વાર લગાઇઓના પ્રસંગો પણ ઉપરિચિત થયા હતા તે વૈર દર પેઢી-ઓમા ઉતર્યું સોજના નિદાપ્રેમની અસર ગુજરાતના રાજનીઓ ઉપર થયા વગર રહી નહિ તે વિદ્યાપ્રેમ પણ વશપરપરામા સોલકીઓમા ઉતર્યો સિદ્ધરાજ જયસિંહે નરવર્મા (માલવાના ૧૩ મા પરમાર રાજ) ઉપર ચઢાઇ કરી બાર વર્ષ યુદ્ધ ચાલુ પણ નરવર્મા મરણ પામ્યો ત્યા મુધી (વિ. સં ૧૧૯૦ ક્રાંતિક શુદ્ધ ૮) કઇ પણ પરિણામ આન્યુ નહિ નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા તે પછી રાજન ઉપર આવ્યો તેનો (યશોવર્માનો) યુદ્ધમા સિદ્ધરાજે પરજાગ્ય કરી, તેને ગુજરાત (પાટણ) લાન્ચો વિક્રમની રાજધાની ઊભાજૈન તથા ધારાને હુદી પ્રભાવક ચરિત્રકાર કહે છે કે ઉભાજૈનના પુત્રક-લગાર હુદીને સિદ્ધરાજ પાટણ લાન્ચો તેમા હજારો પ્રાચીન મહત્વતાવાળા ગ્રંથોનો સંગ્રહ હતો તેમા સોજરાજનુ બનાવેન બોજવ્યાકરણ સિદ્ધરાજ જયસિંહે રહ્યું તેની મહત્તા તથા પ્રસિદ્ધિથી સિદ્ધરાજને ધર્મા થઇ સાહિત્યનો પ્રેમ તો તેને હતો જ, તેની પામે પડિત મળ્યા પણ સારી સરખી હતી સોજવ્યાકરણને ટકકો મારે તેનું ગુજરાતી પડિતદારા બનાકરણ બનાવરાવવા સિદ્ધરાજે પડિતોને કંથુ

બધા ય મૌન રહ્યા. આ કાર્ય માટે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસુરિને કુશળ માન્યા. રાજ્યએ તેમને પ્રાર્થના કરી અને આચાર્યે તે મંજૂર કરી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌર્યેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી તથા અપભ્રંશ એ સાતે ભાષાનું પૂર્ણ, સરલ અને સુંદર વ્યાકરણ એક હાથે હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યું. 'આમાં સાત અધ્યાયમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે. આઠમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત વિગેરે છ ભાષાઓનું વ્યાકરણ 'બનાવ્યું' છે. ખાસ કરીને અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ અને તેની પ્રતિમા આપેલાં અપભ્રંશ ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્યનાં ઉદાહરણો ગુજરાતી સાહિત્ય માટે બહુ જ ઉપયોગી-મહત્વના છે. આમાં ગુજરાતી ભાષાનું પૂર્વરૂપ રૂપ નજરે પડે છે. પ્રકૃતિ, પ્રત્યય અને સાધ્યમાન-સિદ્ધ શબ્દો એવા હજારો છે કે જે અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં જેમ તે તેમ આવ્યા છે. તેનાં ઉદાહરણો આપનાથી અહીં લેખની કાયા વધવાનો ભય રહે છે તેથી મુનતવી રખાય છે. આ વ્યાકરણ અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રયનાં પદો તથા દેશી નામમાળા, ગુજરાતી ઉપરાન્ત દિની માર્વાડી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષાના વિભાસક્રમ માટે પણ ઘણું ઉપયોગી છે. અત્યારે જો આ સાહિત્ય ક્રમભાગ્યે ન હોત તો ભાષા-વિજ્ઞાન માટે આપણે બહુ જ મુંઝવું પડત. સંસ્કૃત વિગેરે સાતે

ભારાઓના બ્યાકરણ માટે સાધન પૂર પાડનાર આપણો ગુજરાતનો મધ્યકાળ છે અને તેનો યશ સિદ્ધગજ જ્યસિદ્ધ તથા કુમારપાળ સોનપાને છે તેમના સમયમા ભાટ-ચારણ તથા આમીશ લોકોનું જે સાહિત્ય હતું તેમા પણ સારો વિકાસ થયો હતો તેનો કૃતલોક જાગ પ્રમોદનિતામણિ પ્રભાવકચરિત્રાદિમા મળે છે

સિદ્ધગજે દેશ-વિદેશના પ્રચલ વિકાનોને માનપૂર્વક બોલાવી પાટણમા વસાવ્યા હતા તેમ પાટણમા પણ અનેક ધુરધર વિકાનો હતા તેમના હથે અનેક વિર્યોનું સાહિત્ય સર્જાયું છે, જેની પ્રથ સખ્યા હજારોની ચાપ વાગલટ, કપર્દી, શ્રીપાલ, હેમચંદ્રસરિ, કંકલ, ઉત્સાહ જેવા સાક્ષરો સિદ્ધરાજના મત્રી-સહચારી કિંવા મિત્રો હતા તેથી તેની સાહિત્ય-પ્રીતિમા ઘણો વધારો થયો હતો દ્વયાશ્રય કાવ્યમા લખ્યું છે ^૧ કે-શકુન, જ્યોતિર્ ન્યાન, પુરાણ નિરૂપ્ત બ્યાકરણ માતૃક પ આદિ શાસ્ત્રોને સિદ્ધરાજ ગ્રણ્યુતો હતો તેમ ગ્રંથિ સૂત્ર સર્જરિયા ત્રિવિદ્યા પડગવેદ, દાત્રવિદ્યા, ધમ્મવિદ્યા તથા નારિતક દર્શનના જાણકાર એવા પડિતો માટે સિદ્ધરાજે પાટણમા મઠ (સરથા) મુધાવ્યો હતો અને ત્યા ઉપર કહેન બધી વિદ્યાને જાણનાર બ્રાહ્મણ વિગેરે વિકાનો વિવિધ વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા-કરાવતા રહતા આ મઠ બહુ જ મોટો હશે વર્તમાનની કોલેજ સાથે તેની તુલના કરવામા કાંઈ વારો નથી લેખ લામો ચવાની ખીકથી સિદ્ધ-ગજના રાજકાગમા જે સાહિત્યક કાર્યો થતા છે, તેની થોડીક નોંધ માત્ર અહીં આપી દઉં છું —

૧ સર્ગ ૧૫ માના શ્લોક ૧૫૭ થી ૧૨૨ સુખીમા

૨ સન્નત દ્વયાશ્રયકાવ્ય સર્ગ ૧૫-૧૨૧

૩૬૨ બે મોલની રાજ્યઓના સમયમા ગેરેની સાહિત્યની પ્રગતિ

- ૧ આચાર્ય હિમચંદની દ્વાનિશિક્ષા, જ્યારણ વિગેરેના લાખો શ્લોકો બન્યા, સરકૃતંયાશ્રયનો ઝગોલ ભાગ પણ મન્યો દગે
- ૨ શ્રી મુનિયદ્મુચ્ચિએ 'ન્યાયપ્રવેશક પ્રિપ્લવ ધમમિદુગ્તિ વિગેરે' અથવા બનાવ્યા
- ૩ વાદિદેવસૂત્રિ અને કુમુદચંદનો પ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રાર્થ રાજ્યસભા (પાગલ) મા રચ્યો
- ૪ તેમણે પ્રમાણનયતત્વાનો પ્રચારદ્વારલાકર ગુરુવિરચિનાથ, જ્ઞાનુશાસન વિગેરે અથવા બનાવ્યા
- ૫ 'પ્રેગેચન પરાજય' તથા ' સદસનિગ સરોવર વિગેરેની પ્રશન્તિ શ્રીપાલ પ્રિયે બનાવી

બીજા અથવા

કર્ણસુદરી (મિદુજકૃત) ગણુત્તમહોદધિ (શ્રીવધમાનકૃત) વાગુ ભગનકાર કા પાનુશાસન (વાગમકૃત) સિદ્ધગ લ્પર્ણન (વધમાનકૃત)

૧ આ મૂળ બોધનો અથ ૭ તે ઉપર દિપ્પલ એનુ ૭, ગાયકવાડ આ સીરીઝમા છપાયો ૭

૨ નુઓ આજ લેખકની લખેલી પ્રમાણનયતત્વાશેષ' રસ્તાવના ૩ આ બધાપ્ર અથ છપાઈ ગયા ૭ રચાદ્વારલાકર ૮૪૦૦૦ શ્લોકોનો દાર્શનિક મહાન અથ ૭ તેના ૨૦૦૦૦ શ્લોક મળ્યા અને છપાયા ૭ પ્રમાણનયતત્વાશેષ અથ નાની ટીકા સાથે ઉત્તરની શ્રીવિજયધર્મસૂત્રિ અથમાળામા છપાયો ૭

૪ આ પ્રશન્તિનો ખોદેરો કેટલોક ભાગ પાટણમા મળ્યો આવ્યો ૭, તેથી કેટલોક સારો પ્રકાશ પડે ૭ નુઓ પ્રસ્થાન ૫ ૧૨ અથ ૫ સદસનિગ સરોવર વિષે પાટણના કનેયાભાઈ દવએ સારી માહિતી બધાર પાડી ૭ 'મહારાજાભિરાજ પુસ્તકમા ૫ ૨૩૫થી ૩૨૮ મુખીમા છપાઈ ૭ (નિ સ ૧૯૬૧ મા)

સાધ્નશતકગતિ, ધર્મગ્તકરંક, મુનિપતિ ચન્નિ (પ્રાકૃત) મહિનાથ ચત્તિ,
પત્યાશક ચૂર્ણિ, મુરમુદરી કથા વિગેરે હજારો ગ્રંથો બન્યા છે,
વિગેલાવસ્યકમાખ્યગતિ વિગેરે મહાન ગ્રંથો મહાધારી હેમચંદ્રે બનાવ્યા છે
રાગ્ન કુમારપાળ

સિદ્ધરાજ પંચી ગુજરાતનાં રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાળ થયો.
તે બહુ બડાદુર અને વિચક્ષણ હતો ગુજરાતની રાજ્યસત્તામા તેણે
વધારો કર્યો અને તેની કીર્તિને વધારે વ્યાપક બનાવી.

મારા મત પ્રમાણે તે કુમારપાળ રાગ્ન સિદ્ધરાજ જેટલો વિદ્વાન
તેમજ વિદ્યાપ્રેમી રાજ્યાતથી ન હતો, પણ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રમુનિ
જેવા ગુરુની સામંતથી તેનામા પણ પાઠગ વિહતા તથા વિદ્યાને
વધારવાની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તેણે પ્રાર્થના કરી શ્રી હેમચંદ્ર-
ચાર્ય પાસે પોતાને માટે યોગશાસ્ત્ર, વીતગચસ્તવ, ત્રિપષ્ટિ શલાકા-

૧ કુમારપાળ કહે છે કે —

પૂર્વે પૂર્વે જસિદ્ધરાજનૃપતંભકિષ્ણુદો યાંચ્યા

સાગ્ર વ્યાકરણ મુદ્ધતિમુખમ ચક્રુર્ભવન્તુ પુરા ।

મદ્દેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલ લોકાય ન દુઃસાધ્ય-

ચ્છન્દોડલકૃતિનામસંપ્રદ્યુલ્લાસ્યન્વાનિ શાસ્ત્રાણ્યપિ ॥

લોકોપકારકારને સ્વયમેવ વ્યૂય, સજ્જા સ્ય યશ્વિતમાડપ્યહમર્થયડદ ।

માદયનજસ્ય પરિબોધકૃત શલાકા-પુષ્પા પ્રકાશયન શ્ચમપિ ત્રિપષ્ટેઃ ॥

તત્સંયોપરોધાદિતિ હેમચન્દ્રા-ચાર્ય શલાકાપુરુષેતિરતમ્ ।

પર્મોપદશૈકલપ્રધાન, ન્યવીવિશ્વચારુગિરાં પ્રપંચ ॥

ત્રિપષ્ટિશલાકાચન્નિ પવ ૧૦

નિવસદ મુદ્ધાવચંસા વિહયા ગુરુણો અર્ધીયગુણનિવહા ।

નિવસન્તિ ણ્ણેગમુદ્ધા જસિસ પુઠ્ઠીપસલરિજ્જે ॥ ૧-૪

૩૭૪ મેં યોગી ગાનઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

પુ. ૧ ચંદ્રિ વિગેરે ગ્રંથો બનાવગળ્યા હતા અને તેની મેકેડે કાપીઓ
મ્હાની લુદા જુદા લગરોમાં રખાવી હતી હિમચદ્રાચાર્યનું થજુ ખરૂ
સાહિત્ય કુમારપાળના ગત્યમાં ગુજરાતમાં જ બન્યું છે અને સખાયુ
છે જે સાહિત્યને ઘમ્મિપારના લોખે પણ ગમીનાપૂર્વક અધ્યયન
કર્યામાં સારો મ્હ લે છે સિદ્ધરાગની જેમ કુમારપાળની પામે પણ
વિઠાનો સારી સખ્યામાં હતા

બે સોનળી રાગઓના સમયમા યેરની સાહિત્યની પ્રગતિ રૂઢપં

દયાવ્રયનો પાગનો ભાગ, પ્રાકૃત દયાવ્રય (કુમારપાળ ચરિત્ર)
ચાર કોષ વિગેરે સેકડો અથો હૈમચદ્રાચાચે' બનાવના

સાત્યહરિચન્દ્ર, નલનિનાસ નાટક, નાટ્યદપર્ણુ વિગેરે અનેક નાટકો
વિગેરેને રામચદ્રસુરિએ બનાવના

૧ દુતાંગદ છાયા નાટક, આ કુમારપાળની યાત્રાની ચાદ્દારતી
માટે તે વખતે બન્યુ હતુ કુમારનિદારચતક

સુપાર્શનાથ ચરિત્ર સનતકુમાર ચરિત્ર અનતનાથ ચરિત્ર
નેમિનાથ ચરિત્ર વિગેરે પ્રાકૃત અથો મન્યા છે જિતક પત્રિતિ હૈમવિશ્રમ
પ્રધુમ્નચરિત્ર, ઉત્પાદસિદ્ધિપ્રકરણ-ગતિ સ્વાદ્વાદકવિમ, પચોપાગતિ
વિગેરે

કુમારપાળે જૈનધર્મ ગ્રંથીકાર્યા બાદ (૧૨૧૬ માગસર શુદ્ધિ ૨
૫૪) જૈન ધર્મના અથો બનાવરાવવામા તથા તેમના પ્રચારમા ધણો
સારો ફાગો આપ્યો છે વળી કુમારપાળે પહેલા અનેક મતોના ધાર્મિક
પુત્રવકો તથા વિદ્વાનો જોયા હતા, તેથી તે યોગના વિચયમા સારો
નિષ્ણાત હતો, એમ ડા જી બુદ્ધર (G Buhler) નુ માનવુ છે

ઉપસહાર

આ બે સોનળી રાગઓના સમયમા હજારો અથ બન્યા છે
સેકડો અથકારો વિદ્વાનો અને કલાકારો થયા છે જેમની બુદ્ધિમત્તા,
પરિનમશીનતા તથા પવિત્રતાથી ગુજરાત આજ લગી ઉજ્જવન તથા
ઓરવશાળી છે દુનિયાના ઇતિહાસમા સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યુ છે ફરી

૨૯૬ એ મોલંકી ગળઓના સમયમાં થયેલી સાહિત્યની પ્રગતિ

આપણે એવા શક્તીઓ પ્રાપ્ત કરીએ, એવા બહુશ્રુત વિદ્વાનો અને
મહાવિદ્વાનો મેળવી ભૂતકાળના જેવો વર્તમાન કે ભવિષ્યકાળ બનાવીએ
તો આપણું ધર્મદાસ જ્ઞાન, ભૂતકાળનું ગૌરવ સદૃશ થાય. શાસનરેવ
સદુને સદ્બુદ્ધિ તથા સારાં સાધનો આપો.

: ૫૨ :

‘સ્વાદ્વાદમંજરીના ન્યાયો’^૧

અહીં ન્યાય શબ્દનો અર્થ દર્શનશાસ્ત્ર તર્કવિદ્યા ઇન્સાફ અથવા
ગૌતમ મુનિનું ન્યાયદર્શન નથી, પણ ‘ન્યાય’ શબ્દથી ‘કહેવત’
અર્થાત્ ‘ઉક્તિ’ અર્થ સમજવાનો છે જેમ ‘ધોળીનો કુતરો ધરનોયે
નહિ’ અને ઘાટનોએ નહિ’ તેમ.

આવા ન્યાયો નાના મોટાં વાક્યોમાં દરેક દેશ અને તમામ
ભાષાઓમાં હોય છે જુદા જુદા પ્રસંગો પર કહેવાથી કે લખવાથી
આવા વાક્યો સૂત્રોની જેમ પ્રસંગ ઉપર સ્પષ્ટ અસર કરી શકે છે.
આ ન્યાયોમાં શબ્દો યોગ્ય અને અર્થ વધારે હોય છે. કેટલાક શબ્દો
અન્યાદારથી સમજવાના હોય છે. પણ તે કદાચ સિવાય જ પ્રસંગને
સમજીને અર્થ સમજાય છે. એ પણ એક ખૂબી છે.

સાહિત્ય અને લોક દ્રષ્ટિએ આવા ન્યાયોની કિંમત ધણી હોય છે.
સામાન્ય જનતાથી લઈ વિશેષતઃ સુધી તમામ લોકો આવા ન્યાયોનો

જૂદાજૂદા પ્રસંગે પોતાના કથનની પુષ્ટિ માટે ઉપયોગ કરતા જોવાય છે. જેમાંથી આ ન્યાયો ઉતારીને લખાય છે, તે સરકૃત ભાષાનો ગ્રંથ હોઈ ન્યાયો પણ સરકૃત ભાષામાં જ હતા, પણ તેનો ઉપયોગ પોતપોતાની ભાષામાં હેતુ કરી શકે છે. આવા ન્યાયોને કાંઈ પણ દેશ કે ભાષાનો પ્રતિબંધ હોઈ શકતો નથી.

સ્વાદ્વાદમંજરી દર્શન વિષયનો સુંદર, ગંભીર અને ઉપયોગી જૈન ન્યાયનો એક ગ્રંથ છે. એના કર્તા મહર્ષિવેણુસૂરિ ઠે. ‘અન્ય-યોગવ્યવચ્છેદિકા’ની તે એક જતિ છે. આ ગ્રંથ ચૌદમી સદીમાં બનેલ છે. પોતાની અનેક વિશેષતાઓને લીધે અનેક યુનીવર્સિટી અને બીજી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તે (સ્વા. મંજરી) દાખલ થયો છે. ગુજરાતના અડગ વિદ્વાન શ્રીમાન આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ જેવા સાક્ષરે આ ગ્રંથને સંશોધિત કરી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની સીરીઝ તરફથી પ્રકાશિત કર્યો છે. બીજાં પણ આનાં અનેક સંસ્કરણો નિકળ્યા છે અહીં આ ગ્રંથની આલોચના કરવાનો પ્રસંગ નથી એટલે એ વિષે હું વધુ ન કહું એ જ ઉચિત છે.

ધણા વર્ગો પહેલાંની વાત છે. જ્યારે હું આ સ્વાદ્વાદમંજરીનું અધ્યયન કરતો હતો, ત્યારે આની ભાષાએ આમાં આવતા વિષયોએ જોગ મને આકર્ષ્યો હતો, તેમ આમાં આવતા ન્યાયોએ પણ મારા ચિત્તને ખુશ કર્યું હતું; તેથી તે ન્યાયોને મેં મારી ડાયરીમાં નોંધી લીધા હતા. તે તરફ દૃષ્ટિ જતાં આજે તે ન્યાયોને અર્થ અને વિવેચન સાથે સાહિત્ય ગ્રંથોએ પાંચું છું. લૌકિક દૃષ્ટિએ અનુપયોગી કેટલાક ન્યાયોને મેં આ લેખમાં છોડી દીધા છે; તેમ ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા’ મૂળકારિકાં-માયી પણ કેટલાક ઉપયોગી ન્યાયોને મેં આ લેખમાં સંધર્ષા છે.

ન્યાયો

(૧)

અદિત્સોર્વણિજઃપ્રતિદિન પત્રલિખિતદવસ્વતનમળનન્યાય ।

‘દેવાની અનિચ્છાવાળો વણિક રોજ કાગળ લખે કે આવતી કાલે (તમારા પૈસા) દહશ-મોકલીશ તેના જેવો ન્યાય’

નિવેચન;—એક લેણદાર, વણિક પામે પૈસા માગતો હતો. તેના ઉપરાષ્ટ્રીના રોજ કાગળો વણિક ઉપર આવ્યા કરતા, તેના ઉત્તરમાં રોજ પેવો વણિક [વણિયો] લખતો કે આવતી કાલે તમારા પૈસા મોકલીશ. એમ જતા વર્ષો પીતી ગયા.

એક કામ ન કરવું હોય ને નકામા ખાના કાઢી વખત પીતાવે તેને માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે

(૨)

અનિષિદ્ધમનુમતમ્ ।

‘મંદાર ન કર્યો, તો તેનો સ્વીકાર થયો જ.’

વિં કાષ્ઠએ કાષ્ઠ કાષ્ઠને પૂછ્યું. તેના ઉત્તરમાં તે કાષ્ઠ ન બોલ્યો. મૌન રહ્યો તો તે વસ્તુ મૌન રહેનારને માન્ય છે એમ સમજી લેવાય છે ‘ના નહિ’ એટલે ‘હા’ સમજી લેવા જેવો આ ન્યાય છે.

(૩)

અન્ધગજન્યાય ।

‘આંધળા અને હાથીના ન્યાય.’

વિં જન્મથી અન્ધ દશ માણુએ એકદા થયા. એક હાથી ઉભો હતો તેના ચાર પગ, બે કાન, બે દાંત, શુદ્ધ અને પુછકુ એમ કુલ

દશ અંગો પૈકી એક એક અંગને તે દશમાંગી એક એક આરંગો વાગી પડ્યો જેણે જે અંગ આપુ હતું તેના અંગને જ તે તે સંપૂર્ણ દાથી માની બેઠા લોકો જ્યારે તેમને દાથીનું સ્વરૂપ પૂરું ત્યારે ઉત્તરમા કાંઈ પગ (ચાલના) જેવો, કાંઈ કાન (સૂપ) જેવો તો કાંઈ પુઠ (મીઠી) દોરી જેવો દાથી બતાવે છે અને ખીજાએ કહેન અધુરા કે પૂરા દાથીના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે

વસ્તુના અપૂર્ણ કે વિપરીત સ્વરૂપને જોઈ તેને જ વસ્તુનું સંદર્ભ કે સાચું સ્વરૂપ સમજી લઈ ખીજાની માન્યતાને ખોળી ફગાવનાર માટે આ ન્યાય વપરાય છે ‘રૂપમસૂકું’ વિગેરે શ્લોકો સાથે આની સમતા છે

(૪)

અર્ધજરતિન્યાય ।

‘આધેડ સ્ત્રીનો ન્યાય’

વિષ્ણુ જે સ્ત્રીની યુવાવસ્થા નહીં થઈ છે પણ વૃદ્ધાવસ્થા આવી નથી તે આધેડ સ્ત્રી કહેનાય છે તેની જેમ

આવી સ્ત્રી યુવતીએ નહિ અને વૃદ્ધાએ નહીં, એમને તે તરખીની જેમ ‘ભોગ’ ને ય યોગ્ય નહિ ને ડોસીમાની જેમ ‘યોગ’ ને ય યોગ્ય નહિ તેની વચ્ચેની અવસ્થા દુષ્કર જ છે

વચવા માર્ગમા ત્રિશકુની જેમ હેરાન થનાર માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે ‘દુવિધામે દોનો ગયે, માયા મિત્રી, ન શમ’ શ્લોક લગભગ આના જેવી છે

(૫)

‘ઇતો વ્યાઘ્ર ઇતસ્તટી’

‘એક બાણુ વાધ અને બીજી બાણુ નદી’

નિં ‘એક બાણુ બાધ અને એક બાણુ વાધ’ની કહેવત જેવો આ ન્યાય છે અને બાણુની મુસીમતોમા ફસાએના માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી શકાય છે

(૬)

उत्सर्गापवादयोरपवादविधिर्वलीयान् ।

‘ઉત્સર્ગ અને અપવાદમા અપવાદ અધવાન્ છે’

નિં ઉત્સર્ગ એટલે રાજભાગ-સામાન્ય નિયમ અને અપવાદ’ કાલ્પનિક અને મુખ્ય-ધેયને સિંધ કરનારો હોય છે ઉત્સર્ગ સદાકાળ માટે મુખ્ય-ધેયનો સાધક હોય છે

મધ્યમણુ આપત્તિ વિદ્ય કે દૈનિક બનાવોને માટે સાધારણ નિયમને થોડા વખત માટે બધ કરી તાત્કાલિક સમયને યોગ્ય હિતકર માગ લેવો તેનું નામ અપવાદ છે જેમ યુવાવસ્થામા પ્રાપ્ત થએલ કન્યાને એ પરણાવવી એ ઉત્સર્ગ છે પણ યવનોના આક્રમણથી કન્યાઓને બચાવવા માટે અઘ્ર વર્ષાં ભવેદ્ ગૌરોતુ વિધાન યવન કાળમા કરાયું હતું એ અપવાદ (આપદ્ ધર્મ) કહેનાય આપત્તિ દ્વ્યા પછી અપવાદ ને હમી ફરી ઉત્સર્ગ માર્ગ ઉપર ચાલવું જોઈએ નહિ તો ભયકર હાની થાય

બાકરણુ વિગેરે શાસ્ત્રોમા આ ન્યાયનો ઘણીવાર ઉપયોગ થાય છે ‘સામાન્યશાસ્ત્રતો નૂન વિશેષો બલવાન્ ભવેત’ આ ન્યાય આના જેવો છે

આચાર્ય હેમચન્દ્રના સિદ્ધહેમન્યાકરણ માં (સાતમા અંચાયમા) આ ન્યાય ‘ઉત્સર્ગાદિપચાદ’ [૫૫] શબ્દોમા છે.

(૭)

ઉપચારસ્તત્ત્વચિન્તાયામનુપયોગી ।

‘તાત્ત્વિક ચર્યામાં ઉપચાર (કલ્પના) ઉપયોગી નથી’

(૮)

કાકદન્તપરોક્ષાન્યાય. !

‘કાગડાને કેદસા દાંત છે, તે જાણવાનો ન્યાય’

વિં સાગ અને મતલબ વગતી આમનો માટે ‘હાડમારી-નમમી માથાફેડ કરી સમય પીતવાનો હોય ત્યા આ ન્યાય લાગુ પડે છે

(૯)

કોશપાનપ્રત્યાયનીય ।

‘સમખાધને વિદ્યાસ કરાવવો’

વિં કોષ અસભવ કે દુઃસભવ વાતને પણ અનાત્કારી સમજાવવા ફેર્સ કરે ત્યા આ ન્યાય વપરાય છે અથવા શુદ્ધિથી જે વાત નજ થતી હોય છતા અધ્યાયી મનાતી લેતી તે અથગે વપરાય છે, ‘પરાણે પ્રીત કહેવન સાથે આ ન્યાની તુલના કરી શકાય ‘મીયાંની ચાંદે ચાંદે’ ની સાથે પણ આની તુલના થતી રહે

(૧૦)

ગજનિર્માલિકાન્યાય ।

‘હાથીનાં આંખ મોચામણાં’

વિં હાથી મગત હોય છે ત્યારે આખ મોચીને ખાનખાન વિચરેની ક્ષિયો કરે છે તે વખતે પોતાની મગતીમા નેતે કાઢ પણ

પોતાની કે પરની ક્રિયાઓનું ધ્યાન લાન નથી હોતાં તે ઘણી જ બેપરવાહી (ઉપેક્ષા) દાખવે છે.

કોઈપણ વાદી અધિકારી કે સત્તાદિથી મરત બનેલ વ્યક્તિ પોતાની, ધૂનમાં પોતામાં આવતા ટેપો, પોતાનું ચતું નુકસાન, અને તેથી લોકોની થતી સાચી જોડી ફરિયાદો નથી સાંભળતો, નથી ગઈકાસતો ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે.

‘આંખ મીંચામણાં’ કે ‘જાડ્યું અજાડ્યું કરવું’ એ કહેવતો જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૧)

‘ગતાનુગતિકતાન્યાય’:

‘દેખા દેખી કરવું’

વિં બુદ્ધિ વગરના અથ અનુકરણ માટે આ ન્યાય વપરાય છે.

‘ગાડરીયો પ્રવાહ’ જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૨)

ઘટ્ટકુટ્યાં પ્રભાતમ્ ।

“ટોલમાં સવાર થયું.”

વિં ત્યાં ઘણું લેવાય છે તે સ્થાન-કોટડીને ઘટ્ટકુટી કહે છે. એક ગાડાવાળો ઘણું ચુકાવવાની અનિચ્છાથી પોતાના ગાડાને આડે (બીજી) રસ્તે લઈ ગયો. પણ સવારમાં તે ફરી ફરીને ઘણું ચુકાવવાના સ્થાને ટોલ પાસે અનિચ્છાએ આવી ચડ્યો.

પોતાના લાભ માટે અમુક સુકિતક રસ્તો લેવાય છતાં તે લાભ ન થતાં સંભવિત નુકસાન જ ભોગવવું પડે, ત્યાં આ ન્યાય વપરાય છે. ‘મુઆ નહિ ને પાછા થયા’ કહેવત જેવો આ ન્યાય છે.

(૧૩)

ઘંટાલાલન્યાય ।

‘ ઘ ટા લોલક ન્યાય ’

વિંઠ ઘટના વચ્ચેનું લોલક એક બાલુ નથી હોતું વચ્ચે જ લગ્ન્યા કરે છે તેની જેવો ન્યાય બન્ને બાલુથી બ્રહ્મ થઈ વચ્ચે લગ્ન્યાગને માટે અને બન્નેમા સત્ય ગણનાસ્વરૂપ રાખનારને માટે ન્યાય વપરાય છે

‘ ઘડિયાળનું લોલક ’ અને ‘ દિદિ દુધમા પગ નાખવો ’ એ મહેવનો આ ન્યાય જેવી મંત્રી શકાય

(૧૪)

હમરુકમણિન્યાય

‘ હમરુ લોલક ન્યાય ’

વિંઠ મહારીને પગાડતાનું વાદ્ય તે ‘ હમરુ ’ અને તેના ગાગામા માધ્યમ લોલક જેવું હોય છે તે મનિ મહેરાય આ ન્યાય ઉપના જેવો છે

મના કરવા છતાં પોતાની ધુનથી એક માણસ દુઃખના માર્ગે પ્રવાણ કરી સફળતા નહિ મળતાં યાદીને પાછો મૂળ સ્થાનમાં આવે, તે માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ થાય છે.

‘ચાર્યો ન રહ્યો પણ દાર્યો રહ્યો’ કહેવતની આની સાથે સમતા જણાય છે. (આ ન્યાય મૂળની ૧૦મી કારિકામાં છે.)

(૧૬)

ત્રિશંકુન્યાય :

ત્રિશંકુન્યાય

વિગ કોઈના શાપથી ત્રિશંકુ નામનો એક પુરુષ જૂમિથી આકાશ જતાં વચ્ચે અટકી પડ્યો. ન તો આકાશમાં કે ન તો પૃથ્વીમાં રહી શક્યો. ખન્ને તરફથી બ્રહ્મ અગ્રેવને માટે આ ન્યાયનો પ્રયોગ થાય છે. ‘ત્રિશંકુ’ પોરાણિક વ્યક્તિ છે.

‘ઘોખીનો કુતરો ઘરનો ચે નહિ અને ઘાટનો ચે નહિ.’ કહેવત સમો આ ન્યાય છે.

(૧૭)

તુલ્યબલયોર્વિરોધ :

‘સરખાઓનો વિરોધ’

વિગ સરખી શક્તિવાળાઓમાં જ વિરોધ હોઈ શકે અને તે જ શોભે દાથી અને કાઠીમાં વિરોધ હોઈ શકતો નથી.

એક સરખી શક્તિવાળા લડતા હોય કે વાદવિવાદ કરતા હોય ત્યાં આ ન્યાય બોલાય છે. શાસ્ત્રીય બાબતોમાં આ ન્યાય ધર્મવાદ વચ્ચે સમર્થમાં આવે છે.

(૧૮)

નહિ દષ્ટેડનુપપન્ન નામ ।

‘ પ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં બીજી યુક્તિ ન જોઈએ ’

‘ વિ० સાક્ષાત્ દેખાતી વસ્તુનો કોઈ નિષેધ કરી શકે નહિ તેની સિદ્ધિ માટે બીજા પ્રમાણો આપવાની જરૂર નથી હોતી નજર સામે દેખાતી વસ્તુમાં કોઈ પ્રમાણુ માગે તેના ઉત્તરમાં આ મ્હેરાય છે

(૧૯)

પિતૃ પુત્રસ્યોત્પત્તિ પુન પુત્રાત્ પિતૃત્પત્તિન્યાય ।

‘ પિતાથી પુત્રની અને પુત્રથી પિતાની ઉત્પત્તિ ’

‘ વિ० જ્યાં અન્યોન્યથી ગર્ભની સિદ્ધિ કરાતી હોય ત્યાં આ ન્યાય (દોષ) વપરાય છે અન્યોન્યન્યાય દોષ’નું આ નામાન્તર છે ‘તાલા કુચી ન્યાય’ આના જેવો છે

(૨૦)

પ્રત્યક્ષપ્રમાણે નાનુમાનપ્રમાણતા ।

‘ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી જે વસ્તુ જણાતી હોય ત્યાં અનુમાનની જરૂર નથી ’

‘ વિ० જે વસ્તુ સામે અનુભવમાં આવી રહી છે તે પ્રત્યક્ષ છે તેની પુષ્ટિ માટે બીજા અનુમાન વિગેરે પ્રમાણોની આવશ્યકતા હોતી નથી જેમ-‘અગ્નિ પ્રત્યક્ષ ગરમ છે’ તો પડી તેના ગરમ ગુણ માટે બીજા પ્રમાણોની શી જરૂરત ?

(૨૧)

રજકશ્વન્યાયઃ ।

‘ ધોળીના કુતરાનો ન્યાય ’

વિ. એકે મથળે નિશ્ચિત આશ્રમ નહિ પામેલને માટે આ ન્યાય કહેવાય છે.

‘ ધોળીનો કુતરો ધનનો યે નહિ અને ધાટનો યે નહિ ’ એ આ ન્યાયનું રૂપાતર કે વિસ્તૃત ભાષાન્તર માત્ર છે.

(૨૨)

સાપેક્ષમસમર્થમ્ ।

‘ બીજાનો અપેક્ષા રાખનાર અસમર્થ છે ’

વિ. પોતાના કોઈ પણ કાર્યમા બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીગની મદદ ચેરી કે આદતી એ પરાધીનતાનું લક્ષણ છે

વ્યાકરણ અને ધર્મશાસ્ત્રોમા આ ન્યાયનો ઉપયોગ ઘણીવાર કરવો પડે છે.

શ્રી હેમદ્રસગણિએ ‘ન્યાયસંગ્રહ’ નામના પત્રિભાષા વિષયના મથર્મા આ ન્યાય (૫ ૭૭મા) આજ શબ્દોમા સંઘરેલો છે. વ્યાકરણની પરિભાષા ન્યાય કહેવાય છે

(૨૩)

સુન્દોપસુન્દન્યાય ।

‘ સુન્દ અને ઉપસુન્દનો ન્યાય ’

વિ. ‘સુન્દ’ અને ‘ઉપસુન્દ’ નામના બે ગણનો થયા છે. તેમણે જાણી જાણે વર માંગ્યું કે ‘અમારૂં બનેલું’ મૃત્યુ પરસ્પર લડવાથી

અમાગ એક ખીજાથી યાઓ’ સક્રાશ્રમે વદ્ધન આપ્યું વરમના પત્રી તેઓ લોકાને ઉદ્ધૂનાપૂર્વક પીના લાગ્યા દેવનોકથી એક તિનોતમા દેરી આવી તેને મેગવવા માટે તે મન્ને રામયો પચ્ચપ જોસમેગ મુદ્ધ કરના મહી પડ્યા અતે તે બન્ને એક ખીજાના પ્રત્યાધાતોથી મરી ગયા એરી પૌગણિક વાર્તા છે તેના જોવો આ ન્યાય છે જ્યા આપસમા બે જાણુ લડતા હોય અને ત્રીજાનુ ગમ સરતુ હોય ત્યા આ ન્યાય વપરાય છે

‘બેની લડાઇમા ત્રીજાની પોમાર’ કહેવત જોવો આ ન્યાય છે

અન્યયોગન્યરચ્ચેદ્દાત્રિશિકા’ની ૨૬મી મૂળકારિકામા ‘પરસ્પર ઘ્વસિપુ કટકેપુ।’ ન્યાય પણ ‘સુ દોપમુદ્દ’ જોવો જ છે, ‘મે ખીનાડી અને વાદેરા ની કહેવત પણ આના જેવી છે

(૨૪)

स्वपकाराणां धूम्रपानन्यायः ।

‘ રસોધઆના લાગ્યમાં ધુમાડો ’

પોને ગમે તેની મહેનત કરી રસોધઓ રસવતી મનાવે અને ખાધ ખીજાજ જાય રસોધઆના તમીરમા તેા ધુમાડો સકન કરવાનો હોય

પોતે ગમે તેનુ કામ કરે પણ તેનુ કળ તે મેગવી ન સકે, ખીજા જ મેગવે ત્યારે આ ન્યાય વપરાય છે

‘ અન્ન એનુ પુણ્ય અને રાધનારને ધુમાડો ’ કહેવત આ ન્યાયનુ જ રૂપાન્તર સમજતુ

(૨૫)

સ્તેન મીતસ્ય સ્તેનાન્તરશરણસ્વીકરણન્યાય : ।

‘ એક ચોરથી ડરીને બીજા ચોરનું શરણ
સ્વીકારવાનો ન્યાય ’

વિ. એક ચોરે એક માણસને ઘેર્યો હોય ત્યારે તે ગભરાઈને
બચવા માટે બીજા ચોરનો આશ્રય લે તો ત્યાં પણ હુંતાવવાનોજ.
તેના જેવો આ ન્યાય છે.

એક દોષ કે આપત્તિથી બચવા માટે બીજા દોષ કે બીજી આપત્તિને
સ્વીકારનાર માણસ માટે આ ન્યાય લાગુ પડે છે.

(૨૬)

સ્વાલીપુલાકન્યાય : ।

‘ તપેક્ષીમાં એક દાણો પાકવાથી બધા પાકી ગયાનો ન્યાય ’

વિ. સુધા ઉપર રાંધવા માટે મૂકેલ આવલ વિગેરે અનાજનો
એક દાણો પાક્યો હોય તો રાંધનાર અનુમાન કરે છે કે : આ
સામ્રાં રહેલ બધા દાણા પાકી ગયા છે.

એક દેશના (અંશના) જેવાથી બાકીના તેના દેશ-અંશો પણ
હારખેયા એક અંશ જેવા જ હોવાની સંભાવના કરાય, ત્યાં આ
ન્યાય કામમાં લેવાય છે. દાખલા તરીકે પુસ્તકનું એક પ્રકરણ સારું
આકર્ષક કે મહત્ત્વ વાળું હોય તો તેનાથી લેખકની યોગ્યતાનું માપ કાઢી

બીજા પ્રકરો પપ્તુ તેવાજ હશે, એમ ધારી કે તાક લોકે મત આપી
દે છે એવું નામ મથાલીપુત્રાન્યાય.

(૨૭)

સમીલ્યવિલોચનન્યાય ।

‘ આખો બધ કડી-ગાતિથી વિચાનના ન્યાય ’

વિ કોષપણ ક્રિય પદાર્થ સમુચ્ચયિથી સમજાવે નરી, તે માટે
ચિત્તચૈર્વની ખાસ જગ પડે છે ત્યારે ચિત્તને ચાલવતિઓથી મુક્ત
કરવા આખો મીચી અન્તમુખ (અન્તર દષ્ટિ) થઈને વિવારીએ
ત્યારે તે વસ્તુ હમ તમા સહેનાઈની આરી જાય છે તે મજા આ
ન્યાય વગર છે લાગમા પજુ કહેવર છે કે જા આખ બધ કડીને
આતમામા ફેલીને વિચાર

આ નાન ચ નોગજનવજેદિકાની ની મૂળકાકિમા છે અને
‘ ન્યાદાદમજરીતારે આની-જ મીકામા કટુકૌપચિપાન ન્યાય ’ પણ
આપ્યો છે

(૨૮)

સ્વપુત્રઘાતાત્ નૃપતિત્વલિપમા ન્યાય ।

‘ પોતાના પુત્રને મારી નાશ થનાની લાગસા ’

વિ પાગમન અહિત મી પોતાની જરીક વાસનાને ખૂટી કાઢી
હોય ત્યા આ ન્યાય કામમા લેવાય છે

આ લેખ નવી પણ સામાન્ય લખાણમાં ૨૮ સંસ્કૃત ભાષાના ન્યાયો તેના ગુજરાતી અર્થો અને તે પર વિવેચનમાં ન્યાયોના સ્થાનોનો નિર્ણય કર્યો છે સંસ્કૃત ન્યાયોની સગળામણીમાં ગુજરાતી ભાષાની કઇ કન ધ્વેષતો છે તેનો પણ તે તે સ્થાને થોડો નિદેશ કર્યો છે જેથી તેના ઉપયોગની દિશા સૂચી શકે ભાષાની ધ્વેષતો સાથે તેના ઉપર દૃષ્ટિથી કરી છે એને ટાંકામાં અસમા બનેલા સમતા કલ્પ ન જણાવ તો વિચારકો સુધારી લઇ મને માફી આપશે

તેર ચૌદ મોળ અને એકનીમમાં ન્યાયમાં લગભગ ઘણી સમાનતા છે ખાર અને પદર સરખા જેવાજ છે તથા અદારમાં અને વીસમાં ન્યાયમાં પણ ખાસ તફાવત જણાતો નથી

એ કહેવાની જરૂર નથી કે આના ન્યાયોનું સાદૃશ્યમાં મોટું મજાન છે પ્રસંગ ઉપર ન્યાયો (ધ્વેષતો) નો ઉપયોગ કરવાથી ઔરજ અમત્કાર અને રસ ઉત્પન્ન થાય છે મને ખબર નથી કે આની કહેવતોનો સમ્રાટ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રમુખિત થયો છે કે નહિ જો નહિ થયો હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં બધી કહેવતોનો સમ્રાટ અન્યરૂપે પ્રકાશિત કરવાની સાક્ષરી દૃષ્ટિએ ઘણી જરૂર છે એમાં હું ધારુ છું કે કાંઈનો એ મતભેદ નહિ હોય

ગુજરાતી ભાષા ફેલાતી જાય છે તો તેના બધા સાધનો ઉપરિચિત કરવા એ આપણું આદ્ય કર્તવ્ય છે

:૫૩:

પ્રાચીન ગ્રંથપરિચય

(સારસ્વત દીપનો પરિચય)

ભાદ્રપદના જૈન જ્યોતિષના અકમા વધુત્રિષષ્ઠિ સમધી આનો
ચનાત્મક લેખ છપાવ્યો છે તે લેખમા નખા મુદ્દા મીલ કેનાક
અમુદિત મધોનો પરિચય લખવા મારો વિચાર છે જે ક્રમે ક્રમે
વાચક સમક્ષ ગુણ થશે.

સારસ્વત વ્યાખ્યા

સારસ્વત વ્યાકરણ ગુણુ છે તેના કર્તા અનુભૂતિ સ્વરૂપાચાર્ય છે
સારસ્વતીએ આના સૂત્રો મના ૧૧ છે અથવા તેમા તેમણે સ્થાપના

૧ શ્રી જિનચંદ્રસૂરિએ સારસ્વતસૂત્રો ઉપર સિદ્ધાન્તરલિકા નામની
શ્રુતિ લખી છે તેના મગધ પ્રકાશમા લખ્યુ છે કે સરસ્વત્યુક્તમૂળ નાં
કુર્વ સિદ્ધાન્તરલિકામ્ ॥

આપી છે એમ મનાય છે. તેમાં લૌકિક પ્રયોગોની આવશ્યક ક્રિયાસિદ્ધિ
નીક છે. સાધારણ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તે વધુ ઉપયોગી છે.
હેમચંદ્રીય અને પાણિનીય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ આ ધણું સંક્ષિપ્ત
છે. સેકંડો વર્ણોથી આતું પાઠન પાઠન બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે.
ગુજરાત અને સરયુપારી પ્રદેશમાં તેનો વધુ આદર જણાય છે. તેના
ઉપર આવશ્યકતાનુસાર લુદી લુદી દૃષ્ટિએ અનેક ટીકાઓ બની છે.
વર્તમાનમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ ચન્દ્રકીર્તિ સૂરિ જૈનાચાર્ય હતા. આ સાર-
સ્વત ઉપર બીજી છ ટીકા જૈન વૈયાકરણોએ બનાવી છે. જૈન કોન્કર-
ન્સની જૈન ગ્રંથાવલી પ્રમાણે તેમના નામો સહજકીર્તિ, નયસુંદર,
ભાનુચંદ્ર, દયારત્ન, મેધરત્ન અને યતીશ છે. આ છએ ટીકા મહારા
ધારવા પ્રમાણે હજી ક્યાંએ છપાણી નથી.

સારસ્વત દીપિકા

હું અહિં જે ટીકાનો પરિચય લખું છું તે મેધરત્નની સાર-
સ્વત દીપિકા છે, તેના પ્રારંભમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

(૧)

રાઢાવતૈ (વિદ્ધિ ?) ફળિપતિફળૈઃ

સેવ્યમાનં પ્રમોદાદ્

ગીર્વાણેશૈર્દનુજમદિતં 'વચપાદારવિદમ્ ।

૧ પ્રતિઓના પાઠોમા થલે લાગે પૂર્વમાં સર્વણું પાંચમા અક્ષરને
બદલે અનુસ્વાર લગેલો દેખાય છે, તે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ ઠીક ન હોવા છતાં
પ્રતિબેખડો જગાની સંકુચિતતા અથવા લખવાની અનુકૂળતાને લીધે તેમ
લખતા હશે, આ પ્રતિમાં પણ તેમજ છે. અહીં મૂલપાઠને મેં જેમનો
તેમજ લખ્યો છે. સિદ્ધાન્તચન્દ્રિકા પણ સારસ્વતનું રૂપાંતર છે. લગભગ
સારસ્વતના મૂલ સૂત્રો બધાએ સિદ્ધાન્ત ચન્દ્રિકામાં છે.

नत्वा पार्श्वं त्रिभुवनगुरु मेघगन्ताभिघोऽहं
दीपां कुर्वे प्रमुदितमना भारतीप्रक्रियायाम् ॥

(२)

कुमतिकमठवैत्यकोधदावाग्निमेघो
जनघनजत्रिकाशाहमणिरम्यमूर्तिः ।
भवतु मयि विनीते विधिविध्वप्रकाशो ।
सजलजलददीप्तिः पार्श्वनाथः प्रमन्नः ॥

(३)

यस्याः दुराप किल मन्दबुद्धिः
प्राप्य प्रसाद वचसां निधिः स्यात् ।
भूयाद् महामोहहरा शिशूनां
सा भारती वाचि मम प्रसन्ना ॥

(४)

चंदाक(चन्द्राक?)क्षितिपोत्तमाङ्गमणिभि
स घृष्टपादाम्बुजा
शाब्दाम्मोधिविचर्धनैकविधवो
वैदग्ध्यवागोश्वरा ।

यावच्छासनमेव जन्ममनुल
स्याद्वाद्दिव्यान्वित
तावद्विश्वजने जयन्तु विनया-
द्या सुन्दरा वाचका ॥

(५)

भारतीप्रक्रिया कासौ काहं मंदो जडाशयः ।
तथाविध...१ भाषाय यथाप्रज्ञ प्रतन्यते ॥

ટીકાકાર મંગલાચરણ ક્યાં પછી મૂલ ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિનો પ્રારંભ આ રીતે કરે છે: -

પ્રણમ્યેતિ ચિકીર્ષિત શબ્દશાસ્ત્રાવિદ્ધેન પરિસમાપ્યથમિ-
ષ્ટદેવતાપરમાત્મલક્ષણમંગલાચરણં પૂર્વકં...

સમાસ પ્રકરણ પૂરું થયા પછી આ પ્રમાણે લખ્યું છે:—

इति ध्रुवदृग्गच्छे वा. श्री ध्रु विनयसुंदरशिष्य
मेघरत्नविरचितायां सारस्वत दीपिका ।

અથ તદ્વિત (તદ્વિદિતા: !) નિરૂપ્ય તે । સમામધ્યાન્વયે
નામ્નામ્ इति તદ્વિતમ્યાંપિ સૂચિતત્વાત્ સમાનં પરિસમાપ્ય
અથાનન્તર તદ્વિતસંગ્રહા પ્રત્યયા: નિરૂપ્યન્ત ।

(ટીકા અને ગ્રંથકાર)

આ ટીકાનું નામ સારસ્વત દીપિકા છે. સારસ્વત સૂત્રોના અર્થને
પ્રકાશનારી હોવાથી તે ખરેખર દીપિકા છે. આના કર્તા શ્રી વિનય-
સુંદર મુનિના શિષ્ય મેઘરત્ન મુનિ છે. ગ્રંથકાર મેઘરત્ને પ્રારંભમાં
શ્રી પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કર્યા પછી ભારતી (સરસ્વતી) અને પોતાના
વિનયસુંદર ગુરૂની સુંદર રીતે સ્તુતિ કરી છે. પછી ટીકા બનાવવામાં
પોતાની અથોગ્યના બતાવવાનો શિષ્ટાચાર કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે જીનાયાર્યોએ ૧૨ મી સદાબ્દી પછી
વ્યાકરણના તમામ ક્ષેત્રોમાં ધણી કુશળતા અને મર્મજ્ઞતા બનાવી છે.
આ મેઘરત્ને પણ સારસ્વતની ટીકા ધણી સુંદર રીતે લખી વ્યાકરણ
ભાનુનાયકો ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. ગ્રંથકારની કલમ સારી જણાય છે.
આ ગ્રંથને કાઢી ઉપાવે તો જૈન અજૈન વિદ્યાર્થીઓમાં આનો ખડોનો
પ્રચાર થઈ શકે અને જૈન સાધુઓનું અજૈનોમાં માન વધે.

જૈન વિદ્વાનોએ સાહિત્યમાં જગ પછુ પક્ષપાત કર્યો નથી. પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિથી જૈન સાહિત્યની જેમ અજૈન સાહિત્યનો પણ ઉંડા અભ્યાસ કરી તે ઉપર ત્રિતિ, ટીન ટિપ્પણી અને ભાષ્યો લખી પોતાની ચમત્કારી કસમનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેવા મેંકડો મથોના દાખવા આપવાની સામગ્રી મ્હારી પાસે છે જે વખત મળવાથી બહાર મૂકવામાં આવશે.

આપણા વર્તમાન સાધુઓ પોતાના ધર્મના પછુ ન્યાય વ્યાકરણ કાવ્યસિદ્ધાન્તાદિના ગ્રંથો ભણવા પ્રયત્ન કરતા નથી. પોતે સમર્થ નથી તો પંત્રી ખીજના સાહિત્યને ભણીને તે ઉપર અકંગ ગ્રંથો જનાવવાની આશા તો કેમજ રાખી શકાય ? તેઓનો જ્ઞાનવ્યવસાય મટી ઉપદ્રવ-વ્યવસાય વધી રહ્યો છે. અધ્યાત્મવાદ સુકાઈ જઈ પૌદ્ગલિકવાદ પ્રસવિત થયો જાય છે. અને આપણા શ્રાવકોની રિયતિ પછુ લગભગ તેવીજ જડપ્રાય છે. નાહિમ્મત અને કંગાલગતિમા તેઓ આગળ વધના જણાય છે.

આ સારસ્વત દીપિકાની પ્રતિ ઉજ્જૈનમાં યતિ શ્રી પ્રેમવિજયજીના ભંડારમા છે તે પોથી ન ૨૧ મા છે. પ્રતિ જોવા દેવા માટે યતિશ્રીને ધન્યવાદ આપું છું.

સકલાર્હત્તની મહત્તા અને આલોચના^૧

વિશિષ્ટ વિદ્વાન્-કવિઓની ન્દાની ન્દાની કૃતિઓમાં પણ એવું ગાંભીર્ય-મહત્ત્વ અને ચમત્કાંત હોય છે કે તે જગતને માટે બોધપ્રદ-દિતર અને આદર્શ-માર્ગદર્શક થઇ જાય છે. આ નિયમથીજ શ્રીસમન્ત મદ્ર નુ ^૨ દેવાગમસ્તોત્ર કે જે તેઓએ ગ્વેલ કાઇ પ્રૌઢ્ય-ચતુ મગજાયરણ કહેવાય છે, પણ આજે તે દર્શન (ન્યાય) વિષયનો મૌલિક-અતંત્ર અને ગંભીર ગ્રંથ તરીકે મનાય છે. તેવીજ રીતે શ્રીસિદ્ધસેન હરિમદ્ર આદિની દ્વાવિશિકા તથા અષ્ટકો જ પ્રમાણમાં ન્દાના તથા જિનન્તુતિરૂપ હોવા છતાં આજે તે અકાગ્ર-ગ્રંથો કરતા પણ ગહન અને મહત્ત્વના સિદ્ધ થયા છે, અનેક શાઓના નિર્માતા સર્વગ્રંથ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ પણ તેવા વિશિષ્ટ કવિ-વિદ્વાનોમાં એક તેજસ્વી, પ્રચંડ અને વિવક્ષણ આચાર્ય

૧ જૈન, સાવનચર, ૮ નવેમ્બર, ૩૧ ને. અંક.

૨ આતુ ળીજી નામ શાસ્ત્રીમાતા પણ પાણુ છે. આની ઉપર પ્રચંડ તાકિંક શ્રી વિદ્યાનન્દસ્વામી, વસુનન્દિ અને અક્ષન્કાદિ દિગમ્બર વિદ્વાનોએ જણસહજો આદિ અનેક પ્રૌઢ ગ્રંથો લખ્યા છે.

થગ છે કે જેના સાદિત્ય સર્જનની યોગ્ય ગાથા (વૃત્તાન્ત) સંખ્યા-જાણીને લલબધા નીદ્ય બુદ્ધિવાળા પૌર્વાત્ય કે પાશ્ચાત્ય જૈન કે અજૈન વિદ્વાનો આશ્ચર્યથી પોતાનું મગ્તક દુખાવે તથા નમાવે છે, તેજ વિશિષ્ટ આચાર્ય શ્રી દેમચન્દ્રાચાર્યની સકલાદંતી તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલી આ કૃતિને પાશ્વિક, ચાતુર્માસિક અને માંચત્સરિક, પ્રતિકમણ્ડમાં ચત્યવન્દનના રથાને દાખલ કરી ખરેખર જૈન સમાજે એક યોગ્ય વિદ્વાનની યોગ્ય કૃતિની કદર કરી છે તથા પોતાની બુદ્ધિ-મતા બતાવી છે. પણ આરે દિલગિરી સાથે કહેવું જોઈએ કે

સ્વરત્તમગચ્છ, પાશ્વચંદ્રગચ્છ (પાપચંદ્રગચ્છ) ચિધિપદ્મગચ્છ તથા લૈકાંગચ્છ આદિ ગચ્છવાસાએ એ શ્રી દેમચન્દની આ કૃતિને પ્રતિકમણ્ડાદિ કાઢી પણ આવશ્યક ક્રિયામાં દણ દાખલ કરી નથી, તેથી તે ગચ્છના લેહિને મારી નાશ સૂચના છે કે તપાગચ્છની જેમ તેઓ પણ પોતાની આવશ્યક ક્રિયામાં આને (સકલાદંતી) જરૂર રથાન આપે, તપાગચ્છની આવશ્યક ક્રિયામાં આ (સકલાદંતી) ક્યારે દાખલ થયું. તેનો દણ મને તપામ કરતાં પણ નિશ્ચિત પના લાગ્યો નથી,

સકલાર્હત્વું મૂલ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂત્રીએ આ (સકલાર્હત્વી) સ્વતંત્ર સ્તોત્ર કે અન્ય તરીકે રચના કરી હશે, એમ પણ લોકોનું માનવું છે, પરંતુ તે તદ્દન જુલુ-નિર્મૂલ છે. કેમકે તેઓએ સ્વતંત્ર અન્ય કે સ્તોત્ર તરીકે આવી રચના કરી જ નથી. પરંતુ સમગ્ર જૈન ધર્મ દાસને એમ્ત્ર સગીન ડરવાની બુદ્ધિથી તેઓએ ઐનિષઠ્ઠિશલાકા-પુરુષચરિત્ર નામનો આકર-મોટો અન્ય બનાવ્યો છે, તે અન્યના પ્રારભમાં મગલાચરણ તરીકે સકલાર્હત્વ પ્રતિષ્ઠાનમધિષ્ઠાન શિવશ્રિય આદિ ૨૬ શ્લોકો બનાવ્યા છે (જુઓ પર્વ પહેલું (મૂલ) ૫૪ ૧) કેમકે આસ્તિક અન્યકારોનો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ અન્યનો પ્રારભ કરતા વિઘ્નના નાગ માટે અન્યના પ્રારભમાં પોતાના ધજ્જનતા આગ્નિની રતુતિ ડરા (મગલાચરણ કરવું) આવસ્યક છે 'પ્રાચીન નૈયાયિકો મગયનુ ફલ ' નિવિઘ્ન થયતી પૂર્તિ ' માને છે જ્યારે નવ્ય નૈયાયિકો-તાર્તિકો વિઘ્નનો નાશ થવો એટલું જ મગયનુ ફલ છે અન્યની પૂર્તિ તો અન્યકારની પ્રતિભાદિ શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે મગયની અપેક્ષા નથી રાખતી, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. તેજ મગયના ૨૬ શ્લોકો અને પરિશિષ્ટ પર્વ આદિના કુટલાક શ્લોકો મળી સકલાર્હત્વ થયું છે

સકલાર્હત્વું શ્લોક પ્રમાણ.

ત્રિપષ્ટીશલાકો અન્ય મોટો (લગભગ ૩૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમિત) હોવાથી તેની પૂર્તિ થવામાં વિઘ્ન બાહુલ્યની પણ સલાવના રહે એટલે

વિદ્યુત્ત્વને નાશ કરવા માટે મંગલ પણ તેટલું જ કરવું જોઈએ. તેથી જ ગ્રન્થકાર શ્રી હેમાચાર્યે મહામંગલ સ્વરૂપ સર્વશ્રેષ્ઠ સર્વદર્શી વીતરાગ ૨૪ તીર્થકરોની સ્તુતિ આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં કરી છે. આ ત્રિપટિ શ, પુ. ચ. માં ચોનીશ તીર્થકરોનાં ચરિત્રો આવવાના છે. એટલા માટે પ્રારંભમાં ૨૪ તીર્થકરોની સ્તુતિ કરી છે. એમ કોઈએ ન સમજવું, કેમકે પ્રત્યેક તીર્થકરના ચરિત્રના પ્રારંભમાં તે તે રચણે તે તે તીર્થકરની સ્તુતિ તેા ગ્રન્થકારે લિખ લિખ જ કરી છે. માટે પ્રારંભમાં કરેલ સકલાર્હત્ પ્રતિષ્ઠાનં થી લઈને શ્રીમત્તે ધીરનાથાય ૨૬ શ્લોક સુધીની સ્તુતિ ગ્રન્થકારે મંગલને માટે જ કરી છે એ નિશ્ચય છે. ત્રિપટિશલાકા પુરૂષચન્દ્રિના પહેલા પર્યમાં મળવાયરણ તરીકે છે પહેલા શ્લોકમાં અર્હતના સમૂહ અથવા અર્હિત પદની સ્તુતિ કરી છે. બીજા શ્લોકમાં સાધારણ તીર્થકરની પ્રકાશાન્તરથી સ્તુતિ કરી. પછી અનુક્રમે ૨૪ તીર્થકરોની સ્તુતિ સુંદર કાવ્યોમાં કરી છે. કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિત્તં કર્મ કુર્વતિ આ ૨૫ મા શ્લોક પછી 'કૃતાપરાણેડપિ જને શ્લોક આવે છે. તે પછી ગ્રન્થનો સમન્વય કરવા માટે શલાકા (ઉત્તમ) પુરૂષના (આ અવસર્પિણીના ૬૩ ઉત્તમ પુરૂષના) નામે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યા છે.

एषां तीर्थरूतां तीर्थप्यामन् द्वादशचक्रिणः ।

नवार्धचक्रिणो रामास्तथा प्रत्यर्धचक्रिणः ॥

एते शलाका पुरुषा भूतभाविशिवधियः ।

त्रिपटिरघसर्पिण्यां भरतक्षेत्रस्तभवा ॥ ,

૧ શ્રી હેમચન્દ્રસુરિ યોગનામ્રમાં ૫મું આ ૨ શ્લોક મંગલાચરણના ૩ શ્લોકમાં આવે છે જ, જો. ૫. પ્રસારક સમાવાળા યોગરાસના ૫. ૧ માં ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની આશુતિ.

(બુએ જૈનધર્મ પ્રસારક સભાવાણું ત્રિપટિશાખાકા પુરુષચરિત્ર
મૂલતુ પ ૧, વી સં ૨૪૩૫ની આગ્રત્તિ

પ્રચલિત સકલાર્હતના બધા શ્લોકોના કર્તા સખન્ધી વિચાર

વર્તમાન પચ પ્રતિક્ષમણના પુન્તકોમા છપાયેલા સકલાર્હત
(ચૈત્યવંદન) મા બધા શ્લોકો ૩૩—

ચ્યાતોઽણપદપર્યતો ગજપદઃ સમ્મેતશૈલાભિધઃ
શ્રીમાન્ રૈવતકઃ પ્રસિદ્ધમહિમા શત્રુજયો મણ્ડપઃ ।
ચૈમારઃ કનકાઽચ્છલોર્ધુવગિરિઃ શ્રીચિત્રકૂટાદય,
સ્તત્ર શ્રીઋપભાદયો જિનવરાઃ કુર્વન્તુ ઘો મંગલમ્ ॥૩૩॥

(પંચપ્રતિક્રમણ આત્માનંદ સભાવાણુ) સુધી છે વળી કેટલાક
શ્લોકો તો પાશ્વિકાદિ પ્રતિક્ષમણુ વખતે કૃતાપરાયેઽપિ જને કૃપા-
મન્યરતારયોઃ । આ શ્લોક ૫૪—

કલ્યાણપાદપાઽઽરામં શ્રુતગંગાહિમાચલમ્ ।
વિશ્વામ્મોજરવિ દેવં ઘન્દે શ્રીક્ષાતનન્દનમ્ ॥
પાન્તુ ઘઃ શ્રીમહાવીરસ્યામિનો દેશના ગિરઃ ।
ભવ્યાનામન્તરમલમ્પ્રક્ષાલનજલોપમાઃ ।

આ બે શ્લોકો પણ બોલે છે એટલે વર્તમાનમા સકલાર્હત
ચૈત્યવંદનનુ પ્રમાણુ ૩૫ શ્લોકનુ થયુ છે. જ્યારે પહેલા પર્વના
મગમાચરણના તો આ સકલાર્હતમા ૨૬ શ્લોક જ છે તથા શ્રીમતે
* વીરનાથાય શ્લોક પણ પહેલા પર્વમાં નથી, તો ૫૪ી બાણીના
શ્લોકો ક્યાથી લેવાયા ? તથા તે શ્લોકોના કર્તા કોણુ છે ? એ વિચારનુ
જરૂરુ છે.

તપાસ કરતા જણાયુ કે ત્રિવેદીગનાકા પુ એ અન્યના જ કર્તા
 આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રિ પરિશિષ્ટ પર્વના મંગળાચરણમાં શ્રોમતે
 વીરનાથાય ॥ સર્વેષા વેદસામાય ॥ કલ્યાણપાદપારામ ॥
 તથા પાન્તુ વઃ શ્રો મહાગૌર છે એથી આ ચા૦ શ્લોકો
 તથા પૂર્વના ૨૬ શ્લોકોના કર્તા તે હેમાચાર્ય છે. એ નમી
 થયુ છે

પાંચ શ્લોકોમાં શું છે ?

આ પાંચ શ્લોકો પૈકી પ્રારંભના બે શ્લોકોમાં અનુક્રમે જોયાં અને શાર્દૂલભિક્ષિત ૭૬ છે અને મહાવીર ભગવાનની સ્તુતિ છે. અવનિતલગતાનાં તથા હેલા બે શ્લોકોમાં શાશ્વતિક અને અશાશ્વ-
નિક ત્રણે લોકમાં મહેલ જિનગિયં (ગ્યાપના જિન)ની સ્તુતિ છે. શ્રી હેમચન્દ્રની કૃતિથી વીર સર્વસુરાસુરેન્દ્ર૦ સિવાય આ ચાર શ્લોકો નુન્દતા અને પ્રસાદ ગુણમાં અલગ પડી જાય છે. હેલા બે શ્લોકો (દેવોડનેકમયા૦ તથા હયાતોષ્ટાપદપયંતોઃ૦,) માં તે ૩૪ આકર્ષક કવિત્વ પણ નથી દેખાતું. તેમ દેવોડનેકમવાર્જિતોર્જિત મહાપાપપ્રદીપાતલો—શ્લોકોમાં કવિનો આશય શું છે ? તે પણ ન્પડ થતો નથી. શ્રી હેમાચાર્યના શ્લોકોમાં, આ શ્લોકો મણિની માલામાં કાચના મણકા જેવા નિમ્નેઽઽ જણાય છે

બે શ્લોકો ખીજા ત્રણમાં મહ્યા.

સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ સારસ્વત વ્યાકરણની ત્રણે વ્રતિ ઉપર શ્રીચન્દ્ર-
કોતિસૂરિ એ (નાગપુરીય શાખા તપાગચ્છના આચાર્યે) સુવોધિનો
નામની દીક્ષા બનાવી છે તે દીક્ષાના સ્વરાન્તર્પુલિક્ક ના પ્રકરણમાં
આમિમુલ્યાડમિવ્યક્તયે હે શબ્દદય પ્રાક્ષપ્રયોગઃ સબોધન
સંબન્ધી મૂલની દીક્ષામાં ઉદાહરણ માટે વીર સર્વસુરાસુરેન્દ્રમહિતો
વીર સુધા સચિતાઃ, એ આખો શ્લોક આખો છે. પરન્તુ, તે
શામાથી આખો છે. (તે ગ્રન્થ કે કર્તાનું નામ ત્યાં લખ્યું નથી.)
શ્રીચન્દ્રકોતિનો સમય લગભગ સત્તરમી શતાબ્દી મનાય છે

૧ જુઓ ચન્દ્રકોતિ દીક્ષા સહિત સારસ્વત વ્યાકરણમ્ નિર્ણયસાગરની
ચોથી આરતિનું પૃ. ૪૫.

એટલે ધીરઃ મર્વસુરાસુદેન્દ્રમહિતો, આ શ્લોક તે કરતાં તો પહેલાંનો છે, એ તો નિશ્ચિન છે. આ શ્લોકમાં સાત વિભક્તિ તથા સંબોધનની ગોઠવણ છે. તે ચમત્કાર વાળી છે. ધીર (પાલિક પત્ર) વર્ષ ૬ અંક ૧૧-૧૨ના ધીરગ્રંથાંતી અંકમાં પણ આ શ્લોક છપાયો હતો, તેમાં કર્તાનું નામ શ્રી ગૌતમઋષિ લખ્યું હતું. તેના સંપાદકને પૂછવાથી જણાવ્યું કે ગૌતમઋષિ નામ નિર્મૂલ છે.

ખીજે શ્લોક રચાતોઽષ્ટાપદપર્વતઃ થોડા પાક બેઢથી ૭વિધિ ગચ્છન્ના શ્રાવક પચપ્રતિકમણ્યુ સૂત્રની ચોપડીમાં પચ્ચમ્વાણ વિધિના પ્રાગ્ભમાં ખીજ શ્લોક સાથે આપેલો છે.^૨ તેવી એ નક્કી છે કે શ્રી હેમચન્દ્રની સકલાર્હત્ત કૃતિમાં ઉપર બતાવેલ પાંચ શ્લોકો અન્ય કતૃક પ્રાક્ષિપ્ત છે.

સકલાર્હત્તમાં દોષ ?

આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર કેવળ કાવ્યને બનાવનાર જ કવિ નથી પરંતુ કાવ્ય સિદ્ધાન્તને પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિચારથી બનાવનાર એક મહાન આચાર્ય છે, આ વાત અવંકાગદિ વિષયક તેમના કાવ્યાનુ-શાસન અને તે ઉપર રવેાપ્ત પોતાની (અલંકારચૂડામણિ) ટીકાને જોવાથી કોઈપણ વિદ્વાનને જણાઈ આવશે એટલે તેમની

૧ જુઓ વિધિગચ્છીય શ્રાવક પ્રતિકમણ્યુ' પૃષ્ઠ ૩૬૭.

૨ ધ્રોધર્મમૂર્તિ (પ્રાચીન) કૃત મંગલસ્તોત્રમાં આક્રમા શ્લોક તરીકે આ શ્લોક છપાયેલ છે તથા પહેલાથી આક્ર શ્લોક સુધી દરેક શ્લોકના અન્તે તત્ત થી ઋષભાદયો જિનવગઃ કુર્વન્તુ ચો મંગલમ્' આવું ચોધું, ચરણ આવે છે. જુઓ સીમાન્ ચતુરવિંચશ્ચ મ. સંપાદિત જૈનસ્તોત્ર-મુચય ગ્રં ૫. ૧ તથા ૨ નિર્ણયસાગરની આદતિ.

કાઠ પણ કૃતિમા સાધારણ મનુષ્યવેદ જૂવની સભાવના ઓછી રહે છે છતાં કેટલાક લોકોનું કહેવું છે કે સમ્બાર્હતના ચોથા અમ્લાન-કેવલાડ્ડર્શસક્રાન્ત જગત સ્તુત્વે 'લોકમા' પોતાના માટે હેમાચાર્યે સ્તુત્વે લખી એકવચન મૂક્યું છે, તે ઠીક નથી કેમકે બીજા 'લોકમા' (પ્રણિદમ્મહે, સનુપાસ્મહે, સ્તુમ. અભિષ્કુમ આદિ પ્રયોગમા) બહુ વચન મુકેલું હોવાથી વચના ચોથા 'લોકમા' પણ બહુવચન મુખ્યુ જોઈતું હતું, નહિ તો ક્રમમંગ નામનો કાન્વદોર થાય

તે લોકોનું હિપર બતાવેલ કથન નિર્મૂલ અને અયોગ્ય છે ચોથા 'લોકમા' સ્તુત્વે પ્રયોગ મુકવો કાવ્યદષ્ટિએ જગ પલ્લુ દોષાવલ ન કહેવાય, કેમકે બીજા વ્યાકરણનું વિધાન છે કે અરમદ પ્રયોગમા (પોતાને માટે) જે વિશેષણ ન હોય તો એક વચન કે બહુવચન (અર્થા પ્રમાણે) મુકી શકાય છે જુઓ સિદ્ધહેમંનુ અવિશેષણ દ્વૈ ચાસ્મદઃ ॥ ૨. ૨. ૧૨૨ સૂત્ર, તેમ કરનામા કાવ્યનો ક્રમમંગદોષ કે કર્તાનું અભિમાન અથવા વ્યાગ્રહનો જર પલ્લુ દોષ ન કહેવાય એ જ 'લોકમા' એકવચન અને બહુવચન હોય તો પણ દોષ નથી મનાતો, જેમ—

અથ મે સફલ જન્મ અથ મે સફલા ક્રિયા ।

શુભે દિનોદયોડ્ડમાક, જિનેન્દ્ર ! તવ દર્શનાત્ ॥

પ્રાચીન 'લોક

તો પંડી ભિન્ન 'લોકમા' હોય તેની તો વાત જ શી કરવી ? માટે સ્તુત્વે પ્રયોગમા એકવચન હોવાથી આમા કમલગ દોષ છે, એમ કાઈએ માનવા કે કહેવા જૂવ કરી નહીં,^૧ મારા આ કથનમા કાંઈને

૧ મનુષ્યકારે (શ્રી હેમાચાર્યે) છન્દની મુશ્કેલીથી સ્તુત્વે એકવચન મુકેલું હતું ? એમ પણ કાંઈએ કુતર્ક ન કરવે, કેમકે આ રચને તે મને સ્તુત્વે એક

રોપ લાગનો હોય તો મને લેખ અથવા પત્રદ્વારા સૂચિત કરે તે ઉપર હું અવશ્ય વિચાર કરીને તેનું પ્રતિ વિધાન કે સ્પષ્ટીકરણ કરવા કરીશ.

સકલાર્હત્તમાં પાઠાન્તર

જુના ગ્રંથોની અંદર પાઠાન્તર થવો એ સ્વાભાવિક વાત છે. કેમકે તે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિ અને શક્તિ (યોગ્યતા) વાળાના દાઢે લખાવાય અને લખાય છે. કોઈ વખતે લલિયાની નવીન ઉમેરવાની ફરફાર કરવાની બુદ્ધિ કે પદ્ધતિથી પાઠાન્તર થાય છે, તો કોઈવાર તેની અસ્પષ્ટતાથી પાઠાન્તર કિંવા અશુદ્ધ પેમે છે. સકલાર્હત્ત ૮૦૦ વર્ષની જુની કૃતિ હોવાથી તેમાં પાઠાન્તરો યરાં અનિવાર્ય છે.

સકલાર્હત્તમાં મુને નીચે પ્રમાણે પાઠાન્તરો મળ્યાં છે, જેના આધાર અનેક ગ્રંથો છે.

૨૯. ધીરસ્ય ધોરં તપઃ । ધીરસ્ય તીર્થં તપઃ । ,,
 ,, શ્રી ધીર ! મદ્રં વિશ । હે ધીર ! મદ્રં વિશ । ,
 ,, ,, હે ધીર મદ્રં ત્વયિ ।
 ધીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક
 ,, ધીરાય નિત્યં નમઃ । ધીરાય મન્ત્યા નમઃ
 ધીર નો વર્ષ ૬-૧૧ મો અંક
 (ધીરજયતિ અંક)
 ૧૭ ચતુર્ધા ધર્મદેષ્ટારમ્ । ચતુર્ધાધર્મ દેષ્ટારમ્ ।
 મિસ લેન્સનનો ત્રિશ્ચી શ્યામ
 પ્રૃથ્વ ચરિત્ર લાગ
 ૧ જુન ૪૮૮

સકલાહંત્રુ' નામ.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર કૃત ત્રિવૃદ્ધિ શ. પુ. ૪ ના મંગલ શ્લોકમાં પહેલો શ્લોક સકલાહંત્રમતિષ્ઠાન ૦ હોવાથી આદિ શબ્દની અપેક્ષાએ આનુ સકલાહંત્ર નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે જેમ મક્તામર, કલ્યાણ-મંદિર, હવસગહર તથા કલ્યાણકંદ' આદિની પ્રસિદ્ધિ તેઓના આદિ ૫૬ કે વાક્યથી થઈ છે.

સકલાહંત્રમાં કાવ્યાલકારરસ ગુણ આદિ'

સકલાહંત્ર મંગલાચરણ ૩૫ હોવા છતાં તેમાં વર્ણન, રસ, અલંકાર, ગુણાદિ વસ્તુ સારી ગીતે રહેલી છે. અત્યારે તો તે એક સ્વતંત્ર કૃતિ-ચૈત્યવંદન કે સ્તોત્રની જેમ પ્રસિદ્ધ અને પ્રાણ થયું છે. આમાં અન્યકારની લગવદ્ વિશયક સ્તુતિ છે. પ્રસાદ ગુણ પ્રાપ્ત સર્વત્ર જણાય છે. તથા ૨૬ શ્લોકમાં ત્રીસ કરતાં વધારે રચને ૩૫૬

અનુપ્રાસના બેદો, ઉત્પ્રેક્ષા, ઉપમાસ્તેષ, અને યમકાદિ શબ્દ તથા અર્થના અલંકારો છે. વર્ણનમાં ચમત્કાર છે. કૃતિમાં મુકુમારતા છે. તથા ૧૪, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૬ માં શ્લોકમાં શબ્દાલંકારની ઊદા મને હર છે.

પાદાન્તરોની ચર્ચા.

૧. મારી પાસેની સકલાદર્શની પ્રતિ શિરપુર (ખાનદેશ) માં વિક્રમ સંવત ૧૯૦૮માં લખાએલી છે, તેમાં અવનિતલગતાનાં શ્લોક મુધીજ ૨૭ શ્લોકો છે. તથા કૃતાપરાષેડવિ જને શ્લોક ૨૬ માં પછી કલ્યાણપાદપારામં શ્રુતગંગાદિમાચલમ્ શ્લોક છે. શ્રી વિનય-ધર્મ લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિર આગરાની સકલાદર્શ (મૂલ) ની પ્રતિમાં શ્રીમતે વીરનાથાય મુધી ૨૬ શ્લોકોજ છે. વચમાં કૃતાપરાષેડવિ જને શ્લોક નથી. અમેરિકન વિદુષી મિસ્ જોન્સન (Helen M Johnson Ph. D.) ના ઇંગ્લેન્ડ ત્રિપિટિ અનુવાદમાં કોઇ પ્રતિ ઉપરથી તેજીએ પાદાન્તરો આપ્યા છે. તેમાં શ્લોક ૧૭ માટે ચતુર્થો નો દેષ્ટારમ્, સાથે સમાસ કર્યો છે એટલે કે ચતુર્થોધર્મદેષ્ટારમ્ બેગું સમાસવાળું પદ આપ્યું છે. જે યોગ્યજ છે. કેમકે ચતુર્થો નો સંબન્ધ ધર્મ સાથે છે નહિ કે ભગવાન સાથે. માટે અગ્યય હોવા છતાં ચતુર્થો ને બેગુજ આપવું જોઇએ. મારી પ્રતિમા ૨૪ માં શ્લોક માટે પાદાન્તરો છે. તે પણ સંગનજ છે. ને ચમત્કાર વાવોં પણ છે. કેમકે અરિષ્ટોડરિષ્ટનાશનઃ એટલે અરિષ્ટ (શુભ) હોવા ઇર્ષાપિટ્ટ (અશુભ) ને નાશ કરનાર ભગવાન છે. આમાં અલંકાર છે.

બાકીના પાઠાન્તરોમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી. ત્રિપદિશાકાપુરુષ ચરિત્રના અને મારી પ્રતિના આધારે શ્લોક આઠમામાં પુણ્નતુ વઃ ત્રિયમ્ પુણ્નતુ વઃ શિવમ્ પાઠ શખવો સારો છે. હવે પછી પંચ પ્રતિક્રમણ સૂત્રના પુસ્તકો છપાવનારે આ પાઠાન્તર અને મારા આ લેખ (ચર્ચા) તરફ ધ્યાન આપી સકલાર્હત્ છાપવું સાફ છે.

સકલાર્હત્તને તેનો પ્રચાર

તપાગચ્છની વિમલ, વિજય, સાગરાદિ બધી શાખાવાળા સાધુ અને થાવકાએ પ્રતિક્રમણમાં સકલાર્હત્તને દાખલ કરવાથી આનો પ્રચાર સારી રીતે ચલ્યો છે. હીરસૌભાગ્યાદિ મહાકાવ્યની ટીકાઓમાં સકલાર્હત્તના કેટલાક શ્લોકો ને ઉદાહરણો પ્રમાણ તરીકે મંકવામાં આવેલા છે પૂન્યપાદ ઇતિહાસનાત્ત મહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયેન્દ્ર સૂરિ મહારાજ ના કથનથી જણાય છે કે ઘણું કરીને સકલાર્હત્ત ઉપર સંસ્કૃત-ટીકા પણ બની છે. તેમ ઘણા ભગવોમાં સકલાર્હત્તની જુદી (૨૪૮૩) પ્રતિઓ પણ લખેલી મળે છે. એનાથી અનુમાન કરાય છે કે પ્રતિક્રમણ સિવાય મંગલ અથવા સુદર સ્તોત્રની દૃષ્ટિએ પણ સકલાર્હત્ત લોકોમાં પ્રિય અને વિખ્યાત થયું હશે, મિસ જોન્સને^૧ P. H. D. તથા શ્રીયુત્ત બનારસીદાસ જૈન M. A. P. H. D. શ્રીમત્તે ધીરનાથાય, સુધીના ૨૬ શ્લોકોનો ઇંગલીશ અનુવાદ પણ કર્યો છે.

૧ ૧

૧ ત્રિપદિશાકાપુરુષ ચરિત્રના ઇંગ્લીશ અનુવાદમાં. ૨ Jaim Gathuker નામના ઇંગ્લીશ મથમાં, આ મથને લાહોરવાલા શ્રીયુત્ત મોતીલાલ બનારસીદાસે બહાર પાડ્યો છે.

સકલસાદ્ધત્વો ભાવ

આમા પહેલાના બે શ્લોકોથી જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના નામ સ્થાપના અને દ્રવ્ય તીર્થ કરેની સ્તુતિ કરેની છે, પહેલા શ્લોકમા અનુક્રમે શ્રીઋષભદેવ ભગવાન આદિ ૨૪ તીર્થ કરેની એ એ શ્લોકમા સુદર છટાપૂર્વક સ્તુતિ કરેની છે, કૃતાપરાધેડપિ । સર્વેષાં વેદસામાય શ્લોકોમા પણ મહાવીર ભગવાનની સ્તુતિ છે શેા શ્લોકો કે જે મારા મન પ્રમાણે હેમચન્દ્રસુરિના સિદ્ધ થયા નથી તેમા ધીરઃ સર્વસુરાસુરેન્દ્રમહિતો મા ભગવાન મહાવીરની અવનિતલગત્તાના મા જિનબિબેની, દેવોડનેકમવાજિતો, મા સાધાગણુ વીતરાગ દેવની, તથા હેલા (૩૩) શ્લોકમા અષ્ટાપદ, ગજપદ, સમેતગિખર, ગિરનાર, સિદ્ધાચલ, વેલારગિરિ, મુવર્ણગિરિ, આણુ અને ચિત્રકુટાદિ સ્થાવર તીર્થોની સ્તુતિ છે હવે આગળ આમા બીજા શ્લોકો ન મેળવાય તો સાડું (૧)

અન્તમા જેન પ્રભુ સારા વિદ્યાનોની સારી કૃતિઓને પ્રેમપૂર્વક તથા પરીક્ષાપૂર્વક અપનાવતા શિષ્યે તથા સારી કૃતિઓની ગંભીર નિષ્ણતાથી આલોચના કરવાનો અને વાચવા સંલગ્નવાનો શોખ વગરે એમ ઇચ્છી આ લેખને પૂર્ણ કરું છું

: ૫૫ :

શિક્ષણના બે જૈન ગ્રંથો^૧

ભારતદેશ અનેક વિદ્યાનો ખજાનો છે. અહિં પૂર્વકાલમા અનેક વિશિષ્ટ પુરુષો દ્વારા અનેકવિધ વિદ્યાનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તે પ્રાદુર્ભાવનો કાળ ધણો જુનો છે આજે ઇતિહાસકારો તે કાળને નિશ્ચિત કરવા મથી રહ્યા છે થોડા વર્ષો પહેલાં સારણીય સમ્યક્તા અને નિષ્ઠાકળાનો કાળ વધારેમા વધારે આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મનાતો, પરંતુ મોહન જોડારો, હરપ્પા અને તક્ષશિલાની નવી રોધોથી તે માન્યતા આજે સાવ ખોટી પડી જણાય છે હવે આજથી પાંચ કે છ હજાર વર્ષ પૂર્વે આપણે ત્યાં વિદ્યા અને શિખાદિ કળા પૂર્ણ વિપ્રસિત હતી, એમ માનવામા અનેક પ્રમાણો સાક્ષી પૂરે છે મોહન જોડારોનાં વ્યવસ્થિત અને સુંદર મકાનો, મહેલો, તથાવાસોની ગચ્છા, નગરનિર્માણ વ્યવસ્થા, સિક્કા, મૂર્તિ અને માટી વિગેરેના પાત્રો જોવાથી તે વાત સ્વીકારવામા કશી શકા રહેતી નથી.

આપણે ત્યાં ખીજી કળાઓની જેમ શિખકળા પણ લાંબા કાળથી વિકસિત થએલી હતી. આજે અમેરિકા જેવા સુધરેલ દેશમા નગર અને ગૃહ નિર્માણ કળા જે વિકાસને પહોંચી છે, તેટલી વિકસિત દશા

આપણા ભારતમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે હતી. આ વિષયના અનેક અથો આપણે ત્યાં હતા, તેના અનેક દાખલા મળતા જાય છે. સાંપ્રદાયિક દેવ કે અજ્ઞાનતાને લીધે આપણો સાદિન્યવારમો ધણો ખર્ચ નાશ પ્રાય થઈ ગયો છે, અને થઈ રહ્યો છે. તેમાં શિષ્યવિષયક સાદિન્યની તરફ તો વધુ ઉપેક્ષા થતી અને અજ્ઞાનતા હોવાથી તે સાદિન્યના પ્રાસાદમંડન, રૂપમંડન, રાજવર્ણી, શિષ્યદીપક, સમરાંગણ અને મયમત જેવા થોડા જ અથો અચ્ચા છે. તેમાં જૈનોના તો તે કરતાં બે થોડા અથો ઉપલબ્ધ છે.

જૈનોનો સાદિન્યના તમામ ક્ષેત્રોમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવો ફાજો છે. અનેક કારણોથી ધણું સાદિન્ય નાશ થયા પછી પણ હજુએ જૈનભંડારો વિવિધ પ્રકારના સાદિન્યથી જીવંત રહ્યા છે. અત્યારે જૈન સાધુ કે ગૃહસ્થોમાં શિષ્યવિષયક જ્ઞાન નહિ જેવું છે. શ્રીમાન જય-સુરિજી આચાર્ય આ વિષયનું સાદું જ્ઞાન ધરાવે છે એમ સંભગાય છે; તેઓ અને પં. ભગવાનદાસજી (જયપુરવાળા) સિવાય કોઈ જૈને આ વિષયમાં વર્તમાનમાં ઉત્તેજનીય ખ્યાતિ મેળવી હોય તેવું જણાતું નથી.

હજુ સુધી કોઈ પણ જૈન વિદ્વાનનો બનાવેલ ખાસ પ્રાચીન શિષ્યવિષય પ્રકાશિત થયો નથી. મને જણાવતા હર્ષ થાય છે કે હમણાં શિષ્યના બે જૈન અથો ભંડારોમાંથી મળ્યા છે. તે બન્ને મદ-સ્વના અને હમોથી વધારે વર્ષો પહેલાના છે. આ અથો શિષ્યનો માટે મદ્યક નિવડે તેવા છે. હજુ સુધી તે ક્યાંય જપાયા નથી. આ બે અથોનો ટૂંક પરિચય હું પાકિસ્તાને કરાવવા માગું છું. આ બેમાં એકનું નામ વત્સુસારપયરણ અને બીજાનું નામ પ્રતિષ્ઠાસાર છે.

સિરિવત્થુસારપયરણં

મંગલાચરણમ્—

‘સયલસુરાસુરવિદં

દસણવણ્ણાણુમં પળમિઝ્ઞં ।

ગેહાદ્વત્થુસારં

સંલેલેણં ધણિસ્સામિ ॥ ૧ ॥

... ..

દ્વારગાથા—

હગવન્નસયં ચ ગિહે

વિવપરિફલ્લસ્સ ગાહ તેવન્ના

તહ સત્તરિ પાતાપ

દુગ્ગસય ચડહુત્તરા સન્ને ॥

... ..

ભૂમિપરીક્ષા—

ચડધોત્તં ગુલભૂમી

સજ્જેવિ પૂરિજ્જ પુણવિ સ્તા ગત્તી ।

તેજેવ મટ્ટિયાપ

હોળાહિયસમફલા નેયા ॥

ભૂમિપરીક્ષાની ગાથા પછી વર્ણસદૃશભૂમી, દિક્ષાધન, ભૂમીસાધન, આપ્તમારા સ્થાપના, ભૂમીસાક્ષણુદ્ધન વિગેરે ધણુ વિષયો છે.

૧ આ પ્રાકૃત ભાષાઓનો અનુવાદ આગળ આપવામાં આવ્યો. આદ્યમાં મૂળ ભાષાઓ તેવી જોઈ છે તેવી જ અર્થ સંખી છે, કંઈ પણ ફેરફાર-સુધારો કર્યો નથી.

મૂર્તિ નિર્માણ વિધે:—

પદ્મિમા રત્નહ જા સા

કરાગ્રયં દતિ સિપ્પિઅદ્વિય ગા ।

દુબ્બલ દન્વચિનાસા

કિસોઅરા દુન્મિન્સ ॥ ૫૦ ॥

ઉદ્દૈમુસ્તી ધણનામા

અપ્પુયા તિરિમ્મદિટ્ટિઅ [દિટ્ટી ?] વિન્નેયા ।

અદ્વિષ્ટા દિટ્ટિ અમુહા

હવદ્ અદ્વોદિટ્ટિ વિન્નકરા ॥ ૫૧ ॥

... ..

... ..

દેવદેવીની મૂર્તિ અને ચિત્રોના ગાથો વિધે:—

ચઠમવસુરાણ આયુદ્ધ

દ્વષતિ કેમ તડપ્પરેં જદ્ તા ।

કરણકરાગ્રણયપ્પણ—

હરાણ પાણદેસદ્દજા [હરા ?] ॥ ૫૨ ॥

બિંબપરીક્ષા પ્રકરણની છેલ્લી બે ગાથા:—

ચડવીસજિણ, નવ ગ્ગદ્,

જોદ્દણિ ચડસદ્દિ. ધીર ધાવન્ના ।

ચડવીસ જન્સજન્નિઅણિ

દદ્દ દિદ્દવદ્, સોલસ વિન્નુસુરો ॥ ૫૩ ॥

નય નાદ, સિદ્ધ ચુલસી,

દરિદ્ધરયંભિદ્દાણચાઈણં ।

વળ્લક નામ આયુદ્ધ

વિન્નર ગંધાડ માણિજ્જા ॥ ૫૪ ॥

इति परमजैनश्रीचद्रांगजठकुरफेदविरचिते वास्तुसारे
विचपरीक्षाप्रकरणं द्वितीयम् ॥

ત્રીજું પ્રકરણ

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિ:—

भणिय गिहलवखणाइं
विचपरिक्खाइसयलगुणदोस ।
स पइ पासायविही
स खेवैण णिसामेह ॥ १ ॥

તે પછી પ્રાસાદનીક માન, પીલ્લવગપ વિગેરે વિષયો છે પ્રાસાદ
(મંદિર)ના ૨૫ પ્રકાર બનાવવામાં આવ્યા છે. તે નામો આ
પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં ક્રમશઃ આપ્યા છે —

૧ ઝરારી, ૨ સર્વતોભદ્ર, ૩ સુનદન, ૪ નદિશાલ, ૫ નદીય,
૬ મંદિર, ૭ શ્રીવત્સ, ૮ અમ્બતોદ્ભવ, ૯ હેમવત, ૧૦ હિમકૂટ,
૧૧ કૈનાશ, ૧૨ પૃથ્વીગય, ૧૩ ઇન્દ્રનીલ ૧૪ મહાનીલ, ૧૫ વૃષ્ટ,
૧૬ રત્નાકૂટ, ૧૭ વૈકુણ્ઠ, ૧૮ પદ્મરાગ, ૧૯ વજ્રાક, ૨૦ મુકુટોદ્ભવ
૨૧ ઐરાવત, ૨૨ રાયલસ, ૨૩ ગરુડ, ૨૪ વૃષભ, ૨૫ ગેર

પ્રશસ્તિ:—

सिरिधधकलसकुलस मवेण
चन्द्रासुपण फेरेण ।
कक्षाणपुरठिपण य
निरिकिखड पुव्यसत्थाइ ॥ ६९ ॥

સપરોપગારહેડ

નયણમુણિરામચંદવરિસમ્મિ ।

વિજયદસમીદ રદ્ય

ગિદ્યહિમાલક્ષણાદ ણં ॥ ૭૦ ॥

इति परमं जनश्रीचन्द्रांगजटंस्कुरफेरविरचिते वास्तुसारे
प्रासादविधि—प्रकरणं तृतीयम् ॥

શ્રીવાસ્તુસાર પ્રકરણનો ભાવાર્થ.

મંગલાચરણ:—

(૧)

સમ્યગ્દર્શનાદિને અનુસરનાર સકલમુર (દેવ) અને અમુર (દાનવો)ના સમૂહને નમન કરી, મકાન (ઘર) આદિને બનાવવાની તાત્ત્વિક વિધિ સંક્ષેપમાં કહીશ.

દ્વારગાથા:—

(૨)

આ ગ્રંથમાં મૂલ્ય નિર્માણ વિધિની ૧૫૧, ખિંચ (મૂર્તિ) પરીક્ષા પ્રકરણની ૫૩, અને મદિર બનાવવાની કળાની ૭૦ મળી કુલ ૨૭૪ ગાથા છે.

ભૂમીપરીક્ષા:—

(૩)

ચોવીસ આંગળ ભૂમિને ખોદી ફરી તે ૪ માટીથી પૂરી (તે ખાણને ભરવો). ખાણે ભૂમિનાં લે તે અધૂરો ગ્રહે તો હીન ફલ થાય, માટી વધે તો અધિક (સારું) ફલ થાય, અને જગમગ થાય તો મધ્યમ ફલ થાય.

મૂર્તિનિર્માણ વિધે —

(૪)

મૂર્તિ ગૈર-અર્ચકર આકારની હોય તો મૂર્તિ કલાવનારનો નાશ કરે, અધિક (શાબ્દિકત અંગ પ્રમાણ કરતાં વધુ) અંગવળી હોય

તો સિંપાનો નાશ કરે, દુર્બલ હોય તો દ્રવ્યનો નાશ કરે, અને પાતળા પેટવાળી હોય તો દુષ્કાળ કરે. ૫૦

(૫)

મૂર્તિનું મુખ હંચું હોય તો ધનનો નાશ કરે, આંડી દષ્ટિ હોય તો લલિત્યમાં અપૂર્ણ રહે, અને ગાઢ દષ્ટિ હોય તો અશુભ થાય, અને નીચી દષ્ટિ હોય તો વિચારી નિવડે, ૫૧

મૂર્તિ-ચિત્રના શસ્ત્ર વિનિવેશ વિધેઃ—(૬)

ચારે જાતિ (વ્યતર જ્યોતિષ, વૈમાનિક અને ભવનતિ)ના દેવોના શસ્ત્રો મૂર્તિ કે ચિત્રમાં જો માયાના કેશ કરતા ઉપર-હંચ્યા હોય તો તે મૂર્તિ કે ચિત્રને કરનાર કરાવનાર અને રચાપન કરનાર આ ત્રણેના પ્રાણનો નાશ કરે અને દેશને હાનિ પહોંચાડે. ૫૨

(૭-૮)

ચોવીશ તીર્થ કર, નવ ગ્રહ, ૬૪ યોગિની, ૫૨ વીર, ૨૪ યજ્ઞ અને ૨૫ ચંદ્રિણી, ૧૦ દિક્ષાપાત્ર, ૧૬ વિદ્યાદેવી, ૯ નાય, ૮૪ સિદ્ધ, હરિ હર શ્રદ્ધા ઇન્દ્ર દાનવ ત્રિગેરના વર્ણ (શરીરનો રંગ) ચિહ્ન, નામ, શસ્ત્રોના સખધીમાં આકર-ગોટા અથવા જાણી લેવું. ૫૩-૫૪

પ્રાસાદ નિર્માણ વિધિઃ— (૯)

ગૃહ (ધર) ના લક્ષણો કહીને જિજ્ઞાસુ પરીક્ષા વિધે સમસ્ત ગુણ દોષોનું નિરૂપણ કરીને હવે પ્રાસાદ એટલે મંદિર બનાવવાની વિધિને સંક્ષેપથી કહું છું તે સાંભળો.

પ્રશન્તિ —

(૧૦-૧૧)

શ્રી ધધકલશ કુળમા ઉત્પન્ન થએન કન્યાસપુર ગામના નિવાસી
ચદાના પુત્ર દેર નામના માણમે પૂર્વના શાસ્ત્રો જોધને-વાચીને
પોતાના અને પન્ના ઉપકારને માટે ૧૩૭૨ વર્ષ વિજયાદશમીના
દિવસે ધર, મૂર્તિ વગેરેના લક્ષણોનો આ ગ્રંથ બનાવ્યો છે ૬૬-૭૦

આ પ્રમાણે પરમ જૈન શ્રીચદાના પુત્ર કંકર દેરએ બનાવેન
વામ્તુસાર ગ્રંથમાં પ્રાસાદ વિધિ નિષ્ણ પ્રકરણ પૃષ્ઠ ૫૩ થી ૧

૨ વસુનંદિકૃતપ્રતિષ્ઠાસાર.

આ વિસયનો ખીજો ગ્રંથ પ્રતિષ્ઠાસાર છે આ ગ્રંથ મરકૃતમા
છે, તીર્થ કર, યજ્ઞ યજ્ઞિણી આદિ દેવોની મૂર્તિઓ અને મંદિરો
બનાવવા વિષે સંક્ષેપમા આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ પાડે છે મુદ્દતના
વિસયમા પણ ચોક્કસ અને પાત્રમા પરિચ્છેદમા વિશ્લેષણ કરાયું છે
એના થોડા શ્લોકો ટાકીશુ —

પ્રારભનો ભાગ—

(૧)

સિદ્ધ સિદ્ધાત્મમદ્ભાવ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમ્ ।
સિદ્ધથુતપ્રમાણેસ્તુ નિરસ્તપરદર્શનમ્ ॥

(૨)

વિશ્વકર્માર્થિલોકસ્ય વિશ્વકર્મોપદેશકમ્ ।
વિશ્વકર્મક્ષયાર્થિભ્યો વિશ્વકર્મક્ષયપદમ્ ॥

(૩)

આદિદેવ જિનં નત્યા વિશ્વકર્મજયપ્રભુમ્ ।
શેષાંશ્ચ વર્ધમાનાન્તાન્ જિનાન્ પ્રવચનં ગુરુમ્ ॥

(૪)

વિઘાનુવાદ સત્યુત્પાદ ચાગ્દેવીરૂપતસ્તથા ।
‘ચન્દ્રપ્રશ્નસિંધા’ સૂર્યપ્રશ્નસિંધ્યન્થતઃ ॥

(૫)

તયા મહાપુરાણાર્થાત્ શ્રાવકાધ્યયનશ્રુતાત્ ।
સારં સંગૃહ્ય ચક્ષેડહં પ્રતિષ્ઠાસારસંગ્રહમ્ ॥

પરિચ્છેદ ૧

એથા પરિચ્છેદનો અંતિમ ભાગઃ—

(૨૫૧)

દ્વાન્વૈયં કારયેજ્જૈનીં પ્રતિમાં દોષવર્જિતામ્ ।
સામાન્યેનેદમાલ્યાત પ્રતિમાલક્ષણં મયા ॥

(૨૫૨)

વિશેષતઃ પુનઃકંચં શ્રાવકાધ્યયનાત્ સ્ફુટમ્ ।
એવ સમાસતઃ પ્રોક્તં પ્રતિમાલક્ષણં મયા ॥

હતિ શ્રીચલુન દિવિચિતે પ્રતિષ્ઠાસારસંગ્રહે ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ ॥

પાંચમા પરિચ્છેદનો અંતિમ ભાગ:—

इति श्रीसैद्धान्तिकवस्तुनन्दिर्विरचिते प्रतिष्ठासारसंग्रहे

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

આલોચના

વસ્તુસારપયરણ—

પહેલો અંથ વસ્તુસાર પયરણ (વાસ્તુસાર પ્રકરણ) છે. આ અંથમાં સહુ પહેલાં મંગવાચરણ કરી ઠારગાથા લખી છે. આમાં ત્રણ પ્રકરણો પાઠવામાં આવ્યા છે. પહેલું ચૃહ પ્રકરણ છે, આમાં ઘર કેમ બનાવવું? તે વિશે ટૂંકમાં મહત્વની ચર્ચા કરી છે, જે વર્તમાનમા પણ શિપશાસ્ત્રીઓને કદાચ ઉપયોગી નીવડે તેમ છે, બીજા પ્રકરણમાં ખિંબપરીક્ષા છે. મૂર્તિ કેવી બનાવવી? તેના અંગ પ્રત્યંગોત્તુ માપ કેવડું રાખવું? રાત્રાદિ કેવી રીતે એને કેવા રાખવા? તે વિશે ઉલેખ કર્યો છે. ત્રીજું પ્રાસાદ પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણમાં મદિરા બનાવવા વિશે શિશ્પશાસ્ત્રની પરિપાટી બતાવી છે. પહેલામાં ૧૫૧ મૂલ ગાથા છે, બીજામાં ૫૩ અને છેવા પ્રકરણમાં ૭૦ ગાથા છે. સંપૂર્ણ અંથની કુલ ૨૭૪ ગાથા છે. ભાષા પ્રાકૃત છે. જે કેટલેક સ્થળે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત વ્યાકરણના સંધી-વિભક્તિ વિગેરે નિયમોથી વેગળા પડે છે. આમાં શિપના અનેક વિષયો સંબધી ઉલ્લેખ છે.

મૂર્તિ અને ચિત્ર બનાવવામાં સૂચના ખાસ ધ્યાનમા રાખવા લાયક છે કે કોઈ પણ મૂર્તિ કે ચિત્રમાં શસ્ત્ર માથાના વાળથી ઉચ્ચ થવું ન જોઈએ, કેમકે તે અશુભ છે, અને ભદ્રું પણ દેખાય છે.

ત્રિજા પ્રગણમા પ્રાસાદતા ૨૪ પ્રકારે બતાવ્યા છે ને પહેલા ગુરુગતીમા જ આખી ચૂક્યો છે.

આ ગ્રંથના ધર્મા શ્રી ધધકલગકુલમાં થએન ઠકર દેર છે ને પોતાનો પરિચય સક્ષેપમા આપતા પ્રગણિતમા લખે છે કે—તેની માતા ચન્દ્રા હતી તે કન્નાણુપુરમાં હોનો હતો આ ગ્રંથમા લખવા પૂર્વે સિ ૧ વિચયના ઘણા ગ્રંથો ગ્રંથગર જેના છે અને ઘણા અનુ ભવ પછી પરાપકાર માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે, એનુ ગ્રંથકાર ગણાવે છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની રચના ૧૩૭૨મા વિજયાદશમીના દિવસે પૂરી થઈ છે આ સવન વિદ્વંસ કે શાકે છે ? તેનો ઉત્તેજ આ ગ્રંથમા નથી, પરંતુ લમોચી વધારે વર્ણો પહેનાનો આ ગ્રંથ છે એમા તે શક નથી.

ગ્રંથકાર જૈન ધર્મ પાલનાર હતો, તેણે મ ગાયગણમા સમ્યક્ત્વ અનુસરણ કરનાર દેવોને વન્ન કર્યું છે અને અનેક યોગે પરમ જૈન ઠંડકુર દેર તરીકે પોતાનો ઉત્તેજ કહે છે જૈનોમા આ વિચયના ગ્રંથો ઓગ મળે છે, તેમા આગ્રધ આશીર્વાદાત્મક ગણાશે.

વર્તમાનમા મૂતથી નિમ્બેન શૌલંનન્તુતિ સગક વિગેરેમા ગ્રંથકાર જૈન દેવી દેવતાઓના ચિત્રો છપાયાં છે પણ તે જૈન ચિત્ર-કળાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તેવા નિર્દોષ અને સંપૂર્ણ લક્ષણોપેત નથી. જો આ વિચયના ગ્રંથોના ગ્રંથો લોખના હાથમા આવે તો શિવકળા વિશે ઘણું જાણવાનું મળે અને જૈન શિલ્પકળાની સાથે સાદૃશ્ય શિલ્પકળામાં પણ ઘણું અજવાળું પડે.

જૈન ગ્રંથાવાળીમા ઘાન્તુશાસ્ત્ર નામનો શિવગ્રંથ ભોજદેવ પત્રિય નામનો છે, જે પામળના ન. ૪ લગ્ગમાં છે, એમ મૂલ્યવ્યું છે. તે જૈનનો છે કે બીજાનો, તે જોયા પડેલા કપી રાકાય નહિ, મુર્તિ ગ્રંથોમાં નિર્વાણ કલિકા ગ્રંથ જુનો અને આ વિષયને થોડો ઉપયોગી છે પ્રવચનસાગેદ્ધારમાં પણ થોડું પ્રાસંગિક વર્ણન છે પણ તે નિર્વાણ કલિકાના આધારે લખાયું હોય એવું અનુમાન થાય છે.

પ્રતિઓ

આ ગ્રંથની એક નકલ જયપુરવાળા પદ્મિ ભગવાનદાસજી જૈન જ્યોતિષી પામે છે તેના આધારે જ મેં આ લેખની ગાથાઓ લખી છે તેમા કેયોકે ભાગ અશુદ્ધ કેવા સદિશ જણાય છે. કેવલ કેવલ ગ્રંથો છંદોભંગ પણ દેખાય છે. આ ખામીને દૂર કરવા બીજી પ્રતિઓની જરૂર છે તપાસ કરતા આ ગ્રંથની જુદે જુદે ગ્રંથો સાત દ્વિતિયિય પ્રતો છે પ્રતિવાળા વ્યક્તિઓમાથી શ્રીનેમિસુગ્ધિ, કન્યાવિજયજી, જસવિજયજી, ભક્તિવિજયજી મહારાજ છે અને સાતમી પ્રતિ જયપુરમા છે

સંપાદન

શિવ વિષયનો આ નાનો પણ ઉપયોગી ગ્રંથ છે એટલે આનું સુદૃઢ રીત્યા સંપાદન અને પ્રકાશન થાય તો ઘણા વિદ્વાનો આનો લાભ લઈ શકે જેટલી મળી શકે તેવી જુની અને વધુ આદર્શ પ્રતિઓ મેળવી આ મૂલ્ય ગ્રંથનો અશુદ્ધ અને સદિશ પાટ શુદ્ધ અને નિષ્પિન્ન કરી લેવો અગત્યનો છે પછી પામન્તરો પણ તમામ આપના નેહએ જો કે આ ગ્રંથની સરકૃત હાયા કરવી ઘણી અઘરી છે, કાન્યુ કે શિવની પગલાના, રૂઢિ અને સરાઓ જાણ્યા વગર

તે થઇ શકે નહિ, છતાં બની શકે તો પરિશ્રમ કરીને પણ છાયા આપવી શ્રેયસ્કર છે. ઉપયોગી નોંધો પ્રસ્તાવના વિગેરેથી વિજ્ઞાને પણ સુંદર રીતે આ ગ્રંથનું સંપાદન થાય તો એક નવો પ્રકાશ પાડી શકે.

પંડિત ભગવાનદાસજી જૈન એક પ્રતિ ઉપરથી આની નકલ કરીને તેનો હિન્દી અનુવાદ કરે છે, કેટલાક ઉપયોગી પર્ગિશિયો પણ આપવા તેઓ વિચાર કરે છે. પંડિતજીનું આ કાર્ય અનુમોદન કરવા લાયક છે. છતાં પહેલાં જો આ મૂલગ્રંથ સુંદર અને આદર્શ રીતે સંપાદિત થાય તો વધુ સારું, એવી મારી માન્યતા છે.

પ્રતિષ્ઠાસારની આલોચના

આ ગ્રંથના કર્તા સ્વરિવસુનંદિ નામના જૈન સાધુ છે. તે શ્રી હેમચંદ્ર કરેતાં પણ પહેલાના હોય એમ લાગે છે. પ્રત્યુત્ત ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ ગ્રંથ પાંચ પરિચ્છેદોમાં પૂરો થયો છે. તીર્થંકર, યક્ષ યક્ષિણી અદિ દેવીદેવતાઓની મૂર્તિનાં લક્ષણો પ્રકાશે અને મંદિર નિર્માણ સંબંધી આમાં સક્ષેપમાં સાધારણ રીતે વર્ણન દીક કર્યું છે.

મંગલાચરણમાં પહેલા સિદ્ધ (મુક્ત) અને પછી આદિદેવ (ઋષભદેવ-જૈનોના પહેલા તીર્થંકર) ને વંદન કરી બાકીના મહા-વીર ભગવાન સુધી ૨૩ તીર્થંકર પછી શસ્ત્ર અને ગુરુને નમસ્કાર કર્યો છે.

આ ગ્રંથ પૂર્વના ગ્રંથના આધારે લખ્યો છે. પોતાની નિર્મૂલ કૃત્તવ્યતાથી લખ્યો નથી તે બતાવવા માટે ગ્રંથકારે આ વિષયના ગ્રંથોના કેટલાક નામો લખે છે તે આ છે:—

નિધાનુવાદચર. વાગ્દેવીકલ્પ, ચદ્રપ્રશસિ, સૂર્યપ્રશસિ,
મહાપ્રગણ, આવકાધ્યયનશ્રુત.

એવા પરિવેદના અતમા વિશેષત પુનર્જીવ 'આવકાધ્યય
નાત્ સ્ફુટમ્, લખી અથકાગ કહે છે કે આના સબધમા વિગે
(વધુ) જાણુ હોય તો આવકાધ્યયનથી રૂપજ જાણુ

આ ઉત્પત્તિથી જાણાય છે કે આવકાધ્યયન નામનો અથ આ
વિષયમા ધણો સારો પ્રગથ પાડનારો દગો પ્રતિમા-મૂર્તિના લખજો
વિગેરે વિચોનો તે આકર અને સૈદ્ધાન્તિઃ અથ હોવો જોઈએ આ
અથ ઉપનમ્ય છે કે નાટિ, તેની મને ખબર નથી જે આ અથ
ઉપનમ્ય હોય પ્રિવા થાય અને જગત્ આગળ મુકાય તો ઘણુ ખર
જાણવાનુ મગે

આ અથની નમ્ન ૫. લગવાનુસ પામે છે તેની વધુ પ્રતિઓ
મેળી આનુ પછુ સુદર રીતે સપાન થાય એ તન્દ હુ વિદાનેનુ
ધ્યાન ખેચુ છુ

: ૫૬ :

જેસલમેરના લંડારોના જુના ગ્રંથોના ફોટા.^૧

સાહિત્યના સર્જન, વર્ધન અને રક્ષણ માટે મધ્યકાલમા મારવાડે કાળો આપી ઘગી જ સારી નામના મેળવી છે તેમા પશુ જેસલમેરનુ નામ આ ધર્મમા મોખરે ગયુ છે તેથી અનેક વિદ્યાના સમૃદ્ધ પ્રાદૃત માગંધી, અપભ્રંશ, શૌગ્સેની, પાલી, ગુજરાતી, માગવાડી અને હિન્દી ભાષાના જુના ગ્રંથો તાડપત્ર, કામળ વસ્ત્રાનિ ઉપર મુદ્ર પતનાપૂર્વક લખેના આજ મુધી પશુ જેસલમેરના પ્રાચીન ભંડારોમા ઉપનમ્ય છે અજૈન ગ્રંથો કે જે અન્ય સ્થળે નથી મળતા, તેના ગ્રંથો પશુ અહિના લગ્ગમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે પહેલા તો દરેગની જેમ જેસલમેરના લગ્ગાધિકારીઓ અત્યંત સુચિત ચિનવાના હોવાથી તે પત્રિત ગ્રંથોના દર્શન કરવા પશુ સાહિત્યસેવીઓને દુર્લભ દના પરંતુ જમાનાની હવાથી તે સુચિતતા ઓછી થતી જાય છે તેની દમરો માલન દુધી યુરોપીયનો અને ભારતી વિદ્વાનો માગવાડ જેવા શુદ્ધ પ્રદેશમા મુસાફરીની વિગ્ધના વેગને

પણ જોસવમેર, ઉલ્કંદા અને નમ્રતાભર્યા હૃદયે આપીને ગ્રંથોના દર્શનો, પ્રશસ્તિ, સાહિત્ય ગ્રંથ-ગ્રંથકર્તાના નામો વિગેરે લખીને લઈ જાય છે ને તેના ઉપર સાહિત્યના સુંદર લેખો લખે છે. સાહિત્યમેરી ગાયકવાડ ઓરીયન્ટલ સીરીઝને પણ આવું કાર્ય અત્યાવશ્યક લાગ્યું, તેથી તે સમયા તરફથી સાહિત્યના મહાન વિદ્વાન ત્રીયુન આવક ચીમનલાલ દલાલ પ્ર. ડ. ને જોસવમેર મોકલી ફેરવાક ગ્રંથોની સુંદર નોવો કોપી હતી તે પછી તેમના અકાલ મૃત્યુથી મેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના જૈન પબ્લિશર્સ આવક લાલચંદ લગવાનલાસ ગાંધીએ આ નોવોને વ્યવસ્થિત કરી તે ઉપર પોતાનું સંસ્કૃત ભાષામાં ઇતિહાસોપયોગી ટિપ્પણ સહિત સ્વીપત્ર તૈયાર કર્યું અને બીજી ફેરવીક મંદિની પ્રશસ્તિઓનો પણ સંગ્રહ કર્યો. તેને જેસલમીર-ભાણ્ડાગારીયગ્રન્થાનાં સૂચી, નામથી ઉપર્યુક્ત મિરીઝે ૨૧ મા ગ્રંથ તરીકે સન ૧૯૨૩ માં બહાર પાડ્યું છે, જોસવમેરના તાડપત્ર ઉપર લખાએલા ગ્રંથો પૈકી ૧૧ ગ્રંથો (તે અત્યંત ઓછું કહા ગયા છે) ના કેમેરા દ્વારા ફોટાઓ ઉતરાયા છે. ફોટોગ્રાફર ભાઈ મગનલાલ હરજીવનલાસ લાવનગરી છે. આ બધા (૧૧) ગ્રંથોના ફોટાઓના દર્શન મને મુખ્યપ્રના ચતુર્માસ દરમ્યાન (ઇ. સન ૧૯૨૭ માં) શ્રી મોહનલાલજી જૈન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં થયા. બધી થાને ફોટાની પ્લેટો ૨૫૪ છે કીમત રૂ. ૩૦૦) ની છે, અક્ષરો સાફ દેખાય છે. આમાં નીચે લખેલા ૧૧ ગ્રંથો છે.

૧. દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનાં શિષ્ય અને નાટ્યકર્તા, નવનિવાસ, મન હરિચન્દ્રાદિશન પ્રમુખકાર મહાકવિ રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્રની પ્રગુણ

(દ્રવ્યાલંકાર) કૃતિ ન્યાય અને સિદ્ધાન્ત વિષયની છે. આ કૃતિને તાર્કિકાએ તથા સૈદ્ધાન્તિકાએ પ્રામાણિક ગણી છે. તેનો ઉલ્લેખ પોતાના અથોમાં કર્યો છે. સ્યાદ્રાદ મંજરી આદિ અથોમાં ‘તથા ચ દ્રવ્યાલંકારકારૌ... ઇત્યાદિ વાક્યોથી આ અન્યકારોનો તથા અન્યનો ઉલ્લેખ આપ્યો છે. પ્રમેયના વિષયમાં આ અન્ય સારો પ્રકાશ પાડે છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે આ અન્યના ત્રણ પ્રકારો પૈકી પહેલો પ્રકાર જેસલમેરના ભંડારમાં પણ નથી. છેલ્લા બે પ્રકારો ત્યાં છે. સાહિત્યસેવીઓને મારી તો નવ પ્રાર્થના છે કે તેઓ આ કીમતી અન્યના ઉપલબ્ધભાગને પણ છપાવી મદાપુષ્પ દાસીય કરે. આ અન્યનો છેલ્લો ભાગ મેં નોંધ્યો છે. બીજા પ્રકાશના છેડે આ પ્રમાણે છે—

રૂપં ચ સત્ત્વ (ત્વ)મયવાદિવિટંધિલુપ્ત-

મિત્થ ^૧યદા સ્થિતિમનીયતપુદ્ગલનામ્

તન્મા કદાચિદપિ ^૩પુદ્ગલતાર્થમામૈ (?)

સદીદશન્યદિ ભવન્તિતમામ્ (માં) કૃતજ્ઞાઃ ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्रव्या-
लंकारटीकायां द्वितीयपुद्गलप्रकाशः समाप्तः ।

ત્રીજા પ્રકાશના અન્તે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.

नोत्प्रेक्षाबहुमानतो न च परस्पर्धासमुल्लासतो
नाऽपीन्दुद्युतिनिर्मलाय यशसे नो वा कृते सपदः

૧ નવમા શ્લોકની સ્યાદ્રાદ મંજરી ટીકામાં પૃ. ૧૩

૨ જેસલમેર ભંડારનારીય અન્યાનાં સૂચીમાં “વયા” પાઠ ઉતાર્યો છે.

૩ “પુદ્ગલતામમીનો” પાઠ જે ભા. સૂચીમાં લખ્યો છે.

આવાખ્યામયમાહત. કિમુ બુધા! દ્રવ્યપ્રપંચશ્રમઃ
સદર્માતરનિર્મિતાવનવમપ્રજ્ઞાપ્રકર્યશ્રિયે ॥

इति श्री रामचन्द्रगुणचन्द्रविग्चितायां स्तोपज्ञद्रव्या-
लकारटीकायां तृतीयोऽर्कपप्रकाश इति संवत् १२०२ मङ-
जिगेन(ना)लिखि ।

પ્રમાણ મીમાંસા.

સર્વવિદ્યાવિશારદ શબ્દાનુશાસનાદિના ગ્રચિતા આચાર્ય શ્રી હેમ-
ચન્દ્રમુરિશ્ચ ગચિત આ ગ્રન્થ ગૌતમકૃત ન્યાયસૂત્ર (ગૌતમમૂત્ર)
ની પદ્ધતિનો છે. પાંચ અધ્યાયમા આ ગ્રન્થ છે. એમ
પ્રમાણ મીમાંસાના પ્રારભના રવય ગ્રન્થક્રમના ઉલ્લેખની
જણાય છે. આ ગ્રન્થ મૂલ તો મૂત્યવદ્ધ છે, તે ઉપર શ્રી હેમચન્દ્ર-
ચાર્યેજ રચોપશ્લષ્ટિ બનાવી છે. પ્રત્યુત ગ્રન્થ આખો ૬૭
ઉપવચ્ચ થયો નથી. જેમવમેરની આ પ્રતિની અતમાં મમામપર્ગો
ક્ષાનામ પ્રકરણમ્' એવો પાઠ છે જ્યાં આર્દન્મત પ્રનાફર
મહલ-પૂના માં ૧૧૧ અધ્યાય 'ન વિપતિપરપ્રતિપત્તિમાત્રમ્'
(અ. ૨, આદિક ૧, સૂત્ર ૩૫) મૂત્ર સંધી મૂલ અને 'ન
ચાડિગ્ગાતસ્વરૂપં પરપત્ર મેત્તું શક્યમિત્યાહુઃ' (પ્રમાણ
મીમાંસા, પૃષ્ઠ ૧૦૮ આર્દન્ મ પ્ર. મ. ની આપુત્તિ) ની
નુધીનો ભાગ જણાવે છે. અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત મહલ નથા એ મનમુ
ખબાઈ તરફથી પ્રકાશિત ભાગ ક્રમમાં જેસલમેરની પ્રતિ ૩૧૬ વડુ
અવચ્ચ છે. સંપૂર્ણ ગ્રન્થ (પાંચ અધ્યાય) ને ખોજ કરવાથી

૧ આદિકમુદ્દાત્મકે પચમિરખ્યાયે શાસ્ત્રમેતદરચયદાચાર્ય (તત્ત્વ
શ્રી હેમચન્દ્રમુરિઃ)

—પ્રમાણમીમાંસા પૃ ૨

સદ્ભાગ્યે ઢાઢ પણ ભંડારમાં સાંપડી જાય તો વિદ્વાનોને ન્યાયના સમ્પન્નમાં ધણું જાણવાનું મળે. એમ ગ્રંથના ઉપલબ્ધ ભાગની પ્રૌઢતાથી એટલે લાસે છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦૦ શ્લોકનો હોવો જોઈએ, જેમાં પ્રમાણ અને છંદો પ્રમેય પદાર્થોનું વર્ણન વિસ્તારથી કર્યું હશે.^૧

સાહિત્ય મેરીટોને મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે સમન્તમદ્રાધમ ની માફક આવા ગ્રંથોની શોધ માટે સારી વ્યવસ્થિત ધનામી યોજના બહાર પાડી અથવા બીજા ઢાઢ ઉપાયદ્વારા આ અવશિષ્ટ ગ્રંથનો પતો લગાડવો અતિ અગત્યનો છે.

૧. જે કે જે ઉપલબ્ધ-પ્રકાશિત તથા આહિકા છે તેમા પ્રમેયનું વર્ણન તપી આપ્યું, પરંતુ ગ્રંથના પ્રારંભમા સ્વયં ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે ‘તેન ન પ્રમાણમાત્રસ્યૈવ વિચારોડગ્રાવીકૃત. । કિન્તુ તત્કલ્પસમૂતાના દુર્નયનિરાકરણદ્વારેણ પરિશોવિતમાર્ગાના નયાનામપિ । “ પ્રમાણનયૈરધિગમ ”’ હિ વાચકમુદ્ય, સકચ્છુરુપાયેષુ મૂર્ઢાભિચિત્તસ્ય સોપાયસ્ય મપ્રતિપક્ષસ્ય ચ । એ હિ પૂજિતા વિચારો મ્હવતિ, પ્રમાણમાત્રવિચારસ્તુ પ્રતિવક્ત્રિનિગરણ-પરંવસ યી નફલહ માત્રં સ્યાત્ (પ્રમાણ મીમામા સુત્ર ૧, પૃષ્ઠ ૪ આદિ તમત પ્રમાણરની ગાવૃતિ)

આનાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ ગ્રંથમા નય, દુર્નય, આયવ, સંવર નિજા, મોક્ષાદિ પદાર્થોનું વર્ણન પણ ગ્રાહ્યતાપૂર્વક તત્વાર્થસૂત્રની જેમ વિસ્તારથી હશે. કેમકે પ્રથમાધ્યયનના પ્રથમાહિકામા સાધારણ તથા પૃથ્વી વિગેરેમાં છપ્પ સિદ્ધિ કરી છે છતાં ત્યાં અચકાર લખે છે કે—પૃથ્વીયાદોના ચ પ્રત્યેકં જીવ સિદ્ધિરપેવક્ષ્યત (૧-૧-૨૨) પ્રમાણસ્ય વિપર્યાં દ્રવ્યપર્યાં ચામંકં વસ્તુ (૧-૧-૩૧) રૂપથી તો સામાન્ય પ્રમેયનું જ લક્ષણ થયું છે.

દેશોદેશ સોકકવ્યાણાર્થે વિચરતા પૂજ્ય મુનિશ્રજીને પણ હું વિનંતિ કરીશ કે જ્યાં જાય ત્યાંના પ્રાચીન બંદારો અથવા તેના મુખ્ય પત્રો જોઈને આ ગ્રંથની શોધ કરતામાં ચીવટ રાખે.

છેવટે કદાચિત્ આ મીમાંસાનો જોસલમેરના બંદાર કરતાં વધારે ભાગ કાઢ બંદારમાં ન મળે નો પછી જોસલમેરના ઉપજન્મ ભાગને જ અનેક પ્રતિઓ ભેગી કરી સારા પિંડાનોના સમાગમથી શુદ્ધ રીતે છપાવવો જરૂરનો છે. આદ્યતમત પ્રમાકરમં ની આગતિમાં કુટ્યોક ભાગ અશુદ્ધ છપાયો છે. કલ્પના પુત્રીવર્ષોદીની ન્યાયતીર્થ અને ધર્મી જૈન સંસ્થાઓમાં પાઠ્યક્રમ તરીકે આ ગ્રંથ છે.

૩ કુવલયમાલા

મુખ્યત્વે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશાદિ ભાષામાં આ કથા રચાયેલી છે. ભાષા આદિત્યના દત્તિદાસમાં આ કથા આગે પ્રકાશ પાડ્યો. આની પ્રતિઓ પણ થોડાજ બંદારોમાં છે.

પુરોષીઅન મેકાલરો આની બહુજ પ્રતિષ્ઠા કરી રચા દના. પુરાતત્ત્વ મંદિર આને પ્રકાશિત કરતા વિચાર કરે છે. રચનાકાળ ૧૨૦૦ વર્ષ જુનો છે. અપભ્રંશ ભાષા માટે કથાના આવા જુના ગ્રંથો મારા ધારતા પ્રમાણે હજી બહુજ ઓછા મળ્યા છે. ને પૈકી આ ગ્રંથ તે ભાષાના દત્તિદાસ માટે ધર્મી સદાય આપી શકે.

૪ સાવગધમ્મ (આવક ધર્મ) (પ્રાકૃત)

૫ કર્મ પ્રહતિચૂળિ ટિપ્પણ (સસ્થનમાં)

૬ હરિપંચ

૭ ચિલાસવતી વહા (ચિલાસવતી કથા)

પ્રસિદ્ધ આચાર્યરત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિરચિત પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ સમરાદિત્ય કથા (સમરાદિત્ય કથા) ના ભાવને લઈને ૧૧ સંધિ (વિભાગો)માં અપભ્રંશ ભાષાની આ કથા હજી સુધી ક્યાંય પણ છપાઈ નથી. ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું નામ ' માધારણ ' લખ્યું છે, મને તો લાગે છે કે તેમનું ઉપનામ ' સાધારણ ' હશે. જેમ 'સન્મિત્ર' વીરપુત્ર' 'મિથુ' 'ચંસિ' વિગેરે તેમનું મુળનામ તો સિદ્ધમેનસૂરિ હશે. તેઓ કેરિક ગણ્ય વજ્રશાખાના અપભ્રંશ સૂરિની પરંપરામાં થયા છે. એવો ઉલ્લેખ કરે છે, તેનો છંદો ભાગ આ પ્રમાણે છે:

કહ વિલાસવદ્દ પદ સમાણિય નિયવુદ્ધિદિ મં જારિસ
જાણિય । પદ કહ નિસુણેવિણુ સારુ મુણેવિણુ સયલપમાચર
પરદરહુ ॥ અતુદ્દ મણુ સ્વહુ જિણયરુ અંચહુ સાધારણુ
વિરમણુ વરહુ । હહા (અ) વિલાસવદ્દકહાવ પગારસમા
સંધી સમત્તા । સમત્તા વિલાસવદ્દકહા ॥

૮ ધર્મેત્તરટિપ્પણ

બોદાચાર્ય ધર્મપાલના શિષ્ય ઇસ્વી સાતમી શતાબ્દિના પૂર્વાર્ધમાં ગયેલ બોદ્ધ ધર્મકીર્તિ રચિત ન્યાયખિન્દુ ઉપર આદ્ય ધર્મેત્તરાચાર્ય ટીકા રચી, તે ટીકા ઉપર શ્રીમદ્દેવાદી જૈનાચાર્યનું સ્વેચ્છ આટિપણુ છે. ધર્મેત્તરનો સમય આગકાલના કેટલાક શૌર્યકા ઇસાની આડંબી શતાબ્દીનું પૂર્વાર્ધ અને કેટલાક ઇસ્વી નવમીનું પૂર્વાર્ધ માને

છે, તો પગી પ્રતુપ દિપ્તિના કર્તા મહુવાદીનો અમય કમમા કમ કમ્પીની આક્રમી થા નવમી ગતાન્દી હોવો જોઈએ નય વિષયના પ્રચંડ અથ 'નય ચક્રવાલ' ના કર્તા પ્રચંડ તાર્કિક શ્રી મહુવાદિથી આના દિપ્તિહાર (ધર્મોત્તર દિપ્તિહાર) મહુવાદિ ભિન્ન હોવા જોઈએ, કમકે જૈન પાપગ પ્રમાણે નયચક્રવાલના કર્તાનો અમય કમ્પી ચોથા ગતાન્દીનો છે આ દિપ્તિને ગાયકવાડ ઓરીયંદલ નિરીક્ષ ગપાવે, એવી મારી પ્રેમી છે

૧ સર્વ સિદ્ધાન્ત પ્રવેશ.

શ્રી હરિભદ્રચરિતા પદ્મર્ણવ અમુચ્ય તથા સાયણભાધવા-
ચાર્ય કૃત સર્વદર્શન મત્રાદની પદ્ધતિનો આ ગ્રન્થ જૈનાચાર્ય
ચિન હોવો જોઈએ કમકે આના મંગવાચન્યમા શ્રી જિનેશ્વરને
નમસ્કાર કર્યા છે. આમા નૈયાયિકાદિ માન દર્શનોનુ પ્રમાણ અને
પ્રમેયવિષયક મુખ્યતપા વર્ણન કર્યું છે તેનો છેલ્લો ભાગ નીચે
પ્રમાણે છે.

લોકાયતિકાનાં સંક્ષેપત પ્રમેયમ્પરૂપમ્, इति लोकायत-
गद्धान्तः समाप्तः । सर्वसिद्धान्तप्रवेशकः समाप्तः । नैयायिक
यद्देश—सांख्य—चौद्ध—मीमांसक—लोकायनिकमतानि स संक्षेपतः
समाख्यातानि ।

૧ સર્વમાત્રપ્રવેશ પ્રણિપત્ય જિનેશ્વર ।

વચ્ચ સર્વવિગમેષુ ચરિત્તુ સત્તત્પ્રભાગ ॥ ૧ ॥

૧૦ સંયમાખ્યાનકમ્ ।

૧૧ પ્રકીર્ણ ।

ઉપર્યુક્ત ૧૧ ગ્રંથો પૈકી દ્રવ્યાલંકાર વૃત્તિ, કુવલયમાલા, વિલાસવધકલા, ધર્મોત્તરદિગ્ધાણુ અને સર્વસિદ્ધાંત પ્રવેશ આ પાંચ ગ્રંથો તે સત્વર પ્રકાશમાં લાવવા આપણી જ્ઞેન સાહિત્ય પ્રચારક સંસ્થાઓ અને વિદ્વાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરશે, એવી હું આશા રાખી વિરમું છું. શ્રી મોહનલાલજી જ્ઞેન સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની હસ્તલિખિત ઉપયોગી પ્રતિઓની પણ એ નોંધ કરી છે, તે સંબંધી સમય મળે વિવેચન સહિત લખીશ.

: ૫૭ :

જૈ ની સપ્ત પદાર્થી

(મોળમી શતાબ્દિના એક જીનન્યાય ગ્રંથની
વિસ્તૃત આલોચના)

ખીઝ પ્રાણીઓ કુળા માનવમા વિચારશક્તિનો ઝાઝો વિકાસ થએતો છે એ વિચારોને કૃત્રવવાના દુદ્દસી સાધનો ભારતવર્ષને અનાયાસ સાપડ્યા છે (અત્યારે તો તે સાધનો ઉત્તમ પડ્યા છે) ભારતવર્ષે જૂનામા જૂના કાળથી મહાનુ તેજસ્વી વિચારક મનુષ્યોની જગતને અનોખી ભેગ આપવા માઠી છે તેના કૃત્ર સ્વરૂપ આપણા ભારતમા ઉત્તર વિચારો, નવીન ક પનાઓ અને ગભીર દાર્શનિક સિધ્ધાન્તો વધારે પ્રમાણમા દર્શિતમા આવી જૂલ્યા ફળા છે મહેવાની જરૂર નથી કે તેવા વિશિષ્ટ પુરૂષોની વિચાર ગગાએ જગતમા વહીને જગતની સખ્ય સરકૃતિ ધડવામા અજબ ચમત્કાર દેખાઓ છે ને એ માન ભારતવર્ષને મળ્યું છે

એવા વિચારકના વિચારથી ભરેલા સેકડો નદિ પછુ લાખો મધો બન્યા છે, એ વિચારક અને તેમના વિચારોનો ઇતિહાસ મળો

ખડોળાચરો પણ રમુજ ઉમન કરનારો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ દાર્શનિક જૈન દર્શનનો છે. પણ તે પ્રમાણમાં ન્હાનો તેમજ પ્રક્રિયા ગ્રંથ હોઈ કરી તેની દૂંડી પ્રસ્તાવનામાં તે વિચારકો અને વિચારોના ઇતિહાસ આલેખી શકાય નહિ. અહિં તો ફક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિશેષ જો બોલ કહી મ્હારે સંતોષ ધારણ કરવો જોઈએ.

આ વક્તવ્યમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનું સ્વરૂપ, નામ, તેની શૈલી ને અપકાર વિશે હું દિગ્દર્શન કરાવવા માગું છું.

અથતુ સ્વરૂપ

અન્ના સ્વરૂપ વિશે કહેતાં અન્યથા વિષય-વસ્તુના સંબંધમાં ખાસ કહેવું જોઈએ.

આ અન્યનો પ્રતિપાદ્ય વિષય ન્યાયની પદ્ધતિએ જૈન સિદ્ધાન્ત છે. એટલે કે આમા જૈન પ્રમેય (પદાર્થ) અને જૈન પ્રમાણોનો દૂંડ પરિચય બહુ સરલતાથી ન્યાયની પ્રદ્ધતિ પ્રમાણે કરાવ્યો છે. જૈન ન્યાય સિદ્ધાન્તના મોટા અથો વાંચવામાં પ્રવેશક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ બહુ સદાયક નિવડી શકે તેમ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા અને બૌદ્ધિક વિકાસ સાધવા માટે ન્યાય એક સુંદરમાં સુંદર વિષય છે. ઘણા લોકો ‘ આ વિષય ઘણો અધરો છે. ’ એમ માની ન્યાયથી ભડકી એના અધ્યયનથી વંચિત રહે છે. પણ તેમનો ભય ખોટો છે. ન્યાય તો એક રસિક અને જરૂરનો વિષય છે તેમ બુદ્ધિશાળી માટે જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ કઠિન છે જ નહિ. યુક્તિ અને પ્રમાણોદાર જોનાથી પદાર્થોનું જ્ઞાન (જ્ઞાન) થાય તેનું નામ ન્યાય છે.

જૈન સમપ્રત્યયી નામના આ ગ્રન્થમા જૈનોના જીવ અર્થ વિગેરે સાતે પદાર્થોનો દ્રુકમા મધુ સહેનાઈથી પરિચય પૂરતી પત્રી પ્રમાણ નવ તેના બેઠે સમખગી વિગેરે પ્રમાણુ વિચિત્રુ દિગ્દર્શન મગનુ છે ખીજા પણ ન્યાયોપયોગી કુત્સાક વિચોનો સક્ષેપમા વિચાર કયો છે જે આપેની વિચિત્રુકમણિમાથી પાઠકા જોઈ શકે, પ્રમાણુ અને પ્રમેયનુ વર્ણન તેના લખણુ બેઠે વિગેરેમા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી સુધી જે માન્યતા હતી તે માન્યતા આમા છે અર્થ તરીકે કંઈ નહીન નથી.

મળ વિરે તેના અસખ્યાત પ્રદેશો ઉલ્લેખ છે તે શ્વેતાશ્વરોની પ્રચલિત માન્યતા કરતા મહં જૂદો જણાય છે પણ શ્રી સિદ્ધમેનગણિ (શ્વે.) ની ટીકા વિગેરે જોવાથી જણાય છે કે કાગને પણ પર્યાય-નમની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર કવ્ય માની તેના પ્રદેશો પર્યાયો માનવામા બાધ નથી અથવા દિગ્બરો પણ આ ગ્રન્થનો લાભ લઈ શકે એને કાગ વિરે પહેલા શ્વે. મન આપી પત્રી દિગ્બર માન્યતા આપી છે એથી ગ્રંથાસની ઉત્પત્તિ જણાય છે એમા જીવ વિગેરે પદાર્થ પ્રમેયનુ વર્ણન નવનસવ કર્મગ્રન્થ દ્રુક અને તત્ત્વાર્થ મૂલને આધારે કયું હોય તેમ આ ગ્રન્થમા આપતા વાક્યો, શબ્દો અને ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે અને એના પ્રમાણુ વિચાર લખાણુમા મુખ્યત્વે પ્રમાણુ નયતત્ત્વાલોકનો આધાર લેવામા આગ્યો હોય છે, એ વાત આ

અંથમાં આવતા પ્ર૦ ન ત. ના અનેક મૂલોથી પ્રમાણિત થાય છે. પ્રમાણ વિષયમાં કાષ્ઠ કાષ્ઠ સ્થળે તત્ત્વાર્થ મૂલ અને તર્કસંગ્રહની પણ અસર જણાય છે. જીવિચારના નવતત્ત્વના વિષયોને પણ આ અંથમાં ન્યાયની ભાષામાં લક્ષણો બાધી રસિક બતાવ્યા છે, જેથી જુની પદ્ધતિથી જાણવામાં કંટાળેલાને પણ આ અંથ જાણવાનો ઉત્સાહ થાય. પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિ પ્રમાણ, સમભગી જેવા કઠિન વિષયોને જરા સહેલાં અને દૃઢ કરી આમાં સમજાવ્યા છે મતલબ કે પ્રમાણ અને પ્રમેયનું એકજ પુરતકમાં નિશાગ્ન કરાવવા આ અંથમાં જુની અને નવી અથવા આગામિક અને તાર્કિક એ બન્ને પદ્ધતિનો વચલો માર્ગ લઈ આ અંથને સર્વોપયોગી બનાવ્યો છે.

આ અંથ સહેલો અને ન્હાનો છે, વાક્યો સુંદર છે, લક્ષણો સારા છે, જૈન પ્રમાણની સાથે જૈન પ્રમેયની પણ પ્રક્રિયા આમાં છે. એ જોતાં ન્યાયના પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે આ અંથ પ્રાથમિક નિશાગ્નની ગરજ સારે તેવો છે. જેમ નૈયાયિક વંશેષિક દર્શન માટે પ્રાથમિક અંથ તરીકે તર્કસંગ્રહ છે. તેમ જૈનદર્શન માટે આ સંપત્તિ પદાર્થો છે. તર્કસંગ્રહ મૂલબદ્ધ છે, જ્યારે આ વાક્ય બદ્ધ-ગવ બદ્ધ છે. આના કર્તાએ, તર્કસંગ્રહને ડોકાણે સહેલો જૈન અથ નહિં હશે એટલે તેના અનુકરણમાં આ અંથ રચ્યો, તથા મુક્તાવાળીને ડોકાણે સ્પષ્ટવાદ મુક્તાવાળી બતાવી છે. અંથકાર બન્ને ટ્રાયોની રચનામાં સંપૂર્ણ સફળ થયા હોય, તેમ જાણાતું નથી છતાં તેમની સરલતા અને પદાર્થોને ગોઠવવાની કળા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. જાવોપયોગી અંથ બતાવવા માટે અંચકારને ઓછું અભિનંદન નથી.

પ્રમાણ નવતત્ત્વાલોકથી લઈ ઢેઢ સંમાતતર્ક સુધીના ટ્રાયો બધાએ પ્રમાણ વિષયની અને તે પણ વાહ વિવાદની પદ્ધતિથી ચર્ચા કરે છે.

અંથની શૈલી

શૈલીના સંબંધની ઘણીખરી બાબતો સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. જૈન સિદ્ધાન્તના અંથો બે પદ્ધતિના છે. જેમાં એક તો આગમ પદ્ધતિ અને બીજી ન્યાયપદ્ધતિ. અર્થાત્ તર્ક પદ્ધતિ. પહેલી પદ્ધતિના અંથોમાં ભગવતી વિગેરે આગમો વિષે આવશ્યક ભાષ્ય ન દિસતુ છવવિચાર નવતત્ત્વ ક્રમ અંથ વિગેરે પ્રકરણાદિનો સમાવેશ કરી શકાય છે. બીજી પદ્ધતિના અંથોમાં ન્યાયાવતાર, સ્થાલાદમજરી, પ્રમાણ્યમીમાંસા અનેકાન્તજયપતાકા, સ્થાલાદ રત્નાકર, સન્મતિ તર્ક વિગેરેનો અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે. બીજી પદ્ધતિ એટલે કે ન્યાય પદ્ધતિના અંથોમાં મોટે ભાગે પ્રમાણ્ય નય વિવચના તથા વાદવિવાદના વાદક અંથો જૈનોમાં બન્યા છે અને દેખાય છે. નવા અને ન્દાના જિજ્ઞાસુઓને હુકમાં ન્યાયમાં પ્રવેશ થાય, તેઓ તેનો આસ્વાદ થોડી મહેનતે લઈ શકે, તેવા તર્કસંગ્રહ, સાંખ્યસંગ્રહ, વેદાન્તસાર વિગેરે જેવા જૈન તત્ત્વોના પ્રક્રિયાઅંથો ઘણા જ ઓછા બન્યા છે. અને પ્રસિદ્ધિમાં તેથીએ ઓછા આવ્યા છે. તેથીજ તો જ્યારે હું મંદાર કાવ્યતીર્થની પરીક્ષા આપવા ગયો ત્યારે ત્યાંના પ્રિન્સિપાલ ન્યાયમીમાંસાદિતીર્થ શ્રીયુત શ્રીપાદ શાસ્ત્રીજીએ તર્કસંગ્રહ જેવો જૈન અન્ય જુનો હોય, તો તેને અને ન હોય તો નવો બનાવી પ્રકાશિત કરવાની સૂચના કરી હતી. આ જૈની સમપદાર્થી જૈની પ્રક્રિયા અંથ છે, આમાં જૈન પ્રમાણ્ય અને પ્રમેય બન્નેનું નિરૂપણ છે. આની ભાષા સર્વ સંસ્કૃત છે. તર્કસંગ્રહ સૂત્રબદ્ધ છે. સાંખ્યકારિકા પદ્યબદ્ધ છે, ત્યારે આ અથ ન્યાય દીપિકાની જેમ ગદ્યબદ્ધ છે. જેથી વધુ સહેલો પડે. ન્યાયદીપિકા (શ્રી ધર્મજ્ઞાણની) સારી છે, પણ તે ફક્ત પ્રમાણ્ય વિવચનું જ નિરૂપણ કરે છે.

બીજી રિશેયતા આમા એ છે કે અન્યથા શ્વેતામ્બર સાધુ હોવા છતાં શ્વેતામ્બર દિગ્બર અને ધ્યાનકવાસી દરેકને સમત તત્વોનુજ આમા નિરૂપણ કર્યું છે કોઇને સામ્પ્રદાયિક વાવો આવે તેની મામત આમા નાખી નથી તેમ અજૈનદર્શન કે કોઇ પણ તેમના સિદ્ધાન્તનુ ખન આમા કર્યું નથી, એ દૃષ્ટિએ આવા જમાનામા આવો અન્ય એક આશીર્વાદ રૂપ ગણી શકાય, કે જેને સહેનાઈથી કોઈ પણ જૈન કે અજૈન, બાન કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરૂષ યોગ દાષમમા ભણી શકે

દોષ દર્શન

જના સુધી માણસ અપૂર્ણ છે, ત્યાં સુધી દોષ અનિવાર્ય છે તેમા કોઈએ આશ્ચર્ય કે ખોટું માનવાની જરૂર નથી એના ગુણ દર્શન વિષે કહ્યા પછી દોષદર્શન વિષે ન કહેવાય તો આલોચના અધુરી રહે તે માટે તે તરફ પણ દૃષ્ટિયાત કરીએ

શરૂઆતમા અન્યકાળે પ્રયોજન બતાવ્યા પછી અનુક્રમે જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બધ, સવર, નિર્જરા અને મોક્ષ (પૃષ્ઠ ૪ મા) આ સાતે પદાર્થોનો તત્ત્વમૂલ (ત૦ ૧-૪) ના ક્રમથી ઉદ્દેશ (નામ નિર્દેષ) કર્યો છે જનારે લક્ષણો વિગેરે કરતા કરતા અનુક્રમે જીવ પુદ્ગલ (અજીવ), આશ્રવ, સવર, નિર્જરા, બધ અને મોક્ષનુ નિરૂપણ નવતત્ત્વ (માથા ૧) ના ક્રમથી કર્યું છે એવે કે ઉદ્દેશ કરતા પહેલા બધને સવર પહેલા ચોથે નબરે મૂક્યો છે અને વિવેચન કરતા બધને ઠીક નમર-નિર્જરા પછી મૂક્યો છે કારણે તે એવો છે કે જે ક્રમથી ઉદ્દેશ કર્યો, હોય તેજ ક્રમથી તેના લક્ષણાદિ કરવા અદિ ક્રમ ભગનો દોર શા માટે કર્યો હશે, તે સમજાવુ નથી

પણ જોને જૈન પ્રક્રિયાનું આધુ પણ જ્ઞાન ન હોય તેને તે અન્યો બહુજ અધરા શુદ્ધ લાગે છે જે બાળપણી લખ્યો ન હોય તેને પહેલીથી લઈ સાતમી સુધી મધી ચોપગીઓ અને સાદિત્તિક લેખો અધગ લાગે તેમ અહીં પણ સમસ્ત વર્તમાનમાં અત્યાગ મુધી તર્ક સમજાવે જોવા જૈન ન્યાયનો અથ પ્રસિદ્ધ ન હોય, એને આપણા સાધુઓ અને જૈન ગૃહસ્થોને પણ તર્કસાદુ નાથવો પડતો કે જેમાં જૈનનત્વનું વણન નથી પણ નૈયાયિક કે વૈશેષિકનું છે હવે દરેક જૈન સાધુ તથા ગૃહસ્થો આ અથથી પોતાની જિજ્ઞાસા પૂરી કરી શકે એ બાવનાથીજ આ ન્દાના સગન પણ ઉપયોગી અથને સ પાલન કરવાનું મમ મહે હાથે ધ્યુ છે હુ આશા રાખુ છું કે જૈન મુનિઓ તથા ગૃહસ્થો આ અથને ભગી અથમર અને અથ મપાદનની ભાવનાને ફગવતી બનાવે

અન્યનું નામ

આનું નામ જૈની સમપ્રદર્શી છે પ્રાણિ માત્રમાં જીવનનું અનુક્રમણ કરવાની ટેવ જરૂર હોય છે બ્યાજખી કે ગેરબ્યાજખી થોડા ઘણા અગે દરેક જીવો પોતાને ચોગ્ય અનુકરણ કરે છે, એ આપણે મનુષ્ય પશુ અને પક્ષીઓના વ્યવહારમાં નજરે જોઈએ છીએ

વ્યવહારની જેમ સહિત્યકળા અને ધર્માનુષ્ઠાનમાં પણ તેનો આકાગ પ્રકાર નામ વિગેરે અનુભવાય છે અમુક અથકારે અમુક અન્યનું એક નામ પાડ્યું એને તે સાફ લાગતા વર્તમાન અને ભવિષ્યના અન્યકારો પોતાના પુસ્તકોના નામ પાડવામાં તે અન્યના નામનું સંપૂર્ણ કે અશન અનુકરણ કરે છે દાખલા તરીકે કાનિલાસના મેઘદૂત કાવ્યના પ્રકાર પદ્ધતિ સિવાય તેના નામનું અનુકરણ અનેક દેશ ધર્મ અને સમાજના અન્યકારોએ મ્યું તેના ફળ સ્વરૂપ બે જનથી વધારે

હત કાબો અન્યા, તેનીજ રીતે ત્રી ભગવદ ગીતાનુ નામ લોખ્પિય થતાં કે સાર્વભાગતાં ગણેશ ગીતા, છુદ્ધ ગીતા, રાષ્ટ્રગીતા વિગેરે અનેક ગીતાઓ બની ત્રી રસીન્દ્રનાથ ઠાકુરે ખોતાના સુદરતમ અન્યતુ નામ ગીતાંજલિ રાખ્યુ. તેનાં પણ અનુકરણો ધર્મગીતાજલિ વિગેરેમા થયાં આવા અનુકરણોના સેકડો દાખલા છે તેમા પણ બુદ્ધિનો ઉપ-યોગ કરી અનુકરણ કરીએ તો કમકમે બદલે શીભારૂપ થાય છે

પ્રસ્તુત અન્યના નામમાં પણ તેના પૂર્વર્તી નામની અસર પાડી છે એટલે કે આ અન્યની પહેલાં સત્તપદાર્થી નામનો અથ હતો તે સિવાય સત્તર્મગીતરંગિણી, સત્તલધાન વિગેરે સત્ત શબ્દથી શરૂ થતા નામવાળા પણ અથો હતા. તેનુ અનુકરણ આના નામ પાડવા-માથી થયુ છે. તેથીજ જૈન દર્શન વિષયનો આ અથ હોઈ ઠાઈ જૈની શબ્દ આગળ લગાડી આનુ પૂરૂ નામ જૈની સત્ત પદાર્થી રાખ્યુ છે એ સમજી રાખવુ જોઈએ કે પ્રસ્તુત અથમા જૈન સમપદાર્થી સિવાય પ્રમાણુ નર સમભગીનુ દિગ્દર્શન છે

૧ ઉદાહરણ તરીકે જૈન મેધદત્ત, રાષ્ટ્રમેધદત્ત, એતોદત્ત, મનોદત્ત, ખવનદત્ત, ચન્દ્રદત્ત, શીલદત્ત. વિગેરે.

૨ જૈન મેથાવળીમા આના કર્તા જિનવર્ધન લખ્યા છે. જૈન સા સ. ઉત્તિદાસમા કર્તા શિવાદિત્ય લખી જિનવર્ધનને ટીકાકાર લખ્યા છે

૩ આગરાની અગીયાર પેઢની એક તિની પકિતઓમા પ્રસ્તુત અથ (જૈન સમપદાર્થી)નુ નામ સત્તપદાર્થી લખ્યુ છે.

કેટલાક લોકો જૈન સમપદાર્થી પણ અન્ય કહે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ તેમ કહેવામા ફરક કે વાવો નથી, પણ અપકારે તો જૈની સ. પ. નામ રાખ્યુ છે. જુઓ પ્રશસ્તિ.

આ અંથમાં કેટલાંક વાક્યો જૈનદષ્ટિએ અપૂર્ણ જેવાં લગ્યાય છે. તે સંબંધી મેં કાંઈ કાંઈ માટે નોંધોમાં આલોચના કરી છે. પ્રમાણ પ્રકરણમાં અંથકારે અદુજ દૂંકાણમાં વિચાર કર્યો છે, તેમ ચચા વિગેરે શબ્દો લખવામાં સંકેત કર્યો છે. જેથી નવા છાત્રોને સમજવામાં ફાળો લાગે.

આ અંથમાં જ્યાં જ્યાં પ્રમાણનવનવાયોક વિગેરે ખીજા અંથના મુદ્દો વાક્યો કે શ્લોકો લીધા છે, ત્યાં નથી તે અંથનું નામ કે નથી તેના કર્તાનું નામ. ચદુક્તં કે તથા ચોક્તં વિગેરે કારેવન-અવનરણ સ્વયં શબ્દો પણ મૂખ્યા નથી. આમાં આવતા ધણાખરા મુદ્દો, વાક્યો અને પદોનો પત્તો લગાડી મેં અંથમાં અને પશ્ચિષ્ટમાં તે તે અંથોનાં નામો આપી દીધાં છે. આમાં કેટલાક દોષો તો અંથને સત્ય અને અતિ ન્હાનો બનાવવાના ઉદ્દેશથી અંથકારે જાણીને કર્યા હશે અને અમુક દોષ હોય તો પણ તે અનેક શુભો અને ધર્મી યોગ્યતાની “एको हि दोषो गुणमन्निपाते निमज्जतीन्द्रो किरणोऽप्यिवाङ्कः” મુક્તિથી ઢંકાઈ જાય છે. એનાથી કંઈ અંથ અને અથકારનું મૂલ્ય એટલું થવાનું નથી.

અંથની રચના

જૈની સમપદાર્થી અંથની રચના વિક્રમ સંવત્ ૧૭૫૮ માં મધુ-દયપુરમાં જગસિદ્ધ રાજના રાન્યકાગમાં પૂરી થઈ, ૧ એ વાત શ્રી વિજયાર્મભદ્રશ્રીજ્ઞાન મંદિરની ૧૧ પેઞની એક પ્રતિ ઉપરથી જાણાય છે. આ અંથ હતું સુધી ક્યાંય ડપાયો નથી મ્હારી પામે આની ત્રણ હસ્ત લિખિત પ્રતો છે.

૧ એનો મૂળ સંસ્કૃત પાક આ છે—“ इति श्री तपगच्छीये वदित श्रीयशसागरगणि शिष्य पं यशस्वत्सागरविशिषितेयं सप्तपदार्थोपस्कृतिम् - वमबोमजत् । सवत् १७५८ वषे समुदय पुरवरे श्री जयसि हगज्ये ”

:૫૮:

શ્રી યશસ્વત્ સાગરગણિ^૧

જૈની સમ્પદાર્થોના કર્તા

જૈની સમ્પદાર્થો અન્યના બનાવનાર શ્રીમાન યશસ્વત્સાગરગણિ છે ધણુખરા નિરપૂહી જૈન સાધુઓની જેમ તેમણે પોતાના જન્મ, દેશ, તે સમય, માતા પિતાના નામ, અવસ્થા વિગેરે સબધી લખવામા ઉપેક્ષા કરી છે ત્યાગની દૃષ્ટિએ એ પદ્ધતિ વખાણુવા જેવી છે પણ ઇતિહાસકારોને માટે એ પદ્ધતિ દુ ખર જેવી લાગે છે. આ અથની પ્રશસ્તિના છેલ્લા શ્લોકથી જણાય છે કે તેઓ શ્રીયશઃ સાગરગણિના શિષ્ય હતા, તપાગચ્છની વિગ્ધ, વિમળ ચન્દ્ર, રત્ન મુન્દર વિગેરે અનેક શાખાઓ પૈકીની એક સાગર શાખાના તેઓ જૈન સાધુ હતા. તેમના વખતમા જુદી જુદી શાખાના જૈન સાધુઓમા પરસ્પર એટલો બધો સંપ હતા કે એક બીજાની શાખાના ચોખ્ખ

સાધુ પાસે સાધુઓ શિષ્યની જેમ આત્મામાં રહેતા ને જાણતા. શ્રી યશસ્વત્ સાગર સ્વાદ્વાદ મુકાવલીની પ્રગણિતમાં લખે છે કે તેમના ગુરના ગુર શ્રીકલ્યાણસાગર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિની આત્મામાં હતા,

શ્રી યશસ્વત્ સાગર પોતાની સ્વાદ્વાદમુકતાવળીના દરેક રતનકના (ચારના) અંતમાં શ્રી ચારિત્રસાગરનો ખડુ માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કોઈ સ્થળે તેમને ગુર કહે છે. કોઈ સ્થળે મહાન વિદ્વાન જણાવે છે કોઈ સ્થળે રત્નવિતત્ય-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના દેનાર આલેખે છે. એનાથી એમ તર્ક થાય છે કે કાં તો તેઓ આપણા અન્ધકારના વિદ્યાગુર હશે, કાં દાદા ગુર, અથવા સહુ પહેલા ધર્મમાં જોડનાર હશે. એ પણ નક્કી છે કે અન્ધકારના વખતમાં ચારિત્રસાગરજી હયાત હતા અને તેમના દીક્ષાગુર યશસાગર ઉપર તેમનો રનેહ હતો, તે કરતાં ઘણો વધારે રનેહ ચારિત્રસાગર ઉપર શ્રી યશસ્વત્ સાગર રાખતા હતા. સ્વા. મુ. ન. ચોથા ગતખંડના ૪૨ માં શ્લોકથી જણાય છે કે ચારિત્રસાગર જખ્ખર વિદ્વાન હતા. આપણા ચરિત્ર નાપકનો ઘણાખરો અભ્યાસ એમની પાસે થયો હશે, એમ લાગે છે

શ્રી યશસ્વત્ સાગરને જાણવાની ઘણી ધગગ હતી. ન્યાય દર્શન શાસ્ત્ર ઉપર તેમનો પ્રેમ અધિક હતો તેમણે દર્શનના અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા હશે. જેના જેના દોહનરૂપે તેઓએ અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમ જુના ગ્રંથો છે તેવા મ્હોટા અને કપીન ગ્રંથો લખવાનો એમણે મોહ ન રાખ્યો, પણ જેની જરૂર-મુનતા છે, જે ઉપયોગમાં બધાને આવી શકે તેવા સરલ નાના અને સર્વ ઉપયોગી ગ્રંથો જ તેઓએ બનાવ્યા છે. જેનોમાં મુક્તાવળી અને તર્કસમ્મહની ખોટ જણાવી હતી એટલે સ્વાદ્વાદ મુકતાવળી, જેની સમપદાર્થી અને જેન તર્ક ભાષા

જેવા અથો તેમણે બનાવ્યા તેઓએ ન્યાયના અથો બનાવવામાં શ્રી વાદિવસ્ત્રીના પ્રમાણનયતત્વાલોક અને તેની દીકાઓનો ધણો આધાર લીધો છે એ વાતનો તેઓએ પોને પણ અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ન્યાય સિવાય કાવ્ય અને જ્યોતિષના પણ વેતા હતા. ન્યાય જેવા વિષયને જૂના જૂના જન્મેના શ્લોકોમાં બનાવવા એ કાવ્ય બનાવવાના અભ્યાસ વગર કેમ બને ? તેમની સ્થાપ્તાદ મુક્તાવળી આખીયે શ્લોક બદ્ધ છે.

તેઓ મધ્યમ કાળીના વિદ્વાન હતા, પણ તેમણે દરેક વિષયનો પરિચય મેળવ્યો હતો. તેમના વિચારો ઉદાર હતા, એ વાત તેમના અન્યાન્ય અથોથી જણાય છે તેઓ અર્વાચીન હોવા છતાં તેમના જ્ઞાન પર ઝીણવટથી અત્યાર સુધી પ્રકાશ નથી પડ્યો તે માટે મને દુઃખ છે. તેમનો જ્ઞાનકાળ અદારમી સદી છે કે જે સદીમા મદાન જ્યોતિર્વર શ્રી યશોવિજયજીની પ્રતિભા જ્યોતિનો પ્રકાશ ફેલાયો હતો. એ ખુશી થવા જેવું છે કે અંધકારના ૧૪ જોટલા અથો ઉપવબ્ધ થયા છે

તેમના અન્યો

અચ્યુ નામ.

- × ૧ વિચારવદ્વિશિકા
- × ૨ ભાવસમેતિકા
- * ૩ જૈની સમપદાર્થો
- * ૪ શબ્દાર્થ સંબંધ
- * ૫ પ્રમાણ વાદાર્થ

- * ૬ જૈન તર્કભાષા
- * ૭ વાદ સંખ્યા
- * ૮ રયાહાદ મુક્તાવળી
- * ૯ માનમંજરી
- * ૧૦ સમાસ શોભા
- * ૧૧ ગૃહલાઘવ વાર્તિક
- * ૧૨ યશોરાજિ પદ્ધતિ
- + ૧૩ વાદાર્થ નિરૂપણ
- * ૧૪ રતવન રત્ન

* આ નિશાનવાળા ગ્રંથો ઉદયપુરમાં છે.

* આ નિશાનના ગ્રંથો શ્રી વિગ્નવર્ધન લક્ષ્મી જ્ઞાનમંદિરમાં છે.

+ રયા. મુક્તાવળીને લાજન સાહિત્યના મહાન લેખક ઉદાર આચાર્યશ્રી છુદ્ધિસાગરજી મ. સંપાદિત કરી છે. પણ સાહિત્ય અને કળાની દૃષ્ટિએ તેમાં અનેક રખડાના, અશુદ્ધિઓ રહેવા પામી છે. તેનું ફરી સુંદર સંપાદન થવું જોઈએ. તેની છપાએલી એક કાપી મુનિરાજશ્રી હેમન્દ્રસાગરજીએ પૂરી પાડી છે, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

: ૫૯ :

શ્રી જિનસહસ્ર નામ.

પણિત મનુષ્યનો સ્વભાવ છે કે આવશ્યકતાનુસાર નવીન અને ઉપયોગી લખવું પ્રાકૃત ભાષાથી જ્યારે લોકોની સરકૃત ભાષા તરફ રુચિ વધવા લાગી ત્યારે વાચક ઉભાસ્વાતિ, શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર આદિ મહાપુરુષોએ સરકૃત ભાષામાં દર્શન, ધર્મ, કાવ્ય, નાટક, ચરિત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક આદિ વિષયોના લિપ્ત લિપ્ત પદ્ધતિના ગ્રન્થો બનાવવાની કમર કસી છુટથી લખતા સાહિત્યમાં અનેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. આથી જ જિન (તીર્થંકર) કે ઇશ્વર આદિને માટે અનેક શબ્દોના પ્રયોગો કરવા પડ્યા. આ કારણથી કોપકારોએ ભવિષ્યના લોકોના હિતને માટે તે તે શબ્દોનો સંગ્રહ કરી અને યથાયોગ વ્યુત્પત્તિથી નવા શબ્દો પણ બનાવી, એકાદર્થક શ્રી જિન સહસ્રનામ આદિ અનેક કોષો બનાવ્યા છે.

૧ અભિધાન ચિંતામણિ, અમરકોષાદિ કોષો પણ એકાદર્થક પર્યાય શબ્દોના છે. આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજીએ પોતાના અભિધાન ચિંતામણિ કોષમાં જિનના અર્હન, જિન, પારગત, ત્રિકાલવિદ, ક્ષીણાષ્ટકર્મા, પરમેષ્ઠી,

જિનસહસ્ર નામના કર્તા.

જિનસહસ્ર નામના અનેક ગ્રંથો સભળાયા છે તથા જોવામાં આવે છે. તેના કર્તાના નામો પણ જિન જિન મળે છે, પણ તેના ખરા કર્તા કોણ છે ને તે બધાઓમાં પ્રથમ કોણ છે, તે સંબંધી હજી કંઈ પણ નિર્ણય થયો નથી અત્યારે મારી પામે બે જિનસહસ્ર ની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ છે, તેમાં એક તો ઉગ્ગૈનની પ્રતિ છે. તેમાં કુલ ૪૧ શ્લોકો છે. તેટલા શ્લોકોમાં ગ્રંથ પુરો થયો છે છેવટે **इति जिनेन्द्रसहस्रनाम** લખ્યું છે, પરંતુ નામ ગણના આ ગ્રંથમાં ૨૫૦ થી વધારે જિન નામ નથી મને લાગે છે કે જિનના પર્યાયવાચક નામવાળાં કોઈ અન્ય જિનસહસ્રનામ કોપના અનુકરણથી ૩૬ નામ આમાં લખી દીધું હશે. નપાસ કર્તા રત્નસાગર નામના મુદ્રિત ગ્રંથમાં પણ આ ગ્રંથ છપાયો છે. આનું હેડિંગ **अथ लघु-जिनसहस्रनाम** રાખ્યું છે. એનાથી એ કંપના થાય છે કે પ્રત્યુત્ત ગ્રંથ **लघुजिनसहस्रनाम** હશે અને જૃહદ્ **जिनसहस्रनाम** અન્ય ગ્રંથ હશે, જેમાં જિનના ૧૦૦૦ નામો હશે.

૧ જિનસહસ્ર નામ

ઉગ્ગૈનવાલી ૫. ૨ ની પ્રતિ જોના મે ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તેના કર્તાનું નામ તે પ્રતિમાં તો નથી રત્નસાગરમાં આ ગ્રંથ ના

બધીશ્વર, શમુ, સ્વયમ્, મગવાનુ, સીર્યંકર, સીર્યંકર, આદિ ૨૫ શબ્દો આપ્યા છે. વૈદિક શ્લોકોમાં પણ નારાયણ સહસ્રનામ વિગેરે ગ્રંથો જિન સહસ્રનામના જેવા પણ વખતથી છે. એમ કાદમ્બરીના અવિચ્છિન્ન પઠ્યમાના નારાયણ નામસહસ્રમ્ (કાદમ્બરી પૃ ૧૪૩ નિર્ણયસાગરીયા) ઉલ્લેખથી જણાય છે આવા ગ્રંથો મગધાર્ય સ્તોત્ર તરીકે પણ બહુતા અને સાબળવામાં આવતા હતા.

૫૧ શ્લોકો પુરા થયા પછી 'ઇતિ ભદ્રચાહુસ્વામિના વિરચિત' લઘુસહસ્રનામ સંપૂર્ણમ્ લખ્યું છે. વસ્તુતઃ આ ગ્રન્થના કર્તા શ્રી ભદ્રચાહુસ્વામી છે કે નહીં તેની પૂરી પરીક્ષા કરવાની જરૂર છે.

આ ગ્રન્થનો પ્રારંભ ભાગ આ પ્રમાણે છે.—

અથ જિનસહસ્રનામ સ્તુતિ લિખ્યતે ॥

નમસ્ત્રિલોચનાધાય, સર્વજ્ઞાય મહાત્મને ।
 વક્ષ્યે તસ્યૈવ નામાનિ મોક્ષસૌખ્યાભિપુક' ॥૧॥^૧
 નિર્મલઃ શાશ્વતઃ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પો નિરામયઃ ।
 નિઃશરીરો નિરાતઙ્કઃ સિદ્ધઃ સૂક્ષ્મો નિર્રજન ॥૨॥

આનો અતિમ ભાગ આ પ્રમાણે છે—

લોકેશો લોકસ સેવ્યો લોકાલેખવિલોકનઃ ।
 લોકોત્તમલિલોકેશો લોકાગ્રશિખરસ્થિત ॥૪૦॥
 નામાન્યષ્ટસહસ્રાણિ ચ પઠન્તિ પુનઃ પુનઃ ।
 તે નિર્વાણપદં યાન્તિ મુચ્યતે નામ સશયઃ ॥૪૧॥

ઇતિ જિનેન્દ્રસહસ્રનામઃ ॥

છેલ્લા (૪૧ મા) શ્લોકથી જણાય છે કે આમાં ૧૦૦૮ નામો છે, જ્યાં આના ૪૦ શ્લોકોમાં તો ૨૫૦ થી વધારે નામો નથી, તે હું પહેલા લખી ચૂક્યો છું. તેથી કા તો આના વચલા શ્લોકો લલિયાના પ્રમાણથી રહી ગયા હોય, કા મારી પહેલાની ક/પના પ્રમાણે પૂર્વ ગ્રન્થના અતુલરૂપથી જિનસહસ્રનામ ની જેમ નામાન્યષ્ટ-

સહસ્રાણિ લખી દીધું હોય. હું વિદ્યારમાં હોઇ મૂરી પામે કંઈ સામગ્રી નહી હોવાથી આ માટે હું નિર્ણય કરી શક્યો નથી.

આ ગ્રન્થ રત્નસાગરમાં પૃ. ૨૦૭માં આપો (૪૧ શ્લોક) છપાયો છે. આ પ્રતિ કરતાં તેમાં થોડો ખાહેલ છે.

૨ જિનસહસ્રનામ.

બીજું જિનસહસ્રનામ આગર (માવવા) ના દિગંબર જૈન મંદિરના બંડાસું છે. આના કુલ ૩૫ પાના છે, જે લંબાઈ અને પહોળાઈમાં સાધારણ પાના કરતા મોટા છે, તેના પ્રારંભમાં:—

॥ ઓં નમઃ સિદ્ધેભ્યઃ ॥ અય જિનસેનાચાર્ય કૃતસહસ્ત્રનામ લિખ્યતે ॥

સ્વયંભુવે નમસ્તુભ્યં મુ(ક)ત્પાપાત્માનમાત્મનિ ।

સ્વાત્મનૈવર્તે (?) થોમ્બદતવૃત્તયે ચિત્ત્યવૃત્તયે ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે મોટા અક્ષરોમાં ૩૪ મૂલશ્લોકો લખી રૂતિ સ્તુતિ લાલ અક્ષરોમાં લખ્યું છે, તે પછી—

શ્રીમાન્ સ્વયંમૂર્ત્યુપમઃ શંભવઃ શંભૂરાત્મભૂઃ ।

સ્વયંપ્રમ-પ્રમૂર્તોક્તા, વિશ્વમૂરપુત્રર્થવઃ ॥ ૩૫ ॥

૩૫ મા શ્લોકથી દરેક શબ્દ ઉપર લાપામાં ટપાની જેમ અલખ્યા છે; જેમ શ્રીમાન્ શબ્દનો અર્થ—શ્રીમાન્ કહિય. અનંત ચતુષ્ટયકે નાય. આ પ્રમાણે ૧૬૬ શ્લોક ૩૫ પંક્તિમાં પૂરા કર્યા છે, તે પછી લાલ અક્ષરોમાં રૂતિ જિનસેનાચાર્ય વિરચિતે જિન સહસ્ત્રનામ સંપૂર્ણમ્ ॥ તે પછી લલિયાએ પોતાનો પરિચય આપત લખ્યું છે કે—

લિખિતં દ્વાદશ વાલરામનારાયણને સ્વહસ્તસે લિખી ગ્રામ
આગર કે મંદિરમેં લિખી સંઘવ ૧૯૫૩ શકે ૧૮૧૮ મિતી
માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ ૬ ગુરુવાસરે મન્દસારમેં લિખી પ્રત્ન લિખી
પત્ર સંખ્યા ૬૫ શ્લોક મૂલ ૧૬૬ ટીકા શ્લોક ૯૩૪ જુમલે
૧૧૦૦

આ ઉલ્લેખથી જણાય છે કે આના કર્તા શ્રીજિનસેનાચાર્ય છે,
જે દિગંબર મુનિ છે. દક્ષિણના અમોઘવર્ધના ધર્મગુરુ, મહાપુરાણ
પાશ્વર્થાચ્યુત્યના કર્તા જિનસેન તે જ આના કર્તા છે કે ખીજ ? તે
સંબંધી શોધ કરવી જોઈએ. ઉપર સૂચવેલ પહેલા (લઘુ) જિનસહસ્ત્ર
નામ કર્તા આ ધણું મોટું છે.

આ બે સિવાય ખીજ પણ જિનસહસ્ત્રનામના ગ્રંથો છે. તેના
કર્તા, મહત્ત્વ, વિશેષતા આદિ વિષયો ઉપર કોઈ પ્રકાશ નાંખવા
પ્રયત્ન કરશે એવી આશા રાખી આ લઘુ લેખને અદ્વિંજ બંધ કરું છું.

મને ખીજ જિનસહસ્ત્ર નામની પ્રતિ બતાવવા આગરના દિગંબર
શ્રીયુત જૂરાલાલજી જોને ઉદારતા બતાવી છે, તે માટે તેઓને ધન્યવાદ
આપું છું. આગરના ભંડારમાં (દિગંબર મંદિરના ભંડારમાં) ૬૬
હસ્તલિખિત ગ્રંથો છે, પણ તેમાં મોટે ભાગે ભાષાનો છે, એ નવી
લખાવેલ છે.

શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિષે

નવો પ્રકાશ.^૧

આપણા દેશમાં અઠગ વિદ્વાન અને વીરપુરુષો પ્રતિ આપણી માનદષ્ટિ જરૂર છે. પણ તેમના જીવનમાર્ગની રીતમઃ તારીખ વાગ નિશ્ચિત હકીમન જાણવા અને જાણુવવાની તમન્ના યુગોપીયન લોકો જેવી આપણી નથી એટલે જ એ કારણ છે કે જુના વચ્ચતથી નુદ્ધ ઈતિહાસના અથો આપણે ત્યાં લગભગ નથી બન્યા, તેથી આપણને ૨૫૦૦ વર્ષનો પણ સુખવામદ્ધ વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ જરૂરતો નથી, એ ખીના ખરેખર દુ ખ ઉમ્મ જરૂરારી છે આપણા અનેક ધર્મનેના, અનેક મ્વિ અને કોલકારો, ધણા ગજ અને મ્ત્રીઓ, નૈયાયિક અને વૈયાકરણો અધે કારમા છે તેઓએ આત્મ પુ પાર્થથી કષ કષ દિશામા પોતાની બ્યોતિ ફેનાવી ? ક્યાં જન્મ્યા ? ક્યાં નિર્વાણ પામ્યા ? ક્યાં ક્યાં વિરચના કેટલા કેટલા અથો લખ્યા ? તે સબથી આપણી પામે પ્રમ્વ સામમી

નથી, એટલે આપણે કંઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતા નથી ઘણી વખતે તો પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકોની કૃપનાને આધારે આપણે એવો ખોટો અને હાનિકર મત બાધીએ છીએ કે જેથી તે આધારે બીજાઓ પણ ગુચવાઈ જઈ ઇતિહાસની કમનખતી કરે છે

પણ હવે કેટલાક સમયથી એ કમનખેરી કે ખામી તરફ દેખાડતું ધ્યાન ગયું છે છુટા છવાયા પ્રયત્નો પણ થયા લાગ્યા છે, એ આપણા સદભાગ્યનું ચિહ્ન છે બીજી તરફ જૈન, વૈદિક અને બૌદ્ધોના પ્રાચીન સાહિત્ય, સિક્કા, મૂર્તિ અને મોહન જોડેરો જેવા અતિ પ્રાચીન નગરોનો પ્રકાશ ચવાથી સામગ્રી પણ વધતી જાય છે આમ કમશ ઇતિહાસના સાધનો પ્રકાશમાં આવતા જશે અને લોકોની ઇતિહાસ પ્રત્યેને રૂચિ વધતી જશે, તો નિકટના ભવિષ્યમાં આપણે આપણા પૂર્વ પૂજ્ય કવિ, વિદ્વાન અને વીરપુરુષોને ઓળખવા અને ઓળખાવવા ભાગ્યશાળી થઈશું

સત્તરમી સદી વિદ્યાના પ્રકાશથી ઉત્તરવ હતી આ સદીમાં પ્રચલિત નેપાથિકા, ઉદ્ભવ કાવ્યાલકારવેત્તાઓ, જાગ્યર જ્યોતિષિઓ, વિશ્રુત સ્મૃતિશાળીઓ અને મહાન વ્યાકરણવિશારદો પાક્યા છે, તેમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાન્યાય પણ એક છે તેમની પ્રતિભાગકિત, કાર્યકુશલતા અને ચારિત્રપ્રસા અગ્નિ હતી તેમણે ઉચ્ચ કોળી સાહિત્ય લખી હ મેશને માટે અમર નામ મેળવ્યું છે શ્રી યશોવિજયજીના લખેલા પ્રથોની સખ્યા મો કરતા વધારે છે, જે પ્રથો લિખ્ત લિખ્ત વિવચના પ્રમાણમૂલ કહેવાય છે જનનન્ય ન્યાયમાં તો તેઓએ જ પહેલી લેખિની ચવાવી છે તર્કના કર્કશ સિદ્ધાન્તોનો ઉડામા ઉડા અભ્યાસ કરી ન્યાયખડનખાઇ, ન્યાયાલોક જેવા મહાન દુર્ધટ મથો ખનાની તેઓએ ગુજરાતનું મુખ ઉત્તરવ કર્યું છે તેઓ અનેક વિવચના

વિચારદ હતા ન્યાયની જેમ પાતજલ યોગ સૂત્રગતિ, અધ્યાત્મોપ
નિપદ, અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મપરીક્ષા જેવા યોગના, કાવ્યપ્રકાસ ટીકા
જેવા અવકારના ગ્રંથો, છન્દયૂકામણિ જેવા છાન્દસિક ગ્રંથો અને
શ્રી રાજેશ્વર પાર્શ્વનાથ રામીના પાર્શ્વનાથ અને ગોડી પાર્શ્વનાથ
જેવા સ્તોત્રકાવ્યના ગ્રંથો લખી પોતાની પ્રવીણતા દેખાડી છે

તેમણે સરકૃતમા જ સાહિત્ય સર્જન કરી સતોત કે મહત્તા માની
નથી, પરંતુ પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતીમાં પણ ઉંચા પ્રકારનું સાહિત્ય
બનાવ્યું છે, એ ખરેખર ખુશી થવા જેવું છે તેમની ગુજરાતી
ભાષામાં પણ ગુણ અનકાર અને રસની છટા ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી
છે, પણ આ રથગે તે વિષય નહિ હોવાથી તેનો પરિચય આપી
શકતો નથી

જેમ બીજા વિદ્વાન જીવિ અને વીર્યુઓના જીવન વિશે છગ છવાયા
અનેક પ્રકારના ઉલ્લેખોથી જગતમાં તેમના જીવન વિશે અનેક માન્ય
તાઓ ફેલાએલી હોય છે તેમ શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિશે
પણ અનેક કિવદન્તીઓ ચાલતી હતી અને ચાને છે હજુએ તેમના
સગોપાગ જીવન વિશે ખાસ સામગ્રી મળી નથી અત્યારસુધી તેમનું
ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને વિશ્વસ્ત જીવનચરિત્ર લખાયું નથી

ચોડા સમયથી સુજસવેદી નામનો એક નાનકડો ગુજરાતી ભાષામાં
લખાયેલ ગ્રંથ મળ્યો છે બાલસાહિત્યના લેખક ભાઈ ધીરજલાલ
ટાકરશીએ અમદાવાદના શાંતિસાગરજીના લગ્નમાથી ૫
લગવાનદાસ દારા પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રતિ મેળવી છે તેઓએ આ
સળધી આલોચનાત્મક એક પુસ્તક તૈયાર કરવા મને કહ્યું પણ
હું બીજા સાહિત્યક કાર્યોમાં ગુથાયેનો હોવાથી યથા સમય
તે કાર્ય જલ્દીથી કરી ચકુ નહિ તેથી બ્યારે જૈનયુગના ભૂતપૂર્વ

તંત્રી સાહિત્યરસિક ભાઈ મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ B. A. L. D. B. મને મળ્યા ત્યારે રા. ધીરજલાલને મેં કહ્યું કે જરૂરી કાર્ય કરવું હોય તો સાક્ષરવર્ગ મોહનલાલભાઈને આપો. તે બન્ને મહાનુભાવોએ મહારી આ વાત કબુલ કરી, મેં મુજસવેલીની પ્રતિ મોહનભાઈને આપી, પણ ભાઈ મોહનલાલ ૬ દેસાઈનું સંપાદિત પુસ્તક પ્રકાશિત થાય, તે પહેલાં પ્રસ્તુત ગ્રંથનો સારાશ લખી પ્રકટ કરાય તો સારું એવી રા. ધીરજલાલની ઇચ્છા હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથનો હું કે સાર આ રથે આપવા મેં વિચાર કર્યો છે.

અચકારે સરસ્વતી અને સુગુરુનું સ્મરણ કરી ગ્રંથનો પ્રારંભ કર્યો છે.

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના ગામ પિતાદિ વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે.—

શ્રી યશોવિજયજીના ગામનું નામ કન્હોડુ

- „ જાતિ વૈસ્ય-વાણીયા
- „ પિતાનું નામ—નારાયણ
- „ માતાનું નામ—સૌભાગ્યદેવી
- „ નામ જસવંત
- „ નાના ભાઈનું નામ પદ્મસિંહ
- „ દીક્ષા વિક્રમ સંવત ૧૬૮૮
- „ દીક્ષાસ્થળ—પાટણ
- „ દીક્ષા ગુરુ નામ શ્રી નવવિજયજી
- „ વડી દીક્ષા દેનારનું નામ શ્રી વિજયદેવસુરિ
- „ નિર્વાણ સંવત ૧૭૪૩
- „ નિર્વાણ ગામ રબોઈ

જીવનપ્રભા

શ્રીયશોવિજયજી મહારાજે વિક્રમ સં. ૧૬૮૮ માં જૈન સાધુ-દીક્ષા લીધી. તે જ વર્ષે ગુરૂ પામે સામાયિકાદિ શાસ્ત્રોના અભ્યાસની સાથે યોગોદ્દત્તક્રિયા કરી મોટી દીક્ષા લીધી. પોતાની ત્રીન જીતાસાથી ગુરૂ પામે અગ્યાર વર્ષ સુધી રહી જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રવીણતા મેળવી.

વિક્રમ સં. ૧૬૯૯ માં પોતાના ગુરૂ શ્રીનયવિજયજી સાથે શ્રી યશોવિજયજી રાજનગર-અમદાવાદમાં આવ્યા. અમદાવાદના નાગરિકાની આગળ યશોવિજયજીએ આઠ અવધાન કરી બતાવ્યાં, જેની અસર પ્રભુ ઉપર સારી થઈ હતી. તે વખતે ઓસવાળ જાતિમાં ધનજી સૂરા નામનો એક શેઠ હતો, જે ધણો દાની અને અમદાવાદ જૈનસંઘમાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો. તે ધનજી સૂરાએ શ્રી યશોવિજયજીની પ્રતિભાશક્તિથી ચમત્કૃત થઈ નયવિજયજીની આગળ કહ્યું કે શ્રી યશોવિજયજી ત્રીન પ્રતિભાસંપન્ન છે, યોગ્ય છે. જે સારી રીતે ભણે તો ખીજા હૈમયદ્રાચાર્ય થાય. શ્રી નયવિજયજીએ કહ્યું કે અત્યારે કાશીના બ્રાહ્મણો જ વિદ્વાન્ છે, પણ સાંપ્રદાયિક દૈવથી તે બ્રાહ્મણો જૈન સાધુઓને ભણાવે નહિ, માટે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે કાર્ય થઈ શકે. ધનજી સૂરાને જૈનધર્મ માટે ધનશ ધણી હતી. તે વિદ્યા અને વિદ્વાન્ની કીમત સમજતો હતો, તેથી ઉત્તરમાં ધનજી સૂરા બોલ્યો કે આ કામ માટે હું બે હજાર (૨૦૦૦) રૂપિયા આપુ છું. જ્યારે જ્યારે દ્રવ્ય-ધનની જરૂરત હોય ત્યારે ત્યારે સમાચાર આપશો એટલે હું તરતજ મોકલી આપીશ. જેમ શેઠ ધીરચંદ દીપચંદની સહાયતાથી શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, મહારાજ કાશીમાં ભણી અને સાધુઓને ભણાવી જૈનધર્મની પ્રગતિ કરી ચક્રા

તેમ યશોવિજયજીએ પણ કાશીમાં જઈ વિદ્યાનું થઈ વિજયધ્વજ કરાવી.

કાશી ગયા,

શ્રી નયવિજયજી પોતાના શિષ્ય યશોવિજયજીને લઈ કાશી પહોંચ્યા. વિહારમાં તેમને અનેક કચેરોનો મુકાબલો કરવો પડ્યો.

અધ્યાસ અને પારંગતતા

કાશી જૂના કાળથી વિદ્યાનું ધામ છે. તે વખતે અનેક વિષયોના અડંગ વિદ્વાનોથી કાશી પ્રકાશાળી હતી. યશોવિજયજીની પ્રતિભા તીવ્ર હોવાથી તર્ક વિદ્યા ભણવાનો તેમનો ઉત્સાહ અનેરો હતો. ગુરુ, શિષ્યના સાચા દિલેચ્છી હતા એટલે શિષ્યના અભીષ્ટ વિષયને ભણવવાનો તેમણે બંધાવરત કર્યો તે વખતે કાશીમાં ન્યાયના પ્રખર વિદ્વાન એક ભટ્ટાચાર્ય હતા જેમની પાસે ૭૦૦૦ શિષ્યો દરરોજ દર્શનશાસ્ત્ર શિખતા હતા. શ્રી યશોવિજયજી જૈન સાધુ પણ તેમની પાસે એકાગ્રતાથી ભણવા લાગ્યા. જૈન સાધુને ભણાવવામાં બ્રાહ્મણો સહાય કરતા. ભટ્ટાચાર્યને, ધનજી સૂત્રએ ભણાવવા માટે આપેલ ૨૦૦૦ માંથી રોજનો એક રૂપિયો ભણાવવાનો આપવાનું કરાવ્યું. તેથી ભટ્ટાચાર્ય ખુશીથી ભણાવવા લાગ્યા. તીક્ષ્ણ પ્રતિભાવાળા યશોવિજયજી એક પછી એક દર્શનના સિદ્ધાંતોને ઝડપથી દરતગત કરતા ગયા. ત્રણ વર્ષમાં તેઓએ પ્રાચીન અને અર્વાચીન દર્શન-શાસ્ત્રમાં અનેખી યોગ્યતા મેળવી. ભટ્ટાચાર્ય અને બીજા વિદ્વાન આ ગુજરાતી જૈન સાધુની પ્રતિભા જોઈ છક જ થઈ જતા હતા. ધણા ખસતે હજાર થતી હતી. વ્યાકરણ અને કાવ્યમાં પણ તેઓ નિપજાત થયા.

વાદમાં વિજય

જેઓ પોતાની નિહતાનો ઠેકા લેવા ચાહતા હતા, જગનમાં દિગ્ગુપ્તિથી પડિત તરીકે પચાવવા તમના કન્યા, તેઓ કારીના પડિતો સાથે આજ્ઞાવની જેમ નહિ, પણ અવચ્ચિત રીતે વાદ કરવાના પ્રયત્નો કરતા તે વખતે એક સંન્યાસી કારીના પડિતોને હાવવા ત્યાં આવ્યો. શ્રી યગોવિજયજ્ઞે તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કન્યા બીડુ મંડ્યુ અવચ્ચિત રીતે બનેનો શાસ્ત્રાર્થ થયો, તેમા વિજય યગોવિજયજ્ઞે થયો આ જીવથી તેમનો યશ વિન્નમંડવીમા દુ સુધી ફેલાયે વિદ્વાનો આખ્યાના જુદાજુદા વિદ્વાનોએ કારીમા મળી શ્રી યગોવિજયજ્ઞે ન્યાયવિશારદની પદવી (દાહૃત્ય) આપી યશોવિજયજ્ઞે પ્રેમ અને આભાગ્ધૂર્તક તે માન સીતાર્થુ આજ્ઞા અને શ્રમણ સમૃદ્ધિની અદર મીઠા અને ગાદ સબધે જવામા આ પદવી સાક્ષ્યસમી હતી તેની બીજી આજ્ઞા વીસમી સદીમા શ્રી વિજયધર્મસૂરિના વખતમા કારીમા થઈ, કે જ્ઞારે કારીગાજ્ઞાની અખ્યક્ષતામા વિજયધર્મસૂરિને શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્યની પદવી પડિતોએ આપી હતી

કારીથી આગ્રા આવ્યા.

યગોવિજયજ્ઞ વિદ્વાની સાથે વિજયનક્રમી અને કીર્તિનાતને પણ વરી કારીથી ગુરુ સાથે વિદ્વા મરી તેઓ આગ્રા આવ્યા આગ્રામા દિગ્ગુજ વિદ્વાન અધ્યાપકની અનુકૂળના સારી હતી મધે ત્યાં રહેવાનો ઘરો આગ્રહ કર્યો યશોવિજયજ્ઞે પણ લાગુ કે વિદ્વાનો અત નથી અધૂરા ત્રી ગુન્ગત જુલુ સાક નહિ લયે વિનબ થાય, પચ્ચિત પડે પણ અકંગ પડિત થતુ જોઈએ ઉતાવળથી આમા પાકે નહિ. યશોવિજયજ્ઞે આગ્રામા ચાલ વર્ષ ગુરુ

સાથે ૩૬૧ દિયતાપૂર્વક વધુ ગભીર અન્યયન કર્યું. આ કાર્યમાં આગ્રાના જૈનસંપ્રદાયે પૂરનો યોગ આપ્યો. યશોવિજયજીનો દરેક વિચારમાં અભ્યાસ પૂરો થયો. તેમની વિહતા પૂર્ણ રીતે પ્રકાશના લાગી

આગ્રાથી અમદાવાદ આવ્યા

હવે તેમને જન્મભૂમિનું મધુર સ્મરણ થયું. આગ્રાથી નિહાર કરી પોતાની જન્મભૂમિ ગુજરાત લાગી તેઓએ વિહાર લખાવ્યો. ગામેગામે પોતાની વિહતાતો જોતો-અર્જુનોમા પ્રમશ કૃતા ન્યાયાચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી મદારાજ ગુજરાતના રાજનગર અમદાવાદ પોતાના ગુરુશ્રી નયવિજયજીની સાથે આવ્યા સઘ તરફથી તેમનું દબ્બદાખ્યું સમિયું થયું. વિહતાલયો તેમના પ્રવચનો યના લાગ્યા, તે સાલળવા માનવ મેદનીના પુર ઉભરાવા લાગ્યા. જુજ સમયમાં તેમની કીર્તિ અમદાવાદના સાક્ષરો અને ઓરીસરોમાં પણ પ્રસરી ગઈ

સૂબાની સલામાં ચમત્કાર.

અમદાવાદનો મુખ્યો તે વખતે મહોબતખાન હતો તેની સલામાં યશોવિજયજીની પ્રગસા થઈ. સુનાએ યશોવિજયજીને આદરપૂર્વક બોલાવ્યા પછી પકાર અને શાસનોન્નતિ માટે રાજસલામાં જતા આજ્ઞાપના સ કુચિત અને અભિમાની સાધુઓની જેમ યશોવિજયજીને જરા પચુ સ કોચ ન થયો. તેઓ રાજસલામાં ગયા સૂના સાથે મિહતાભયો તાલિક વાર્તાવાપ કર્યો. સૂનાની પ્રાર્થનાથી સલા સમક્ષ યશોવિજયજીએ ૧૮ અવધાન કરી બતાવ્યા. આ ઉપદેશને અન્યાનોથી સૂના ઉપર આ જૈન સાધુની ધણી સારી અસર થઈ. સૂનાએ આનંદ પ્રકટ કર્યો અને ધણી પ્રથમ કરી ગંજનના વાળ વગેરે લવાજમ સાથે દાડથી શ્રી યશોવિજયજીને ઉપાસ્યે પહોંચાડ્યા.

આ પ્રમગથી યશોવિજયજીની કીર્તિમા વધારે થયો જૂદા જૂદા ગાંધના સાધુઓ અને શાવકો ઉપર જામ્યા અસર પડી તેમની મધાએ પ્રશસા કરવા લાગ્યા.

ઉપાધ્યાય પદ.

યશોવિજયજીની વિદ્વતા, લક્ષ્યવવાની શક્તિ, ઉપદેશ પ્રણાલી અને પવિત્ર ચારિત્રથી તેમના ઉપર જૈન સઘ મત્રમુશ્વ થયો હતો તે વખતે શ્રી વિજયદેવસૂરિ જૈનોના મુખ્ય આચાર્ય હતા તેમની આગળ સઘના આગેવાનોએ 'યશોવિજયજીની યોગ્યતા બતાવી ઉપાધ્યાય પદથી આપવા પ્રાર્થના કરી થોડા વર્ષમા શ્રી વિજયદેવસૂરિ નુ નિર્વાણ થવાથી તેમના પદધર આચાર્ય વિજયપ્રભુસૂરિએ વિક્રમ સ ૧૭૧૮મા ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજીને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું.

મંત્ર મહે છે કે યશોવિજયજીની વાણી ઉપનિષદો જેવી ગંભીર હતી હિંદુસૂરિના લઘુ બાધવ જેવા તેઓ હતા, એને કે દર્શન શાસ્ત્રોમા હિંદુસૂરિ જેવી ગંભીર મ્થમ તેઓએ ચલાવી છે સિદ્ધ હસ્ત લેખક હતા.

નિર્વાણ.

શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના જીવનમાં ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્યનું સર્જન કર્યું અને ભવ્ય પુરોને ઉપદેશ આપ્યો, જૈન ધર્મની પ્રગતિના ઉપાયો કર્યા અને સઘની ગોબા વધારી વિક્રમ સવત ૧૭૪૩ મા તેમનું છે નુ ચોમાસુ હોમમાં થયું આ ચોમાસામા તેમનો ઝવર્ગવાસ થયો નમ્મર દેહથી મુક્ત થઈ અનમ્મર કીર્તિને તેઓ આ લોકમા મૂખી ઝવર્ગલોખના અતિથિ થયા તેમના ભૌતિક દેહનો ન્યા અગ્નિદહ થયો ત્યા એક સમાધિસ્તૂપ બન્યો મુજસવેરીના કર્તા મહે છે કે તે સ્તૂપમાથી યશોવિજયજીના નિર્વાહ દિવમે ન્યાય-ધ્વનિ નીકળે છે-સભળાય છે.

આજ સુધી વિ. સં. ૧૭૪૫ તેમનો સ્વર્ગવાસ સંવત મનાતો હતો પણ આ હિલેખથી ૧૭૪૩ છે. વિક્રમ સં. ૧૭૪૫ માગસર શુદ્ધિ ૧૧ અમદાવાદમાં યશોવિજયજીના એક શિષ્યથી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની ચરણપાદુકાની પ્રતિષ્ઠા કરાવવામાં આવી હતી.

સુજસવેલીના કર્તા

સુજસવેલી ગુજરાતી ભાષામાં જુદી જુદી દેશીઓમાં લખાએલો રાસ છે. કવિતા સાદી અને સહેલી છે. આના કર્તા કાંતિવિજયજી છે. તેઓ અદ્યારૂપી સદીમાં થયા છે. સંભવતઃ શ્રી વિનયવિજયજીના જીવનકાળમાં તેમનું અસ્તિત્વ માનવામાં કંઈ હરકત નથી.

આ ગ્રંથમાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના જીવન વિષે ટુંકમાં પણ મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડે છે. જેમાં ફટલી ગાયતો નવી છે. જેમ જેમ સાધુ વેપમાં રહી કાશીમાં ભણ્યું, શ્રી નયવિજયજીની સાથે કાશી જવું વિગેરે.

ગ્રંથ પાટણમાં બન્યો

સુજસવેલીકાર લખે છે કે પાટણના સંધના આમ્રહથી મે સુજસવેલી લખી છે, તેની છલ્લી કવિતા છે.

ઉત્તમ ગુણ ઉદભાવતાં મહેં પાવન કીધી જુદા રે,
કાંતિ કહે જસવેલી સુણાતા હુધ ધનધન દીદા રે ॥

ઈતિ શ્રીમન્ મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયગણિપરિચયે સુજસવેલિ-
નામભાસ સંપૂર્ણ:

ઉપસહાર-સારાંશ

શ્રી યશોવિજયજી ગુજરાતમાં જન્મી અને દીક્ષા લઈ કાશી પહોંચ્યા, ત્યાં મુખ્યત્વે તર્કશાસ્ત્રનો જિહ્વિ અભ્યાસ કરી આત્મામાં આવ્યા. ત્યાં પણ ચાર વર્ષ રહી વધુ ઉંડુ અધ્યયન કરી ગુજરાત આવ્યા ગુજરાતના લોકોને પોતાના જ્ઞાન ચરિત્ર અને અનુભવોને અનેક રીતે લાલ આપ્યો જૈનદર્શન શોભાવ્યું દર્શનશાસ્ત્ર અને સાહિત્યના સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગુજરાતી ભાષામાં સૌ કરતા વધારે મથો લખી ગુજરાતના ઉચ્ચ સાહિત્યભંડારોને શોભાવ્યા જૈન સાહિત્યની સૌરભમાં વધારો કર્યો જૈન સમાજમાં જે અધોધુધી અને શિથિલતા ચાલતી હતી તે ઉપર યોગ્ય પ્રહારો કર્યા. યથાશક્ય તેમાં સુધારો કર્યો છતાં આચાર્ય પદની પણ તેઓએ લીધી નહિ. તેમનામાં પોતાની કીર્તિ વધારવાની ભાવના હતી તેમના શિષ્યો સખ્યામાં નહિ જેવા હોવા છતાં આજે તેઓ અમર છે મોટું કામ કરી ગયા છે વર્તમાનના જૈન આચાર્યોએ આ મહાત્માના જીવનથી પાઠ શિખવો જોઈએ શ્રી યશોવિજયજીનું નિર્વાણ ડોહામાં ૧૭૪૩ વિક્રમ સવતમાં થયું હતું.

ન્યાયચાર્ય શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયનું હવે પાંચી જીવન લખનારે સુજસવેત્રી સભધી આ મહાગ લેખ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા સૂચના કરી વિરમું છું

સ્થા દ્વા દ મં જ રી^૧

હું જે ઉદ્દેશથી જે વિષયનો લેખ લખવા તૈયાર થયો છું તે ઉપરના હેતુ ઉપરથી જણાઇ આવે છે, એટલે તેની વધારે પ્રસ્તાવના કરી વખત અને કાળનો વ્યય કરવા પ્રયત્ન કરતો નથી સ્થાદ્વાદ-મંજરી સંબંધી મારો અનુભવ બહાર પાડી તેના ક્ષણ તરીકે જૈન તથા અન્ય દર્શનોનું જ્ઞાન મેળવવા વર્તમાન તથા ભવિષ્યના લોકો, અને ખાસ કરી યુગ્મરાતના લોકો તે તરફ જિજ્ઞાસા (ક્યૂં) અને પ્રયત્ન (ક્રિયા) વાળા થાય એવી આશા રાખું છું. ગ્રામ્યીન સંસ્કૃત વિદ્યાભેજના ખેડુતોને સ્થાદ્વાદ મંજરીનો નવો પરિચય કરાવવાની હું આવશ્યકતા માનતો નથી કેમકે તે અન્યે પોતામા રહેલી અગેરી શક્તિથી જ ભારત અને યુરોપમા હિન્દુ અને જૈનોમાં, જોઇએ તેવી નહિ, તો પશુ સારી ખ્યાતિ મેળવી છે. પ્રખુત અન્યને શ્વેતાશ્વર તથા દિગમ્બરા

એક જ પૂત્ય દૃષ્ટિથી નિહાળે છે આનુ મરણુ આ છે કે આ ?
 મીમામ્સા-અથકારે પોતાના ઘર (શાસન)ના સામાન્ય મનમે વાગી અન્તર
 મ પ્રદાયો (સમાનધર્મીઓ)ને વખોડવાની વ્રતિ ગમી નહીં. પરંતુ વીત-
 રાગના સિદ્ધાન્ત-સ્વાધ્યાયથી વિરૂદ્ધ વર્તનાર અને તેને અસત્ય બનાવનાર
 અન્ય દર્શની ને પણ સમ્યક્તાથી સચોટ યુક્તિઓદ્ધારા નિઃતેજ શ્રવાની-
 હગવવાની સિદ્ધવ્રતિ ગમી છે એથી જ વસ્તુસ્થિતિ મનાવના, સાનુ
 મ્હુ તો મારે મ્હેનુ નેમ્હએ કે સગવળાપૂર્વક વૈજેતિક નૈયાયિક, માખ્ય
 • વેદાન્ત બૌદ્ધ, જૈમિનીય અને ચાર્વાકાન્તિ અને આરિતક અને નાસ્તિક
 • દર્શનોનુ તેમજ જૈનદર્શનનું-સ્વાધ્યાયનુ પ્રતિપાદન કરનાર આવી ઢગના
 તર્કના અન્યો જૈન સાહિત્ય જેવા મહા સમુદયમાં પણ ઘણી ભુજ
 સખ્યામાં ઉપનમ્ન છે અથવા નથી એમ મ્હીએ તો પણ અત્યુક્તિ
 ન મ્હેવાય તેમજ શ્વેતાશ્વર અને દિગ્વિજયોમાં એકજ સગખ્યા માન્ય,
 પણ નહીં જેવા જ તર્કના અથો છે હા તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અને
 પક્ષો-સપ્રદાયોમાં તેનુ અથવા તો તેથીયે વધુ માન્ય અને ખ્યાન
 છે પરંતુ તે કારા નાપનો તાકિમ કે દાશનિક અન્ય ન મ્હેવાય તે
 ખાસ તો સૈદ્ધાન્તિક અન્ય મ્હેવાય

આ સ્વાધ્યાય મંજરી, જેને થોડી મહેનત-થોડી મુશ્કેલી અને
 થોડા પશ્ચિમથી અનેક પ્રાચીન દર્શનોનુ તાલિમ નાન મેળવવુ હો.
 તેને માટે એક અર્થ અન્ય છે હિન્દુ ન્યાયમાં પ્રવેતક અન્ય મુક્તાવરી
 મ્હેવાય છે પણ તે મીન અને અવે-હેદક અવન્નિજનનાથી ભર્યો હોઈ
 તત્ત્વના છનામુઓને શુક લાગે છે પરંતુ આ અન્યમાં (સ્વાધ્યાય
 મંજરીમાં) નથી તેવી, કરીનના અને નથી અવ-હેદકા (અ)વન્નિજ

૧ આ સ્વતંત્ર અન્ય નથી, પણ અન્યથોત્તરવચ્ચેલિલા અન્ય ઉપર
 દીકા છે

તાની જાળ. આમાં તો સુંદર અને સરલ ભાષાની ચમત્કારિકતા સાથે ગદ્યન સિદ્ધાન્તો (તરવો) ભર્યા છે. આ ચન્થની અંદર આટલો ચમત્કાર આટલી યોગ્યતા અને આકર્ષકતા હોવા છતાં આનો, લાભ ગુજરાતના જૈનો કિચિત્માત્ર (થોડા જ) લે છે.” એ વાક્ય લખતાં મારા દિલમાં જેટલું દુઃખ અને આશ્ચર્ય થાય છે, તેટલું જ આ લેખ વાંચનાર (પાઠક)ના દિલમાં પણ જરૂર થશે અને ખાસ કરી જે સમાજના નેતા સમ્રાટ કે મહાન આચાર્ય કહેવાય છે, તેઓને તો દુઃખ સાથે લજ્જા પણ થશે અથવા થવી જોઈએ. આ ચન્થનો લાભ ઓછો લેવાય છે, આનું કારણ શું? આ પ્રશ્ન ઉપર મેં થોડો વિચાર કર્યો છે. મને તો આનાં કારણો આ જણાય છે.—

કા ૨ છો.

૧ જૈન સાધુ સાધ્વી કે શ્રાવક વર્ગમાં લગભગ બસો (૨૦૦) વર્ષથી સંસ્કૃત વિદ્યા તરફ ધ્યેયથી વધુ બેઠકારી.

૨ તાર્કિક વિચાર કરવામાં શોખ અને સમયની ધનુ ન્યૂનતા.

૩ મૃદુરથ વર્ગમાં સામાન્ય વર્ગમાં વધેલી ગરીબાઈ.

૪ શ્વેતાશ્વર, દિગ્શ્વર અને સ્થાનકવાસી સમાજમાં પરસ્પર એક બીજાનાં ખંડન કરવામાં શક્તિ અને ધર્મ ભાવનાનો થોડો વ્યય.

૫ રચાહાદ મંજરી જાણી કઠીન અને મોટી છે એવી દેશાપેલી લોકોમાં ભય ભરેલી ખોટી માન્યતા.

મેં બતાવેલ પાંચ કારણોમાંથી પહેલાનાં ચાર કારણો તો સદૃઢ કાષ્ઠ સ્થિર અને દીર્ઘદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમજી જશે. પણ છેલ્લું

કાચુ સમજતા વાર લાગશે ‘ચાહાદ મજરી ધણી ધીન છે,’ આ
 લયના લાગુમાર આજે પણ કેવા વર્ણોથી પગપાને લંબે સાલગવા
 સુશક્ય છે મારા મનમા પણ ઉપર્યુક્ત લાવાર્થના લાગુદાર પડ્યા
 હતા, અને તેથી જ આ અથનો પ્રારભ ઝળી વખતે માગ મનમા
 પણ તેવો જ ક્ષોભ ઉત્પન્ન થયો હતો કે “અગે! આ ચાહાદ મજરી
 તો મુક્તાવળી કળાએ વધુ કરીન છે? સમજ પડે કે નહીં?” તો
 પણ મારી દિમ્મત અને ઉત્સાહગમિત તે ક્ષોભ કળા વધુ બનવાન
 હતી એને તે લય કે ક્ષોભ તરફ મેં ઉપેચા (મેટકારી) કરી ઇન્દ્રી-
 સન ૧૯૨૫ દેશુઆગી મદીનામા મેં આ ચાહાદ મજરીનો શ્રી
 વીરતત્વ પ્રશસ્ત્ર મહત્તમા અભ્યાસ શરૂ કર્યો મગનાયરણ થઈ રહ્યા
 પછી ‘इह हि विषमदुपमाऽऽररजनितिमिरतिरस्कारभास्करा
 ऽनुकारिणा’ લગભગ દોઢમો અક્ષરે પુરૂ થયું કાદળગીને
 પણ ભૂનાવે તેવું લાગા સમાસવાગુ વામ્ય લેઈ-વાથી પ્રથમકવ-
 લેમક્ષિકાપાતઃ ન્યાયથી મારો ગજરાજ વધ્યો આગળ વાચના પ્રથમ
 શ્લોકની ટીકા આવી એને સુગમના આની ભાસાસૌષ્ટવ પણ દેખ-
 વામા આન્યુ અને ગુરુર્ગ તરફથી આશ્વાસન પણ મત્યુ અમે
 સોત્સાહ આગળ વધતા ગયા ફરીને ‘स्वतोऽनुवृत्ति व्यतिवृत्ति
 भाजो’ તથા “आदीपमायामममस्वमारं” ઇત્યાદિ શ્લોકોમા
 સામાન્ય વિગેર અધેગસ્તુ પૌદ્ગનિકત્વ નિન્યા નિત્યતાનિ કરીન વિષયો
 આવવા લાગ્યા, પરંતુ એ તરફ ૨૦૦ ૫ વેનસિદ્ધભાઈની સમજ-
 વવાની સમ્ય રીતી અને ખીજી તરફ અથની સુદૃઢ જગવાની સાક્ષિત્ય
 બારા તે તાત્તિક વિચોને પણ અમાગ મગજમા સચોટ ખેમાડની
 હતી અમે બન્ને જણા સ્વકલાની પરીક્ષા દેવાના ઇચ્છુક હતા અને તે
 ઉદ્દેશનાને લીધે જ આ અથના લગભગ દોઢમો પૃષ્ઠ મેં કહ્ય

હતી. તે પછી શ્વેતાશ્વરની એક સંસ્થા ગામમાંથી આ ગ્રન્થલની
 કોષએ પરીક્ષા આપી હોય એવું મારા ધ્યાનમાં નથી. હા, મને હમણું
 અમરણ થાય છે કે-ગઈ સાલમાં છંદોર અને વિદાનેર વાલા બે જણે આની
 પરીક્ષા આપી છે, કે જે વર્ષમાં અમે બંને જણે આપી છે. શ્રી
 વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડલે ગઈ સાલથી પરીક્ષા અપાવવાનું કામ ફરીથી
 હાથમાં લીધું છે. મને આશા છે કે તે સમાજના સુખાએ સફલતા
 મેળવશે. શ્રી વી. પ્ર. મં. સિવાય આપણી ધાર્મિક કે સામાજિક
 સંસ્થાઓ ઘણી યે છે અને શ્વેતાશ્વર, દિગશ્વર કે સ્થાનકવાની
 જૈનોમાં સાધુ-સાધ્વી સમુદાય પણ બહેલો છે. તે બધી સંસ્થાઓમાં
 વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત ન્યાય-જ્ઞાકરણનો પૂરતો બોધ કરાવી આ રચા-
 હાદ મંબરીનો અભ્યાસ કરાવવાનો નિયમ રખાય તો એમ કહી
 શકાય કે જૈનોએ આ અડગ ગ્રન્થનો ધણે સત્કાર કર્યો છે. તેમજ
 મદાપીર વિવાલય, શ્રી યગેશિસ્વરજી ગુરકુલ, પંજાગનું ગુરુકુલ
 તથા મહેસાણાની પાઠશાળા જેવી સંસ્થામાં તો પ્રાચીન જૈન ન્યાય-
 જ્ઞાકરણ અને કાવ્યોના ગ્રન્થો ખાસ કરી પાપકમર્મા રખાતા
 જોઈએ. તે સિવાય સમાજના દરની સફલતા નહીં થતાની એમ
 હું જ નહીં પણ ધણાએ જૈન વિદાનો ધારે છે. કહે છે, અને લખે
 છે. તે સંસ્થાઓમાં જો આવે પાઠ્ય ક્રમ ગ્રન્થમાં આવે તો દર
 રાં પછી જૈનોમાં પંડિતોની ખેટ ધણી ઓછી થા જાય. આજે
 કાશીની પાઠશાળાના ગણવા માંડ્યાં વિદ્યાર્થીઓ મિત્રાચ શ્વેત
 મૂ. પૂ. સમાજમાં ક્યાંય પણ પ્રાચ. સંસ્કૃત જૈન પંડિતો
 મળતા નથી. તેથી જૈનોને જાણવાનું એક પ્રાચીન ગ્રન્થ જ્ઞાનેનું
 સંગ્રહન તથા અનુવાદ કરાવવાનું ધણું કામ જૈનેતરો પામે કરાવું
 પડે છે. આ વાન માદિવ્ય અને ધનના સમુદ એવો જૈન સમાજની
 કીર્તિમાં ન્યૂનતા સાવે તેવી છે. અને ધણી વખત અનર્થકારી તથા

અર્થને પુષ્ટ કરનારી પણ થાય છે. આપણા સાધુઓમાં તથા સાંધીઓમાં ધણાએ શુદ્ધિશાળી છે અને પરિવ્રજી પણ છે તેઓને માટે ૨૫૬૧મજરી ભણતી એ એક વ્યાનદનો વિષય કહેવાય છે.

જૈન, સમાજમાં ધણાને એ વાતની ખબર નહિ હશે કે હિન્દુ કોમમાં અને ખાસ કરીને આર્યસમાજમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની વ્યાપકતા અને કેવિ જિન-પ્રતિદિન પંચમી ગાય છે. ધુનિવર્સીટીમાં, કોલેજો, ગુરૂકુલો, અને હાઈસ્કૂલોમાં પણ હવે સંસ્કૃત અભ્યાસ ફરજિયાત તરીકે દાખલ થયો છે. અને યતો ગાય છે. ઉત્તર ભારત, ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોની નો હવે યોરી માનતા થઈ ગઈ છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અગ્રેજ અને દેશભાષા નહિ, જાણનાર મનુષ્ય વિદ્વાન, સંશોધક, ભાષાશાસ્ત્રી, સંપાદક, કુશલવ્યાકરણના લેખક થઈ શકે આ વાત વગર ભારતીય લોકો માટે ખીલકુલ સાચી છે આપણે જોઈએ છીએ કે જે પ્રાતઃ, સમાજ કે મનુષ્ય ઓછામાં ઓછી ઉપયુક્ત ચાર ભાષામાંથી એક ભાષામાં અનલિપ્ત હોય તો તે ઉપરના ક્ષેત્રમાં પૂર્ણ યોગ્યતા મેળવી શકતો નથી ગુજરાતમાં ધણા અગ્રેજ ભણેલા લેખકો અને વક્તાઓ છે. અને ધણાઓ પોતાના તંદુરસ્તી નિકળના વિગ્રાવના ભક્ષાદાર માસિકોને સાહિત્યનું સુદર, ઉત્તમ ક્રિયા ઉચ્ચતમ માસિક ક્રિયા ત્રમાસિક, માને છે અને મનાવે છે, લખે છે અને બોલે છે પરંતુ એક વિદ્વાન સમાલોચક તો તે માસિકોને વિદ્વાન અને સાહિત્યક માસિક તો નહિ જ ગણે.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતથી અનલિપ્ત ગુજરાતના જૈન અને હિન્દુ, પામી કે મુસલમાન જેટલા પ્રસિદ્ધ મનુષ્યો અને પત્રો છે તેઓમાં વિશાળ જ્ઞાન સમૃદ્ધિ ધણી ખામીઓ અને અશુદ્ધિઓ જણાય છે. ભાષાદોષો તો ત્યાં સુકાળ છે અને સમાલોચના ક્રિયા શોધખોળ

બુદ્ધિનો તો છપ્પનીઓ બેગે છે સરકૂત પ્રાકૃતના, ન્યાય-વ્યાકરણ અને સાહિત્યના અથો લખના વગર ધર્માભિમાન વાક્યપદ્ધતા અને તર્કશક્તિ આવતી નથી જેને ભારતીય સાહિત્ય ઇતિહાસ કે વિજ્ઞાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવું છે તેને સરકૂત અને પ્રાકૃતની ખોળ ન જ શોભે આયસમાણ્યો ગુરુકુળોમાં એક એક વિષયમાં પ્રૌઢ સરકૂત વિદ્વાનો તૈયાર મ્હી શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા ધણા ભોગા દિ હુ અને જૈનોને જરાની, હગનીને હગરોને પોતાના પક્ષમાં ખેને છે,^૧ છતા જૈનો જગતા નથી પણ મારે એ વાત જાણી અને જણાવીને આનંદ માનવો જોઈએ કે લગભગ પદ્મ વર્ષથી આપણા દિગબજ ભાષ્યો જન્યા છે તેઓએ એ દિશામાં કંઈક પ્રવર્તન મ્યો છે અને મ્હતા જાય છે તેઓમાં આજે નવીન પ્રાચીન ન્યાય વ્યાકરણ મ નાદિ વિષયોના મેમ્હો સરકૂત વિદ્વાનો તૈયાર થયા છે તેઓની કારી સાગર, સહરાનપુર મોરના ધીના લનિતપુર ખ્યાવજ જાનપુર જયપુર ઉદયપુર ઇન્દોર આદિ ધણા ગામોમાં ડેવન સરકૂતની જ (ચરોત્રિ જયજી જૈન પાંચાળા બનારસ જેવી) સારી સારી પાંચાળાઓમાંથી દર વર્ષે લગભગ પચાસ પચાસ વિદ્યાર્થીઓ પરીતાઓ આપના જાય છે તેનું જ આ કારણ છે કે પગ્ગન અને સચુક્ત પ્રાતમાં આર્ય સમાજોની સાથે તેઓએ ધણી વખત શાસ્ત્રાર્થ કરી વિજય મેળે યો છે અને લોકોમાં હવે એની છાપ પતી જાય છે કે જૈનો સા વિદ્વાન હોય છે તેથી આર્યસમાજો પણ તેઓથી ડરે છે સ્થાનકવાસી ઓમાં પણ ખનાવર ઉદ્દેપુર રતનામ મિમનેગ આદિ સ્થળે સન્કૃતની

૧ જેમકે પાલિ (મારવાડ) વાલા પડિત પરમાનન્દે પ્રારબધી જ જૈનોનો આશ્રય લઈ છેવટે મહાવીર જગવાનને ગાળો બાકી જૈન ધર્મની નિંદા કરી.

પાઠશાળા થઈ છે અને થતી જાય છે. જ્યારે શ્વેતાંબરોમાં ફક્ત શ્રી
વીરસ્તવ પ્ર. મંડળની એકજ સંસ્થા છે. (અહિં પાઠક એમ ન સમજવું
જોઈએ કે હું વિષયાંતર થયો છું. મેં જે લખ્યું છે તે મારા ઉદ્દેશની
પ્રતિ માટે લખ્યું છે. અને લખીશ તે પણ તેની પ્રતિ માટે.)
મુંબઈની યુનિવર્સિટી, કલકત્તાની ગવર્મેન્ટ સંસ્કૃત કોલેજ તથા
બનારસના વિશ્વવીદ્યાલયમાં પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં સંગ્રહિત અને અગ્રેજ
પરીક્ષામાં સ્થાહાદમંજરી પણ દાખલ થયેલી છે. જેનેતર વિદ્વાનો
પણ પ્રસ્તુત મંજરી તરફ ડોલવતી માફક મુગ્ધ થતા જાય છે, ત્યારે
કેવળ 'શ્વેતાંબરો અને સ્થાનકવાસી જૈનો જ આનો લાભ ન લે ? કે
જેના ખાસ પૂર્વજોએ અગાધ યુદ્ધિના શ્રમથી આ ગ્રંથ રચ્યો છે. તે
એ કેટલું વિચિત્ર લાગે છે ? તે પછી દરિના ધનની માફક આ
ગ્રંથની પૂર્વના જૈનાચાર્યોના આ વારસાની શી કૃતાર્થતા ? અને
આપણી આ શી કૃતગતા ? હવે તે જૈનોએ જગલું જોઈએ. અને
શ્રી. વી. પ્ર. મં.ની જેમ બીજી શ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવા-
સીઓની સામાજિક અને ધાર્મિક સ્કુલોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણનો પૂરો
બોધ કરાવી સ્થાહાદમંજરી અને તેના જેવા બીજા પણ જૈન ન્યાયના
આકર ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને તે પછી પરીક્ષા આપવાનો સ્વાજ
ફરજિયાત તરીકે દાખલ કરાવવો જોઈએ. તથા અહ્મદાબાદ, મદ્રાસ,
પૂના, પટણા, કાશ્મીર, આદિની યુનિવર્સિટીઓ અને કોલેજોમાં આ
ગ્રંથને જરૂર દાખલ કરાવવો જોઈએ.

સ્થાહાદમંજરી જેવા મંથનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઈએ તેના
સોમા ભાગ જેટલો પણ થયો નથી. તેમજ તેના ઉપર ઉદ્ધાપોદ પણ

૧ જિહાદની સંસ્કૃત પરીક્ષામાં અને મન્દોરના દોહકર મહા વિદ્યાલયમાં
પણ આ ગ્રંથ દાખલ થયેલ છે.

થયો નથી મફત આપી પ્રયાગ કરવાની વાત તો દૂર જી પણ થી વખતે અને ઘણે યજ્ઞે યુનિવર્સિટી અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પૈસાથી પણ આ પુસ્તક મળવું દુર્લભ થાશે. ગુરુ દત્ત અને પ્રાચ્ય મળવું તો શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાના ત્રેતાયુગના આદ્ય, મધ્ય અને અંતિમ અશુદ્ધિઓ વાળું, દેખાવમાં ભાદુ અને જપાઈમાં ગૂંચી મળવું.

તેથી અવસ્થામાં અરુચી કોલેજના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવૃત્ત મન્ય અશુદ્ધ અને ભાષણને લઈને ઘણો ખર્ચા અભિપ્રાય મધાવવો સંભવિત છે, અને કુલ્યાક તો એવા પણ ઉદ્દેશ્યો માટે છે કે આવું સ્ત્રી પુસ્તક બીજે માટે એમ એ માટે મળ્યું ? જોત સાહિત્ય આવું દશે કે ? છતાં વિચારોથી જોનાના માટે સમર્થ લોકોની જે કાંઈ શ્રદ્ધા હોય તે પણ ચિંતિત મની જાય.

આ બધા ખર્ચા પશ્ચિમના આરોગી સંવેદનામાં જોનો જ છે, કે જેઓ પોતે તેનો ખર્ચા ઉપયોગ કરતા નથી અને મીઠાઓને ઉપયોગમાં આવે એવા સુદ આકર્ષક ગ્રંથ અને અગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય ભાષાદાર બનાવીને તેના ઉપર ઉદ્દાપોદ અને ગોવમોજા કરી નાંચે મળ્યું અને વિવેચન સહિત જપાઈ અનુકૂળતા મી આપતા નથી.^૨

હિન્દુ, બૌદ્ધ અને ક્રિસ્તીયોના ગુરુવર શાકુતલ, ગમાયલ, ગીત, મહાભારત, ધર્મપદ અને પદ્મપુત્ર આદિ ગ્રંથોને શુદ્ધ અને આકર્ષક બનાવી અનેક શોધખોળો કરી, હિન્દુઓ અને ખ્રિસ્તીઓને બચાવના અને દક્ષિણના વિદ્વાનો બહાર પાડે છે, આકર્ષતા અને અનુકૂળતા

૧ શ્રીમદ્ભગવાદ ગીતાના અંતિમ હિન્દુવારો નિકળે છે

૨ આ લેખ પણ તો સ્થાલાદ મજરીની અનેક આરતિઓ સુદરરીતે બહાર પડે છે

જોઈ કોઈ પણ સારો અથવા કોઈને અનિચ્છાએ પણ હાથમાં લઈ જોવાનું અને લાચુવાનું મન થાય, એ એક વિદ્વાન કે વિદ્યાર્થીનો અવભાવ હોય છે.

કુનિવર્સિટીમાં અને અન્ય સંસ્થામાં દાખલ થયેલ જૈન ગ્રંથોને નવીન પદ્ધતિએ સુંદર સંશોધન કરી છાપવાનું કાર્ય જે કોઈ વિદ્વાની સંસ્થા હાથમાં લે તો હું કહું છું કે-તે જૈન સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા સાથે હજારો રૂપિયા અને કીર્તિ પણ મેળવે.

આજ સુધી જ્યાં જ્યાં ‘સ્વાહાદમંજરી’ છપાણી છે તેટલા સંયોગી યાદી આપુ, જેટલી કે મારા જાણવામાં છે.

પ્રકાશક

કેવી છે

મી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા
(ભાવનગર)

મૂળ પત્રાકારે સારી અને શુદ્ધ

આદર્શમત પ્રસાદર (પુના)

પુસ્તકાકારે, નોટ ટીપ્પણ સાથે

ચોખ્ખા સીરીઝ (કાશી)

પુસ્તકાકારે ઘણી અશુદ્ધ

શ્રી રાયચંદ જૈન શાસ્ત્રમાળા

દ્વિતી ભાષાતર સાથે

ડૉ. મી રા નો (મુ બ ધ)

(છપાણે) અગ્રેજ ભાષાતર

ઉપરના કોષ્ટકથી જણાય છે કે સ્વાહાદમંજરીનાં ભાષાતરો અગ્રેજ તથા હિન્દી ભાષામાં થઈ ગયાં છે, જ્યારે ગુજરાતી કે જે જોવાનું ધ્યાત્મ છે, તે દેશની ભાષામાં સુંદર ભાષાતર કરવા ગુજરાતના જૈનો ધણી વર્ગોથી વાર્ષિક પ્રયત્ન કરે છે. છતાં હજી સુધી આપણી ઉમ્મર પ્રવેશે સતોત્ર આગે, તેવું ગુજરાતી ભાષાતર થયું નથી.

અરે ! આજે ધર્મી સરકારી સરચાઓમાં આ અથ અગ્રેજ કોર્સમાં દાખલ થયો હોવાથી આનો અગ્રેજ અનુવાદ તો કરાગ્યોયે કરી-કગળી બદલ પાડેલો જોઈતો હતો છતાં તે પણ થયું નથી જો ! ગયા સમયની જૂનોને માદ મરી દુખી થયું લાભકર નથી પણ હવે તો આ અન્ય (મ્યા મ)નો અર્થ અકલ જૈન વિદ્વાન કે જે ન્યાયનો સારો વેત્તા હોવા ઉપાન્ત લોકોને રૂચે એવી સગ અને સુદ અનુવાદની ભાષા (જેમાં ભાષાતર કરવાનું છે, તે ભાષા) ઉપર કાળુ ધરાવતો હોય તે-ઉત્સાહથી પ્રવર્ત કરે તો વર્તમાન અને ભવિષ્યના લોકોને ધણી અનુકૂળતા થઈ જાય અને તેથી તેઓનો સાચો આશીર્વા મેનની રહે

આનું ભાષાતર કરવા ઇચ્છા રાખના હોય તેમને નીચેની મુદ્દનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવું પ્રેરણા કરે છુ

૧ મ્યાહાદમન્ત્રીનું ભાષાતર સુદ અને સગ લોકભાષામાં કરવું

૨ જે જે રચના જે જે વિષયમાં શબ્દાર્થમાં કે પદાર્થમાં શકા રહે ત્યાં ન્યાયના વિદ્વાનોને પૂઠી ખુનાસો મરી લખવું નહિ કે-શકા હી તો તેમનું તેમજ ગ્રામગાવાળી ઝિંવા પોતાને પણ શક્તિ ઉપી અર્થ ધમેડી રાખવો જેમકે તત્ત્વાર્થસૂત્રાદિના હિન્દી ભાષાતરમાં થયું છે કે જે અન્યોના ભાષાતરની કાંઈ સાર્થકતા નથી ભાષાતર કરતી વખતે સરકૃત રૌદ્રિક કે યૌગિક શબ્દો તેમના તેમજ મૂકતા તેના પર્યાયવાચક લોકભાષામાં વપરાતા પ્રસિદ્ધ અને અન્ય સુદર શબ્દોમાં અર્થ કરવા કે જેથી ભાષાતરની સાધકતા થાય

જેનોના ધણા અન્યોના ભાષાતરો તો તેના જ થયા છે કે જેના વાચનારોએ મૂળમથથી કાંઈ વધારે જાણવાનું મળતું જ નથી તેથી

તાત્પર્યાર્થે તો સમન્વયજ્ઞેનો ? તેના ઉત્તર આપી સમાલોચના કરવાનું અહિં સ્થાન નથી; પરંતુ તેનું એ; જ ઉદાહરણ આપીશ, ત્રી રા ય ચ ન્દ્ર જૈ ન શા સ્વ મા લા તરક થી બહાર પડેલ તત્ત્વાર્થમાં “નામભાવનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્યાસઃ”। તત્ત્વાર્થ સૂચ અ. ૧, સૂ. ૫. તેનું હિન્દી ભાષાંતર નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવ હન અનુયોગોમે જીવ ઔર સત્તત્ત્વોંકા ન્યાસ હોતા હૈ। આ ભાષાંતરની અદર-આપના, દ્રવ્ય, ભાવ, અનુયોગ, અને ન્યાસ આ શબ્દોનો અપ્રુટાર્થ હિન્દી ભાષાતર કર્તા સમન્વયા હશે કે નહિ તે પણ શકા છે, તો પછી સંસ્કૃત નહિ બાલુનારા કેમ સમજી શકશે ? મતલબ કે સ્થાપનાદિ સંસ્કૃત શબ્દો તેમના તેમ મોકલ છે.

૩ દરેક દેકાણે પહેલા મૂળ સ્તુતિકાર હેમચંદ્રનો મૂળ શ્લોક આપીને ગુજરાતીમાં અષ્ટ તાત્પર્યાર્થવાળું તેનું ભાષાંતર આપવું. પછી સંસ્કૃતમાં સ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્યાસ ટીકા આપી નીચે તેનું ભાષાંતર આપવું. ભાષાંતર તો સગલજ ટીકાના શબ્દાર્થને અનુકૂળ જોડીને કરવું. પછી તેની નીચે એક વિવેચન ભાષાંતરકારે પોતાના તરફથી સ્વગત આપવું કે જેમાં ટીકામાં આવતી કમીણ વાતનું, શબ્દનું કે ઉદાહરણાદિનું વિસ્તારથી અન્ય શાસ્ત્રોની પ્રમાણ સુક્તિઓ વડે અપૂરીકરણ કરવા પ્રયત્ન કરવો. ટીકામાં આવતા અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દોની નીચે પર્વાયાંતર નોટ આપવી, જેમકે અવિગ્નાનમ્, નિષ્કલ્પતે ને બદ્ધે નિર્વિવાદમ્, હાયતે, ઇત્યાદિ

ટીકામાં આવતા પ્રમાણભૂત આચાર્યો, મન્યકારો, દર્શનકારો, નથા મન્યોનો સંક્ષેપમાં નોટની અંદર પરિચય આપવો. જેમકે વાચક મુખ્ય, એટલે તત્ત્વાર્થોદિ મન્યરત્ના કર્તા ઉમાસ્વાતિ મહારાજ,

પચ્ચિગીકાર એગ્લે જીવપતિમુરિ આત્મણુ એગ્લે શ્રી હૃદયની અભાનો
માન્ય એક વિદ્વાન્ અને કાદબરી મહાગ્રંથના નિર્માતા ઉત્સુક એટલે
વૈશેષિક દર્શનના નિર્માપક કણ્ણદર્પિ, અક્ષયદ એગ્લે ન્યાય દર્શનનો
સૂત્રધાર, દ્રવ્યાલકારકારો એગ્લે વ્યાકગણુ સૃષ્ટા હૃદયદ્રાયાયના શિષ્ય
રામચંદ્ર અને ગુણુચંદ્ર જેઓએ 'દ્રવ્યાલકાર' નામના મહાગ્રંથની
રચના કરી છે

અથ પૂરો થતા પછી નીતામા આવેના દરેક સંસ્કૃત શાસ્ત્રનો
કાપ, લિંગ અને ભાવાર્થ આપવો, જેથી વિદ્યાર્થીને સુગમતા પડે તથા
પ્રાકૃત ગાથાઓની સંસ્કૃતભાષામાં છાંસ પાછી અથવા ત્યાંની ત્યાજ
ગીત્તમા આપવી

ભાષાતરખરે રચાદાદમજરીની એક સુદર વિહતાભરી પ્રતાવના
લખવી, તેમાં પહેલાં તો હાત્રિશિક્ષાના મૂળકર્તા સમસ્ત વિદ્યા પ્રિચારક

૧ આ ગ્રંથ યોડા સમય ઉપર જેસલમેરના બહારમાથી ઉપલબ્ધ
થએલ છે તે લગભગ-એક ઇંચ પ્રમાણ પડેલા તાડપત્ર ઉપર લખેલ છે
તેના ફોટા ઉતારવામાં આવ્યા છે તે ન્યાય ગ્રંથના દ્વિતીય પુર્ણવ પ્રકાશના
અંતરમાં આ પ્રમાણે લખેલ છે -

હૃદયં ચ સત્ત્વમથવાદિવિદેવિલુપ્ત-
મિત્થં યપા દિગ્ગતિમનીયત પુરુષ તામ્ ।
તન્મા કદાચિદપિ પુરુષભાવમીતે
સદીદશન્નં ચદિ ભવન્તિતમ મ્ જ્ઞાતજ્ઞા

આ શ્લોકમાં ત્રીજી પદ
બરાબર શુદ્ધ નથી

इति रामचन्द्रगुणचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञद्व्यालकारवृत्तौ द्वितीयपुद्गल-
प्रधेय समाप्त ॥

શ્રીમાન હિમચંદ્રસૂરિનું ઐતિહાસિક વિદ્યાજીવન આ લેખનું તેમણે
યાવચ્ચંદ્રહિતાર્કર પદ્યંત ગુજરાતના ગૌરવને ટકાવનાર પાણિનીના વ્યા-
કરણ (સિદ્ધાંત કૌમુદી) ને નિરતેજ કરનાર, એક જ હાથે બનાવેલ,
સવાલાખ શ્લોક પ્રમિત, સંસ્કૃત મહાવ્યાકરણ, પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશિકાની
ગંભીરતા તેના રચનાકાળ તથા તેમના સાહિત્યની મજબૂતી સ્પષ્ટ
આપવી.

તે પછી તેના દીક્ષકારના વિષયમાં શોધ કરી તેમનું ઐતિહાસિક
જીવન, તથા વિદ્વતા, સરજતા, નિપુણતા, સમય નિર્ણય અને તેમનું
અન્ય સાહિત્ય કેટલું છે વિગેરે સપ્રમાણ લખવું.

જૈન સાહિત્યનું પ્રકાશન^૧

લગભગ પચાસ વર્ષથી જૈન સાહિત્યપ્રકાશન તરફ સમાજના વિશિષ્ટ-પુરુષોનું લક્ષ્ય જોવાયું છે. વચસા ૨૦ વર્ષો સુધી એ સંબંધી કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. અનેક સંસ્થાઓથી પ્રકાશિત ધર્મ, સંસ્કૃત પ્રાકૃતના ન્યાય, વ્યાકરણ કાવ્ય, આગમ અને નીતિના ગ્રંથો છૂટથી જૈન અને જૈનેશના હાથમાં આવ્યા. તેનું દર્શન, વાચન, મનન અને અધ્યયન પણ ચાલ્યું. રતનામ-ધન્ય શ્રી વિજયધર્મશ્રી મહારાજની સાહિત્યપ્રચારની લાવનાથી જર્મન, ફ્રાંસ, અમેરીકા, ઇટલી, હાંડન અને ભારતના મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં તે ગ્રંથો ગયા, કલકત્તામાં પ્ર. ડ. સુધી તથા સંસ્કૃતના ટાઇટલ (તીર્થ) પરીક્ષા સુધી જૈન ન્યાય વ્યાકરણના ગ્રંથો દાખલ થયા. બનારસ અને મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ જૈન ધર્મના સાહિત્યને માનપૂર્વક સ્થાન આપ્યું, જૈન

^૧ જૈન, ભાવનગર, ૩૦ નવેમ્બર ૧૯૩૦.

ધર્મને નામિતક માનનારા કદર પડિતોએ પણ જૈન સાહિત્યથી આકર્ષાઈ જૈન સાહિત્યની પ્રશસાત્મક મધુર પ્રશસ્તિઓ લખી. સમાલોચન કરી અને શ્રીમાન્ હર્મદ ઘોશ, શ્રીમતી શુભદ્રાદેવી (ડૉ. કૌએ) જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ તથા લક્ષ્મણ સુનાથ ભીડે, (પુના) તથા શ્રીકૃત લક્ષ્મીનારાયણજી વક્ષીશ (સારંગપુર) પૌર્વાત્ય બ્રાહ્મણાદિ વિદ્વાનોએ જૈન ધર્મને પ્રગતિકારક ધર્મ માની સ્વીકાર્યો. આ બધા જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનનો પ્રતાપ છે. પરંતુ જૈન સાહિત્ય જેવી પ્રગતિ અને અવકાશપૂર્વક પ્રકાશનમાં આવવું જોઈએ, તેવી રીતે આવ્યું નથી. જૈન સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓમાં સંગઠનના અભાવથી તથા સંચાલકોની અવિદ્યમાનતાથી, સાધુ સાધ્વીઓમાં ધણે ભાગે વિદ્વાતાની ખામી અને યશઃકામુક્તાનો વધારે ભાગ હોવાથી તથા શ્રાવકોમાં વધુ પરીક્ષા વિવેકની ખામીને કારણે જૈન સમાજની લક્ષ્મી નેટલી ખર્ચાઈ છે, તેના પ્રમાણમાં ઉચિત સાહિત્યનું પ્રકાશન થયું નથી. વર્તમાનમાં આપણે ત્યાં સાહિત્ય પ્રકાશનની અનેક પેશાપકારી અને સમૃદ્ધ સંસ્થાઓ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષાઓના ગ્રન્થો મળતા નથી. ત્રિપિઠ, પ્રજ્ઞપિંતામણિ જેવા જૈન ઇતિહાસ અને સાહિત્યના ઉપયોગી; ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા, તિલકમંજરી જેવા પ્રાચીન નોવેલના ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી. અનેક સારા તર્કગ્રન્થો, કાવ્યો, નાટકો પ્રકાશમાં આવ્યા નથી. તેઓ ઉપર ટીકાઓ બની નથી, ઇત્યાદિ જાણનો આપણી બેદરકારી અને ન્યૂનતા સ્પષ્ટ છે. આવા પ્રગતિમાન જગમાનાની અદર આપણે શી પ્રગતિ કરી? સિવાય કે આપસના દાનિકારક અને ખર્ચાળ ગ્રંથોઓ! આપણી સાહિત્ય પ્રકાશન સંસ્થાઓ, કોન્ફરન્સ, આણંદજી કંપાણજીની પેઠી, વિદ્વાનો, સાધુ સાધ્વીઓ હવેથી પણ આ સાહિત્ય પ્રકાશન તત્ત્વ ધોતાની પ્રવૃત્તિ કરશે તો હું ધારું છું કે જૈન સાહિત્યના પ્રકાશનથી કલેશો કરતાં

શ્રી^૧ સિદ્ધહેમ વૃદ્ધવૃત્તિ

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ (આ
નીચે પરીક્ષામાં છે)

* ૧ , , લઘુવૃત્તિ

, , (આ મધ્યમામાં છે)

* ન્યાયમન્ત્રુપા (ન્યાય સમ્રાટ) સટીકશ્રીહેમદ્સગણિ (આ
નીચેમાં છે.)

^૨ગાન્યપ્રકાશ (સવૃત્તિ)

શ્રી ઉદયધર્મમુનિ

* હૈમલિङ્ગાનુશાસન (,,)

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ

^૩સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય (,,) (ગુજરાતનો ઇતિહાસ)

, ,

^૪પ્રાકૃતદ્વયાશ્રય (કુમારપાલ ચરિતપૂ) સટીક

, ,

હેમચંદ્રીય ડગાવિ (વૃત્તિ સહિત)

, ,

ધાતુપાતયણ (વૃત્તિસહિત)

કાવ્ય નાટક સાહિત્ય (અલંકાર) ઇન્દ કોષ.

x ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત્ર સપૂર્ણ

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

* વિજયપ્રશસ્તિ (સટીક)

હેમવિજયગણિ

જૈન કુમારસંભવ સટીક

શ્રી જયશેઠસૂરિ

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા (ઉપન્યાસ)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

^૫તિલકમંડુકરી

શ્રી ધનપાલ કવિ

૧ આ મનસુખબાઈ બ્રહ્મબાઈ તરફથી છપાઈ હતી ઉપલબ્ધ, જૈન-ન્યાસ
સહિત દેવે છપાયેલો છે.

૨ મહેસાણાની ખાઠસાલામાં આ છપાયેલો હતો.

૩ આ બંને મુજબ ગ્રન્થો ટ સિરીઝ તરફથી છપાયાં હતાં.

x આવા ચિહ્નવાળા ગ્રન્થો જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા તરફથી બહાર
પડ્યાં હતાં.

૪ આ ગ્રન્થ સંગ્રહ છપાયેલો છે. લોકો સારી રીતે સાબ લઈ શકે
શકે તેથી કરતાં એ કઠીન ગ્રન્થ છે.

નેમિનિર્વાણ કાવ્ય	શ્રી વાગ્ભટ
વાગ્યાનુશાસન સટીક	શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય
નિર્ભયમીમંસ્યાયોગ	શ્રી રામચન્દ્રસૂરિ
હંમ અનેકાર્થ કોષ મૂલ	શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય
દેશી નામમાલા (પ્રાકૃત દેશો વાપ)	"
શન્દરત્નાકર	સુન્દરગણિ

इतिहास

પ્રવચ્ચચિન્તામણિ	મેરુતુક્કાચાર્ય
ચતુર્વિંશતિપ્રતિબન્ધ	રાજશશ્વર
(રાજ્યનીતિ જૈન લેા)	
અહંનીતિ (સટીક)	શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

આજસુધી અપ્રકાશિત છપાવવા યોગ્ય પ્રાચીન
સંસ્કૃત પ્રાકૃતના ગ્રન્થો.

ન્યાય

કર્તા

સ્થાન

તત્ત્વાર્થ, હરિભદ્રીયા ટીકા	શ્રી હરિભદ્રસૂરિ
તત્ત્વાર્થનો શ્રી યશોવિ	રૂત ટીકા. શ્રી યશોવિનયજી
તર્ક ભાષા	૩૦ યજ્ઞોવિજયજી પાટળ
દ્રવ્યાલકાર (સદૃષ્ટિ)	રામચન્દ્ર ગુણચન્દ્રસૂરિ જેસલમેર
નયચક્રવાલ	મહાવાદી
	ધમદાવાદ

‘અવશિષ્ટ પ્રમાણમીમાંસા શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ જેસલમીર, પાટણ
યુક્તિપ્રબોધ શ્રી મેઘવિજયજી ઢક્કન કોલેજ પૂના

જૈન સાહિત્ય પ્રકાશનની દિશામાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી આવે છે એટલું તો આજે વધતી જતી સાહિત્ય સમ્પ્રદાયો અને પ્રકાશકો ઉપરથી જોઈ શકાય તેમ છે, પરંતુ સાહિત્યની અગત્યતા અને બાવલાઈ ત્રિશા ઉપર દૃઢ આપણે આપણું જ્ઞેષ્ઠ્યે તેટલું લક્ષ્ય આપી શક્યા નથી એમ આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલ સાહિત્ય અને પ્રકાશન સરંચનાઓની કર્તવ્ય દિશાના અવલોકનથી રહેજે તરી આવશે, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આજે જૈનેતર જગત્ ને પ્રગતિ કરી રહેવા છે, અને આજનો ક્રાંતિવાદ તેમાં ને બ્યવસ્થા માગી રહેવા છે, તે પ્રશ્નને વિચારીને સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું આપણી જુની અને અનુભવી સરંચનાઓ પડુ લાગ્યે જ સમજતી હશે, અને જના સુધી આ પ્રશ્નને અંગે થોડા અવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી, આપણુ પ્રાચીન સાહિત્ય ગમે તેટલું પ્રસારિત હોવા છતાં, જગત્ આગળ એ પ્રસાવિકતા ની આ બે હુબ પ્રતીતિ આપણે કરાની નહિ રાખીએ આ ઉદ્દેશથી જ આજે કેવા સાહિત્ય-પ્રકાશનની અગત્ય છે તેની બનતી યાદી આ લેખના પૂર્વ ભાગમાં રજૂ કરવામાં આવી છે અને બાકીનો ભાગ અત્રે રજૂ કરવામાં આવે છે. આશા છે કે સાહિત્ય પ્રકાશન સરંચનાઓ અને સાહિત્ય સેવકો આ યાદી વિચારે, બને તેટલું અનુસરે અને જે પ્રશ્ન ચર્ચવા જેવો

૧ આ મીમાંસાને ૧૧૧ અધ્યાય આઠ્ઠમમત પ્રસાદરમાં છપાઇ બહાર પડ્યો છે. સંપૂર્ણ અન્ય તો પાંચ અધ્યાયનો છે તેની શોધખોળ કરવી જોઈએ.

हे।न ते यर्वा नैन नगत्ता प्राचीन साहित्यनी भदता दुनिधाना
क्षेत्रभा रणु कना योअ करे.

न्याय.

नाम	कर्ता	स्थान
रत्नाकरावतारिका-आद्यश्लोक शतार्थ वाद्दरत्नाकर वादि विजय		अमदावाद डकन कोलेज पूना
सर्वज्ञ-सिद्धि प्रकरण	श्री हरिभट्टभूरि	जेसलमेर
सिद्धान्त रत्नावलि		डकन कोलेज पूना
स्याद्वाद रत्नाकर अवशिष्ट विभाग वादि देवसरि ,		
कटकोद्धार		पाटण
न्यायतत्त्व		जेसलमेर
लिंग लिंगी विचार		जेसलमेर
निप्रवक्त्रमुद्गार		डकन-पूना
वणूमतनाटकम्		पाटण
सर्वज्ञ परीक्षा		जेसलमेर
स्याद्वादकलिका	श्री राजशेखर	पाटण
हेनुखण्डनपाडित्य	श्री सुमतिसाधु, श्री आनदसागरजी	

अपशब्दस्व डन	श्री कीर्तिचन्द्र	पाटण
अपौरुषेयदेयनिराकरण	यशोदेव	"
एकसमयज्ञानदर्शनवाद		कोढाय (कच्छ)
द्वुष्टान्तदूषण		डकन-पूना
नास्तिक निराकरणम्		लीबडी
पञ्चदर्शनखण्डन		कोढाय
वेदखण्डन		पाटण
वेदबाह्य निराकरण	श्री हरिभद्रसूरि	डकन-पूना
द्विजवदन चपेटिका	श्री हेमचन्द्रसूरि, मुंवाई	(लालबाग)
सर्वज्ञवाद स्थल		डकन पूना
धर्मोत्तरटिप्पण	मल्लवादी	जेसलमेर
मगलपाद	श्री यशोविजयजी	
सिद्धान्ततर्क परिष्कार	"	
स्याद्वादमञ्जूषा	"	कोढाय
पोडिस्यदर्पण	उदयचन्द्र	जेसलमेर

व्याकरण ग्रन्थो.

हैमशृङ्गन्यास	श्री हेमचन्द्राचार्य	पाटण
" लघुन्यास	श्री रामचन्द्राचार्य	
" "	धमघोष	पाटण
हैमप्राकृत दु ढिका	द्वितीय हरिभद्राचार्य	"
" दीपिका		
मुष्टिव्याकरण	मलयगिरि	
बुद्धिसागर व्याकरण	बुद्धिसागरसूरि	पाटण

શબ્દાર્ણવ	સહજકીર્તિ	હકન પૂના
માગસ્યતટ્ટિ	ભાનુચન્દ્ર	પાટણ
„	મંડળ	જેસલમેર
„	નયસુંદર	અમદાવાદ
કાશિકા ન્યાસ	જિનેન્દ્રધુજિ	હકન પૂના
પદવ્યવસ્થા	વિમલકીર્તિ	
સિદ્ધાન્તઘન્દ્રિકા	જ્ઞાનતિલક	

કાવ્ય સાહિત્ય.

ત્રિષપ્તિશલાકા પુરુષ ચરિત્ર ગદ્ય		જેસલમેર
અજ્ઞનાસુંદરી ચરિત્ર	ગુણમમૃદિ મહોત્તરા સાધ્વી	„
વિલાસવર્દ કહા	સાધારણ કવિ	„
લીલાવતીસારમહાકાવ્ય	જિનરત્નસુરિ	જેસલમેર
મહાપુરિસચરિત્ર (પ્રાકૃત) શિલાચાર્ય		„
(આમાં ૫૪ પુરોનાં ચરિત્ર છે.)		
કુચલયમાલા	દાક્ષિણ્યચિન્દસુરિ	„
શ્રેયાંસનાયચરિત્ર (પ્રાકૃત) અજિતસિંહ		પાટણ
શાંતિનાથચરિત્ર	„ દેવચન્દ્રસુરિ (દેમચન્દ્રગુરુ)	„
ચતુર્વિંશતિ જિન ચરિત્ર		જેસલમેર
અલંકારવર્ણન	નરેન્દ્રપ્રભ	અમદાવાદ
કવિશિક્ષા	વિનયચંદ્ર	પાટણ
અલંકાર મંડન	મંડનમંત્રી	„
કવિનામદ્પરિહારવૃત્તિ	„	ભાવનગર
કાવ્યામ્નાય	શ્રી અમરચન્દ્ર	

भागमटालङ्कारवृत्ति	श्री जितपयस्वर्जन	
"	श्री कुमुदचन्द्र	अमदावाद
"	श्रीराजह सोपाध्याय	,
नयमोलासकाव्य		
कविगुह्यकाव्य	श्रीरविधर्म	जेसलमेर
चन्द्रलेखा विनय प्रकरण	श्री देवचन्द्र	"
जैनकुमार मभवृत्ति	श्री धर्मशेखर	डकन पूना
धर्माभ्युदयकाव्य	श्री उदयप्रभ	पाटण
सतसंधान	श्री हेमचन्द्रसूरि	
चन्द्रदूतकाव्य	श्री जम्बूकवि	"
नलोदय काव्य	श्री रविदेव	डकन-पूना
नाभेयनेमिद्विस धान	श्री हेमचन्द्रसूरि	पाटण
नेमिदूत	त्रिप्रम	लिवडी
पाणिनीद्वयाश्रय	विनयरत्न	
किरातार्जुनवृत्ति	विनयसुन्दर	
किरातार्जुन दोषिका	धर्मविजय	अमदावाद
कुमारस भववृत्ति	विजयगणि	अमदावाद
घट्यर्पणवृत्ति	शान्तिसूरि	जेसलमेर
रघुव शवृत्ति	समयसुन्दर	अमदावाद
राक्षसकाव्यवृत्ति	शान्तिसूरि	जेसलमेर
शिशुपालवध टीका	चाशित्रवर्धन	डकन-पूना
नैषधीयकाव्य टीका	श्री जिनराजसूरि	

અપ્રકાશિત નાટકો

જ્ઞાનચન્દ્રોદય નાટક	પદ્મસુન્દર	પાટણ
જ્ઞાનસૂર્યોદયનાટક	મેઘપ્રભ	"
ચન્દ્રલેખાવિજય પ્રકરણ		
અનર્ઘ્યરાઘવટીકા	જિનદર્પ	"
" ટિપ્પન	નરચન્દ્રસૂરિ	"
પ્રવોધચન્દ્રોદયવૃત્તિ	રત્નશેઘર	"
માનમુદ્રા મજ્જન નાટક	દેવચન્દ્રગણિ	
રંભામજ્જરી	નયચન્દ્ર	
" ટીપ્પન	"	
ચાદવામ્યુદય	મહાકવિરામચન્દ્રસૂરિ	
રઘુવિલાસ	"	
રાઘવામ્યુદય	"	
રાજીમતીનાટક	યશશ્ચન્દ્ર	પાટણ
રોહિણીમૃગાક પ્રકરણમ્	રામચન્દ્રસૂરિ	
વનમાલા નાટિકા	"	
સુધાકલશ	"	

મારા અનુભવ અને અભિરૂચિ પ્રમાણે મેં આગમ લિખિત આટલા ગ્રંથો પ્રકાશિત કરવાનું લખ્યું છે આ સિવાય બીજાના અનુભવ અને રૂચિ પ્રમાણે હજારો ગ્રંથો હશે તે પણ યથોચિત અદાર આવવા નોંધએ. સાહિત્ય પ્રકાશક સંગ્રહોના વિહાન સંચાલકો તથા આચાર્યોદિ મહાપુરોહોએ આ બધા ગ્રંથોના પ્રકાશનમાં પહેલો કથો છપાવવો ? આની ઉપયોગિતાના તારતમ્યનો વિચાર કરી વિદ્વાનોની સલાહ લઈ પ્રકાશન કરવાનું કામ હાય કરવું. પરંતુ નીચેની બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેતું છું.

સૂચનાઓ

૧ જે અથ અર્થ અથ અર્થે ઉપાતો હોય કિંવા ઉપાએન મળતો હોય તો તે અથ અર્થ અર્થ નહીં ઉપાવવો

૨ જે અથ જે સરથા ઉપાવવા વિચાર કરે તે ઉપાઓમા અથવા મુખ્ય મુખ્ય સમ્બાવાગાઓને સ્થિત કરી દે અથવા આ અથ ઉપાવવાના બીજા

૩ એક જ સાથ એક જ અર્થ ને વખત ને જાન

૪ જે અર્થો એ નુકશાન બોડ કે મનકલાદિની પરીચાઓમા છે ને ન મળતા હોય તો સહુ પહેલા સમાલોચનાની માર્ગ વિવેચન પદ્ધતિથી ઉપાવવા તથા ઓછી પ્રિમતે વેચવા

૫ લિન લિન વિચયના વિહાનો પામે તે તે વિચયના અર્થો ઓછી કમના તથા પ્રસ્તાવનાઓ સમાલોચનાઓ લખાવરી જે મ્હીણુ અર્થ હોય તે અર્થોની પ્રાચીન ગ્રંથ ગ્રંથશ્રીઓ વિહાનો પામે કમના અર્થે ઉપાવરી

૮ પ્રાચીન અન્ય હપાવતાં જેમ હસ્તલિખિત પ્રતો વધુ મળે તેમ કરી તેના વિશિષ્ટ પાઠાન્તરો જરૂર આપવા તથા પદ વાક્ય પેરેપ્રાફેસને વાર્તામાનિક પ્રેસની પદ્ધતિથી જુદા પાઠી વ્યવસ્થિત હપાવવા.

૯ અને ત્યાંમુધી જૈન પંડિતો પાસે સંશોધનાદિ કરાવવું. અને જૈન પંડિતો પાસે જ ટીકાઓ કરાવવી.

૧૦ સહુ પહેલાં જૈન અધ્યાવજ્ઞીની પદ્ધતિથી જ્યાં ભંડારોના અન્થોનું સૂચી-પત્ર નવું કરી લેવું જોઈએ.

આ મુચનાઓ ધ્યાન આપી મેં સુચવેલ અન્થો પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થાય તો થેડા વખતમાં જૈન સાહિત્યને માટે મુદ્દર ફળ આવી શકે. આગમ સાહિત્ય માટે ખીજાને લખવાની ભત્રામણ કરી હાલ તો અહીં જ વીરમું છું. વધુ જાણનારે “જૈન સાહિત્યકા પ્રકાશ” નામનો મારો લેખ જોવો.

સિદ્ધહેમંચંદ્ર વ્યાકરણનો રચના સંવત્ર^૧

ગૂજરાતના પ્રાચીન રાજવીઓમાં ચૈતુકય રાજવીઓનો નામર ગ્રંથો છે તમા પશુ નિહા અને વિદ્વાનોના ગ્રંથો અને ઉત્તેજક ગ્રંથોમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ મોખરે છે લોકાપયોગી અને પડિનો સ્થોગી બનાવ નિયોનુ ઉત્તમ સાહિત્ય સર્જ ગૂજરાતનુ ગૌરવ નિધારનાર પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રનું સ્થાન પશુ ધણુ ઉચુ છે તેથી આ બંને (નૃપતિ અને મુનિપતિ) જ્યોતિર્નિના સપૂર્ણ સંસ્કારથી તૈયાર થયેન “સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન-(વ્યાકરણ) નુ મૂલ્ય ગૂજરાત દેશની દષ્ટિએ ધણુ વધી ગયું છે આ વ્યાકરણમાં બંને વિશિષ્ટ વિભૂતિઓના તેજસ્વી મિશ્રણ પ્રકાશી રહ્યા છે, એમાં કાષ્ઠ શબ્દ નથી કે બધા સુધી આ વ્યાકરણ એકે જ ત્યા સુધી વ્યાકરણ સાહિત્ય તરીકે ગૂજરાતનુ ગૌરવ નિધારશે નહિ સંસ્કૃત વિરે સાત બારાઓનુ વ્યાકરણ આઠ અધ્યાય વાળા આ પુસ્તકમાં સરવ અને સુદર રીતે બનાવ્યુ છે આ વિચિત્રો સપૂર્ણ ગ્રંથ ગૂજરાત માટે આ પડેનો જ છે

વિવિધ દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવના આ ગ્રંથ વિશે દરીયાપારના લોકો વિચાર કરે છે. જર્મન પડિતો આના મુંદર એડિશનો કાઢે છે, અમેરિકા અને લંડનના પડિતો આ ગ્રંથ અને તેના કર્તા વિશે અનેક પુસ્તકો નિર્જાએ લખી ગંબીર ઉદ્ઘોષાદ કરે છે, ત્યારે ગુજરાતના સમ્રાટ સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠા માટે અનેક પ્રસ્તુત વ્યાકરણ સંબંધી ગુજરાતના સાક્ષરોનું જોષ્ઠ્યે તેવું ધ્યાન ન ખેંચાય, ગભિર લેખકો આ વિષયને ન રૂપરેં, અને ગુજરાતના સમાજોચકો આ વિષયપરતે શોધખોળ કરી સમાજોચનાત્મક વિચાર ન કરે, એ ખરેખર ગુજરાત માટે દુઃખ અને ન્યૂનતાનો વિષય છે.

ગુપ્તીયકીર્તિ દર્શાવતા માટે આ વ્યાકરણ સર્વપું છે. યુરોપ અમેરિકા કે બંગાલાદિ દેશોમાં આવો ગ્રંથ પ્રસ્તુત ઉદ્દેશને લખને દસ્તીમાં આવ્યો હોત તો ને દેશના વિગેયત સાક્ષર લેખકોએ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વિશે અનેક મહત્ત્વનાં લખાણો કરી પુસ્તક પ્રકાશ પાડ્યો હોત. અસ્તુ.

આ વ્યાકરણ સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવા જેવી છે. તેની રૂપોપસરણગતિ (હેમાચાર્યની જ અનાવેશ ગતિ) સદિત પ્રસ્તુત વ્યાકરણને સંશોધિત કરવાનું કાર્ય સદલાએ મને મળ્યું છે^૧ લગભગ ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા કાળમાં મારી યોગ્યતા મુજબ પ્રયાસ કરી આનું સંપાદન કરનાં આ મૌલિક ગ્રંથ તેની પદ્ધતિ, અને તેના કર્તા આદિ વિશે મને અનેક અનુભવો થયા છે. વિવિધ વિચારો ઉપના

૧ આ ગ્રંથ હમણાં રોડ આણંદજી કલ્યાણજી પેટી અમદાવાદ તરફથી બહાર પડ્યો છે. આમાં મેં સ્વતઃ પરિચિતો યોગ્યતાં છે.

છે તે મારાને રીતસર લખવામાં આવે તો એક ખાસ પુસ્તક થઈ જાય તેમ છે

જે જે વિવરના મને અનુભવો થયા છે તે જુદા જુદા અને નેમોમાં જ લીધેલા આ રથને 'પ્રસ્તુત વ્યાકરણ' ના વર્ષમાં અને કેટલા સમયમાં અન્યુ ૧૧ તે પત્ર લખવાનું મેં નક્કી કર્યું છે

જે વિવરના સંબંધમાં , અર્થે લખવાનો છું તે પ્રિય ઘટો મદત્તનો છે આ જાણના નિર્માણનો સમય નક્કી થાયથી હેમચદ્રાચાર્યના પ્રીત સાહિત્ય નિર્માણ મળતો પણ ઉકેલ આપી શકાય તેમ સિદ્ધરાજના છેવા ઇતિહાસ ઉપર પણ પ્રકાશ પાડી શકશે

૪ સિદ્ધરાજે મોમેશ્વર ગિરનાર અને શત્રુજનાદિની યાત્રા પ્રયત્ન કરી તેની સાથે દુભાચાર્ય તતા કે નદિ ?

આ ચારે બાગનોતો હરે આપણે કમલ ત્રિયા કરીએ

સિદ્ધરાજનો વિજય અને પાટણમાં પ્રવેશ.

લગભગ એક સૈકાથી ગુજરાત અને માળવાના ગજાઓ વચ્ચે વેપનસય ચાલતુ હતુ મિનગદેની મોમેશ્વર યાત્રા કરવા ગઈ હતી. ત્યાર બાદ ત્યારે સિંહ જયસિંહની રથે ગયો ત્યારે લાગ જોઈને માળવાના ગજા યજ્ઞોવર્માએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી પણ બદાદૂર અને કાર્યક્ષમ સાતુ વિગેરે મત્રિઓએ ગુજરાતને આચ આવવા દીધી નહિ ૩ સિદ્ધરાજે તે વાત જાણી માલવપતિની

૧ સિદ્ધરાજના દાદા ભીમ સાથે માલવાના રાજા ભોજની ચક્રમક ખૂબ ચારી હતી જ્યો-પ્રજાધ્યક્ષેને ભોજ ભીમ પ્રજાધ્યક્ષેને રાજ્યકાળ વિ. સ. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦, કણ્ઠને ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦ અને સિદ્ધરાજનો રાજ્યકાળ ૧૧૫૦ થી ૧૧૮૯ સુધી છે

૨ ગોરીસાહર ઓગાળ કહે છે કે તે વખતે નરવર્મા (યજ્ઞોવર્માના પિતા) ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી આવ્યો હતો. આ પરમાર નરવર્માના શિવાલેખો વિ સ. ૧૧૬૪ સુધીના છે, જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧ ભા. ૫ ૧૦૫ નરવર્માના રાજ્યકાળ ૧૧૬૦ સુધી મનાય છે ઓગાળ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ભાગ ૧ પૃ. ૧૯૬ મા લખે છે કે— યજ્ઞોવર્માને હરાયા પછી તેના આધીન માલવદેસ ચિત્તોડગઢ હમર-પુર-વાંસવાડાનો પ્રદેસ પણ સિદ્ધરાજને હાથ આવ્યો. આનુ રાજ્ય થયુ યજ્ઞોવર્માના પુત્ર જયવર્મા થયો.

૩ પ્રજાધ્યક્ષ સિદ્ધરાજ પ્રજાધ્યક્ષ ૫૦૫૮ આનો રચનાકાળ વિ સ. ૧૩૬૧ છે.

ઉદ્ધતાઈને તે સાળી શક્યો નહિ તે મહાપ્રતાપી હતો અને તેની પામે સૈન્યગણ પણ બહોળુ હતુ. સિદ્ધરાજે ચડાઈ કરી માલવાની રાજધાની ઉજ્જૈન નગરીને ઘેરી લીધી. ત્યાથી ધારાનગરીમા નામી ગચ્છેન યશોવર્માને પકડી કેદ કરી ત્યા (માલવામાં) પોતાની આજ્ઞા વર્તાવી આ વિજયથી સિદ્ધરાજને ઘણો જ સતોષ થયો તેની કીર્તિ યોગે પ્રસરી કેમકે યશોવર્મા માલવાનો પ્રતાપી અને મોટો રાજા હતો.

માલવાથી પાછો ફરી સિંહ જયસિંહ ગજા પાટણમા આવ્યો. ભારતીય જિવાજ મુજમ ત્યાની પ્રજાએ તેનુ રહુ સ્વાગત કર્યું રાત્ર અને પ્રજાએ મહોટો વિજયોત્સવ કર્યો. જિત્તી આવેલા ગૂર્જર પતિને અને પ્રજાઓ કવિઓ અને ધર્મગુરુઓ આશીર્વ અને અનુમોદન આપવા ગયા આશીર્વાદ આપતાં ધર્મગુરુઓમા હુમાયાર્થ પણ એક હતા, કે જેમનો મિદ્ધરાજ સાથે પહેલો પરિચય ઘણા વર્ષો અગાઉ થઈ ગયો હતો ૨

દવે અદી આપણે એ વિચાર્યું છે કે સિદ્ધગંતે આ વિગ્ધ કયા વર્ગે મેળગ્યો, અને પાટણમાં પ્રવેશ ક્યારે કર્યો ?

દ્વાવચથી લઈ પ્રમથકોણ કે ને પડીના લુના કે નવા મથોમાં આ પ્રમંગની કોઈ ખામ તારીખ જણી નથી. ડૉ. જી. બુહલર (Dr. G. Buhler) હોમાચાર્યના જ્ઞાનચત્રિમાં (પૃ ૩૩) લખે છે કે યશોવર્માએ પિ.સં. ૧૧૬૨ ના માર્ગશીર્ષ વદિ ત્રીજ મહિનામાં કોઈને જમીનનું દાન કર્યું હતું. એનું દાનપત્ર મળ્યું છે, ત્યારે તે માલવાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો. એમ લાગે

હેમ વ્યાકરણની રાખ્યાત

તે ન મતના અને પાઠના બધાન અથકારો એમ્મતે કહે છે કે માનવાના નિત્ય પછી સિદ્ધગણે હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે આ વ્યાકરણ બનાવનવ્યુ. તેમ આ ૧૮ વ્યાકરણના રચાતે કહે ' (પા ૨૮) મૂળની ગ્વેષ્ટ લઘુવૃત્તિ અને વૃહદ્વૃત્તિ મા અરુણત્ સિદ્ધરાજોડન્તીમ' (સિદ્ધગણે ઉગ્ગૈની નગરીને પેળી) એમ વાકરણકાર હેમાચાર્ય પોતે કહે છે અને આની પ્રશસ્તિમા (શ્લોક ૧૮ થી ૨૮ સુધી) પણ માનવાના નિત્યનુ વચ્ચેન હેમાચાર્ય ક્યો છે એને એમા જરાય શકા નેતુ નથી પ્રભાવક ચરિત્રકાંડે છે તેમ માનવાની (ઉગ્ગૈની) છૂટમા ત્રાનો એક અથ લકાર તમ પાળુ આપો તો તેમા 'ભોજ વ્યાકરણ' જયસિદ્ધરાજએ ની તેની તેતુ નનુ વાચ્ય તનાગનવાની તેની ઇચ્છા થત તેનામા ગજૂ પ્રેમ તો ગૂજરાતના લોકો ગૂર્જર પતિતોના જ અથો ભજો એમ ને ચાહતો હતો તેમ એક સારા વ્યાકરણની ખોટ પણ

૧૫

૧ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમા હેમચ • ચત્ર મા ૭૦ થી ૬૫ શ્લોક સુધી રાખને ૧૦ સરલ અને ૨૨ શ્લોક વ્યાકરણની ઉપુષ્પ ખટકતી હતી તે માટે આ વ્યાકરણની પ્રાશસ્તિના છેલ્લા પદમા હેમાચાર્ય પોતે પણ લખે છે એમ —

તનાવિસ્તૃતદુ ગમાવેપ્રકીર્ણશબ્દાડનુશાસનસમૃદ્ધકલ્પિતન ।

અભ્યવિતા નિરવમ વિવિવદ વ્યથન શબ્દાનુગાધનમિદ મુનિહેમચદ

પ્રસ્તુત હેમ વ્યાકરણના મહત્વ વિશે વધુ નહતુ હોય તો જુઓ ગુજરાતનુ અધ્યાન વ્યાકરણ તામનો નિબધ, 'જે આકામી ગુજરાતી સહિય પરિપદ મા મજુર થયો હતો આ આખોય નિબધ પુરાત વ ના પુસ્તક ચોપાયા (૧૪ ૧૧ થી) છપાયો છે

તેને લાગતી હતી તેથી સર્વાંગ પૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાની પ્રાર્થના તે રાજાએ હેમાચાર્યને કરી. જેને માહિત્ય નિર્માણનું એક વ્યસન હોય તેને માટે આવી પ્રાર્થના 'ભાવતુ હતુ અને વૈધે મ્હુ' જેવી થાય હેમાચાર્યે આનંદપૂર્વક ગૂર્જરપતિની પ્રાર્થનાને વધાવી લીધી. પ્રભાવધ્યસ્તિ, પ્રમથયિતામહિ દયાશ્રય કે આ વ્યાકરણમા આની શરૂઆત મ્હારે થતેની તારીખ માસ કે વર્ષ નથી પણ તેના વર્ણનથી લાગે છે કે સિદ્ધગંગાના પાટણમા પ્રવેશ થયા પછી તરત જ આનો પ્રાંત નદિ થયો હતો સભવત ૧૧૮૨નું આજુ વર્ષ પૂર થયા પછી જ આનો પ્રારંભ થયો હતો કેમકે પાટણમા પ્રવેશ મ્હારા પછી પણ સિદ્ધગંગાની ગંગામયોમા થોડા સમય સુધી જંગમ થયો હતો અને કાશ્મીરથી પુસ્તકો વિગેરેના સાધનો મેળવવા પણ સમય વીત્યો હતો એટલે કે વિ સ ૧૧૯૩ ના પ્રારંભમા હેમાચાર્યે આ ગ્રંથના બનાવવાની અર્થે શ્રો—શરૂઆત કરી હોય એમ મારી કંપના છે

હેમવ્યાકરણનું પ્રમાણ કેટલું ?

ગૂર્જરાત રાજાની દૃષ્ટિએ રાજાની પ્રાર્થનાથી આ વ્યાકરણ બનાવવાનું હોવાથી હેમાચાર્યે આને આકર્ષક અને સમ્પૂર્ણ બનાવવામા તેમનાથી બનતો પ્રયાસ જરૂર સેએ છે આ વ્યાકરણ માટે બીજા દેશના લોકો કિન્તુ પણ કહે, એમા હેમાચાર્ય પોતાને માટે જ નહિ, બ કે ગુરુગત માટે પણ કેવક સમગ્રતા તેથી સૂત્ર, ગણપાત્ર સહિત વૃત્તિ, નિગાનુશાસન, ધાતુપાઠ અને ઉચ્છ્રદિ એ કુલ વ્યાકરણના પાંચે અંગોથી રચના તેમણે નિપુણતાથી એક હાથે કરી તેન પ્રમાણ કેટલું છે તે વિશે પ્રમથયિતામહિ વગર બીજો કયા સજાણ જણ

નથી પ્ર. ચિ મા મેસ્તગ આખા હેમ વ્યાકરણનું પ્રમાણ સવા લાખ
પોતે જોયું કહે છે ?

‘હેમવ્યાકરણ કેટલા સમયમાં બન્યું?’

જેમ હેમાચાર્યે પોતાના આ વ્યાકરણના પ્રમાણ વિષે કંઈ લખ્યું
નથી, તેમ તે કેટલા સમયમાં કે ક્યારે બનાવ્યું ? તે વિષે પણ તેઓએ
મૌન મેળ્યું છે. પ્રમથચિતામણિકાર આ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ એક વર્ષમાં
બનાવવાનું લખે છે.

બન્ને બાબતોની આલોચના

હવે ઉપરના બન્ને કથનની આપણે ‘પરીક્ષા કરવી પડશે પહેલાં
એ વિચારવું છે કે પ્ર. ચિ. મા કહેય ‘સવા લાખ શ્લોક હેમવ્યા-
કરણના મૂળના છે કે ન્યાસ વિગેરે દીકા થયના શ્લોકો - પણ આ
ગણતરીમાં ભેગા છે ? સૂત્ર વિગેરે પાંચ અંગો (લઘુ અને મોટી
મંત્રિ સહિત) કે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ છે તેનું પ્રમાણ ૩૦,૦૦૦

૧. XXX થી હેમચન્દ્રાચાર્યે થી સિદ્ધહેમાભિધન લમિનવ પદ્યાજ્ઞ
વ્યાકરણ સપાદલક્ષપ્રમ્થપ્રમાણ સવત્સરેણ રચયાચક્રે । પ્ર. ચિ. ૫ ૬૦
(શી જિનવિ. સ.પાદિત)

“ સ. ૧૧૨૫ જ્યેષ્ઠ વદિ ૧૪ ગુરાવગેહ થીમદગહિલપાસ્કાવાસ્થિત
મહારાજધિરાજપરમેશ્વરત્રિમુનગણસિદ્ધલક્ષર્તિભવ તીનાયવર્ચરકજિણ્ણુજયસિ
હસ્તવિજયરાજ્યે ... માલવરાણધ્રીવદોર્વર્માનામાન ન જિત્વા.. ॥
ડગ્ગૈનનો શિલાલેખ (રાજપૂતાનેકા ૬૦ અગ ૧ પૃ ૧૬૭)

૨ ને કે આ આખા ગ્રંથ શ્લોકબદ્ધ નથી, ગદ્યમાં છે, પણ અનુક્રુપના
૩૨ અક્ષર પ્રમાણનો એક શ્લોક મળી ગયોનું પરિમાણ (માપ) લખવાની
મૂર્તી પદ્ધતિ છે. તે દિસાએ અહીં સવાલાખ શ્લોક સમજવા.

ચં વિગેરે પ્રથોથી જણાય છે કે આ બધાં કાર્યોમાં ત્રણ વર્ષો વીની ગયા. મને પણ આ વાત સાચી અને સભવિત લાગે છે. એટલે વિ સં. ૧૧૯૬ ના છેલ્લા ભાગમાં આ વ્યાકરણનું રીતસર અધ્યયન અધ્યાપન ચાલ્યું હશે, અને આનો પ્રચાર રાજકાગ દેશ વિદેશમાં થયો હશે જો કે કમનમીએ સિદ્ધરાજના રાજકાળમાં ત્રણ જ વર્ષ આના પ્રચાર માટે અવશિષ્ટ રહ્યા,^૧ પણ તેના ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ રાજા પણ દેશ-વિદ્યા અને હિમચન્દ્રાચાર્યનો પરમ ભક્ત હોવાથી સિદ્ધરાજ જનસિદ્ધ પત્ની તેના ગૌરવમાં પણ આનો પ્રચાર અગ્રયો નહિ.

હિમચ્છત્તન્યાસની રચના ક્યારે થઈ?

પહેલા હિમચન્દ્રાચાર્યે^૨ વ્યાકરણના મૂળ અગો બનાવી ગમને આપ્યાં પોતાના વ્યાકરણનો જગતમાં સારો પ્રચાર અને આદર જાણી હિમાચાર્યને તે ઉપર ખીજા વધુ સાધનો તૈયાર કરી મૂકવા અને પોતાની કીર્તિ ફેલાવવાની તમન્ના જાગી, તેથી પોતાની મૃદ્ધવ્રતિ કે જેનું પગિમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોકોનું કહેવાય છે, તેના પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર લખાણથી તેમજો દીપ બનાવી આનુજ્ઞ નામ છૂદ્ધન્યાસ છે.

આ ન્યાસનો થોડો ભાગ (પહેલા પાઠના ૩૮ શ્લોકો ૧-૧-૩૮ જેટલો ૫૦ ભગવાનદાસસંપાદિત) બદાર પડ્યો છે, તે જોતા વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અતિ મહત્ત્વનો જણાયે છે મૂળમૂલ અને મૃદ્ધવ્રતિની દરેક બાબતનો આમાં ધણું ઉગ્રણથી અને વિગ્તાગ્રથી વિચાર કર્યો છે શાસ્ત્રાર્થ અને તેના ખુલાસા પણ કર્યા છે. અનેક

૧. સિદ્ધરાજનો વિ સં. ૧૧૯૬ માં સ્વર્નવાસ થયો કુમારપાલનો રાજ્યકાળ ૧૧૯૬ થી ૧૨૩૦ વિક્રમ સવત્ સુધીનો છે.

પ્રાચીન અને તત્કાલીન ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોના મતોના ઉલ્લેખો કરી તે ઉપર સમાલોચના કરી છે. આનું પ્રમાણ ૯૦૦૦૦ નેવું હજાર શ્લોક જેટલું મનાય છે. જે તે છપાય તો પાતજડ મહાભારતની જેમ આનાથી પણ વ્યાકરણ માટે ધણુ જાણવાનું મળે-નવો પ્રકાર પડે. જે કે આની રચનાનો પણ ચોક્કસ સમય જાણી શકાતો નથી. મૂળ વ્યાકરણના પાંચે અંગો પૈકી એટલે કે વિ. સં. ૧૧૯૭ બાદ ગમે ત્યારે કાવ્યાનુશાસન હિમાચાર્યે બનાવ્યું અને તે બન્યા પછી જ હૈમન્યાસની રચના થઈ છે. મૂળ કાવ્યાનુશાસન (અલંકાર સૂત્રમણી) ની રચના તેમના વ્યાકરણ પછી થઈ છે અને તે પછી જ આ બૃહદન્યાસ લખાયો છે, એમ પણ માર દૃઢ મતવ્ય છે. જે કે આ વાત કાંઈપણ લેખકે લખી નથી, એટલે ધણા લોકોને નરી લાગશે, પણ પ્રસ્તુત ન્યાસનું અવલોકન કરતાં મને તેમાં સર્વળ પ્રમાણ મળ્યું છે, તેથી હું ભાર દઈને લખુ છું. હૈમન્યાકરણના “સવિશેષણમાલ્યાત વાન્યમ્ ૧-૧-૨૬”ના સૂત્રની મૃદ્વગતિના હિમાચાર્યકૃત આ બૃહદન્યાસમાં તેમના અલંકારસૂત્રમણિ (કાવ્યાનુશાસન) ના સૂત્રનો ઉતારો આવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે છે — “યદાદ સ્વોપજ્ઞાલક્ષારચૂડામગૌ-વક્રાદિવૈશિષ્ટ્યાદિર્યસ્યાપિ મુશ્યામુશ્યાત્મનો વ્યજ્જકત્વમ્” (ભુજો પ. ભ. સ પાદિત બૃહદન્યાસનું પેજ ૩૫) જે સૂત્રનો અર્થો તેમણે ઉતારો કર્યો છે તે સ્વ તેમના (હિમાચાર્યના) કાવ્યાનુશાસનમાં (નિર્ણયસાગરની આગતિ પૃ. ૩૫માં) દાક્ષ મળે છે તેમ કાવ્યાનુશાસનમાં હૈમન્યાકરણનો નિર્દેશ છે, તેથી એ નક્કી છે કે આ બૃહદન્યાસની રચના કાવ્યાનુશાસન (અલંકારસૂત્રમણિ) ની બાદ થઈ છે.

સદરદુ ન્યાસના છપાએવ લાગમા હયાશ્રય વિશે કાંઈ ઉલ્લેખ નથી, તેમ હયાશ્રયમાં પણ તેનો સ્થા સંવત્ નથી, તેથી હું નિમ્નયાત્મક

એ નથી શ્રદ્ધી શકે. કે સંસ્કૃત હાજરીની રચના પ્રસ્તુત ન્યાસની પહેલા કે પછી થઈ છે? આ કાંઈ કે જેમાં હૈમ નામગણના મધ્યમ ૨૦ સૂત્રોના પ્રયોગોને હૈમાચાર્યે કૃષ્ણના પૂર્વે ક્રમસર ગોઠવ્યા છે તેનો સમય હૈમનામગણ સાથે ધજો નાનો છે, અને સાથે સાથે સિદ્ધરાજ સુધી ચૌનુકન રચના ઉપરન ઇતિહાસને મજબૂત હયાતના રામા નિષિમદ્ધ થયો છે તેની એ પ્રત્યક્ષ થઈ શકેની અસંભવિત નથી કે પ્રાચ્ય ન્યાસની પહેલા પણ સંસ્કૃત હયાતના કાવ્ય (પરોવર્માને હગના સુધી ૧૫ મર્ગ સુધી) બનાવી સિદ્ધરાજને હૈમાચાર્ય બતાવતુ હોય પણ આ હુ કક્ત પ્રપત્યથી હુ હુ હૈમાચાર્યના બધા અથો વિશે પારાંપરનો ક્રમ નક્કી કરવા માટે તેો નેમના સધગા અથોનુ ઉડ અધ્યયન કરતુ આશ્ચર્ય છે

સોમેશ્વર અને શત્રુજયની યાત્રા.

સિદ્ધરાજે સોમેશ્વર વિગેરેની છેલ્લી યાત્રા બહુ ગાંધી કરી હતી તેવા ઉત્તેજો અન્યાન્ય અથોમા આવે છે, પણ તેનો સવત્ જડતો નથી તે રખતે સવત્ આપવાની પદ્ધતિ બહુ પ્રચારમા આવી ન હતી તેથી જ તે સમયના અને મદત્તના બનાવોના સવત્ માસ કે દિવસોના ઉત્તેજો ઐતિહાસિક અથોમા પણ બહુ જ ઓછા મળે છે

હૈમચંદ્રાચાર્ય કે જેઓ સિદ્ધરાજના પ્રિય ગુરુ અથવા સાંગોષ્ઠીના મિત્ર હતા, અને ચૌનુકન રચના ઇતિહાસ ॥ મુખ્ય લેખક હતા, તેમણે

‘દયાનમા યગોવર્માને હર વ્યા પત્રીના લખાણમા સોમેશ્વર, શત્રુઘ્ન
 ગિરેની યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રમથચિતામણિકાર યગોવર્માને
 છતાં પહેલાં એક સોમેશ્વરની યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે
 મીનગદ્દરીના નિમિત્ત થેન યાત્રા હોવી જોઈએ, જે સિદ્ધરાજની
 કુલાવધામા થઈ હતી. માગસાને છતાં પત્રી ફરી બીજી વાર રાજ્ય
 વધુ દાઢી વેઠી અને જૈનોના મોટા તીર્થો (સોમેશ્વર, શત્રુઘ્ન
 ગિનાર,) ની યાત્રા કરવા ગયો હતો. એ માનના જેની માનવ છે
 તેનું કારણ એ છે કે-રાજા માગસાની છત્રી નહોતી પ્રસન્ન થયો હતો.
 તેનું રાજ્ય દરેક રીતે વધુ હતું. તે જ્ઞાન ધર્મપ્રેમી અને કૃતકૃત્ય પણ
 થયો હતો, તેથી તેનામા ધર્મતીર્થોની યાત્રા જવાની પ્રતિ જાગે એ
 ધર્મપ્રેમાન ભારતીય રાજાઓ માટે તદ્દન સહવિત છે. દયાનમા આ
 યાત્રાની તારીખ કે તેનું વર્ષ નથી લખ્યું. પણ મારી કે પના પ્રમાણે
 હિમાચલના સપૂર્ણ મૂળ પચાગી સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાખ્યાનની રચના
 ફરી થઈ પત્રી જ આ યાત્રા સિદ્ધરાજે કરી હશે.

હેમચન્દ્રાચાર્યને સિદ્ધરાજ જનસિંહે પ્રાર્થના કરી વ્યાકરણ જનાવ-
 વાના પ્રમમા રોખના હતાં આલુ મહત્તરપૂર્ણ કાર્ય કે જે સપૂર્ણ
 મનોયોગપૂર્વક સ્થિતિવાસમા જ કરી શકાય, એ વાત રાજ્ય પણ સારી
 પડે જાણુનો હતો. તેથી પોતાના હિતકારી આચાર્યના તેવા કાર્યમા
 વિદ્ય નાખવાની પ્રતિ તે રાજ્ય કરી રોકે નહિ. બીજી બાલુ હિમાચાર્ય
 ઉપર તેનો ક્રોધ પણ વધી ગયો હતો. પોતે વિદ્યાનો પ્રેમી હોઈ મરી
 યાત્રા જેની ધાર્મિક મુસાફરીમા હિમાચાર્યને સાથે લેવા તેણે અવસ્ય
 ઇચ્છ્યું. દરેક એ દૃષ્ટિએ હિમાચાર્યે ‘વ્યાકરણના મૂળ પાચે અગો
 પૂર્ણ કર્યાં પહેલાં સિદ્ધરાજે યાત્રાની પ્રારંભ નહિ જ કર્યો હોય,

વ્યાકરણ પુરું થયા પછી પંડિતોને તેની પગિલા માટે મોંઘી સિદ્ધરાજે વિક્રમ સંવત ૧૧૯૩ પછી જ વેદિક અને જૈનતીર્થોની યાત્રા કરી હતી.

ખીજી વ્યાખ્યાન એ છે કે જૈન તીર્થોની યાત્રા કરવા રાજા ગયો એમ જ્યારે પોતે હેમચંદ્ર જ લખે છે, તો તે વખતે હેમચંદ્ર વગર ગયો ગયો હશે એ કેમ બની શકે? તેમ હેમચંદ્ર પણ સાથે સ્ત્રી ધર્મપ્રભાવના કરવાનો આવો લાલ કેમ છોડે? વળી કેટલાક પ્રબધો સોમેશ્વરની યાત્રા વખતે 'હેમચંદ્રાચાર્ય'ની હાજરી સ્પષ્ટ રીતે પૂરવાર કરે છે, તેથી એમ માનવું કાંઈ વાંચાલર્હુ નથી કે ૧૧૯૩ પછી જ સિદ્ધરાજ જ્યસિહે આ તીર્થયાત્રા કરી હતી અને હેમાચાર્ય પણ તેની સાથે હતા.

હવે આ યાત્રા ક્યા વર્ષે કરી તે ચોક્કસ રીતે જો કે કહેવાની હિમ્મત નહિ કરી શકાય, પણ સિદ્ધરાજનાં જીવનના છેલ્લા પ્રસંગમાં તે થઈ છે, એવું અનુમાન દ્વયાશ્રય કાવ્યના વર્ણનથી સ્પષ્ટ કરી શકાય છે; કેમકે આ યાત્રાથી પાછા ફર્યા પછી સિદ્ધરાજે વધુ કાર્યો કર્યા નથી. તેની જાહેશી ત્રણ વર્ષથી વધારે ટકી નથી, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ દિસાખ મુજબ વિ. સ. ૧૧૯૬ ની લગભગ રાજ્યએ યાત્રા પ્રયાણ કર્યું હોવું જોઈએ.

ડૉ. યુલ્સ્ટુન કહેવું છે કે "હેમાચાર્ય" પોતાના વ્યાકરણની પૂર્તિ રાજ્યએ સોમેશ્વર વિગેરેની યાત્રા પૂરી કર્યા પછી કરી હશે. યાત્રા કર્યા

૧ બન્ને ધર્મના તીર્થોની યાત્રા રાજ્યએ એક જ સાથે કરી હતી. પ્રબધ ચિં. પ્ર. ચ અને ખીજી પણ જૂના-નવા મથો થોડા ફેરફારથી પ્રસ્તુત યાત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્રમાં હેમચંદ્રાચાર્ય ચરિત્ર.

પહેલાં તેની પૂર્તિ માનવામાં આ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિના ૨૩ મા શ્લોકથી વાધો ઉભો થાય છે.” જે ૨૩મા શ્લોકથી તે ડૉ. બુદ્ધવર વાંધો (વિરોધ) સમજે છે તે શ્લોક આ છે:—

જયસ્તમ્ભાન્ સૌમન્યનુજલધિવેલં નિહિતવાન્
વિતાનૈર્વ્રજાપ્તં શુચિગુણગરિષ્ઠૈઃ પિહિતવાન્ ।

યશસ્તેજોરૂપૈરલિપત જગન્ત્યર્ધધુસુષ્ણેઃ

કૃતો યાત્રાનન્દો વિરમતિ ન કિં સિદ્ધનૃપતિઃ । ૨૩।

આ શ્લોકમાં “કૃતો યાત્રાનન્દઃ” વાક્યથી બુદ્ધવર, સિદ્ધગજે કરેલી છેલ્લી સોમેશ્વર વિગેરેની યાત્રા સમજે છે, તેથી તે સદ્ગુણ હૈમ-વ્યાકરણની રચના તે યાત્રા પછી એટલે કે વિ. સ. ૧૧૯૭ પછી કે પે છે,

ડૉ. બુદ્ધવરના મતની સમાલોચના

જે ૨૩ મા શ્લોકથી ડૉ. બુદ્ધવરે વ્યાકરણની પૂર્તિ સોમેશ્વરની યાત્રા પછી કરી છે, તે શ્લોકનો તેઓ અર્થ ઉઘી રીતે સમજ્યા છે. ઉક્ત શ્લોકમાં રાજની બુદ્ધયાત્રાના ઉત્સવનું વર્ણન છે, તીર્થયાત્રાનું નહિ. “આ સમુદ્રના કાંઠા સુધી સિદ્ધરાજે જયસ્થભો રાખ્યા, પવિત્ર ઉન્નત શુશ્રૂષી ચદ્વરથી જગતને ઢાંક્યું. યશ અને પ્રતાપરૂપી કેશરથી સમસ્ત જગતને આછો લેપ કર્યો-પીળું બનાવ્યું. આ પ્રમાણે યાત્રાત્સવ-બુદ્ધનો ઉત્સવ કર્યો છતાં, હજી સિદ્ધરાજ વિરમતો નથી ? શત્રુઓ ઉપર મીઠી નજર કેમ રાખતો નથી ? ” ઉત્સવમાં થાંભલા, ચંદરવા અને કેસરનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્યમાં રૂપક બનાવી તે બધું ઘટાવ્યું છે. ઉક્ત પદ્યનો આવો અર્થ કરવો મને હીક લાગે છે. ડૉ. બુદ્ધવરની કલ્પનાથી ‘યાત્રાનન્દ’ નો અર્થ આપણે સોમેશ્વરની છેલ્લી યાત્રાનો અર્થ કરી હૈમવ્યાકરણની પૂર્તિ સં. ૧૧૯૭ પછી

માનીએ, તો આપણને અનેક થંકાઓ અને મુશ્કેલીઓ નડે છે. તેમાંની કેટલીક અહીં લખું છું:—

- ૧ વ્યાકરણ અન્યા પદી સિદ્ધરાજે રાજપાડિનો પામે તેને સંપૂર્ણ વંચાવી તેની પરીક્ષા કરવામાં જે મમય કાઢ્યો તે ઘટ્ટી થકે નદિ કે જે પરીક્ષા કરાવવાની વાત આપણને સાવ સાચી જેતી જણાય છે.
- ૨ તેની મેંકડા નક્યો કગવવામાં અને પૂર્વોક્ત કાર્યમાં ત્રણ વર્ષ પીત્તાની પ્રભાવકચરિત્રની વાત ઘટે નદિ, કેમકે સિદ્ધગજનું મૃત્યુ સં. ૧૧૯૯માં થયું છે, એમાં કાષ્ઠનો ૫ મતનેદ નથી.
- ૩ વ્યાકરણના પ્રચાર માટે સિદ્ધરાજે જે મદદ આપી, મહેનત લીધી, તેને માટે ચાર વર્ષથી એણે સમય માનવો પડે કે જે ઠીક નથી લાગતો.
- ૪ હેમચંદ્રાચાર્યની દાજરી સોમેશ્વરની છેલી યાત્રામાં બંધા ગયો કહે છે, તેને કાઢી નાખી પડે, કે જે કાઢવી ઇતિહાસથી વિરુદ્ધ જણાય છે, અને ઐ. છુદ્ધર પણ તે કાઢી નાખી પસંદ ન જ કરે. એ બંધી બાજતો જોનાં છુ એવા વિચાર ઉપર આવ્યો છું કે સોમેશ્વરની યાત્રાએ જતાં પહેલા જ હેમાચાર્યે વ્યાકરણ પૂરું કર્યું હતું.

તારણ

આ આખા લેખનું તારણ એ છે કે માલવાના રાજા યશો-વર્માને જીતીને આઝ્મા પદી અને સોમેશ્વર ગિરનાર તથા શત્રુંજળાદિ વૈદિક-જૈન તીર્થોની છેલ્લી યાત્રા કર્યા પહેલાં શુન્દરાતના રાજાધિરાજ

સિદ્ધરાજ જયમિત્તે શ્રી હૃમયન્દ્રાચાર્યને પ્રાર્થના કરી
ગુજરાતના ગૌરવને વધારવા માટે વિ. સ. ૧૧૯૩ ના છેડા
ઉપર સિદ્ધ-હૃમયન્દ્ર રાજાનુશાસન નામનું વ્યાકરણ બના-
વરાવ્યું અને વિ. સ. ૧૧૮૬ પછી સિદ્ધરાજે તેનો અનેક રીતે
પ્રચાર કર્યો હૈમ-વાસ વિગેરે વ્યાખ્યાની મીઠા મથો તેની પાછળ
બન્યા છે

આ લેખમા હૈમ બૃદન્યાસ, હૈમ કાન્દાનુશાસન અને દ્વિગાત્રય
કાન્દનો પચ્ચ પ્રસંગોપાત્ત વિચાર પ્રતામા આવ્યો છે

આ વિષય વિષમ છે સાધનો ઝોળા છે, તેથી થણુ ખરૂં મમ
પનાથી લઈ મારી અત્યંત મતિથી મેં અહીં દૂકમા વિચાર કર્યો
છે મારો મત દર્શાવ્યો છે, તે સૂઝું સાચો જ છે એમ હું દાવો
નથી કરતો સજ્જત બુદ્ધિ અને પ્રમાણોથી મારા મતનું ખૂબ કરવા
હજોઈને હું પ્રાર્થું છું, તેનું સાચી રીતે ખડન થતા હું મારા મતને
ફેરવા વિનવળ કે સંકોચ નહિ કરું એવી ખાત્રી આપુ છું ગુજરાતના
સાક્ષરો એ વિરે વધુ મૌનિક અને સ્પષ્ટ વિચારો પ્રગટ કરે એમ
છઞ્છી વિરમુ છું

: ૬૫ :

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયની એક કૃતિ^૧

(શહેશ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર)

કૃત્વાક તત્ત્વજ્ઞાની અને ભક્ત મહાકવિઓ પોતામા કાવ્યની સુન્દર અને અપૂર્વ શક્તિ હોવા છતાં કોઈ કાવ્ય નથી બનાવતા અને પસંદ પણ નથી કરતાં આનાથી વર્તમાન પદ્ધતિના વિદ્વાનો પોતાના વિક પો દ્વારા પ્રમાણુ વગર પણ એન્દ્રમ માની લે છે અને લોકોને પણ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે “ તે માણસ (પ્રિ) નો કાવ્ય વિષયનો એકે અથ બનાવેનો મનતો નથી, માટે તેમનામા તે વિષયની પારગતતા નહોતી તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ નહોતો ” પરંતુ અમુક વિદ્વાને તે વિષયનો અથ નથી બનાવ્યો, માટે તે વિવન (કાવ્યશાસ્ત્ર) થી અજ્ઞાત હતા, એમ કહેવું ભયકર ભૂલ ભરેલું અને અન્યાય કરનાર છે ઉત્તરજી તરીકે પહેલી શતાબ્દી પહેલાના અનેક ગણપુરો આચાર્યો

વિદ્વાનો થયા છે કે જ્યોત્ષે યાવન્જ્ય આત્મ કવ્યાણમાં રહી અથવા કીર્ત્યાદિની ઉપેક્ષાના કારણે એક વિવપનો ગ્રંથ લખ્યો નથી. વિક્રમ રામના સખા અલંકાર શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર જ્યોત્ષેમાં કાલિદાસ જેવી કાવ્યશક્તિ પણ વિકાસર હતી અને જ્યોત્ષે માટે આખા ગુજરાતને નદિ પણ આખાને ભારતવારને પોતાની પ્રતિભાથી ચમત્કૃત કરનાર કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય પણ સ્વોપ્ત બ્યાકરણ સૂત્રમાં “અનુસિદ્ધસેન” કવયઃ.” ઉદાહરણ આપી તેમને જ્યેષ્ઠતમ કવિ તરીકે ઓળખાવે છે, તે સિદ્ધમેન દિવાકરે કાષ્ઠનું કાવ્ય બનાવ્યું હોય તેમ જણાતું નથી. તો શું તેઓને કાવ્યશાસ્ત્રથી અજાત કહેવા ? ન્યાય (દર્શન) વિવપના અનેક છન્દોમાં બનેલી તેઓની દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા માંથી જે અત્યારે ૨૧ દ્વાત્રિંશિકાઓ મળી છે તથા શ્રીપાર્શ્વનાથનું લક્ષ્મિમય ‘કલ્યાણમદિર સ્તોત્ર મહે છે, તે બધાની રચના રસરતા તથા ચારતા જોઇને કાષ્ઠપણ સાચો વિદ્વાન કવિ કહેશે કે “તેઓમાં કવિત્વશક્તિનો ધણોજ વિકાસ થયો હતો.” અને આચાર્ય હેમચંદ્રમહારાજે “અનુસિદ્ધસેન” કવયઃ.” કહીને શ્રીદિવાકરાચાર્યને ખરેખર આલેખ્યા છે. ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયજી ઉપાધ્યાય મહારાજ પણ ઉપર કહેલ કવિ વિદ્વાનો પૈકીના એક હતા. તેઓ દર્શન-તર્ક શાસ્ત્રના ખૂબ રસિયા હોવાથી તેઓએ એક મહા-

૧ હેમચંદ્રાચાર્ય ૨-૨-૩૧ ને છપાલી હેમલગુરુચિ નં ૫. ૭૨

૨ આ ૨૧ દ્વાત્રિંશિકા, ન્યાયાત્તર અને અન્નતિલક મૂલ્યનો શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરકૃતપ્રમ્વમાલા ' જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા શાનનગરથી છપાયા છે.

૩ આ ૨૧ દ્વાત્રિંશિકાઓ ઉપજાતિ, વસન્તતિલકા, પૃથ્વી, વૈતાલીય, અનુષ્ટુપ, આર્યા, શાલિની, શિલરિણી કાદિ છન્દોમાં છે.

મળ્ય બનાવ્યુ હોય એવુ જણાતુ નથી રણદનલાલ, ન્યાયાલોક,
 સ્યાદ્વાદકલ્પલતાદીકા, નયોપદેશ, માયાપરિચ્છેદ, જ્ઞાનવિન્દુ
 જેવા નવ નવ અને પ્રાચીન ન્યાય ગ્રંથોના મર્ના તરીકે તેઓ પ્રસિદ્ધ
 છે, એને ધણા લોકો સમજે છે કે તેઓ શુદ્ધ દાર્શનિક પતિજ
 હતા, પરંતુ હમણા થોડા વર્ષો પહેલા ઉત્તરમ્થ થએલ તેમના એના
 ત્રણ સ્તોત્રો-કે જેનો હુ કે પરિચય ' જૈન સાંતિયોપયોગી વાતો
 પત્ર લેખાક ૪) ' જૈનપત્ર ' મા હુ આપી ચૂક્યો છુ તે જેવાથી
 તેમની કાવ્યશક્તિ, અનકાર, નિતાન, ગ્રંથપરિચય, અનુપ્રાસ કુશળતા
 શબ્દાર્થ ધર્મતા, શક્તિ અને ભગ્નિનો ધણો સારો પરિચય થાય છે
 આ ત્રણે સ્તોત્રો વાંચ્યા પછી તો શ્રીસિદ્ધમેન દ્વારકા પછી
 " અનુયગોવિજય કવયઃ " મહેરા-નખવા હૃદય અને લેખીની
 તત્પર થાય છે

આ ત્રણે સ્તોત્રોની એક પ્રેસ કોપી શાન્તમૂર્તિ મુનિગજ
 શ્રીજયતરિજયજી મહારાજ પામે કેટલાક વર્ષો પહેલા મે જેએની,
 મને તે સ્તોત્રો બહુ ગમ્યા, તેમની અનુમતિ મનાથી મે આ ત્રણે
 સ્તોત્રની નમ્ય મરી લીધી તેમની પામેની નવ્ય ધણ કરીને નાય
 વ્યાખ્યાન તીર્થ ત્રીયુત પ હરગોવિન્દલાલ ત્રિકમલાલ ગેમના હાથે કરેલી
 છે, એવુ સાંભળેતુ મારા સ્મરણમા છે આ સ્તોત્રો હજી સુધી કોઈ
 પ્રેસમા છપાયા નથી કેટલાક ભગવોમા આની પ્રતિઓ મને છે એમ
 સંભળાય છે આજે ધણા વર્ષે શ્રીજયતરિજયજી મહારાજની આનાથી
 આ ત્રણ સ્તોત્રો સંબંધી લખવા મારો વિચાર થયો છે જેનોતુ
 સ્તોત્ર સાહિત્ય ધણુ રસિક સુદ અને ઉત્તમ છે તેનો કેટલોક પરિચય
 સાહિત્યમેરી મિત્ર-ર ત્રીયુત અનુગમિજયજી મહારાજે અનેખવાર
 અનેક પત્રોમા આપી જૈન સમાજનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ છે અને જૈનસ્તોત્ર
 સમુચ્ચય' ગ્રંથને સુદ રીતે સંપાદિત કરી નિર્ણય સાગર પ્રેસ

ત્રી પ્રદાનિત ગચ્છો જી શ્રીન નોત્રાને તેઓ ખંતસૂંક મંચડી
તેનાં કરી ગયા છે. મારી પામેના પ્રતુત ત્રણ નોત્રાને પતુ તેઓએ
મગાના છે. આ વેખમાં નો દુ ત્રણ નોત્રો પેટી પ્રગમ
“ શ્રીશંભુસ્વરપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર ” નો પશ્ચિમ ૪ આપું છું

શ્રી ગણેશસ્તોત્રનો પરિચય

નોત્ર ગનાવરાની પદ્ધતિ-પ્રથા ધણા જુનાકાવથી પ્રચલિત થત
છે. આચાર્ય શ્રીમિદ્ધમેન દિવાદ ૬ નંબો પ્રથમ વિક્રમ (વિક્રમ અવત
પ્રતર્ક ઉત્તરવિનીના ગમ્મ ગંકાને દગવનાર) ની પશ્ચિમમાના માન-
વતા મજા દના, તેમજુ ગનાવેન શ્રીકલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર ૮૪૧
પ્રમિદ્ધ છે, ૧ પરી સમન્તમદ્ર વિદ્યાનન્દસ્થામી, હરિમદ્ર,
શકગચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, ચાદિદેવસૂરિ, હેમચંદ્ર, શોભન-
મુનિ, ધનપાલ, જિનપ્રભસૂરિ આદિ વિદાન ભક્ત મરિઓએ
અનેક વિનિવ્રતાવાયા નોત્રો ગનાવ્યા છે પ્રતુત નોત્રાના કરી
ન્યાયાનાર્થ શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ છે. મારી
પ્રામે નં ગણેશસ્તોત્ર છે તેમા મુખ્યતથા શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર
અને આચાર્ય ‘શ્રીહેમચન્દ્રની અમર સાદ્ જગ્યાય છે. એ નોત્રનો
મગય ન્યાક-

૨ અનન્તવિજ્ઞાનમપાસ્તદોપ મહેન્દ્રમાન્યમહનોપવાચમ્ ।

મૃદં મહિમ્નાં મહસાં નિધાનં શંભુસ્વરં પાર્શ્વજિનં સ્તવોમિ ॥૧૫

૧ જુઓ ‘ અનન્તવિજ્ઞાનમતોતદોપમવાપ્યસિદ્ધાન્તમમર્ચપૂજ્યમ્ ॥ ૧ ॥
અન્યવેગ બ્યબચ્છેદિકા,

૨ અનન્તજ્ઞાનવાધા (સગદ્ધેષાદિ) દોષોને નાશ કરનાર, મોટા ઉન્નોથી
પૂજવા યોગ્ય, પૂજનીય અધિય વાળીવાવા, મહિનાના આસ્પદ, તેજના
ધર શ્રીશંભુસ્વરપાર્શ્વનાથ ને દુ સ્વધું છું.

શ્રી ભેમાચાર્યનું અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકાનું પાના નંબરની રજૂતિ કરાવે છે

આ ગ્રંથોત્તરના કેળાના આશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિની અયોગ વ્યવચ્છેદિકા અને અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકાદ્વાત્રિશિકા ની ૧૪મ અને કેળાડ મનોગે મહામાન્ય શ્રી સિદ્ધસેનદિવાચરની દ્વાત્રિશિકાઓ તથા કલ્યાણમંદિર ભક્તામરનારા નંબરની ૨૧ આનંદ-ભાવ ઉત્પન્ન ૨૩૧ ન્યદિએ ૫૧ આ ગ્રંથોત્તરમાં તેમ ચમત્કાર છે ખાસ રીતે પ્રસાદ ગુણની સાથે આનુપ્રાસ નાન ખેચનારો છે બીજા ગ્રંથોત્તર ધોમૌડોપાર્શ્વનાથસ્તોત્ર માં તે પ્રથમ ગ્રંથોત્તર ગ્રંથોત્તર અનુપ્રાસાલંકાર ને છન્દ શ્રીહર્યંકરિના નવમ કાવ્યની ગ્રંથોત્તર કરાવે છે પ્રાય કરીને આ ગ્રંથોત્તરમાં અર્ચાત્મ ન્યાસ દષ્ટાંત ઉપમા, ઉત્પ્રશ્ના શ્લેષ અનુપ્રાસાદિ અલંકારો પૈવી ગ્રંથોત્તર ગ્રંથોત્તર ૧૨૭૩ મૂળમાં છે ભગવાનની આનંદ પાનની કેળી જરૂરની અને નાભપરી ૮, તેનું શિર્ષાનં નંબર ૧૨૧ ની ૧ મુખી ધારી ખૂબી દૂર પ્રુ છે સઘ સાથે મનન્ય ૧ મના ૧૧૧ શ્લોક ૬૩ થી ૬૮ મુખી બન્ય મન મોને દારના મનાવે તેનું છે શ્રીમેરુતુજ્ઞાચાર્યે જેમ ભક્તામરમાં જ્યોતન્મદાવિલધિલોક પોલમૂલ—(શ્લોક ૩૮ માં) થી આપાદકણ્ડમુરુટુહલ ગણિતાજ્ઞા

૧ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિએ શ્રી સિદ્ધસેનના અનુકરણથી શ્રીમહાગીસ્તુતિ ૩૫ ખે દ્વાત્રિશિકામાં અયોગવ્યવચ્છેદિકા અને અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકા નામથી બનાવેલી છે બીજી દ્વાત્રિશિકા ઉપર શ્રીમદ્ધિવેણસૂત્રી ની જગત્પ્રસિદ્ધ સ્યાદ્વાદમથરે ટીકા છે નિળયસાગર થી પ્રકાશિત સમ મગુચ્છકના ૫૯ ૧૦૨ થી ઉપરુકત બને મૂળ દ્વાત્રિશિકાઓ છપાવી છે

(૪૬ શ્લોક) નુરી કાથી, ગિલ વગેરેના આક પ્રકારના ભસ્તુ વર્ણન
શ્રી ભગવત્-તોત્રથી તેઓનું નિવાસનું મતાન્યુ છે, તેમ અસ્તુત
-તોત્રમા શ્રી યગોવિજયશ્ચ માદ્વાગજે મદામ્બુલુખ્યાદ્બ્રમરાડ-
સ્ત્રેણ પ્રવૃક્ષરોષ ગિરિતુલ્ગકાયમ્ (શ્લોક ૯૪) થી આપદ-
કણ્ઠાર્પિતશુદ્ધલોઘા વ્રણેર્વિંશીર્ણાં પ્રતિગાત્રદેશમ્ (૧૦૮ શ્લોક)
તત્સાં ૧૫ પદોમા નિભાગથી મુન્ડના પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે, તે પછી
૪મ ભક્તભરમાં ઉપમદ્વાર છે, તેમ આક પ્રકારના ભય નિવારણનો
ઉપમાદ્વાર શ્લોક ૧ વ્યુત્થો—

‘શ્વયમ્ભીતિ’ વલનપ્રથિતપ્રભાવં નિત્યાવબોધમરવુદ્ધસન
પ્રમાત્મ ।

ધિશ્વાતિશાયિગુણરત્નસમૃદ્ધવામ ! ન્વામેવ દેવ !
વયમીશ્વરમાશ્રવામ ॥ ૧૧૦ ॥

અત્રાત્રાત્રાત્રી શ્રી ૧૧૦ પાર્શ્વનાથ ઉપર એવી અતેગી ભક્તિ છે કે
અતેગીને ૧ ત્રા શ્રી તે ભગવાત્રી ગુણિ કરે ૭ ૯૩ માં શ્લોકના
રી ૧૧૦૧૦ ભગવાનતો નામો ૧૫ કરો છે તે શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

‘વિદ્યાય મૂર્ધાનમધસ્તપમ્થયો કિમુચ્ચમન્નવ્રતશીલ
શીલનૈઃ ।

૧ સુરપાના મલદ્વિપ-દ્રમ્બગજદવાનલાહિસ્ત્રમ મત્તાં ધિમહોદરવન્ધનોત્ત
મ્ । તસ્ય ડડ્ડુનાશમુચ્ચાલિ મય મિયત વરનારક સ્તનમિમ મતિમાનધીત ॥
(ભક્તભરસ્તોત્ર શ્લોક ૪૭)

૨ શ્રી ૧૧૦૧૦ પાર્શ્વનાથનું પ્રસિદ્ધ નામ સામજ્ય નથી તે નીચે માફ
શ્રી (અને હયા પગ કરી) તપ કરવાથી કે હયા પ્રમારના મત્ર મત્ર અને
આચાર પાજવાથી મે ગુ ? તથા વિદ્યાસમૃદ્ધનું ઉચ્ચવ બીજ પગ શુ
નામનું ? અર્થાત્ શ્રી ૧૧૦૧૦ પાર્શ્વનાથના નામ સ્મરણ સિવાય બધા
અનુકારો નામો છે વિદ્યાત્રવજીજનુગ્ગલમ્ ને શ્રી ૧૧૦૧૦ નામનું વિશેષ
પણ બતાવી રાકાય છે,

શ્રુત ન શહેશ્વરનામ ત્રિશ્રુત કિમશ્ર ત્રિધાત્રજર્વાનમુ
જ્ઞપલમ્ ॥ ૧૩ ॥

અન્નિમ પવમા નોતમઃ ક્ષય ૬૧ । પાતાનો પતિય નાધ્યા
છ તે આ પ્રમાણે -

इति जिनपतिर्भूयोभक्त्या स्तुत गामिनामिन-
'स्त्रिदशहरिर्णागीतस्फातम्पुरदगुणमण्डल ।

प्रणमदमरस्तोम कुर्याज्जगज्जनयान्छित—
प्रणयनपटु, पार्श्व पूजा यगोत्रिनयश्चियम् ॥
(शङ्खश्वरस्तोत्र ૧૧૩)

આ નોતમા અન્નિસ-ગન્ધ તથા સ્મૃતિ ૬ નેના થા ।
ઉદ્દેશ્યે આ ૬ —

गुणास्त्रयीया अमिता इति मृताबुदासने देव । नद्याधना
जना ॥ ૪ ॥

कला जलाधं बहुपद्मकरं ॥ ૮ ॥

खलं किमेतं कलिकान्तललितं ॥ ૯ ॥

भूर्तिम्वव स्फुर्तिमती जनार्ति ॥ ૩૦ ॥

૧ દેવામનાઓ વડે મયારો છે વિસ્તૃત વિકસિત ગુણ સમૂહ જેનો
દેવાથી પૂજિત મુનિઓના સ્વામી જમનાના પ્રાણના અનીષ્ટ દુરવામાં
સમર્થ શ્રોપાર્શ્વજિનેન્દ્રની આ પ્રમાણે ભક્તિથી ધ ૧ રીતે સ્તુતિ કરી છે
તે ભગવાન યસ અને વિજયની સંપૂર્ણ લક્ષ્મીને કરે આરો આમા
યશઃવિજયધાયમ્ આ સ્તોત્રકારે પોતાનું નામ પણ ગાકોયુ છે

ફણામણીનાં ધૂણિભિર્ભુવાંશ !	॥ ૩૧ ॥
પુષ્પાણિ પાણિર્ન લલો	॥ ૪૨ ॥
વિશદ્ધમદ્ધે દધતે	॥ ૪૨ ॥
કૃથા કથાઽસૌ પન્દોષધોષિર્નઃ	॥ ૬૧ ॥
જગજ્જનાનન્દનચન્દનદ્રવ્યઃ	॥ ૬૭ ॥
સમુદ્રમન્ મેઘધિયા	॥ ૬૮ ॥
તમાલહિન્તાલરસાલતાલવિશાલસાઢવ્રજદાહધૂમઃ	॥ ૯૮ ॥
મિથો મિલજ્જાલજ્જદાલમૂર્તિર્દંવાનલો વાયુ જયાત્ કરાલઃ	॥ ૯૯ ॥
પ્રતિભવ ભયતો ભવતાત્ કૃપારસમયે સમયે પરમા રતિઃ	॥ ૧૧ ॥

સ્તોત્રના છન્દો.

આ સ્તોત્રનો મુગન 'લો' ઉપજાતિ છન્દમા છે, તે ૫૪ી ૧૧૦
 પુરી કેના ૫૬૦ 'વશસ્થવિલ છન્દમા અને કેના ૩ 'ઉપજાતિ
 વૃત્તમા છે ૧૧૧ મુ ૫૬ = દ્રુતીવિલમ્બિત વૃત્તમા છે ૧૧૩ મુ
 હરિણી વૃત્તમા છે

૧ આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિ પ્રમુખ અને વશસ્થ છન્દ કહે છે.
 હેમછન્દોઽનુગામનમા આતુ લક્ષણ જાતઝા વશસ્થમ્ ॥ (અપ્પાય ૨)
 આપેલું છે

૨ હન્દવઝા અને ઉપન્દવઝાના મિશ્રણનું નામ ઉપજાતિ છે ।
 =આતુ લક્ષણ દ્રુતવિલમ્બિતમાહ નમો મરી ॥ (છન્દોમજરી દ્વિર્તાયસ્તવક-
 મા) છે.

૩ ન્તોઘ્રીક્ષોગોદરીઙી વધે । હેમ છન્દોઽનુગામન અ ૨-૨૬૩ ।

નુદિત ભાગ.

આ ગ્રંથોત્તરી પ્રેસ યોગી બીજી નકલ ઉપરથી મેં કરી કે એન હુ પડેના તપ્પી ચૂક્યો છું મેં આની હસ્તનિષ્પિત મૂલ પ્રતિ જેલ નથી જેના ઉપરથી મેં ન ન કરી કે તે ન ન જ્ઞાત મહાશયને પ્રતિ ઉપરથી નકલ કરના કરના આગ અગદ કર્યો નુદિત અને કર્યો આગ મદિય મ યો હમે, એમને નેઆમે નુદિત અને મદિય આગને છોટી દીરા હમે ન નકલ ઉપરથી નકલ ન્ના મને જ પાઠ અનુદ લાગ્યો તે નો ને અશન નવી તીરા છે, પ નુ જે આગ ન્ને મગન નિશ્ચિત રીને વચાયો નહ અને નિતિ દનો તે આગ મારી નનમા ૧૧ નવી ચાચ્યો એન નો ન મ ૮૫, ૧૦ નથા ૧૧૨ મરી નનમા મ મૂલ તપ્પી નવી નોક ન ૭૬, ૮૬, ૯૨, ૧૦૦, અને ૧૫ મા નો મા કર્યો આગ નથાયો નવી ન મિરાય કર્યો નાચ પદો શમે એવા કે કે કર્યો અર્થ મદિય ઈ ન્ના ગડે (૫૨૫૫)થી પ્રચલિત થતા "શ્રીઆત્માનન્દ" નામના દિવ્ય મામિશ્મા ન્પાએન 'જૈન સાહિત્ય આર પ્રકાશનની આવશ્યકતા' નામના માન નેખમા આ શક્તેશ્વરસ્તોત્ર વગર ન નોત્રો નાવવા માત્ર ઉ ન મ યેના છે

(ગ્રંથોત્તરી નિના ન નુનો)

ન્યાયાચારી યોગેશ્વરજીના શક્તેશ્વરસ્તોત્રનાશસ્ત્રોત્રનો વિનૂત પચિવ જૈન નાનિના ચત્ર અશ્મા ન હી નુર્તો છું ન્ના ગ્રંથોત્તરી આટલી પ્રશસા થી પડી તેની કરિતાનો નમૂનો પા ૧ આગળ ન

મુક નો એ-ત્રાનો અ-રાય જ મહેરાય એવા અ-ચાયવી મક્ત
મહેરા માટે આ-ત્રોતની થોડી કવિતા ગુ-ત્રાની અનુવાદ સહિત આ
લેખમા આપવા પ્રત્ય જ હું મને આશા છે કે મારી આ પ્રગતિ
સાહિત્યપ્રિય પાંચાને વિનોદકાન્થ થશે—

‘મહાનુભાવસ્ય જનુર્જનુષ્મતાં ગુણસ્તવૈરેવ દધાતિ હૃદયતામ્ ।
યન વન કાન્તવસન્તમપદાં પિકીરવૈરેવ સમૃદ્ધમીક્ષ્યતે ॥૨॥

ભાવાર્થ— ગદાપુષ્પાના ગુણોની ગુણિતી પ્રાણિઓનો જન્મ
ચુન્નાને પામે છે (સકલ બને છે) [કેમ કે] સુખ વસન્ત ઋતુની
શોભાથી ભરેલું વન કાવીવાના મધુર સન્દેશી-ગીતોથી જ સમૃદ્ધ
દેખાય છે—(ગાલિત થાય છે)

ભગવદ્ગુણ ગુણિતી શ્રવિની વાણીની નિર્મલતા—

અવર્ણ્યસ વર્ણનકદમલાઽઽવિલ સ્વકાર્યરક્તસ્ય કવેર્ગિરાં રસઃ ।
ગુણસ્તવૈર્દેવ ! તવાઽતિનિર્મલો ભવત્યવશ્ય કતકોન્કરોપમે ॥૩॥

હે ભગવન્ ! નહીં વર્ણન કરવા થાગ (જગત વગર અપોઅ-દેશી
પુરુષો)ના વર્ણન (પ્રશસાત્મક) કરવાના પાપથી મક્ત થયેલ ત્રાસ
શ્રવિની વાણીના જ્ઞાતકૌરવીના સમદ જેવી તાગ (પ્રબુતા) ગુણોની
ગુણિતી નિશ્ચિત રીતે નિર્મલ બને છે—નિષ્પાપ બને છે

૧આ મહેવાનો ‘પ્રથમ શ્લોક’ અનુવાદ સહિત ગદા લેખમા આપ્યો
હોવાથી ફરી અહીં આપ્યો નથી

૨ કતક નામની એક વનસ્પતિ છે, તે મેં પાણીમા નાખીએ તો
પાણી સ્વચ્છ થઈ જાય છે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે ‘શ્રી વિમલસ્વામિનો
વાચઃ કતવશોદમોદરા’ સ્વલાર્હત્ સ્તોત્રમા તક રાખેને પ્રયોગ કર્યો છે

ગુણસ્ત્વદીયા અમિતા इति स्तुताऽनुदासते देव ! न योधना जना ।
मणिष्यन्तेषु महोदधेर्गहो ! न वि प्रवृत्तेरपलम्भसम्भव ॥४॥

હે પ્રભો ! તારા રુદ્રો અમખ્ય છે જના પતિ પુરો તે
રુદ્રોની સ્તુતિમાં ઉભીન-દનાગ થતા નથી અમુદમાં અનન્ત ગતો
હોવા જતા નુ ગતો મેળવવા નોખની પ્રાપ્તિ થતી નથી ? (અર્થાત્
આ છે)

कलौ जलोद्ये ब्रह्मपङ्कसङ्करे गुणप्रजे मज्जन्ति मज्जन्तिर्जिते ।
प्रमो परीयन्ति शरीरधारिणा तगीय निम्नारवर्गे तव स्तुतिः ॥८॥

હે દેવ ! તારુ પાપ-ખીચારી ભરેલા રીયગરૂખી અમુદમાં અત્યુદ્ધે
વડે પ્રાપ્ત થયેલા ગુણો દમાયે-નહ થયે છતે, તારી સ્તુતિ પ્રાપ્તિ
ઓને માટે નાવની માફક ભવ અમુદરી પાડ પમાડનારી છે

यलै किमेते कलिकालकालिनैर्धिपश्चिता नाय ! यदि प्रसीदसि
पराक्रम कस्तमस्मामहीयसा तनोति भाम महर्मापतिर्यदि ॥९॥

તે પડિનેના ગ્રામિન ! ને આપ પ્રમત્ત થાયે તો પડી પ્રિયનાના
પ્રમાથી વરેના આ અનુગ્રહોની ની જગત્ત છે / અથવા તેઓનો
મને જો ભર છે / [કેમકે] ને સૂર્ય પ્રગટ છે તો પડી મેળવ
અધ્યાત્મની શી શક્તિ છે / અર્થાત્ તે પોતાના (મદિ) પામે નહીં

शमो दमो दानमर्षीनिनिष्ठा धृष्टेय सर्व तव भक्तिर्दानम् ।
समत्क्रिया मैष कचिप्रयन्धो रम विना यच्छति चारुयन्ध ॥

તારી ભક્તિ વગરની શાન્તિ, દન્તિપત્તન, તાર અને અધ્યયન
નતપત્તના અધુ અર્થ નમામ છે [કેમકે] રુદ્ર અનાવાતા પામ
મદિનો અથ-સ (અગામરિ) વિના અમ મને પામતો જ નથી

જ્ઞાનડિયા વિના કાર્યસિદ્ધિ નથી—

ન જ્ઞાનમાત્રાદપિ કાર્યમિદ્ધિવિના 'ચરિત્ર ત્વદાગમેઽસ્તિ ।
અપીક્ષમાણ પદવીં ન પદ્મગુર્વિના ગતિં દન્ત પુર પ્રયાતિ ॥ ૧૮ ॥

તાગ આગમમા આગ્રિ (આર્યશ્રવ) વિના એકલા જ્ઞાનથી
કાર્યસિદ્ધિ (મોક્ષ) નથી [કેમકે] માર્ગને જોતો-જાણતો છતો પાણી
પાગણે માણસ ગમન સિવાય (ચાલ્યા સિવાય) કષ્ટગામમા પહોચતો
નથી

ભગવાનની આજ્ઞાની મહત્તા—

સ માર્ગસિન્ધાવિહ નાસ્તિ કિञ્ચિદાલમ્બનં દેવ ! વિના ત્વદાજ્ઞામ્ ।
તયા વિહોનાઃ પરકુષ્ટલીના હ્રતા ! મહામોહહતાઃ પતન્તિ ॥ ૧૯ ॥

હે પ્રભો ! આ સસારડેખી સમુદ્રમા તારી આજ્ઞા સિવાય કંઈ પણ
આવ મન-આચાર નથી, તે (તારી આજ્ઞા) સિવાય પ્રીત કષ્ટમા
ફાગ્યેલા મોટા મોલથી તણાએના ખીચારા લોકો પડે છે અથવા
મલા મોલથી લણાએલા મોટા કષ્ટમા ફસાઈને પડે છે

મહૌષધિર્જન્મજરાઽઽમયાનાં મહાર્ગલા દુર્ગતિમન્દિરસ્ય ।
યનિ સુસ્થાનાં કૃતકર્મદાનિરાશા ત્વદીયાઽસ્તિ જિનેન્દ્રચન્દ્ર । ૨૦ ॥

હે જિનેશ ! તારી આજ્ઞા જન્મ જરાડેખી રોગોને માટે મોટા
ઔષધ તુ ય છે, નરકાદિ દુર્ગતિને રોકવામા મોગી અર્ગલા સમાન છે,
શુભોની ખાણ છે અને કદેવ કર્મોનો નાશ કરનારી છે

૨ જ્ઞાનગ્રંથોત્પાડવિ મગ્નિ મૂર્ત્યા યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુષ્પ સ વિદ્વાન્ ॥
સચિન્ત્યતામૌષધમાતુર દિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥

ભગવાનમાં ગુણો શા ભાટે છે?—

પરેષુ દોષાસ્વયિ દેવ ! સદ્ગુણા મિથોઽવલેપાદિવ નિત્યમાસતે ।
સ્ફુરન્તિ નેન્દ્રાવપતન્દ્રચન્દ્રિકાસ્તમોભરાથા કિમુ સિદ્ધીકાસુતે ।

હે ભગવાન, ખીન દેવોમા (જનમતથી લિનમતના-મનાતા આમ પુરોમા) દોષો (સગોપાદિ) અને તામમા સાન ગુણો એકમીનની ધર્મથી હમેશા જોડે છે (અર્થાત્ ભગવાનમા ગુણો છે એવો ધર્મ-દ્વેષી દોષો ભગવાન પામે ન દેખા ભગવાનના વિગેથી એમા જોડેને જોડે) ચન્દ્રમામા રસચન્દ્રિકા (ચાની) અને ગદમા અધકાનો સમૂહ નથી જોડેનો નુ ?

સાધનો પ્રસંગ—

अथैकं धूमं तत्र चैत्यमूर्ध्नि प्रसर्वितृष्णागुरुभूपसंभवम् ।
समुद्रमनुमेघघिया कलापितामुदेत्यविश्रान्तमकाण्डताण्डयम् ॥

નાગ મદિ ॥ ચિખર ઉપર ફેલાએના કાના અગુરુ ધૂપથી ઉપર થએલ ધૂમાડાને જોડેને ચડેના મેઘની બાનિથી અનવસરે (વાર્તાના સમય સિવાય) મૂંગેનુ નૃત્ય માપ છે

यत यथा पुण्ड्रभरेण पायनं प्रहसजैर्वा गगनं प्रहाशिभिः ॥
तथा मदा सहजैरलङ्कितैर्विगतजतै र्वद्भवनं ध्रिषा पनम् ॥ ૬૭ ॥

જેમ યુવોના સમૂદયી પવિત્ર વન શોભે છે, તેજસ્વી ગ્રહોના સમૂદયી આકાશ શોભે છે, તેવી રીતે આભૂષણોથી યુક્ત સંઘના માણસો વડે ગોભાથી બરેલું તારું પવિત્ર મંદિર હંમેશા શોભે છે. ભગવત્પ્રસાદ વર્ણન—

સ્વત્તઃ પ્રસીદન્તિ હિ કામધેનુકરુપદ્વૈચિન્તામણિકામકુમ્ભાઃ।
ત્વદપ્રસત્તૌ ચ તદપ્રસિત્તિરિતિ ત્વમેવાઽસ્ય (સી ?) યુર્ધ્વૈર્નિપેભ્યઃ

તાગથી—(તારા પસાયથી) કામધેનુ, કૃપવૃક્ષ, ચિંતામણિ ન અને કામધટ પ્રસન્ન થાય છે. (મહે છે—ફલ આપના તત્પર થાય છે), તારી (પ્રભુની) અપ્રસન્નતામાં તેઓની (કામધેનુ વગેરેની) અપ્રસન્નતા (નારાજ) છે, એથી પાંડિતો વડે તુજ સેવના-આરાધના થાય છે.

ભગવાનની સેવાથી ભોક્ષ સાથે સાંસારિક મુખ પણ છે—

ત્વદીય સેવા વિહીતા શિવાર્થ દદાતિ ભોગાનપિ ચાનુપજ્ઞાન।
કૃપીવલાઃ શમ્યકૃતે પ્રવૃત્તાઃ પલાલજાલ ત્વનુપજ્ઞસક્તિ ॥૭૭॥

ભોક્ષના માટે કગ્ગોશી તારી સેવા ભોગોને (સાંસારિક-વૈશયિક મુખોને) સુતગ પ્રયત્ન વગર આપે છે. [જેમ] પાન્યને માટે પ્રગ્ત થએલા ક્રીડાનોને પરાગ (ધાસ વિશેષ) તો આનુયોગિક જ મળે છે.

ભગવાનની વાળી અનુપમ છે—

રસૈર્ગિરસ્તે નયમિમંનોરમા. સુધાસુદૃષ્ટા વહુધાઽપિ પદ્ રસાઃ
અતાઽનયોઃ કઃ સમભાવમુચ્ચરેદ્ ' ઘરેણ્યહીનોમિતિવિંદમ્બના

૧ વાતમ વસ્તુ સાથે હીન-અધમ વસ્તુની ભપમા આપવી તે હીનોપમા તામનો ઉપમાલક્ષાર્થ છે. જેમકે ' વિભિન્નલિંગવચના નાડતિ-હીનાધિકાં ચ તામ્ । નિવળન્તિ બુદ્ધાઃ કાપિ લિઙ્ગ-મેદ તુ મેનિરે ॥ (વાગ્મદાલકાર પરિચ્છેદ ૪ શ્લોક ૫૮) પ્રસ્તુતમા "કાગડાના જેવી

નરમો (નગાર પીર કડખ, હાથ અદ્ભુત, ભરાનક, ગૈર, ખીલસ, શાત,) કરતા તારી વાણી વધુ મનોહર છે [અને] અમતમા તો વસારેમા વધારે ૭ મો (મધુર મૃદુ તિક્તતાદિ) જોવાન છે— સહાય છે, એરી પ્રીતે આ બે (સુગરદિ નરમ અને અમત સુવાની સાથે તારી વાણીની સમ્યતા (સમ્પ્રામણ્ય) પ્રાપ્ત કરી શકે— મહે ? [કેમકે તેમ કરવામા] અધિક દીનોપમાની મુશ્કેલી થાય ૬ અર્થાત્ તારી વાણી નરમ અને અમત જોવી છે, એમ મહેતુ તે દીનોપમા દોષ છે

ખીજા દર્શનનો ભગવાનના દર્શનમાં સમન્વય—

‘સ્ફુરન્તિ સર્વં તવ દર્શને નયા પૃથક્ નયેષુ પ્રવર્તે ન તત્ પુન ।
કળા ન રાશીં ત્રિમુ કુર્વતે સ્વિર્તિ ? કળેષુ રાશિસ્તુ પૃથક્ ન વર્તતે

તારા (જૈન) દર્શનમા ખીજા બધા નયોન્દર્શનો (નગમ સપ્ત અવહાર મહાસુક્તાદિ) દેખાય [પગતુ] બિન્ન બિન્ન નયોમાન્દર્શનોમા (નૈયાયિકાનિ સ્વીકૃત નનાડડલાએમા) તારા અપેક્ષવાળુ, (વગુના અનન્તધર્મોને ખડન નહીં કરનાર,) દર્શન (જૈન-ર્શન) દેખાતુ નથી [કેમકે] [અનાગના] સમુદમા [અનાગના] દાણુ નરી રહેતા શુ ? અર્થાત્ રહે છે અને અનગ દાણુઓમાં તો [અનાગનો] સમુદ દગનો મહેનો નથી

તારી ચતુરાઈ છે” ની જેમ બધા રસ અને સુધા કરતા વિશિષ્ટ રૂપવાળી ભગવાનની વાણી અધિક છે અને તે હીન રૂપવાળા છે માટે હીનોગતા વિહમ્યના છે । મેળવે થી સિદ્ધમનદિશાકર ના પ્રથમદ્વાવિશિષ્ટ ને ‘મુનિધિત ન પરત-પ્રયુક્તિષુ ૩૦ મો પ્રકોશ

તત્ત્વોપદેશં સમવાપ્ત્ય યસ્માદ્ વિલીનમોહાઃ સુગ્મિનો ભવામઃ ।
નિત્યં તમોરાહુસુદર્શનાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તથા દર્શનાય ॥૮૬॥

જે (દર્શન) થી તારા ઉપદેશને પ્રાપ્ત કરીને [અમે] મોહ વગરના
સુખી થઈએ છીએ તે પાપ—અજ્ઞાનરૂપી રાહુને [નાશ કરવા] માટે
સુદર્શન ચક્ર સમાન તારા દર્શન (જૈનદર્શન) ને હંમેશા નમસ્કાર હો ॥

આમાં મૂલ કર્તા ના ૧૧૩ કાવ્યો છે. જ્યારે ‘જૈન ગ્રંથાવલી’
માં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા છે, કદાચ છેલ્લો શ્લોક પ્રશસ્તિરૂપ હોવાથી
તે નહીં ગણીને તેમાં ૧૧૨ શ્લોક લખ્યા હશે.

આ સ્તોત્ર સંપૂર્ણ થયા પછી પણ મારી નકલમાં એક શ્લોક
નીચે પ્રમાણે છે —

ધ્યાયસ્ય ચેતુર્મુનિતલ્લજસ્ય યશોવિજેતુર્ગુણયુક્તનામ્નઃ ।
इमां कृतिं भक्तिकवित्वयुक्तां प्रापं विलिख्याहमनल्पभाग्यम् ॥

મુનિઓમા એક શુશ્રુવાળું નામ જેનું, ન્યાયના પારંગામી
યશોવિજયજી ની ભક્તિ અને કવિત્વ યુક્ત આ કૃતિ (અથ) ને
લખીને—નકલ કરીને મેં મોહું પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ઉપરના શ્લોકથી સાફ જણાય છે કે પ્રસ્તુત સ્તોત્રની નકલ
કરનારે તે (છેલ્લો) શ્લોક બનાવ્યો છે.

उपसंहार

મહાનુભાવો ! શ્રીશંકરેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તોત્ર નો આંતરિક
અને બાહ્ય પરિચય સંક્ષેપમાં મારી લઘુશક્તિથી આ લેખમાં આપ્યો
છે. આ લેખથી પ્રસ્તુત કાવ્ય (સ્તોત્ર) અને કાવ્યકર્તાશ્રી યશોવિજયજી
ઉપાધ્યાયને મહાકવિ તરીકે તમે ઓળખો. અને આ કાવ્ય સુંદર રીતે
મુદ્રિત થઈ પ્રજાના હાથમાં છુટી આવે. એટલું ઇચ્છી વિરમવા
પહેલાં આટલું કહેવું આવશ્યક સમજી છું કે આ સ્તોત્ર સિવાયના બીજા
જે સ્તોત્રો સંબંધી વખત મલે થોડો પરિચય કાલાન્તરે આપના
જરૂર મન કરીશ.

આજનું સ્ત્રીશિક્ષણ ^૧

મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે તેને ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન હોય છે. તેની ધણીખરી શક્તિઓ અવિકસિત દશામાં હોય છે. આત્મજ્ઞ કે જ્ઞાત્રિય, ભારતીય કે ઇતર દેશીન, જૈન કે જૈનેતર તમામ પ્રાણીઓના જન્મ વખતે એકજ સરખા પ્રાપ્ત હોય છે. પણ જોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મળે છે, તે ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ કરતો જાય છે. અજ્ઞાતાન મેળવવું એટલું શિક્ષણ નથી, તેના અનેક પ્રકારો અને વિધિવિધ ઉપાયો છે. પણ અહિં માત્ર અજ્ઞાતાન શિક્ષણની વાત છે.

શિક્ષણથી ઘણી બાબતોનું અજ્ઞાન નટજે છે. આત્મામાં છુપાઈ રહેલી શક્તિઓ વિકસે છે. આ લોક અને પર્યોગનો વિકાસ સુધાય છે. માવનું ધર્મસ્વરૂપી પણ શિક્ષણથીજ થવાય છે.

શિક્ષણનું ફળ ઘણું વિશાળ અને રમણીય છે. તેના પ્રકારો અનેક છે. તેના સ્વરૂપનો ઉદ્દેશ આણવો ઘણો અઘરો છે.

૧ સ્ત્રીબોધ. એપ્રિલ, ૧૯૦૪, અમદાવાદ.

શિક્ષણનું લક્ષણ

મ્હારી નાનકડી મતિ પ્રમાણે તો શિક્ષણનું લક્ષણ 'કર્તવ્યનું જ્ઞાન અને પરતંત્રતાથી મુક્ત થવું' છે. હું 'ધાર્' છું કે આ લક્ષણમાં કોઈ વાંધો લઈ શકે તેમ નથી. પરતંત્રતાના બેદો જુદી જુદી દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે, તેમ તેના અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ કારણો પણ અનેકવિધ હોય; પરંતુ શિક્ષણથી બંધન મુક્ત થવાની લાચકાત તો આવવી જ જોઈએ. પછી ભલે કોઈ જાણી જોઈને પરતંત્રતાથી મુક્ત ન થાય, તે માટે ઉપાયો ન કરે, ને વાત જુદી છે. શિક્ષણથી કર્તવ્ય-જ્ઞાન અને બંધનથી છૂટવાની લાચકાત નથી આવતી, તે શિક્ષણ શિક્ષણ નથી, તે જ્ઞાન જ્ઞાન નથી, તે તો ફક્ત શરીર, મન અને સમયને ખરબાદ કરનારો, ધનનો નાશ કરનારો એક ભસ્મગ્રહ જ કહેવો જોઈએ. સૂર્ય ઉગ્યા પછી અંધારું ન મટે, અમિથી ટાક ન જોઈ શકાય અને શીતલ નીરથી શાંતિ ન મળે તો પછી મજબૂત જ કહેવાય ને !

પ્રાચીનકાળનું શિક્ષણ

શિક્ષણ સંબંધી ઉદાપોહ કરતાં આપણે પ્રાચીનકાળના શિક્ષણ તત્ત્વ દૃષ્ટિ તો જરૂર કરવી જોઈએ. દરેક વસ્તુમાં પૂર્વના કાળની ચોટી ધણી યોગ્ય મદદ જરૂર લેવી પડે છે, અથવા લેવી જોઈએ. જુના અને નવા બંને કાળના ગુણદોષોનો વિચાર કર્યા પછી જ યોગ્યતા ધરાય છે તેમાં સમીપતા અને સંદૃષ્ટતા વધુ હોય છે, એમ મ્હારું માનવું છે.

જેટલો જૂનો સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ છે તેટલો જ જુનો લગભગ શિક્ષણનો પણ છે. દરેક દેશ કે કાળમાં થોડા થણા અંશે શિક્ષણની

જરૂર અવશ્ય પડે છે. ભારતમાં શિક્ષણની ઉત્પત્તિ અને પૂર્ણગ્રહિ થણા લાંબા કાળથી થયેલી. હવે મોહનજોડે ડેગે અને હરપ્પાની શોધખોળોથી ઇતિહાસ પ્રમાણે જ સાચું માનનારા લોકો પણ છ હજાર વર્ષના જુના કાળને ઇતિહાસકાળ ગણવા લાગ્યા છે કારણ કે તે ખંડે શહેરોનો અસ્તિત્વકાળ છ હજાર વર્ષ પહેલેનો છે. તે ખંડે શહેરોમાં અનેક મુદ્રા, સિક્કા અને ખીજ અનેક એવી વસ્તુઓ મળી આવી છે કે જેથી ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાંનું હિંદુ શિક્ષણ અને કળામાં ખીજ દેશો કરતાં મોખરે હતું એમ સિદ્ધ થાય છે.

જુના કાળમાં શિક્ષણનું કાર્ય મુખ્યત્વે બે વસ્તુ કરતાં દત્તા. એક ત્યાગીઓ અને બીજા ગમ્મઓ

વિદ્યાપીઠોનો કાળ

બહુ જુના કાળ પછી એવે કે ભગવાન મહાવીર અને જુદા પછીનો ઇતિહાસ વિદ્યાપીઠોના ઇતિહાસથી બરેલો છે આ જમાનામાં સાધારણ નાના મોટા આશ્રમો ઉપરાંત વ્યવસ્થિત અને મોટા પાના ઉપર યોજાયેલા મહાન વિશ્વવિદ્યાલયો હતા તેની યોજના ધડનાર યજ્ઞત અને વિચારક પુરુષો હતા તેમાં એક એક વિદ્યાપીઠમાં દશ દશ હજાર સુધી છાત્રો અને પદરસો સુધી અધ્યાપકો સરસ્વતી દેવીની પવિત્ર ઉપાસના કરતા હિન્દના દર દર પ્રાંતોનાજ નહિ, પણ ચીન, જાપાન, જાવા, અફઘાનીસ્તાન અને કાપૂન જેવા દેશોથી પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓ ભારતના આ વિદ્યાપીઠોમાં અધ્યયન કરતા આવતા, અને ભણીને ગયા પછી પોતાનું મોટું ગૌરવ માનતા ચીની યાત્રી હુએનત્સંગ અને ઇસ્લામ જેવા પણ આપણા આ વિદ્યાપીઠોમાં ભણવા રહ્યા હતા આ વિદ્યાલયોની યોજના, તેની પદ્ધતિ, તેનો પાઠ્યક્રમ, તેના વિષયો અને ફજો, એકસઠડે કે કેમથીજ યુનિવર્સિટી કરતા વધારે ઉન્નત અને સુદર હતા એમ કહેનામાં હું અતિશયોક્તિ જગ પણ કરતો નથી તેવા મહાન વિદ્યાપીઠોમાં નાલંદા, તક્ષશિલા, નિકમચિના, ધનકટક, મથુરા ઉજ્જૈન, કાશી, જગદ મહાવિહાર, ઉદાતપુરી અને નવદ્વીપના વિદ્યાપીઠો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે, જે જુદા જુદા પ્રાંતોમાં હતા આ આશ્રમો અને વિદ્યાલયોનો ધણો ખરો ખર્ચનો ભાર રાજ્યો અને બૌદ્ધ, જૈન અને વૈદિક ધર્મીક મુદ્દયો ઉપાડતા શ્રીમાન ગૌરીગઢર એજાજ્યે એક બ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે કે ' નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલયના અધિકારમાં બસોથી વધારે ગામો હતા, જે અનેક રાજ્યોએ દાનમાં આપ્યા હતા " ચીની યાત્રીઓના ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે સાતમી સદીમાં પાંચ હજાર મંડો પણ ભારતમાં હતા જેમાં ૨૧૨૧૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા હતા સત્તરમી સદી સુધી,

એકલા બંગાલમાં એમી હુન્નર નાની મોટી પાઠશાળાઓ હતી, પણ ગ્રામ પંચાયત યોજના તોટી પાડ્યા પછી તેમા ધટાડો અને વિકાર થતો ગયો.

આ રીતે દ્વિતીય વિચારક ત્યાગીઓના હાથમાં જે વખતે શિક્ષણનું કાર્ય હતું, રાજ અને ધનાઢ્યોની ત્યારે દરેક રીતની જોઈતી સહાયતા હતી, ત્યારે ભાગદેશ સાચો શિક્ષિત હતો. મુખી હતો અને ખીજ દેશમાં પંકાતો હતો. ત્યારેજ આપણે ત્યાં ઋષભ, રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર જુદા જેવા ધર્મોદ્ધામકા અવતરતા; ભીમ, અર્જુન, પ્રતાપ, શિવાજી. નેજપાલ જેવા વીરો પાકતા, ગૌતમ, કણ્ણદ, મિદ્ધમેન, મંધવાદિ, હરિબદ્ધ, વિદ્યાનંદિવાદિ, દેવસુરિ, ગંગેશોપાધ્યાય, રુપાચ શિરોમણિ, પદ્મવર અને યશોવિજયજી જેવા ન્યાયના પાગામીઓ જન્મતા; કાવિદાસ, ભવભૂતિ, હેમચંદ્ર, શ્રીહર્ષ જેવા કવિઓ; ભગ્ન અને રામચંદ્ર જેવા નાટ્યજ્ઞો તથા વ્યાજ્ઞાનક જેવા રાજનીતિજ્ઞો અગ્નિત્વમા આવતા. જુદી જુદી વિદ્યા અને કળાઓના આર્વિકારો થતા, રાજ અને પ્રજા તરફથી તેવા વિદાનોને મોટી સહાયતા મળતી, પ્રોત્સાહન મળતું, તેમની કીર્તિગાથાઓ ગવાતી. તેનું નિયમન કે વિન નહોતું થતું. તેમની જુદી કે શક્તિ કુદિત નહોતી કરાતી, તેમના ઓઝારો અને દસ્તાદિ અવધવોનો નિર્દયતાપૂર્વક નાશ નહોતો કરતો. જે દેશમાં તમોગુણવાળા સ્વાર્થી રાજ અને વ્યાપારિઓ હોય છે તે દેશનો ઉદ્ધાર કદી થાય જ નહિ. તે દેશમાં વિદ્યા, કળા અને હુન્નર ઉલ્લોગમા પ્રગતિ થઈ સંકેજ નહિ, એ લખી રાખવું જોઈએ

સ્ત્રીશિક્ષણ

પ્રાચીનકાળની શિક્ષા સંબંધી સર્વ સાધાનજી લખ્યા છતાં સ્ત્રી-

શિક્ષણ સંબધી કંઈક જુદું લખવું પણ જરૂરનું છે.

પૂર્વકાલમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓ

જો કે વેદ મંત્રોમાં સ્ત્રી અને યજ્ઞોને ભણાવવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વેદોના કેટલાક મંત્રોથી જ જણાય છે કે વેદકાળમાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. વૈદિક સિવાય જૈનો અને બૌદ્ધ હમેશાં સ્ત્રી શિક્ષણના તરફેણમાં રહ્યા છે. બહુ જૂના કાળમાં પણ આછી મુદ્દી જેની અનેક સ્ત્રીઓ અકંગ વિદુષીઓ હતી, તેવા ઉલ્લેખો જૈન શાસ્ત્રોમાં મળે છે. શકુંતલા, સીતાદિને હિન્દુ નાટકો પણ એજ પ્રમાણે જણાવે છે.

વેદકાળ પછી એટલે કે અઢી હજાર વર્ષના વચ્ચા ગાળાની અંદર વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધોમાં અનેક સ્ત્રીઓ જુદા જુદા વિષયની પારંગત હતી, તે વાત કાળિદાસ, ભવભૂતિ, બાણના ગ્રંથો—તિલક-મંજરી, પાદમવલ્લ્હી નામગાળા, પરિશિષ્ટ પર્વ, અંજણાસુંદરી ચરીત્ર જેવા અનેક પુસ્તકોથી પુરતાર થાય છે. છેલ્લા અઢી હજાર વર્ષના ઇતિહાસકાળમાં થયેલી વિદુષીઓ પૈકા કેટલીક આ છે:—

વિદુષી સ્ત્રીઓ

વિજ્ઞાતા, સુભદ્રા, સુલક્ષ્મા, વિકટનિતંબા, યક્ષા, યાકિનીમહત્તરા, શુભમહત્તરા, અવન્તિસુંદરી, તિલકમંજરી, સુંદરી, રાજેમતિ, મંડન-મિત્રની સ્ત્રી, લીલાવતી, ઇન્દુલેખા, મદાલસા, માર્ણલા, મૌરિકા, શીલા, અનૂપા.

પહેલાં સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓને મોઝ્ય શિક્ષણ અપાતું. કાવ્ય, સંગીત, શીલ, આરોઝ્ય, પતિલકિત વિગેરે ઉપર ખાસ ભાર મૂકાતો.

જેથી સ્ત્રીઓ દેવીઓ થી. પોતાનાં સંતાનોને પણ સાચાં દેવદેવીઓ બનાવી ધર્મ અને દેશની સેવા કરતી.

વર્તમાન શિક્ષા

વર્તમાન શિક્ષા કેવી છે ? તે વિષે વધુ લખવાની જરૂર જ નથી. આપણે બધા વર્તમાન શિક્ષા અને તેનાં ફળો નજરે જોઈએ છીએ. વર્તમાન શિક્ષણની દોરી અત્યારે રાજસત્તાના હાથમાં છે. રાજસત્તા જ રજો-તમોગુણવાળી હોય છે. લગભગ દોઢમે વર્ષમાં આપણે ફક્ત અદાર જ્ઞાન મેળવી આપણી બુદ્ધિ બગાડી છે, ધર્મને ખોયો છે, નીતિ અને સલાચાર ઓછા કર્યાં છે. આરોગ્ય અને ધનમાં મોટી ક્ષતિ પડેાચાડી છે એમ મને લાગે છે.

વિપરીત શિક્ષા લે છે.

સ્ત્રીઓની યોગ્યતા

સાચા શિક્ષણથી પુરુષ દેવ બને છે, સ્ત્રી દેવી બને છે. સ્ત્રીઓનું હાઈ કામગીર અને પવિત્ર હોવાથી પુરુષો કરતાં પણ સ્ત્રીઓ ઉપર શિક્ષણની અસર ઘણી વધારે પડી ગઈ છે. સ્ત્રી-શિક્ષાનો સાચો ઉદ્દેશ તો તેઓમાં સાચું માતૃત્વ અને ગૃહિણીત્વ આવે એ જ હોવો જોઈએ. જગતના ઉદ્ધારની જવાબદારી સ્ત્રીઓ ઉપર વધુ છે. સ્ત્રીઓ સાચી શિક્ષિતા હોય તો જ જગતનો ઉદ્ધાર કરી શકે, પુરુષોને પણ ઠેકાણે લાવી શકે તેમને કામગીરતા શિષ્ટતા વિગેરે દૈવિક ગુણો કુદરતી બક્ષીસથી મળ્યા છે. તે પતિને કે પુત્રને, પિતાને કે સસરાને, નોકરને કે રાગને, ગુરૂને કે અવતારી પુરુષને પણ પોતાના ગુણોથી સમ્મતવી શકે છે, કામગીર બતાવી શકે છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના ઉપદેશની અસર ઘણી વધારે થાય છે એટલે પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને વધારે સાવચેતીથી શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. સ્ત્રી શિક્ષિતા હોય તો આખું આલમ સહેલાઈથી સાચું શિક્ષણ મેળવી શકશે, એટલા માટે જ તો નેપોલીયન બોનાપાર્ટે કહ્યું છે કે—દેશને આબાદ કરવા સહુ પહેલાં માતાઓને જ્ઞાન આપવું.

વર્તમાન સ્ત્રીશિક્ષણ

ગમે તેવી સારી વસ્તુનો ઉલટી રીતે ઉપયોગ કરવાથી તેનું પરિણામ પણ ઉલટું જ આવે છે, એ હિસાબે શિક્ષણ ગમે તેવું સાફ છે પણ તે ઉલટી પદ્ધતિએ લેવાથી મદદાન બનુંકર થાય છે. ધર્મ, દેશ સમાજ અને આત્માની ઉન્નતિને બદલે અવનતિ કરનાર થાય છે.

વિપરીત શિક્ષણ લેનાર કરતાં અશિક્ષિત વધારે સારું હોય છે. સરવ અને પવિત્ર હોય છે એમ મને લાગે છે.

વર્તમાનનું લગભગ ઘણું ખર્ચ શિક્ષણ રાજસનાના હાથમાં છે. તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાન માટે જુદા પ્રકારની છે. એટલે શિક્ષણદ્વારા પોતાની દૃષ્ટિએ વર્તમાન ગ્રંથો અને કાલેજોમાં પોતાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરાય છે એમ વિચારક ગિટ પુરૂષોત્તે કટલાક વર્ગોથી જાણાય છે. તેમાં શ્રીઓના હૃદય કામળ અને કમળેર હોવાથી પુરૂષો કરતાં તેઓ ઉપર વર્તમાન શિક્ષણની અમર વંશારે ખરાબ થાય છે તેમના ઉપર સંસ્કારો જાડી પડે છે.

આપણે છાપા હાથ કે બીજી રીતે જાનના ખુશી થાએ છીએ કે “વર્તમાનમાં શ્રીઓ ઉચ્ચ (હાઇગ્રેડ) અને યુનિવર્સિટીઓનું) શિક્ષણ લેવા માંડી છે એટલે દેશનો ઉદ્ધાર જાડી થશે. ભારતમાં સાચી દેવીઓ થશે.” પણ મને માફ કરવામા આવે તો હું કહીશ કે આપણી આશા મૂળ તૃપ્તિજનક નેરી છે. આધુનિક શિક્ષણથી પુરૂષ કરતાં વધારે શ્રીઓમાં અનારોગ્ય, દારિદ્ર્ય વિવાસિપાત્રું અને અશાન્તિ આવે છે તેમના જીવન ઉપર જે સમાચારને ધાર્મિક ભાવનાની અસર પડેલી જોઈએ તેના કરતાં ઉંડી અનિષ્ટ અસર પડે છે. તેમનામાં શિક્ષણથી માનવત્વનો વિકાસ, પતિ ભક્તિ, લજ્જાગુના, અને બીજા સારા ગુણોના મંત્રક રો પડવા જોઈએ તે નથી પડતા.

આપણે જોઈએ છીએ કે મુબર, મુસ્લિમ, વેદિક, અમદાવાદ જેવા અનેક ગામોમાં વર્તમાનિક ઉચ્ચ શિક્ષણથી શ્રીઓ ઉપર કંઈ અસર પડે છે ? આ શિક્ષણથી ધનની ખરી શ્રીઓ વિદ્યાળી, આગમ અને અસહિષ્ણુ નથી થતા શું ? તેમનામાં અનિચ્છનીય

સ્વચ્છતા નથી આવતી શું ? એટલે અનાવસ્થાના ખર્ચનો ભાર દેશને માટે ગરીબાઈ વધારનાર નથી થતો તો શું ? વર્તમાન શિક્ષણથી અમારી બહેનો પિતા કે પતિ માટે પણ ભારભૂત નથી થતી શું ?

પદ્ધતિ ફેરવવી જોઈએ

કોલેજો અને હાઈસ્કૂલોમાં એમ. એ. સુધીનો કોર્સ પુરો અને સ્ત્રીઓને માટે એક સરખો હોય છે તેમાં પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. અમારી ભારતીય સ્ત્રીઓને માટે ભૂમિતિ, ભૂગોળ, ગણિત અને એવા બીજા નકામા વિષયો કરતા સ્ત્રીઓને માટે સગીન કળા, સીવવા સુથરા ભરવાની કળા, સતતિ શાસ્ત્ર આરોગ્ય શાસ્ત્ર, પુત્રપાલન કળા વિગેરે વિષયો ઘણા જરૂરના અને દિવસકારી વિષયો છે. આ વિષયોનું જ્ઞાન સ્ત્રીઓને પહેલાં આપવાની આવશ્યકતા છે. હું પહેલાં લખી ગયો છું તેમ સ્ત્રી શિક્ષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવત્વ અને ગૃહસ્ત્રીનો વિકાસ હોવો જોઈએ તેમનું મુખ્ય સ્થાન આ જ છે. તેમનામાં ભવે ક્રાન્સની સ્ત્રીઓ જેવી વિવાસિતા કે સ્વચ્છતા ન આવે, પ્રુગે સાથે પુરખોલ કે હાકી રમવાની શક્તિ ન આવે, પણ ઉપરના મુશ્કેલી આવે તો તેમની શિક્ષા ફળવતી થાય. જે સ્ત્રી પતિની ભક્તા નથી, પુત્રની પ્રેમપૂર્વક પાલિકા નથી, સહચારી નથી, વિનમ્રા નથી, ધર્મ-નિષ્ઠા નથી તે સાચી શિક્ષિતા કેમ કહેવાય ?

વર્તમાન શિક્ષા દૂષિત હોવાથી આપણે કૌશલ્યા, મહેદેવી, ત્રિશયા, માયાદેવી, લક્ષ્મી અને દુર્ગાદેવી જેવી સાચી સ્ત્રીઓ જોઈ શકતા નથી, છતાં ખુશીની વાત એ છે કે આ દૂષિત શિક્ષામાં પણ પોતાની જવાબદારી સમજી ફેરવી સ્ત્રીઓ ધર્મ, દેશ અને સમાજની મહાન સેવિકાઓ થઈ છે. પોતાના આચારને વધારે પવિત્ર બનાવનારી વિદુષી

અને લેખિકાઓ નિકળી છે. પણ તે અપવાદ સમાન છે. કેમકે તેમની સંખ્યા બહુ જ ઓછી છે.

વર્તમાન શિક્ષાથી ઘુણા થતાથી આર્યસમાજીઓ અને કેટલાક દક્ષિણીઓએ સ્ત્રીઓને સાચી શિક્ષા મળે, તેમનામાં પવિત્રતા આવે તે માટે કેટલાક પ્રયત્નો આદર્યા છે. પ્રાચીન અને નવીન સુધારાઓને એક સાથે મેળવી સ્ત્રીઓ માટે આદર્શ ગુરૂકુલો, સ્કૂલો અને વિદ્યા-પાઠશાળાઓની યોજના થઈ છે એ એક સદ્ભાગ્યની નિધાની છે.

સરકારી સ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓમાં સ્ત્રીઓને માટે તેમને ઉપયોગી અભ્યાસક્રમ બને, સ્ત્રીઓ માટે સ્વતંત્ર કોલેજો ખુલે અને તેમના સ્વભાવ તથા ભાગીય જિવાને પ્રમાણે બધો જુદો બંદોબસ્ત થાય એ માટે ભારતની સ્ત્રીઓએ અને નેતાઓએ હિલચાલ જરૂર ચલાવવી જોઈએ.

ફેરવાય છે કે “આપણે દેશ સ્ત્રી-શિક્ષા તરફ હંમેશા બેચેન રહ્યો છે. પણ તે હવે ચાલે તેમ નથી.” આપણે સ્ત્રી શિક્ષા તરફ વધારે લક્ષ આપવું ધટે. હું તો સ્ત્રી શિક્ષાનો પક્ષપાતી છું. તેમનામાં સાચી શિક્ષાનું સાફ જ ફળ આવવાનું. માટે આપણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સાચી શિક્ષાનાં સાધનો ઉમાં કરવાનું જોઈએ. રાજ્ય તેમાં પૂરો સહયોગ આપે તો ભારત દેશ ફેરવે આગળ વધે તે દિવસ જલ્દી આવે કે આપણા દેશના બધા સ્ત્રી પુરૂષો શિક્ષિત બને મનુષ્ય લોક સર્વગલોક બને.

: ૬૭ :

શિક્ષણ અને 'પાઠ્ય ક્રમ'

આ લોક અને પર્યોખની ઉત્પત્તિ માટે અને સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ માટે શિક્ષણનીજ જરૂર હમેશાથી રહી છે અને રહેશે શિક્ષણની સિદ્ધિમા તેના પાઠ્યક્રમનો મોટો હિસ્સો રહે છે પ્રજાને જોડી રીતે કેળવની હોય, કે સંસ્કૃતિથી રંગવી હોય, તેની રીતનો પાઠ્યક્રમ સ્વયં જોઈએ જોવો પાઠ્યક્રમ હોય છે તેનું કળ નીપજ છે પાઠ્યક્રમની ઉપયોગિતા, અનુપયોગિતા અથવા પૂર્ણતા અને અપૂર્ણતાથી શિક્ષણના પરિણામમા અપૂર્ણતા પૂર્ણતા ચાલ છે લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં જે વખતે વિદેશી પ્રજા ભારતવર્ષમા પોતાની સત્તાના પાયા નાખનાના સ્વપ્ના સેવતી હતી તે વખતે સૌ પહેલાં શિક્ષણના નિષ્ણાતો પાસેથી ભારતને ગુલામ બનાવા યોગ્ય પાઠ્યક્રમ (Curro) બનાવી પોતાના દગની કોયેજે અને સૂનો જારી કરી અને વખતો વખત તે ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ કરવા માટે પાઠ્યક્રમ-શિક્ષણના પ્રકાર વિગેરેમા પરિવર્તન કર્યા

જેથી લગભગ અર્ધ પોતાની રાજાખ્દીમાં તેમજુ ધારેજુ પશ્ચિમ આજુ ભારતીય લોકો નિર્માન, વસની, ધર્મ-દેશપ્રેમથી નિતિ અને ધર્મ ઉદ્યોગ વગરના થઈ ગયા

આજે અમેરિકા જર્મન વિગેરે સ્વતંત્ર અને સ્વાભિમાની દેશોમાં પોતાની સમૃદ્ધિ અને ઉન્નતિને જુદા પ્રમાણે પાઠ્યક્રમ થાય છે દર વર્ષે કે બે વર્ષ તેમાં સુધારો વધારો થાય છે ઉત્તમ પ્રમાણના નવા સાહિત્યને પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન મળે છે પ્રતિભાશાળી લેખ ગ્રંથપ્રેરણે વાચવાનો પ્રસંગ નિવાર્યોને પ્રાપ્ત થાય છે

શિક્ષણ નિષયમાં હીન દશા

આપણો દેશ શતાબ્દીઓથી પરાધીન થયો છે ત્યારથી તેની બુદ્ધિ પણ ખેર માગી છે આપણે પ્રાચીન કાળનો ઉલ્લેખ કરી અભિમાન કે સતોષ ધારણ કર્યા વગર બીજી કાંઈ કરી શક્યા નથી શિક્ષણના નિષયમાં તો હજી આપણી નોંધના લાયક પ્રગતિ થઈ નથી તે વિશે નિવારો કે પ્રયોગો આપણે કર્યા નથી તેમ પ્રવામાં આજે લાલ પણ નથી સમજતા તેજ કારણથી આપણી પ્રજા અક્ષરનાન મેળવીને સાક્ષર (!) થતા ઉપરાન્ત કાંઈ વધુ કરી શકતી નથી દિવસે દિવસે આપણી સમૃદ્ધિ બૂસાની જાય છે ધર્મ બૂનાતો જાય છે સમ્રાજ્ય અને નીતિના તત્વો વિસરાતા જાય છે ઉદ્યોગ અને શ્રદ્ધા ઓસની જાય છે તથા સ્વતંત્રતાની ભાવના નિર્મૂલ જનની જાય છે

“શિક્ષણ માટે કેટલાક પ્રયાસો”

જમાનાના પ્રભાવથી કદો કે કુનાશ શિશ્યશુએ સારું અને શુદ્ધરથોના પ્રયાસથી શ્રેય, ગમે તે કારણે નરોક દશાથી આપણી

સમાજમાં શિક્ષણની આવશ્યકતાનું જ્ઞાન થયું છે. થોડા ઘણા તે માટે પ્રયોગો પણ થયા છે પણ મને તો લાગે છે કે એવી આપણી સમાજમાં જૈન સંસ્કૃતિના સંસ્કારો દૃઢ નથી થતા છાત્રોમાં ધર્મ પ્રેમ નથી જાગતો. સ્વતંત્રતા, સદાચાર તથા સદ્વિચારનું વાતાવરણ ઉભું નથી થયું. તેનું કારણ મને તો એજ લાગે છે કે આપણો પાઠ્યક્રમ સ્વતંત્ર નથી તથા અપૂર્ણ છે.

પાઠ્યક્રમ

જો સમાજને સુસંસ્કારી બનાવવી હોય તો પાઠ્યક્રમ બનાવવા બહુ જ કુશળતા, સાવચેતી અને જાગૃતિ રાખવી જોઈએ પાઠ્યક્રમ એ કોઈ આદા દાલ વચવાવાળાથી કે દુકાને બેસી ‘સોલ પચા બીજાસી’ અથવા ‘લીયા દીયા કરી છકા પચાના’ સદા બેસનારથી બને નહિ. તેઓ તો સંસ્થાઓને જોઈતી આર્થિક મદદ આપીને જ છૂટા થવાને યોગ્ય છે પાઠ્યક્રમ બનાવવા માટે તો જેઓ શિક્ષણના ઉંડા અનુભવી અને સ્મીન હોય, તેના નિષ્ણાત કાર્યકર્તા હોય, તેવા તે તે પ્રિયના વિદ્વાનો જ પસંદ કરવા જોઈએ પાઠ્યક્રમ એક જ દિશાથી બનવો ન જોઈએ તેમાં પ્રાચીનતા ભૂલાવી જોઈએ તેમ અર્વાચીનતાના ઉપયોગી ગિતણું નરફ બેરકારી જગપણ હોવી ન જોઈએ તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચારે પુરુષાર્થની ભાવના (જુદા જુદા પાત્ર અધિકારીઓ માટે) સુસંસ્કારિત વ્યવસ્થિત રીતે વિકસિત થાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ હોવું જોઈએ એકાન્ત કોઈ પક્ષ કે દિશાના જ્ઞાનનો આગ્રહ છોડી દ્રવ્ય દેશ કાલ અને સંસ્કૃતિના પ્રવાહ સાથે પાઠ્યક્રમનો શિક્ષણનો પ્રવાહ બદલતાં રહેવું જોઈએ. જૂદા જૂદા દરેક જૂના અને નવા વિદ્યાના ઉપયોગી પ્રિયોના ગ્રંથોને યથાન આપવું

જોઈએ, જે નવીન અંશકારો દ્વારા ઉત્તમ-ઉપયોગી સાહિત્ય સર્જાય છે તેને પણ સ્થાન આપવું જોઈએ, જેથી સમાજના પ્રતિભાશાલી અંશકારોની શુદ્ધિનો છાત્રોને લાભ મળે. વર્તમાન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ લાવને યોગ્ય નવીન પ્રેરણા થાય અને અંશકારોને પણ ઉત્સાહ તથા સમાજ પ્રત્યે પ્રેમની લાગણી ઉપજે.

પાઠ્યક્રમ ક્યાં પછી કુલકર્ણની જેમ સંચાલકોએ વર્ગો મુખી ઘેર નિરાધારણ કરવી નહિ જોઈએ, પણ તેના પરિણામની તપાસ કરવી, છાત્રોની મુશ્કેલી, તેમની ફરીયાદો, તેમની રૂચિ-અરૂચિ, અધ્યાત્મિક ઉપયોગિતા કે અનુપયોગિતા મત્યાદિ અનેક બાબતો સંબંધી ગીધી કે આકૃતરી રીતે તપાસ કરતાં મેલું જોઈએ અને પરિવર્તનની જરૂર જણાય તો બે વર્ગ કે ચાર વર્ગ પાઠ્યક્રમ ફેરવતાં મેલું જોઈએ. તેમાં આકર્ષક કે બેદરકારી કરવાથી છાત્રસમાજ દુઃખી થાય છે, નિશ્વાસ મૂકે છે, અને તેમની પ્રગતિ રૂધિર છે.

પાઠ્યક્રમ ધણી વખતે પોતાના ધર્મની પદ્ધતિ, સમાજની સંસ્કૃતિ અને અવેદ્યના વાતાવરણ ઉપર પૂરું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જે દરજ્જા કે છાત્રો માટે પાઠ્યક્રમ ધડેલા હોય, તેના માટે પાઠ્યક્રમ તેવો ધડેલો કે જેથી તે પ્રમાણે લખનારમાં પોતાના ધર્મના મજબૂત શુદ્ધ સંસ્કારો સ્થાન પામે, સદાચાર નીતિના તરવો ઉત્પન્ન થાય, અવર્તનનાનો ભાવ પેદા થાય અને યોગ્ય ઉદ્યોગ દુનર્-કળા શિષ્યમાં કુળગતા આવે અર્થાત્ નૈતિક રીતે પોતાની બંધી આવશ્યકતાઓને પૂરી કરી શકે.

કાર્સમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં ?

પાઠ્યક્રમમાં પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વેળાએ પુસ્તકના લેખકની યોગ્યતા, વિચારશક્તિ, પુસ્તકનો વિષય, તેની કીમત, તેની પદ્ધતિ,

અને તેના આકાર પ્રકાર ઉપર પણ લક્ષ્ય પહેલાથી આપવું ઘટે, જે પુસ્તકો સારામાં સારા હોય, સરલ ભાષા અને સરલ પદ્ધતિનાં હોય, અને જેની કિંમત ગરીબ વિદ્યાર્થીને પણ પરવડી શકે તેવી હોય તેવાં પુસ્તકો પસંદ કરવાથી છાત્રોને લાભ અને તેના પ્રચાર પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. પાઠ્યક્રમમાં સમય કાળના પ્રમાણમાં જ પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ. વધારે રાખવાનો મોહ કદી પણ રાખવો ન જોઈએ. કાળના પ્રમાણમાં વધુ પુસ્તકો રાખવાથી છાત્રોમાં યોગ્યતા વધારે આવશે એવી ભૂલ આપણે કરીએ છીએ તેમાં સુધારો કરવો ઘટે.

વળી જે પુસ્તકની કિંમત પાંચથી વધારે રૂપિયા જેટલી છે તે પુસ્તકમાંથી થોડો ભાગ (પ્રકરણ) રાખવાથી થોડા ભાગ માટે મોટી કિંમતવાળું તે આપુ પુસ્તક વિદ્યાર્થીને ખરીદવું પડે છે. ભારતદેશ ગરીબ છે અને દિવસે દિવસે વધુ કઠિન થતો જાય છે. આવી દશામાં આવો રાક્ષસી ખર્ચ અસભ્ય થઈ પડે છે, જેથી ધણીખરા શિક્ષણપ્રેમી છાત્રો પણ આ ખર્ચેલી કેળવણીથી મુક્ત થઈ શિક્ષણમાં આગળ વધતા અટકી પડે છે. ભારત વર્ષનો પાઠ્યક્રમ તો સસ્તો મુંદર સરલ અને સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ, તેમાં જ ભારતનો ઉદ્ધાર હું સમજું છું.

જે પુસ્તકો વર્તમાનમાં ચાલુ કિંમતે મળતાં ન હોય તેવાં અલભ્ય કે દુર્લભ (Out of Stock) પુસ્તકો પાઠ્યક્રમમાં રાખવાં નહિ. પાઠ્યક્રમમાં પહેલાનાં હોય તો પણ તે કાઢી નાખી તે બદલે લભ્ય, યોગ્ય પુસ્તકો દાખલ કરી લેના. ધણીવાર એવું બને છે કે અમુક પુસ્તક બહાર પાડવાનું છે એવા સમાચારથી પાઠ્યક્રમમાં તે દાખલ પહેલાથી કરી લેવાય છે, પણ ગમે તે કારણે જો તે પુસ્તક બહાર

પડનાં ધારવા ક્રમાં ઘડો જ વિવંચ થાય છે તો છાત્રો તેની વાટ જોયા કરે છે. વારંવાર પુસ્તકનાં લેખક કે પ્રકાશક ઉપર પત્ર લખી પુછાવે છે. આથી નકામો, ખીયારા છાત્રોને ખર્ચ કરવો પડે છે, વિવાદ-દુઃખ અનુભવવાં પડે છે, માટે પુસ્તક બદલર પડ્યા પછી જ તેને પાઠ્યક્રમમાં રાખવું વધારે સારું છે.

ઘડીતાર એમ પણ અને છે કે પાઠ્યક્રમ અનાવનાર-મદાનુભાવો ધન કે કીર્તિની ભૂખથી ગમે તેવાં લાયક કે નાલાયક પોતાનાં કે પોતાના લાગતા વળગતાનાં પુસ્તકોને પાઠ્યક્રમમાં દાખલ કરી લે છે તે મદાન પાતક છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમાં નકામો ખર્ચ-મગગમરી અને દુઃખ સદવાં પડે છે. તેથી નિર્દોષ વિદ્યાર્થીઓ દુઃખના નિસામા મૂકે છે, કે જે પાઠ્યક્રમ અનાવનારના દિનમાં વિદ્યન કરનાર નિવડે છે.

હોવા જોઈએ. તેમ કરવાથી જ સાચો પાઠ્યક્રમ બની શકે અને તેથી નિઃશંકપણે કહી શકાય પશ્ચિમ નિષ્ણ ગણે.

શિક્ષણના વિષયમાં અહીં હું ખાસ લખતો નથી તે વિશે મેં ભાગ યોગ્ય વિચારે 'કેળવણી અને પરીક્ષા' ના લેખમાં ગુણ કર્યા છે. કે જે લેખ 'નૈન ધર્મ પ્રકાશ' ના સિવાજીજીની અક્ષમાં પ્રકાશિત થયો છે.

પાઠ્યક્રમ એ ખરી મદત્તની વસ્તુ છે દરેક ધર્મ-સમાજ કે દેશના લોકો પોતાની સંસ્કૃતિ માટે હિતકારી સ્વતંત્ર કેસ બનાવી સ્વતંત્ર અને એટલું હું ધન્ય છું

શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણનું સ્થાન^૧

‘ શિક્ષણ એ સરકૃતિનું ઘડતર કરનાર છે, “ સરકૃતિ ” એ પ્રજાનું જીવન છે ‘ જીવન ’ તે માત્ર શ્વામીશ્વામ લેવા એટલું જ નથી પણ સાચી ઋતુતિ અને જાણે જાણે પ્રગતિ સાધવામાં તથા પોતાના કર્તવ્યોને અદા કરવામાં છે એથી જ શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમ્યક્ દેશ, જાતિ અને સમાજમાં વધુ ને વધુ છે જે પ્રજા, દેશ, જાતિ કે વ્યક્તિ પોતાની તમ્બી કરવા માટે છે તે શિક્ષણનો આદ્ય અને વિકાસ કરવામાં, અને અનેક પ્રયાસો કરે છે તેના ઉદાહરણો વર્તમાન કાળથી પણ આપણે જોઈએ તેટલા સાપડી શકે છે, માટે જૂના કાળના દૃષ્ટાંતો ને તેના પુગલા આપણની જરૂરત જણાતી નથી.

ખીજા શિક્ષણોની અદર ધાર્મિક શિક્ષણ પણ એક મોટો ભાગ ભજવે છે આપણા નૈતિક-આત્મિક જીવનનો સુધાર આપેલ અને પગલાંની દૃષ્ટિએ બહુ જરૂરનો છે આપણે પરબોક, પુણ્ય, પાપને

માનવત્વ આગિતક દોષોએ તો આત્મિક મુશ્કાર તરફ આંખમીઆમળાં કરી સકીએ નહિ. એથી ને ગિદગ્ગ પાળુ આપણી ઇષ્ટ સિદ્ધિ કરનાર વધુ ને વધુ સદસ્ય નિવડે નેવા પ્રયામો આગિતક સમાજ, તેના નેનાઓએ અવગ્ર્ય કરવા જોઈએ.

‘ગિદગ્ગ’ નો આધાર તેના પાઠ્યક્રમ (કોર્સ) ઉપર રહેવો છે, તેથી પાઠ્યક્રમનું મદત્વ કેટલું છે ? તેના ધડનાર કેવા જોઈએ ? તેમાં પુસ્તકો કેવાં રાખવાં જોઈએ ? વિગેરે આખનો સંબંધી હું મારા ‘શિક્ષણ અને પાઠ્યક્રમ’ નામના પૂર્વના લેખમાં જતારી ચુક્યો છું, જે લેખ ‘મુંબઈ સમાચાર’ અને ‘જૈન જ્યોતિ’માં તા. ૨૦-૭-૩૫ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

જૈનસમાજ પૂર્વકાલમાં દરેક રીતે ઉન્નત હતો એમ આપણને ઇતિહાસ અનેક વાક્યોથી કહે છે, પણ છેલ્લા બે ત્રણ સદીઓની આપણી કામગીરી, આપણી પ્રવૃત્તિ નો અસતોષ ઉપજાવે એવી હતી અને છે શિક્ષણના ત્રિવિધમાં આપણે આ મુદ્દતમાં બહુ જ કંગાળ રહ્યા છીએ. ધાર્મિક સરકારો આપણામાં સદાઓથી જો કે ચાલ્યા આગ્યા છે, જતાં તેમાં જોઈએ તેટલી દૃઢતા મુકિત કે વિવેક ધણા જ જુજ રહ્યા છે અને હવે ફરી જાલ્દી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આપણે ધાર્મિક શ્રદ્ધાને મજબુત નહિ કરીશું તો મને પૂરો ભય છે કે એક બાલુ સ્પષ્ટ રીતે આપણો સમાજ સખ્યાબળમાં જેમ વેગથી નિર્જળ થઈ રહ્યો છે તેમ બીજી બાલુ બાજુ ક્રિયા ને ચિહ્ન કે ભાષાપૂરતું જ જૈનેત્વ, અવશિષ્ટ સખ્યામાં રહેવા પામશે અમદાવાદ, સુરત, મુંબઈ, ભાવનગર જેવી કહેવાતી જૈનપુરીઓમાં રહેનાર ધર્મના ઠેકઠાર કુટુંબોમાં પણ આજે ક્યાં સાચા જૈનવર્ણ છે ? ક્યાં સાચી અનન્ય જૈનતત્વો ઉપર (સુલસા જેવી) શ્રદ્ધા છે ? ક્યાં સ્વાદ્વાદ, નય નિલેપ અને

સમજાવીનું જ્ઞાન છે ? ક્યાં ખીજ અસત્ય તત્ત્વોનું શુદ્ધિપૂર્વક ખૂંટન કરવામાં વૃત્તિ છે ? આ બધું કેનું પરિણામ છે ? આપણા ધાર્મિક સંસ્કારો ઢીલા પડ્યા છે તેનું, આપણું જ્ઞાન દયાઈ ગયું છે તેનું, આપણી તત્ત્વજ્ઞાનની રૂચિ મરી છે તેનું. ધર્મનાં તત્ત્વ તો સાધુ મદ્દારજી જ જાણે, તેઓ પ્રચાર કરે, આપણે તો સામાયિક-પાંડિત્યમળા કરવા સિવાય ખીજું કશુંય કર્યું નથી, એની પગરવંખી ભારના આપણા શ્રાવકોમાં ઘડવાલી બેસી છે તેનું. આ ભાવનાથી આપણા સમાજમાં ગૃહસ્થ વર્ગ જૈન ધર્મના મૌલિક ગદન તત્ત્વોથી પગંગમુખ ગ્રહે છે, તેથી સામાન્ય રીતે પાંચ ધર્મપ્રચારમાં તે કામ આવતો નથી. ખીજી બાજુ, જે આધુર્યોની બધી આદા રખાય છે, તે પણ નાવકાવધાના પોતાના નમણા સંસ્કારો સાથે લઈને સાધુ અવસ્થામાં આવે છે, તેથી તેઓમાં વધુાખગ સતત મહેનત, અનવરત પ્રયત્ન અને સાચી મહત્વાકાંક્ષા વગરના હોય છે, એવે તેમનામાં પણ નવચંદાલન પારંગતપાત્ર, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, કોષ, અક્ષરકાર, જ્યોતિષ, અધ્યાત્મકલા, વિજ્ઞાનાદિનું ઉડું તાત્વિક જ્ઞાન આવતું નથી. તેના પરિણામે તેઓ શિક્ષિત શુદ્ધિમાન જૈન જનેતર વર્ગમાં જોતોએ નેવો ધર્મપ્રચાર નથી કરી શકતા, એમ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આમ સાધુ અને શ્રાવક વર્ગ બન્ને તરફથી ધાર્મિક જ્ઞાન સંસ્કાર માટે પૂરો અસંતોષ છે. પુરૂષ જાતિની આવી કોશી દગા છે તો સ્ત્રીજાતિમાં સાધ્વી અને શ્રાવિકાવર્ગમાં તો કહેવું જ શું ? દિવમે દિવમે આંત્રીઓ વંચી જાય છે અને તેઓ ધારે તો સ્ત્રીસમાજમાં ધર્મપ્રચાર, નીતિ સમજાવવાનું, કુરુદિઓનું નિકંદન કરવાનું કમાવ કાર્ય કરી શકે. બીજે વર્તમાનકાળની દેશભેદિતઓની જેમ પુરૂષ સમાજમાં પણ પોતાના ઉડા જ્ઞાન, આદિત્ર અને શીક્ષના તેમથી ધણાખરા સુગાર કરી શકે, પણ વર્તમાનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારી

હિની જ્યા છે નેમની પોતાની જગ્યા દીપમાન છે ત્રિવિધવર્ગમા
પગે ભાગે તો અહરજ્ઞાન પ ૫ (મારવાડ-મેનાડ-માનગ વિગેરે દેશોમા,)
નરી અને જે થોડી ધગી સખામા (ગુપ્તગત વિગેરેમા) અહરજ્ઞાન
થયુ છે તેનું ક્વ દેશનમા, ધાસયેગી સદિન્ય વાયનમા કે બીજા
નમા કામો કરવામા આગ્ય હોય એમ ભાગે છે

જે જૈનધર્મ ભવિ રમા દગરો વાં છતો જાગતો ગખવો
હેતુ, જે પાયમા આગતા હેતુ સમગ્ર સુરી જૈનધર્મની સત્તા
દર્શાવરી હોય, જે દેશવિગેશમા જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવો હોય, જે
જૈનધર્મ પ્રવર્તન જૈનગામ-સાહિત્યનો મહિમા જગતમા ફેલાવવો
હોય તો આપણી સમાજમા ધાર્મિક શ્રદ્ધા મજબૂત થય તેના
મજબૂત પેઢીના સુરી ચારી શકે, શુદ્ધિતામી શિક્ષિતવગમા પણ
જેનતરવોની સખ્યતા થઈ કરે તરી દર્શાવ શિવાચ્યો, છાત્રાચ્યો કે
ગુરુકુલો ન્યાયી તેમા વેદાધિષ્ઠિત દર્શાવ ધાર્મિક શિક્ષણ દાખલ કરી
નાનપણુ રીજ પ્રગતે ધર્મચુસ્ત બનાવરી જેઠાએ જૈનસમાજમા
નિગમ સચ્ચાઓ ધરી છે, ગુરુના પાય (નામથી) થતા છે,
છાત્રાચ્યો પણ રથરાધા છે, ત્રિવિધશાળાઓ પણ દરતીમા આવી
છે, ધાર્મિક પાઠશાળાઓ પણ ધગી છે પણ તેમા જેઠાએ તેવા
ધાર્મિક તાત્ત્વ જૈનધર્મના સરમરો નથી મળતા ધર્મનો અભ્યાસ
નિમગ્ન જવાય છે, સરકારો જુસાઈ જાય છે કમંચ થયુની ભણેલા
નિવાર્યોઓ પણ સાચી શ્રદ્ધાથી સાચા આવશ્યુની વચિત દેખાય છે

એમલે સમાજે હવે પગી આપણી તાત્ત્વિક શ્રદ્ધા પોતાય, તેમા
વધારો થનો રહે તેવુ શિક્ષણ મગે તેરી દરેક રીતે પ્રવૃત્તિ કરવી
જરૂરની છે આપણા લેખકોએ, નેતાઓએ આ વિષયમા પોતાની
શક્તિ વાપરતા રીખનુ જેઠાએ

: ૬૯ :

ધાર્મિક શિક્ષણ અને તેની પરીક્ષા^૧

અત્યાગે નિશ્ચયનો પ્રશ્ન નવાયને મુઝની ન્યો છે તેમા પપ્પુ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રશ્ન તો વડુ વિ ટ થ / ગયો હોનાથી વડુ મુઝવી ગયો છે ડાહ્યા. તેમા કે મમા-તમા ધર્મની જડો કે એમા બે-મત નથી ધર્મની વ્યાખ્યામા અને મત બદો છે પણ ધર્મની સાદી અને સ વ વ્યાખ્યા એ છે જીવનને સગયારી મનાવતુ. સાદુ કરતુ, પગપગ તથા નૈતિક તત્વોથી આત્મગ્રાન્થ કરતુ આ વ્યાખ્યાથી ધર્મના શિક્ષણની દરક તેમ, નતિ કે ગાજના એ મને જરૂરીના નીકાગય છે અર્થાત્ આ વ્યાખ્યામા હુ ધા. છુ કે કોઈનો મત બે નથી.

ધર્મ એ એક આ માનો નવાવ-ગુગુ છે આઈદિદિથી આત્મા રૂપ વગનો છે, એવે તેના ગુણ-ધર્મતુ પણ રૂપ નથી તેથી તેના પરિણામ-બળથી તે નાની શકાય કે અર્થાત્ જેમ સ સાગના તાડી-

વાડી-ગાડી વિનેરે રૂપી પદાર્થો પ્રત્યક્ષ થઈ જીવેને મોહમાં નાખે છે તેમ ધર્મ પ્રત્યક્ષથી-આત્મા અને હૃદયોગી-જ્ઞેષ્ઠ મુખતો નથી એટલે જાતસિદ્ધ, નામધિક દેશીના જીવેને ધર્મ તરફ સાચું આકર્ષણ થતું નથી.

જૈનોમા અત્યાગે નામિક શિક્ષણ જે પ્રદર્શિતી અપાત રહ્યું છે તે ધનની ખાનીઓમાંથી છે સમન્તજી મમિત વિનાનું છે, હૃદયની સામે નિર્ગર્ કમ્પાડ નથી બીજી તરફ વર્તમાનની ધન્યુખરી પ્રાપ્ત આત્મકાળથી તત્કાલમ્પા શુધ્ધી પછેમાગે સમકારી મૂલ્યોમા જે દેશીની મેળવે છે ત્યાં કાંઈ પણ જ્ઞાતનું ધાર્મિક શિક્ષણ કે તેનું વાતાવરણ હોતું નથી અને ત્યાંના શિક્ષણ મોટે ભાગે ભારત માટે અનિષિત-અધર્મ-દરિદ્રતા-કેવળ તથા નમમાત્ર વધાઓડ છે એમ આપણને અગ્રેજી નામના પ્રારભરી અત્યાગ લગીનો અર્થાત્ લગભગ સત્તાસો વર્ષનો હિતિદાય તથા અનુભવ આપડા તથા તેના અનિષિત પશિણામોથી પોકારીને કંઠી ન્યો ઈ આવી જ ધાર્મિક શિક્ષણનો પ્રત્ન ધણો વિકટ થઈ ગયો છે.

જૈનોમા છેવટા વીમેષ વર્ષથી આ રિથિતિ ઉપર ફેટલાકનું ખ્યાન ગયું છે, જોના પરિણામે જૈનોના ત્રણ ફિરકાના આગેવાન સાધુ તથા શ્રાવકોના ઉત્તોગથી ફેટલીક સરચાઓ હસ્તિમા આવી છે યોગ્ય આદેશ તથા સાચી લાગણીઓવાળા સચાલકોની ખામી, આદર્શ ઉચ્ચ શિક્ષકોની ઉણપ તથા બીજી ફેટલીક ન્યૂનતાઓના કારણે તે સમ્પ્રદાયો અર્ચના પ્રમાણમા તથા સમયના પ્રમાણમા કદાચ કાંઈ નહિ થી ગડી હોય, પણ તેમનો ઉદ્દેશ સારો છે, તેમનો રાહ ઉત્તમ છે અને સાદુ ક્ષણ થાય એવી તેમની મહત્વવાકાશ પછું છે, માટે તે વસ્તુને મૂળથી ઉખેડી નાખરી કાંઈ રીતે ઊચિત નથી, પણ સમાજ

સારો ગદ્ય મનાવી પ્રગતિના ડ ઉત્તમ યોગ્યતાઓ ધરી, સાધનો પૂ. પાડી, તેમની માગ પૂરો કરી તે સંસ્થાઓને મદદગાર બનાવ બનરૂપ થયું છે એમ થવાથી લાભિન્યમા આપણને લેખેલું ફળ મળી ગયું બાળી અત્યારે શિષ્યગુણ પશ્ચિમ સાગ નરી એમ લખવાથી કે મગા પાડવાથી મેં પણ વર્ષ પછી પાપ સાગ ફળ મળવાનું નથી એવી મ પતા યોગ્યતાઓથી કે લખવા-માનવાથી ગાંધી પાપ માર સાધી શકાય નથી

મીઠા માણુ આપણે મા એની સંસ્થાઓ પણ અમારની પ્રગતિ માધવા-ધાર્મિક તજ્જ્ઞ અને તેની સંસ્કૃતિના વિશ્વસ કરે સ્થાપ છે કે જેના નિરત પ્રેર, ધાર્મિક પાઠકમ (Course) આપે છે એ અન્યત્ર ગને ત્યા અભ્યાસ કરી નિરત સમયમાં તેની પરીક્ષા આવી શક છે જેમ સંસ્કૃતના અભ્યાસ માટે કન ના સંસ્કૃત પ્રેમોદીએશન તથા મના સની પરીક્ષાઓ કે તે પદ્ધતિથી ધાર્મિક પરીક્ષા લેનારી ત્રણે કિશ્કિયા યોડીત સંસ્થાઓ દલિતમાં આવી છે જેમ વિગરમાં મુમલ, મોનાપુર મિત્તનોર બના સ મુનેના વિગરે ધ્યાનપ્રવારી આપા મુમલ ગતનામ વિગરે તથા મૂતિરૂપ સ્વેતાન્યગેમાં મુમલમાં લેન સ્વેતાન્ય એ સુરેશન બોર્ડ વિગરે લેન મૂ. સ્વે. એ સુરેશન બોર્ડ એ ધાર્મિક પરીક્ષા માટે આપણી મુખ્ય સંસ્થા છે કે જેન નિરત પાઠ્યક્રમ પ્રમાણે અન્યત્ર રી દેશના હનગે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં જેમે છે આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ધાર્મિક મથોની પરીક્ષા લેનાનો છે વર્ષથી આ સંસ્થા દરેક પરીક્ષા લખ-લેખની ઉત્તે નમરે ઉત્તીર્ણ થયા જાત-જાતીઓને યોગ્ય પ્રનામો આપે છે, જેથી તેમના ઉત્સાહમાં સારો વધારો થાય છે સર્વ સંસ્થાની મુખ્ય ઓરીસ મુમલમાં છે ને તેના દરેક પ્રાતમાં અનેક મેટર છે અને તમા ઉત્તમ જાય છે, જેથી અસ્થની જવાનરી વરી છે, એમ

ધારી સંસ્થાના સંચાલકોએ એના પાઠ્યક્રમમાં પરિવર્તન કરવાનો નિયાર કર્યો છે.

શ્રે. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ એ આપણી સમાજમાં મહત્વની અંગેડ સંસ્થા છે, તે પ્રમાણે આ સંસ્થાથી લોકોની દૃષ્ટિમાં આવે, સમાજને સ્પષ્ટ રીતે મદદગારી નિવડે તેવા વિદ્વાનો તૈયાર થઈ શક્યા નથી. જેટલો ધન તથા સમયનો વ્યય થયો તેટલો લાભ મળ્યો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે, પણ તેથી તે સંસ્થાના સંચાલકોએ નામી પાસ થવાની જરૂર નથી. હવે પછી સારા સાધનો મેળવી, સારો પાઠ્યક્રમ કરી બેવડા ઉત્સાહથી કામ ચાલુ રાખવું જોઈએ જેથી થોડા વર્ષોમાં જૈન વિદ્વાનોના ટોળે-ટોળા ફરતા દેખાય અને સમાજ સાહિત્ય-ધર્મની સારી જાહેરાતગી થતી આપણી સગી આખે આપણે જોઈ ગઈએ. વાત એ છે કે સર્વ સંસ્થાના તમામ સંચાલકોએ પોતાના માથે રહેલી જવાબદારી ભૂલથી જોઈએ નહિ. તેને સફળ બનાવવા રાતદિવસ તન-મન-ધનથી પ્રયાસ કરતાં રહીએ તો ફળ જરૂર પ્રાપ્ત થાય જ. સમાજની પણ ફરજ છે કે આ ઉપયોગી સંસ્થાને જોઈતી દરેક જાતની મદદ કરવામાં પાછીપાની ન કરે. આમ ઉભયની મદદથી, ધર્મગ્રાથી કાર્ય થઈ શકે. એક હાથે તાણી વાગે નહિ, એક પૈડે ગાડુ ચાલે નહિ, તેમ એકલા ધનની મદદ કરનારથી કોઈ પણ કાર્ય પૂરું પાડે નહિ.

સમાજને ધણા કાર્ય કરવાના છે એક કાર્ય પૂરું કરતાં જવું જોઈએ હવે ભૂતકાલની વાતો કરી બેસી રહેવાથી કામ સરે તેમ નથી. જે કાંઈ થઈ શકે તેજુ ને કામ પૂરું કરી સમાજ, ધર્મ અને દેશના ચરણે પોતાની ફલ-પુષ્પ સમ મેવા ચઢાવી કૃતજ્ઞ થવું એ સિદ્ધિનો અને ઝડપણનો માર્ગ છે.

: ૯૦ :

જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડની ધાર્મિક પરીક્ષા^૧

મુ મુખ્યમા જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડ નામની જે સ્વે ચૂકા ફંડેશની
ગ્રાન્ટ પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી સંસ્થા છે તેનો ટ્રસ્ટ પચિસ દુ પહેના
આપો ગયો ૪ જે વતમા પત્રોમા પ્રસિદ્ધ થયો છે

સદ સંસ્થાના સચાનકોએ સમયને એ ગળી ચાતુ જમાનાને
ઉપયોગી ધાર્મિક ગ્રંથો નવો બનાવવાનો વિચાર કર્યો

દુ ત્યારે ગયા વર્ષમા વૈશાખ મહિનામા આણુ (ગેનવા) મા
હતો ત્યા મા ૧ ઉપર જૈન સ્વેતાનુ એજ્યુકેશન બોર્ડ ના માર્ગદર્શકોએ
સદ સંસ્થાના પાંચકમના ધર્મો સુધારો વધારો કરી નવો ગ્રંથ

બનાવના સંબંધી મને સૂચના કરી હતી કેટલાક વર્ગોથી હું કેળવણીના વિષયમાં થોડાબહો રસ લઈ રહ્યો છું. મારા પ્રિય વિષયો પૈકી કેળવણી પણ એક વિષય છે, તેથી મેં આ સૂચનાને સ્વીકારી લીધી.

જૂનો પાઠ્યક્રમ અને સમાજની આવસ્યકતા તથા સંસ્કૃતિ જોતાં મને લાગ્યું કે હવે તેમાં પરિવર્તન કરવું જરૂર છે, પહેલાં જેટલી જિજ્ઞાસા હતી તે કરતાં હવે વધી છે અને વધતી જશે, તેથી જ્ઞાનની દિશા ગ્રહણ કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થયો છે. પહેલાં એવો જમાનો હતો કે લોકો બે-પરિક્રમણમાં રતવન, સજ્જા અને ભજનો ભણવાથી પણ સતોષ માનતા અથવા વધારેમાં વધારે પાત્ર સુધી કે માર્ગોપદેશિકાના બે ભાગ, હિતોપદેશ, રઘુવંશથી પોતાને સંસ્કૃતના નિખળાત સમજતા, પણ હવે તો તે બિલકુલ સાધારણ વાત થઈ છે. એટલા જ્ઞાનથી જરાય ચાલે નહિ દશ-દશ કે બાર-બાર વર્ષના છાત્રો પણ તે કરતા વધુ ચોક્કસતા મેળવે છે અથવા મેળવવાની લાવના રાખે છે બીજી વાત એ છે કે જૈન સમાજમાં શિક્ષણ સરચા, અથ પ્રકાશન સંશોધન સરચાઓ પણ પહેલા કરતા ઘણી વધી છે, અને તેમાં જોઈએ સારો સરખો વધારો થતો જાય છે. મુનિરાજને કે જેઓ પહેલા સારસ્વત જેવું બનાકરણ લાગી એક-બે ગઘ-પદ ચરિત્ર કાવ્યો વાંચી ધણો સતોષ માનતા અને પશુસહ્યામાં કપસત્રની સુબોધિકા જેની દીકા વાંચી અભિમાન ધારણ કરતા, તેમનામાં સમયના પ્રભાવે હૈમ-વ્યાકરણ, તેની લઘુ-અલ્પવૃત્તિ, સન્મતિતર્ક, રચાદ્રાદરનાકર જેવા વ્યાકરણ-ન્યાયના અથો, કાવ્યાનુશાસન, હીરસોભાગ્ય જેવા કાવ્યો વાંચવા-ભણવાની તથા જૈનેતર દર્શન-કાવ્યના અથો ભણવાની તમન્ના જાગી છે વિકાસોનો સમાગમ કરવાની, શાસ્ત્રાર્થો કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી છે. એ બધું જોતા આપણી સમાજમાં સારા સાગ સંસ્કૃત પ્રાકૃત જૈન જૈનેતર દર્શનના અથો ભણાવી શકે, તેનું

સંગોધન કરી શકે, સાગ ભાવાન્તરે-વિવેચનો, ભાષ્યો સ્વી શકે તેવા શાસ્ત્રી-ધાર્મિક વિદ્વાન્ શિક્ષકો તૈયાર કરવાની નિવાન્ત આવશ્યકતા મને લાગી છે. ચારે બાજુથી જૈન વિદ્વાનોની માંગ છે. આપણી પામે તેવા વિદ્વાન્ શિક્ષકો નહિ હોવાથી આપણી સંસ્થાઓમાં તથા મુનિગણેને લાગુવવામાં આપણને અનૈન પડિતો રોકવા પડે છે જેથી ઘણી વખત આપણી સંસ્કૃતિને ધક્કો પડે છે, આપણને ધણું મદન કરવું પડ્યું છે અને હજી સદન કરવું પડે છે. તેનું અપ્રત લાન હજી આપણને થતું નથી, કારણ કે આપણી જૈન સમાજનો ધણો ખરો વર્ગ વ્યાપારની વિચારણામાં જ રહી ધર્મનાં કાર્યમાં નાની-મોટી રકમની મદદ આપ્યા વગર કાંઈપણ સક્રિય ભાગ કે તેનું પરિણામ લાગુતા તરફ લગભગ બેદરકાર રહે છે. માધુઓમાં મોટે ભાગે કૃતવર્ણના કાર્યમાં ભાગ લેવાની રૂચિ ધણીજ ઓછી છે, બહુ કેટલાક સાધુઓ તો કૃતવર્ણનો વિરોધ કરવામાં, તેની સારી-નમ્મી સરચાઓને તોડી પાડવામાં ઉત્સાહથી ભાગ લે છે અને પોતાના ભક્તોને ઉત્કરે છે.

સદર પાઠ્યક્રમ વખતે જૂના પાઠ્યક્રમને જોડને મેં જૈન સંસ્કૃતિ જૈનોની આવશ્યકતા વર્તમાન કાળને દૃષ્ટિમાં રાખીને નવો ક્રમ ઘડ્યો છે. આ હજી પૂર્ણ કેસ નથી, તેમાં ઘણી ખામીઓ હશે. મેં જે દૃષ્ટિથી આ કેસ ઘડ્યો છે તે દૃષ્ટિથી ખીજાઓ પણ પોતાના વિચાર પ્રગટ કરે એમ હું ચાહું છું.

પ્રથમ ધોરણ પહેલાથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધીનો આ પાઠ્યક્રમ (Course) છે. પરિક્ષાના કેટલાક નિયમો તથા પદ્ધતિઓ લખી મેં સદર પાઠ્યક્રમને એન્જ્યુકેશન બોર્ડની ઓફીસ ઉપર મોકલી આપ્યો હતો. ખીજા કેટલીક સૂચનાઓ લખી મોકલવા મેં ઉકેલ સંસ્થાને વચન આપ્યું

હવે. જે કાસ મેં ઘડ્યો છે તે સમસ્ત પ્રગતી જાણ માટે અહીં આપવો સમુચિત લાગે છે. પાછળથી કેટલીક સૂચનાઓ પણ લખીશ.

શ્ર્વ. જૈન એજ્યુકેશન બોર્ડનો નવો અભ્યાસ ક્રમ

૧ પુરુષ ધોરણ પહેલું.

૧ ૫૫ પ્રતિક્રમણા—(મૂલ, અર્થ, વિધિ તથા મોટા અતિ ચારે સાથે કંઠસ્થ)

૨ ધર્મખિન્દુનાં ત્રણ પ્રકરણો. (ભાષાન્તર)

૩ સામાયિકના પ્રયોગો (સંપૂર્ણ)

૪ ભક્તાગર સ્તોત્ર સંપૂર્ણ (કંઠસ્થ)

૫ બે સ્તવન, બે સત્રાય અને બે ચોપ

વાચન માટે ભક્તામણી—૧ બ્રહ્મચર્ય દિગ્દર્શન ૨ જગત્ત્રેક (ધીગ્ગલાય યોક્તશીત્રાણ)

નોટ.—જનરલ જ્ઞાન વધારવા માટે દરેક ધોરણમાં વાચનના પુસ્તકો મરજીયાત રાખવામાં આવ્યા છે.

૨ પુરુષ ધોરણ બીજું.

૧ શ્રવણિચાર સંપૂર્ણ (અર્થ સાથે)

૨ નવતત્ત્વ સંપૂર્ણ (")

૩ ત્રણ ભાષ્ય (")

૪ ધર્મખિન્દુ સંપૂર્ણ (ભાષાન્તર)

વાંચન માટે:—૧ નમોઝ્કાર કરેમિજ્જતે ૨ ધર્મોપદેશ.

ધર્મ વિભાગ

૩ પુરુષ ધોરણ ત્રીજું.

- ૧ કર્મમય પદોર (અર્થ સાથે)
- ૨ તત્ત્વર્થ મૂલ સંજ્ઞા (અર્થ સાથે ૫ મુખ્ય ગ્રંથો)
- ૩ જીનાઈન
- ૪ જનમાન્ના બાગ અદ્વૈત (અર્થ સાથે)
- ૫ દંડ અને સંપ્રદાયી પ્રશ્ન (અર્થ સાથે)

ગાદિત્ય વિભાગ (મસ્જીદ)

- ૧ દેમગ્યુપ્રક્રિયા પૂરાં

અથવા

- સિદ્ધાન્તવિનિષ્ઠા પૂરાં

અથવા

- સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકા જ મ પદોર

- ૨ ધનન્ત ન મમાગાના ૧૦૦ શ્લોકો (કંઈથ)

વાચન મટે - ૧ મદ્મવીના દસ ઉપાગ્રહો. ૨ જીનનત્ત્વના.

૩ મદ્મવી ગદ્યનિ દશમું પર્વ (અપાન્નર)

નોટ --- ૧ આ ધોરણમાં સંસ્કૃતનો પ્રારંભ થોડો. આ 'પ્રવેશિકા'

અથવા પ્રવક્તા વર્ણના કહેવાશે.

- ૨ આ ધોરણથી સ્વજ્ઞાન અને ગાદિત્ય એમ બે વિભાગ ગણ્યા છે.

૪ પુરુષ ધોરણ ચોથું.

(ધર્મગ્રંથ પરીક્ષા)

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

- ૧ કર્મમય ૨-૩-૪ (અર્થસૂચિત)
- ૨ ગુરુચાનકમારોહ (સંપૂર્ણ અર્થ સાથે)

૩ જૈની સમપદાર્થી સપૂર્ણ (ન્યાય)

૪ પુરુષ વિચાર

સાહિત્ય વિભાગ (સસ્કૃત)

૧ હૈમલધુપ્રક્રિયા સપૂર્ણ

અથવા

સિદ્ધાન્તરત્નિકા સપૂર્ણ

અથવા

સ સ્કૃત માર્ગોપદેશિકા બીજો ભાગ

૨ દ્વિતોપદેશ-મિત્ર લાલ સુધી

૩ યશોધર ચરિત્ર સપૂર્ણ (ગદ્ય)

૪ ધનજયનામમાળા સપૂર્ણ (બરોડા શ્લોકનો કાવ્ય છે)

૫ સસ્કૃત ભારાના ૨૫ શ્લોકો

વાચન માટે -૧ પરિશિષ્ટ પર્વ સપૂર્ણ, ૨ અર્પણ, ૩ નિનવાણી

નોટ -૧ આ ધોરણમાં ઇચ્છા હશે તો સિદ્ધાન્તરત્નિકા ભણી કલકત્તાની

જૈન શ્રેણી બાકીનું પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે

૨ આ ધોરણમાં ન્યાય અને કાવ્યોનો અભ્યાસ સરુ થયો છે

૩ આ ધોરણમાં પાસ થયેલને ધર્મશાસ્ત્રની પદવી આપવી

૫ પુરુષ ધોરણ પાંચમું

તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ

૧ કર્મત્રય ૫-૬ (અર્થ સાથે)

૨ યોગશાસ્ત્ર પાંચમાથી ૧૨ મા પ્રકાશ સુધી

૩ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

૪ સમભગી પ્રદીપ

૫ ન્યાયાવનાર મૂન

૬ પ્રમાણવનસ્વાનોક સપૂર્ણ (૫ ગમગોપાનાચારની
બલ્લોષિની દિપ્તિ સાથે)

સાહિત્ય વિભાગ

૧ ચિદહેમચન્દ્ર શબ્દાનુયાસન લગુતિ, સાત અન્યાય (ને
આણુદ્ધ મધ્યાણુજી પેઢીથી પ્રમલિન)

૨ સરકૃત હયાશ્રય મન્ય સર્ગ ૧થી નવ મુની

અથવા

ભદ્રિમન્ય સર્ગ ૧થી ત્રણ મુઢી

૩ વૃત્તમોવ સપૂર્ણ

અથવા

અનમોધ સપૂર્ણ

૪ ભનુદરી નીતિવનઃ અથવા સરકૃતના ૧૦૦ શ્લોકો

૫ સત્ય હચિન્દ્ર નામ

૬ નેમિનાથ મહામન્ય સર્ગ ૧થી પાંચ મુઢી (પ્રાતિગજ્જેષ્ઠાધ્યા-
યકૃત')

૭ હેમપ્રાકૃત ન્યામણુ અષ્ટમાધ્યાયના પાદ બે

વાચન માટે—૧ સન્મતિ તર્ક ભાગ છો (૫ મુખનાવજી કૃત

ભાસાન્નગ્વારો) ૨ મહારી ચરિત્ર દસમુ પર્વ

૩ જૈનેશ્વર (જૈન ધર્મ પ્રસાંગ સમાવાણુ) ૪

૪ વખા બનો

નોટ—૧ આ ધોરણુમા બે વર્ષમા કોસ પૂરો કરવાનો છે

૨ આ ધોરણુમા પાસ થએલને સાહિત્ય વિશારદ તુ ૫૬
આપવુ

૩ આ ધોરણનો અભ્યાસ કર્યા પછી ઇચ્છા હશે તો કલકત્તાની જૈન શ્રવે. બ્યાકરણ મધ્યમા પરીક્ષા અથવા જૈન શ્રવે. ન્યાયની પ્રથમા પરીક્ષા આપી શકાશે.

૪ આ ધોરણથી પ્રાકૃત-અર્ધમાગધિ નો અભ્યાસ શરૂ થયો છે

૬ પુરુષ, ધોરણ ૭ઠું.

(સાહિત્ય રનાતક પરીક્ષા)

૫૫૧ પહેલું

તત્ત્વજ્ઞાન

૧ રવાહાદમજરી સ પૂર્ણ

૨ પદ્મદર્શન સમુચ્ચય સ પૂર્ણ (શ્રી મહિરત્નની ટીકા સહિત)

૩ અમેય રત્નકાવ્ય

૪ કમ્ભપથડી (અર્થ સહિત)

સાહિત્ય વિભાગ

૧ દિગારત્નસમુચ્ચય સ પૂર્ણ (બ્યાકરણ)

૨ હૈમપ્રાકૃત બ્યાકરણના છરલા બે પાદ

૩ પ્રગુહ રોહિણ્ય (નાટક)

૪ વાણલાલંકાર (અલંકારશાસ્ત્ર)

૫ કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃત દયાશ્રમ) સર્ગ ૪

૬ ચન્દ્રપ્રભ ચરિત્ર સર્ગ ૮-૯-૧૦-૧૩-૧૫

૭ જૈન ગુર્જર કવિઓ (ભાગ ૧) ની પ્રસ્તાવના

ધોરણ છઠું :: વર્ષ બીજું

તત્ત્વજ્ઞાન

- ૧ પ્રમાણભીમાંસા ૧૥ અધ્યાય
- ૨ ગૌતમસૂત્ર વિશ્વનાથ વૃત્તિ (સંપૂર્ણ)
- ૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ..
- ૪ પાતંજલયોગસૂત્ર મૂલ ..
- ૫ વિશ્વતિવિંશિકા સંપૂર્ણ (ગ્રા. અભ્યંકરસંપાદિત)
- ૬ અદ્વૈતસદસી (અર્ધો)

સાહિત્ય

- ૧ કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃતઢયાથય કાવ્ય) સર્ગ ૫-૮
- ૨ સમરાધ્યક્ષકા ચાર લવ સુધી
- ૩ પાદઅલ્પચીનામમાળા સંપૂર્ણ
- ૪ કુમાપુત્રચારિત્ર સંપૂર્ણ
- ૫ પદિમચરિત્ર બે સર્ગ
- ૬ નગવિલાસ નાટક સંપૂર્ણ
- ૭ વાગ્લકૃકાવ્યાનુસાસન મૂલ સંપૂર્ણ
- ૮ જૈન મેવહૂત સંપૂર્ણ
- ૯ અભિજ્ઞાનશાકુંતલ
- ૧૦ ઉત્તરધ્યયનસૂત્ર મૂલ, અધ્યયન ૨૧ થી ૨૬
- ૧૧ જિનાગમ કથાસંગ્રહ (ગ્રા. બેચરદાસસંપાદિત)

સ સ્કૃત પ્રાકૃતમાં લખવા-બોલવાનો અભ્યાસ:—

વાંચન માટે—

- ૧ કિરાતાલુંનીય કાવ્ય સર્ગ
- ૨ વીતરાગસ્તોત્ર
- ૩ મોહપરાજય નાટક
- ૪ મુદ્રારાક્ષસ નાટક
- ૫ ન દિસ્યત
- ૬ જૈનતત્ત્વાખ્યાન પૂર્વાધિ

નોંધ:—

- ૧ આ ધોરણનો અભ્યાસ ઓછામાં ઓછો બે વર્ષમાં પૂરો કરવાનો છે
- ૨ આ ધોરણમાં ઉત્તીર્ણ થનારને સરથા તરફથી 'સાહિત્ય સ્નાતક' પદ આપવામાં આવશે
- ૩ આ ધોરણના પ્રાથમિકમમાં અર્ધભાગધી-પ્રાકૃત જૈનેતર દર્શનના સાહિત્ય-કાવ્યના અભ્યાસ તરફ વધુ લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું છે

કેટલાક સાધારણ નિયમો માટે સૂચના:—

- ૧ આ ધોરણમાં પરીક્ષા આપનાર પ્રગ્થે પહેલાના ધોરણની પરીક્ષા આપેલી હશે તો જ આગળના ધોરણમાં તેને બેમાડવામાં આવશે

- ૨ એક સાથે એક વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપી શકારો નહિ, પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા એક જ સાથે આપી શકારો.
- ૩ ચોથા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી સંસ્કૃત અને માતૃભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યાત રહેશે.
- ૪ પાંચમા ધોરણથી છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષ સુધી પ્રાકૃતમાં પણ અનુવાદ કરાવ્યાત રહેશે.
- ૫ છઠ્ઠા ધોરણના બીજા વર્ષમાં મૌખિક પરીક્ષા પણ આપવી જોઈએ.
- ૬ પરીક્ષાના પેપરો ગુજરાતી કે હિન્દીમાં કાઢવા જોઈએ.
- ૭ પ્રશ્ન-પેપરોના ઉત્તર ગુજરાતી, હિન્દી કે સંસ્કૃતમાં લખી શકારો

અપવાદ

૧ જેણે જ્વક્તા કે કાશીની પ્રથમા પરીક્ષા આપી હશે તે ચોથા ધોરણથી (પહેલાના ધોરણમાં પરીક્ષા આપ્યા વગર પણ) પરીક્ષામાં જોઈ શકશે અને મધ્યમા આપી હશે તો પાંચમા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે, પણ પ્રાકૃત કેસ પૂરો કરવો પડશે.

૨ કોઈપણ મુનિરાજ કે યતિ ચોથા ધોરણથી પરીક્ષા આપી શકશે તેમના આચારને બાધા ન આવે તેની ગોઠવણ કરવામાં આવશે.

૩ કોઈપણ સરથાના ધાર્મિક શિક્ષક કે સરકૃત તથા અર્ધમાગધી લઈને એક. એ પરીક્ષામાં પાસ થયેબને પણ ચોથા ધોરણથી સીધા પરીક્ષામાં બેસવા માટે અનુમતિ મળી શકશે.

૪ આ સંસ્થાના કોઈપણ ધોરણમાં પાસ થએલ સાધુ, યતિ કે ગૃહસ્થને નિર્ણીત થયેલી ઉપાધિ તથા યોગ્યતા મુજબ ઇનામો આપવામાં આવશે.

૫ કોઈપણ મુનિગજ-પતિ, શિક્ષક કે એન્જુએટ એક જ વર્ષમાં બે ધોરણની પરીક્ષા આપવાની સંમતિ મેળવી શકશે, તે માટે સંસ્થાને અરજી કરવી જરૂરની છે.

૬ જુદા ધોરણમાં બે વર્ષનો કોર્સ છે તો તેની દર વર્ષે જુદી પરીક્ષા આપવી દર્શે તો પણ આપી શકાશે, પણ સાહિત્ય સ્નાતકની પત્ની તથા ઇનામ તો બીજા વર્ષની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી જ મળી શકે.

કોર્સમાં નવીનતા તથા સૂચનાઓ,

અદરજુ સંસ્થાનો પહેલા જ પાઠ્યક્રમ હતો તેમાં પાંચ ધોરણો પુરૂષવિભાગના હતા, પાંચ ધોરણોમાં થયો એટલા બધા હતા કે તે એક વર્ષમાં કદી પણ પૂરા થઈ શકે નહિ ખાલી મોટા મોટા ગ્રંથોના નામથી કામ ચાલી શકતું નથી શક્ય અને આવશ્યક છે કે નહિ તેનો વિચાર પણ પાઠ્યક્રમ વખતે કરવો જરૂરનો છે.

આ નવા કોર્સમાં તે ગ્રંથોમાં કેટલાક ઓછા કરી બે વર્ષમાં બહેચી નાખ્યા છે, તથા સમયની આવશ્યકતા ઉપર લઘુ આપી કેટલાક વિષયો અને ગ્રંથો નવા ઉમેર્યા યોગ્યથી પુરૂષવિભાગના પાંચને બદલે છ ધોરણ રાખ્યાં છે, તેમ પાંચમાં અને છઠ્ઠામાં બે વર્ષ રાખ્યા છે.

જે ગ્રંથો વાચન માટે લખ્યાં છે તે ફક્ત ભવામણ તરીકે જ લખ્યા છે, જેથી તે તે ધોરણના વિષય અને ગ્રંથોને ઉપયોગી

પુરુષ ધોરણની જોમ આ ધોરણ માટે ત્રીજીથી ૧૧ મુખી પ્રવેશિકા, ધર્મવિશારદા, ધર્મમૂચના એવી અથવા બીજી આગી પત્રીઓ રાખરી નેહએ તથા પાચને બદને છ ધોરણની પરીક્ષા રાખરી

છતાં પુરુષ ધોરણમા દાર્શનિક (ન્યાય તથા આગમના) ગ્રંથોની પરીક્ષા એક દિવસ માટે મૌખિક લેવાનો નિયમ થયે તો તેમા ન બન્યા વધુ આવરો અર્થાત્ તે વિષય સમગ્રી પાચ મિનીટ ગ્રાઇ પર્યાપ્ત પ્રશ્ન કરે, તેનો ઉત્તર પણ તે જ વખતે મોટેરી જ આપવો. પણ નેમ કુવાથી તેમા પરીક્ષા પરીક્ષાના સ્થાનોમા મોકલવા લેહએ આ પ્રશ્ન આપુ મિથિતિ નેતા જૈન સમ્યા માટે દુરભ્ય છે, તેથી એમ પશુ ક્ષતી સમય કે છેડા ધોરણની છેડી પરીક્ષા મુમ્મ તથા અમુક જ સેટંગમા લેવાય જો આમ થાય તો હકર અને લાભકારી છે

જૈનધર્મનો પ્રયાગ શુ જાત ઉપરાત માત્રાડ, મેવાડ, માનવા, પળામ, દક્ષિણ રિદેગોમા પશુ જ તે દેગોમા પશુ એજ્યુકેશન બોર્ડના મેટરો ઉમડતા બનર છે તથા ત્યાના લોકો પરીયામા ઉત્સાહથી એસવા લાગ્યા છે તો સદર સરથાના કાર્ગો, નિમમાવાળીઓ તથા પ્રશ્નપેપર હિન્દી ભાષામા છપાવવામા આવે તો તે દેગોના લોકોને વડુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ મને લાગે છે

ધગીવાર અગળ ભાડી ગએના વિદ્યાર્થીઓ તથા માગતમે ધનામ લેવાની લોભાવૃત્તિથી સદર સરથાની પહેના બીજા વિગેરે નાના ધોરણોની પરીક્ષમા બેસી વધુ માર્ક્સ મેગરી પાસ થાય છે અને ધનામ મેળવી લે છે, તેથી બીજા લોકોને લાભ મળેના નથી તેમ

સરસ્થાનો ઉદ્દેગ સરતો નથી તો દરેક ધોરણની યોગ્યતા મુજબ પરીક્ષા આપનારની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવે તો સારું થાય

આ લેખમાં સૂચનાઓ કરી છે તે કેટલીક એન્યુકેશન બોર્ડને, કેટલીક સમાજને, કેટલીક વિદ્યાર્થીઓને લક્ષમાં રાખી તેમના માટે લખી છે. દરેકે પોતાની જુદી પ્રમાણે ગ્રહણ કરવી

આ પાઠ્યક્રમ વર્તમાનકાળ, સમાજ, તેની જીવનશૈલી, શક્તિ, સંસ્કૃતિ અને ધીરતાને અનુસરીને લખી છે. સમય ફરતાં બધું ફેરવવું પડે છે શ્રે. એન્યુકેશન બોર્ડના સચાલકો ઉપરાંત જૈનના શિક્ષાલયો, વિદ્યાલયો, મંડળો, ગ્રુપ્સ અને સ્થાનિકવાસી પરીક્ષાલયોના સચાલકો પણ આ કોર્સ તરફ સાવધાન દષ્ટિ રાખી પોતાને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરે એમ ઇચ્છી આ લેખને અહીં સમાપ્ત કરું છું.

હોવાથી તેના અંધોથી વિકાસ થાય અર્થાત્ તેનું અધ્યયન, વાંચન જાણનારની મરજી ઉપર જ રાખ્યું છે; આવશ્યક નથી.

સદર સંસ્થાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થનાર સંસ્કૃત પ્રાકૃતાદિ ભાષાના જૈન-જૈનેશ્વર દર્શન, કાવ્યાદિ અંધોનો મધ્યમ ક્ષાત્રીનો તો સર્વદેશીય વિદ્વાન થાય એ હેતુથી આ કોર્સ બનાવ્યો છે જેથી સંસ્થાની પણ શોભા વધી શકે, પરીક્ષા આપનારાઓ માન મેળવી શકે અને સમાજને પણ લાભ મળે, એ દૃષ્ટિનિદુ ગમ્યું જરૂરું છે. એ દિશાએ તો માગ ધારવા પ્રમાણે તો હજી એક ધોરણ વધારી તેમાં સિદ્ધાન્ત, ન્યાય, કાવ્ય પ્રાકૃતાદિના આકરઅંધો રાખી પરીક્ષા લેવી જોઈએ, જેની પહેલાંનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ પાકો થાય. પણ દરેક કામમાં વ્યાપારિક દૃષ્ટિ ગમ્યનારી આપણી સમાજમાં આટલી ધીરતા અને મહત્ત્વકાંક્ષા ક્યાંથી હોય એમ ધારી મેં છ ધોરણ જ રાખ્યા છે.

ચાલુ વાર્તાવળગુને લીધે કોઈ જાતના પ્રયોજન વગર મનુષ્યો આવા સાત્ત્વિક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી એટલે ત્રીજા ધોરણથી છઠ્ઠા સુધી પાસ થનારને મેં જુદી જુદી પદવીઓ આપવાની સૂચના કરી છે. છેલ્લા બધારણોમાં પાસ થનારને સાડ સરણુ ઇનામ આપવાની ગોઠવણ કરી જોઈએ.

જૈન કામ મોટે ભાગે વ્યાપાર કરનારી છે. કેટલાક લોકો અંગ્રેજી ભણવામાં આગ્રહ કરે છે કે જેની થોડી ધગી જરૂર વ્યવહારમાં આવે; દરેકને પડે છે, એટલે આ કોર્સમાં એક એક ધોરણમાં એક એક પુસ્તક યોગ્યતા મુજબ રખાય તો સારું. જે કે આ ધાર્મિક કોર્સ છે પણ આમાં અંગ્રેજી રાખવાથી કેટલાક એકાત્તવેદીયા ચૌદમી સદાના લોકોપણુ ઇચ્છીશથી પણ કાઢક જાગૃત થશે.

દરેક ધોરણ (પુરુષ તથા સ્ત્રી બન્ને ધોરણોમાં) અથવા ત્રીજા કોળપુથી છઠ્ઠા સુધી ગુરુગતી-સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં યોગ્યતા મુજબ બોલવા-લખવાની પ્રેક્ટીસ રખાય અથવા પરીક્ષાવ્ય તરફથી તે માટે થોડોક નિયમ થાય તો લગુનારાઓનું જ્ઞાન બોલતું-લખતું થઈ શકે તે વિનાતું જ્ઞાન સમાજ, ધર્મ કે દેશને માટે જરાય કામ આવતું નથી.

બે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ નથી હિંવા છ ડીવાથી વધુ કિંમતના છે તેવાં મેં આ પાઠ્યક્રમમાં રાખ્યાં નથી, કેમકે તેથી છાત્રોને હાડમારી ભોગવવી પડે છે.

સગર સગ્યામાં પહેલા પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ માટે પાંચ ધોરણ (કક્ષા) હતાં બાલ વિભાગ માટે બે ધોરણ છે મેં અહીં પુરુષ ધોરણનો જ પાઠ્યક્રમ લખ્યો છે સ્ત્રી ધોરણ તથા બાળવંશરણનો પાઠ્યક્રમ મેં અહીં લખ્યો નથી, કારણ કે તેમાં મારો ખાસ અનુભવ નથી, તેથી તે વિષયના ખાસ અભ્યાસીઓની મૌલિક સલાહ તથા મજૂરી તેમાં પણ સમય-આવરણકતાને ધ્યાનમાં લઈ જરૂર ફેરફાર કરવો હવે સ્ત્રીઓની પણ બુદ્ધિ તથા જીતાર્થ પહેલા કરતા ધણી વધી છે સ્ત્રીશરણમાં પાઠ્યક્રમ કે વાચન માટે મજૂર કરવા યોગ્ય થોડાક ગ્રંથો મારી જાણમાં છે તે અહીં લખુ છું. ૧ સતી ચેતણા, ૨ શાશ્વિ સુવસા, ૩ સતી મુરસુદરી ચરિત્ર, ૪ જૈનોના સ્ત્રીરત્નો, ૫ મદિલા મહોદય, ૬ સ્ત્રી આરોગ્ય દીપક, ૭ ધર્મોપદેશક, ૮ ધલ્લયર્થ દિગ્દર્શન ૯ સાત્ત્વિકતા પ્રયોગો ૧૦ જૈન ગરભાવળી (પં. ચતુષ્પાત્રવાળી) ૧૧ લવકયાઓ ૧૨ વિજયધર્મસૂત્રિનાં વચન-કુંભમ. ૧૩ અર્પણ ૧૪ જૈન બાલગ્રથાવળીનાં ઉપયોગી પુસ્તકો (ધીન્નજ્ઞાત્ય ટોકરશી શાહવાળા.) ૧૫ શૃદ્ધશિક્ષા ૧૬ પાકશાસ્ત્ર ૧૭ રત્નવું શાસ્ત્ર ૧૮ તરંગવતી વિગેરે.

શ્રી હિમાંશુવિજયજ્ઞનાં પુસ્તકો

૧	મદ્ધાકરિ શોભન અને તેમની કૃતિ	(ગુજરાતી)	૦—૩—૦
૨	ધર્મવિરોગમાના	(સંસ્કૃત)	૦—૨—૦
૩	પ્રમાણુ નયતત્વાનોક (સમ્પાદિત)	„	૦—૧૪—૦
૪	જયન્ત પ્રમથ „	„	૦—૩—૦
૫	જૈની સમ પદાર્થો „	„	૦—૫—૦
૬	શ્રી પરિ મ્યા સમહ „	„	૦—૬—૦
૭	શ્રી બાગ્વત મ્યા „	„	૦—૬—૦
૮	પ્રમાણુનયતત્વાનોક પ્રસ્તાવના	,	૦—૩—૦
૯	શ્રી હિમાંશુવિજયજ્ઞના લેખો	મિત્રિત	૨—૦—૦

લેખો—

શ્રી વિજયવર્મમૂરિ જૈન ગ્રંથમાળા

હોમ સત્તા, ઉત્તર (મ વત્તા)